

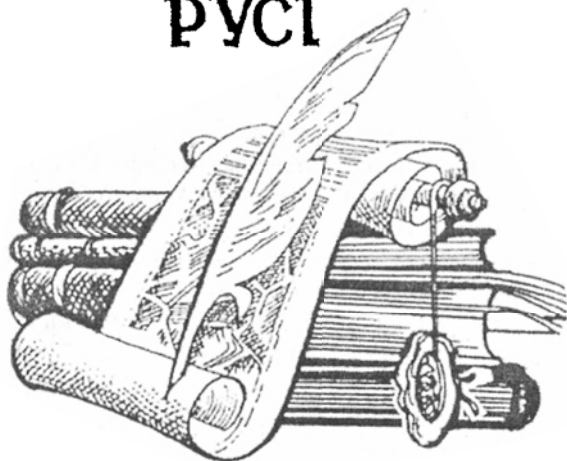


**МЕМУАРИ  
ДО ІСТОРІЇ  
ПІВДЕННОЇ  
РУСИ**





# МЕМУАРИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСИ



Випуск 2 (перша половина XVII ст.)

Ф.Євлашевський, Я.Собеський,  
походи 1625 та 1628 рр., С.Окольський,  
Г.Боплан, звільнення невільників.  
Б.Машкевич

*За редакцією В.Антоновича*

Дніпропетровськ  
“Січ”  
2006

УДК 82-3  
ББК 84.4 УКР 6-4  
М49

Перекладено за виданням: Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. — Вып. II (первая полов. XVII ст.) (Ф.Евлашевский, Я.Собеский, походы 1625 и 1628 гг., С.Окольский, Г.Боплан, освобождение невольников, Б.Машкевич)/ Под ред. В.Антоновича. — К., 1896. — 439 с.

Із книгозбірні *В. С. Мороза*.

До другого випуску книги за редакцією В.Б.Антоновича (1834—1908) — історика, археографа, професора історії Київського університету — ввійшли мемуари першої половини XVII століття: “Щоденник новгородського підсудка Федора Євлашевського” (1564—1604); “Історія Хотинського походу Якова Собеського” (1621); “Щоденник походу проти козаків запорозьких” (1625) з додатком “Куруківська угода”; “Відомості про похід до Криму Михайла Дорошенка” (1628); “Щоденник Симеона Окольського” (1637-1638) з додатками “Доповнення Самійла Величка” та “Ординація Війська Запорозького реєстрового”; “Опис України Боплана” (1630—1643); “Сказання про невольників, які втекли з турецької каторги” (1643) та “Щоденник Богуслава Машкевича” (1643—1649).

Збірник виходить через 110 років з часу першого видання.

Переклад з російської *І.С. Голуб*

**Випущено на замовлення Державного комітету  
телебачення і радіомовлення України  
за програмою “Українська книга”**

ISBN 966-511-294-5

© Голуб І.С., пер. з рос. 2006  
© Мороз В.С. передм., 2006  
© Дерев’яно А.П., худож. оформ. 2006  
© “Січ”, 2006



## “УКРАЇНЦІ ПРИЗНАЮТЬ МЕНЕ СИНОМ СВОГО НАРОДУ”

*Володимир Боніфатійович Антонович* (1830, за іншими даними 1834-1908) — видатний український історик, археограф, археолог, етнограф. Водночас знаний поет, відомий публіцист, громадський діяч, один із ідеологів українського національно-визвольного руху. Він також був співзасновником південно-західного відділу Імператорського російського географічного товариства та історичного щомісячника “Киевская старина”.

В передмові до першого випуску “Мемуарів до історії південної Русі” нами окреслено в стислому вигляді життєвий, науковий, педагогічний та громадсько-політичний шлях видатного вченого-подвижника. Зараз зупинимось лише на його пошуково-архівній та археографічній діяльності.

Протягом багатьох років Володимир Боніфатійович у великих і малих, державних і приватних архівах Кієва, Петербурга, Москви, Львова, Кракова, Варшави, Риму, де він неодноразово бував з науковими цілями, вів постійний пошук нових архівних, актових та статистичних матеріалів<sup>1</sup>. Антонович став основоположником в українській історіографії традицій документалізму. Емоції відійшли на другий план. На першому місці стояв сухий факт. Із виявлених вченим актів на сторінках “Архива юго-западной России” було опубліковано понад одну четверту частину — 2200 документів, чимало літописів та інших нарративних джерел.

Володимир Боніфатійович також виявив, опублікував і рекультивував велику кількість вітчизняних та зарубіжних мемуарів про Україну. До першого випуску ввійшли твори XVI ст., до другого — першої половини XVII ст.

Вчений надавав мемуарам великого значення, справедливо вбачаючи в них носіїв історичної пам’яті, духовної спадковості поколінь та рівня цивілізованості суспільства, його свідомого ставлення до свого минулого: до свого буття на землі. Мемуари (від французького “memoires” — записки) — історичні записки сучасників про події, учасниками чи очевидцями яких вони були. В мемуарах автор розповідає про пригоди — власні чи відомих осіб. Описуючи найбільш важливі з його точки зору сторони дійсності, мемуарист намагається визначити своє місце в подіях, дати їм оцінку. Це робить мемуари надзвичайно цінним джерелом для дослідження психологічних та побутових аспектів розвитку суспільства, для визначення зв’язку між подіями минулого, для розшифрування неповних, неточних чи свідомо перекручених відомостей інших джерел. Мемуари служать додатковим або, часто, єдиним джерелом фактичного матеріалу з тих проблем, з яких офіційних документів збереглося дуже мало чи й зовсім немає<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Ульянівський В. Син України. (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина. // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К.: Либідь, 1995. — С.58-59.

<sup>2</sup> Публікація мемуарних источников. — М.: ИАУ при Совете Министров СССР, 1972. — С.6.

В основі створення мемуарів лежить пам'ять мемуариста, яка відображає історичні події такими, якими їх бачив чи хотів бачити автор. Властивості людської пам'яті (забування) призводять до певних переконачень в опису подій. Суб'єктивний фактор, властивий певною мірою кожному історичному джерелу в мемуарах, посилюється в результаті намагання мемуариста не тільки відобразити те, що він запам'ятав, але й осмислити події минулого.

Мемуари відрізняються за часом написання, метою, умовами створення, змістом і формою викладу. До цих джерел відноситься два види (чи групи) споріднених творів. Щоденники та пам'ятні записки (записні книжки) являють собою первісну і простішу форму фіксації автором власного досвіду в описуваних подіях. Зазвичай вони фіксують враження автора безпосередньо в ході чи відразу за здійсненням події, тобто синхронно з бігом часу. На перших порах твори мемуарного жанру взагалі і щоденники зокрема створювалися для задоволення власних духовних потреб авторів, його близьких та нащадків. Як би не намагався мемуарист ховати своє дітище від сучасників, мало знайдеться таких щоденників і спогадів, які б створювалися без потаємного розуміння, що вони колись і кимось все одно будуть прочитані. Для підтвердження цієї тези наведемо блискучі слова племінника О.І.Герцена Д.Д.Голохвастова: "Ніколи й ніхто не став би писати своїх записок, якби він був цілком переконаний, що не тільки за його життя, але й по смерті, жоден смертний їх не прочитає і не побачить"<sup>1</sup>.

Найбільш яскравими, багатими на дорогоцінні фактичні деталі є щоденники Е.Ляссоти, Ф.Євлашевського, С.Окольського, Б.Машкевича.

Спогади, або ж власне мемуари, є більш складною та розвинутою формою розповіді очевидців і сучасників про побачене і пережите. Звичайно цей вид творів створюється через певний, часто досить значний, проміжок часу від описуваних подій, на схилі літ. Ретроспективний погляд на минуле відбивається через призму світосприйняття автора, з висоти прожитих років вже переосмисленими. В залежності від об'єкту спогадів вони, зазвичай, являють собою життєпис автора, спогади про окремі події та окремих осіб.

Мемуарні пам'ятки — важлива складова загального культурно-історичного процесу. Кожен твір має власну, деколи складну, запутану та тасмичну історію, займає власне місце в ніші загальнолюдських цінностей свого часу. Навколо деяких із них розгортались гострі дискусії, полеміка і напружена ідейна боротьба<sup>2</sup>. Автори багатьох мемуарів виступали носіями певних громадянських та політичних поглядів, були яскравими та неповторними особистостями (М.Литвин, Л.Горецький, Е.Ляссота, Я.Собеський, Г.Л. де Боплан) із складною долею та цікавими біографіями. Вони ж є авторами надзвичайно цінних матеріалів із регіональної історії України, Запорозжя, Криму, героїчних походів наших славних предків та боротьби із польськими, татарськими і турецькими нападниками та загарбниками. Зі сторінок

<sup>1</sup> *Тартаковський А.Г.* Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX в. — М.: Наука, 1991. — С.14.

<sup>2</sup> Там же. — С.9.

мемуарних творів постають побут та звичаї багатьох народів та соціальних верств, описи фортеці Кодак, Запорозької Січі, багатьох міст першої половини XVII ст., гірка доля та визволення бранців із бусурманської неволі і т. ін.

Переклад російською та звірку текстів першого і другого випусків “Мемуарів...” здійснила історик Катерина Миколаївна Мельник. Видання здійснене за науковою редакцією заслуженого ординарного професора Київського університету св.Володимира В.Б.Антоновича. Він же підготував невеличкі, але місткі за змістом, ґрунтовні, вступні статті та примітки до кожного твору.

В пропонованому виданні услід за упорядником видання 1896 р. текст щоденника Ф.Євлашевського подано “західно-руською” мовою (певною мірою — тодішньою білоруською). Тут — в українській транскрипції.

Здійснити до кінця творчий задум і видати ще декілька випусків (томів) “Мемуарів...”, які б охоплювали другу половину XVII та XVIII століть з різних причин не вдалося. Відомо, що робота над ними велася. Деякі із них були опубліковані В.Б.Антоновичем на сторінках “Киевской старины”.

Через 110 років це унікальне видання повернулося до читача і вперше публікується українською мовою.

*Володимир Мороз,*  
історик, заслужений працівник  
культури України

Перший випуск мемуарів, що містив у собі записи, які належали до історії південної Русі у другій половині XVI століття, вийшов 1890 року. Обставини, до яких перекладач не мав причетності, затримали видання другого випуску до цього часу; в цьому випуску пропонуємо переклад восьми мемуарів, що відносяться до першої половини XVII століття.

Якщо обставини сприятимуть, ми маємо намір видати ще два випуски цієї серії; в третьому випуску припускаємо умістити мемуари, що відносяться до часу руху Хмельницького: Єрлича, Ємеловського, М'яковського; Освіцина, Рудавського, аноніма, виданого Войцицьким, Павла з Алепа, Гановерера; в четвертому — записи осіб, котрі жили у другій половині XVII століття і на початку XVIII, в епоху так званої "Руїни": Гордона, Перетятковича, Зеленевицького, Делярака, Отвиновського, Лук'янова і преп. Дмитрія Ростовського.

# I ЩОДЕННИК НОВГОРОДСЬКОГО ПДСУДКА ФЕДОРА ЄВЛАШЕВСЬКОГО 1564—1604

Оригінальний рукопис записів Федора Євлашевського зберігається у рукописному відділенні бібліотеки графів Потоцьких у Вільно; судячи по списку fac-simile, докладаєному до тієї копії, якою ми користувалися для нинішнього видання, оригінал написано дуже нерозбірливим почерком XVI століття, чим і пояснюються пробіли та неточності в тексті, які трапляються в даній копії. Копію цю ми відшукали в рукописному відділенні бібліотеки інституту Оссолінських у Львові, де її внесено до каталога під № 2.444. Складаючи список, пропонований нині до друку, незважаючи на надзвичайне бажання, ми не могли зберегти повністю правопис рукопису, адже переписувач, який списував рукопис з оригіналу, вочевидь сам не дотримувався точності у відтворенні його правопису. Ми цілком відмовились зберегти написання **Ѧ** та **Ѧ**, якими зображується звук *Я*, а також написання **Ѡ**, яким в копії часто замінюється *О*; написання ці переписувач, а можливо, й сам укладач щоденника вживав байдуже, не керуючись ніяким твердо встановленим правилом правопису і застосовуючи то ті то інші написання в одному й тому ж слові. Решту особливостей правопису рукопису ми зберегли майже в такому вигляді, в якому зустріли їх в копії інституту Оссолінських, а саме: всюди збережено нами *кз* для написання звуку *g* і *г* для написання звуку *h*, збережено також *ы* та *г* як вживав їх перший переписувач, і зроблено незначний відступ лише відносно *ѣ* і *ь*. Знаки ці в рукопису, яким ми користувалися, то проминаються, то ставляться. Не вбачаючи у вживанні або відсутності їх чогось визначального і суттєвого, ми, для зручності читання, поставили ці знаки і там, де в рукопису, яким ми використовували, вони відсутні.

Записки Євлашевського надруковано 1860 року в польському перекладі п. Євгенія Цімневського<sup>1</sup>: внаслідок цього вони не дуже відомі в російській історичній літературі, між тим записи ці являють собою один з цікавих пам'ятників, що проливає світло на історію західної Русі у другій половині XVI століття і додає численні риси для змалювання побуту, культури і світогляду дворянського стану цього краю.

Автор записок — руський дворянин новгородського воеводства Федір Євлашевський народився 1546 р. і жив в околах містечка Ляхович (нині Слуцького повіту Мінської губернії); він одержав не дуже блискучу освіту, єдину можливу, за його словами, в половині XVI століття в західній Русі; вона ґрунтувалася на знанні руської та польської грамоти і на вмінні читати письмена єврейські, втім, без розуміння єврейської мови; інші знання: рахівництво, вивчення законів і т.п. автор здобув згодом, в той час, коли займався вже практичною діяльністю, частково за допомогою осіб, з якими зіштовхувала його доля, частково особистою працею, самоуком. Що б там не було, незважаючи на досить обмежений запас знань, автор зараховує себе до передових людей свого часу; він в записках намагається узагальнювати окремі описувані ним факти і часом вставляє у свій щоденник філософські роздуми: про користь віротерпимості, про Промисел Божий і т.п. З біографії автора видно, що сучасники дійсно визнавали Євлашевського людиною розумною і розвиненою; незважаючи на досить скромний майновий стан, він мав пошану і повагу; вельможні пани цінували його юридичні пізнання і довіряли йому свої справи — він вів, переважно з успіхом, як адвокат процеси в усіх інстанціях, в тому числі і в задвірному королівському і в сеймовому судах, мав доброзичливий прийом при королівському дворі і обирався своїми співгромадянами на різні суспільні посади, виконання яких вимагало ширших юридичних пізнань.

<sup>1</sup> Pamiętnik Teodora Jewlaszewskiego, Nowogrodzkiego podsedka. — Wydal T.X-ke L. — Warszawa, 1860.

Євлашевський був людиною глибоко релігійною: він належав до сім'ї, щиро відданої православ'ю; батько його, овдовівши, прийняв духовне звання і помер, маючи сан православного пінського і турвського єпископа. Незважаючи, між іншим, на сімейні перекази, сам автор записів не залишився вірним православ'ю: у дев'ятнадцять років, живучи у Вільно, він захопився проповіддю протестантських пасторів і зробився поборником їхнього вчення. Цей перехід до нової церкви не порушив його добрих сімейних стосунків ні з батьками, ні, згодом, з дружиною, щиро відданою православ'ю. Втім перехід Євлашевського в протестантизм зовсім не свідчить про сильний розвиток в авторі релігійного раціоналізму; незважаючи на свої близькі стосунки з протестантськими богословами, Євлашевський зберігає глибоку віру в різні забобони, язичницького походження міфічні істоти і марновірства: він не раз протягом життя бачить якусь, що переслідує його, вогненну людину, яка з'являється, лиш тільки його охопить лихоманкова маячня; він визнає існування “лятавців” та “інкубусів” і серйозно впевнений, що поява останніх спричиняє “пошесть”, тобто епідемію; він глибоко вірить у пророче значення снів, у всілякі передбачення “ворожбитів” і прикмети. Євлашевський засвоїв з протестантського вчення хіба що поняття та визначення; він глибоко вірує, що сам особисто має виключне заступництво Провидіння і дуже ретельно відзначає факти, в яких, на його думку, виявляється, що сувора кара Господня, іноді аж занадто тяжка, повинна уразити всяку особу, яка заподіяла йому якусь образу або прикрість. Записуючи кожен такий випадок, він дякує Господові за те виключне заступництво, яким він користується.

У стосунках громадських симпатії Євлашевського склалися згідно стану, який він посідав у суспільстві. Як бідний дворянин він постійно повинен удаватися до протекції і бути на службі у вельможних і багатих панів, тому він постійно висловлює вдячність і відданість по відношен-



ню до осіб, котрі мають високий статус у тогочасному дворянському середовищі і з особливою повагою ставиться до представників роду Ходкевичів, у яких перебуває на службі протягом всього свого життя; незважаючи на польське право, що нівелювало *de jure* всі прошарки литовського шляхетства після 1569 року, Євлашевський глибоко переконаний у перевазі “панів” над шляхтичами і з більшою гордістю говорить про своє звання слуги Ходкевичів, аніж про земські судейські посади, які йому дістаються за вибором як члену незалежного і повноправного стану.

Записки Євлашевського мають виключно особистий автобіографічний і місцевий обласний характер; внаслідок цього вони рясніють побутовими подробицями і містять надто мало звісток про великі політичні, сучасні автору події; про останні він згадує переважно стисло, додаючи зауваження, що ті, хто бажає ближче познайомитися з ними, знайдуть набагато більше подробиць в інших творах. Події ці вочевидь цікавлять автора тільки в тому випадку, якщо вони безпосередньо стосуються його місцевості: але автор живе в одному з центральних воєводств Великого князівства литовського, до території якого зовнішні події досягають зрідка; цією обставиною, напевне, можна пояснити те, що з усіх політичних подій, згадуваних автором, детальніше за інші описано набіг Наливайка на литовсько-білоруські області, тому що набіг цей торкнувся Литовського Полісся, в якому жив сам автор.

Євлашевський писав свої записки, як це видно з його власних слів, у кінці життя, сам займався їх упорядкуванням у 1603—1604 роках, але при цьому він, поза всяким сумнівом, користувався короткими замітками, які складав протягом усього життя, адже час згадуваних ним подій він завжди визначає вельми точно, позначаючи не лише рік, але також місяць і число, коли вони трапились.

Записки написані на західно-руській мові, що нагадує мову литовського статуту і грамот XVI століття; втім ви-

ховання, а також часті відвідини Євлашевським столиці і численні зв'язки з польськими панами відбилися на його мові; вони зазнали, як нам здається, більшою мірою польського впливу, аніж мова інших писемних пам'яток XVI століття<sup>1</sup>.

Щоденник Євлашевського в російському тексті було надруковано нами в *“Киевской старине”* за 1886 р., у січневій книзі.

---

Самому пану Богу мому зо всяких добродейств его найсветшое милости нех застава вечна честь і хвала, за которого презренем і я, Федор Євлашевскій, уродінемсе от више поменнеих родичов моіх в Ляховичах, в року от нароження сина Божого 1546, місяца фєвраля 7 дня в недєлю ночі прішлоє, около полуночі, а давно ми іме ведля свята руского, которое било на он час в понеделок, місяца фєвраля 8 дня, а у римлянов положено єсть месеца марта 2 дня - Теодора, гетмана от Ліцініуша замучоного. А яко мелом ведомость от родічов, же в рок по уроженю моем, промовілем до отца моего “абба”, з чого се оні урадовалі; але я намней потом не мовіл, аж в полчварта року от нароження моего почалом мовіть, а в пятом року почато мне бавіті наукою рускою, кгдиж в тих часех в той нашей стороне не било єщо інших наук; і для того прішло мі зостаті з рускою наукою; і по жідовский напісаті умелєм. Але тоє пісьмо іх потребує уместності языка єбрайскаго, або хоть немецкого, кгдиж вже тепер біблія жідовская немецкім езиком, а літерами іх видана, чогаб полскім езиком учініті би се не могло для ортографєі, якоєй в інших языках не маш. А потом удавші се на службу, трафялі мі се такі пани, которе не оборачалі до браня поборов і чінєня лічб, порозумєвші на то з натуре способного: і пан Бог бил завше зо мною.

---

<sup>1</sup> Услід за В. Антоновичем текст подається в оригіналі. Тут – в українській транскрипції.

А потом, за наступленем і поднесенем війни от короля его милости Жікімонта Августа з кнезем Іваном московским, року 1564 месеца генваря 27 (білем в бітве) на Іваним полю над рекою Улою, а потом-то і до впрікреня билі мі частіе язди на тие війни: а яко оттераз упатрую, мало потребніе, бовем же і речі посполітой пожитку не веле те війни пріносілі, а мне паметно zostалі для утерпеня великіх прігод, трудностей, шкод і невиповедених невчасов. Самому пану Богу хвала, жо не зо всіх іх вибавать, а праве на некоторых местцах чудовне охраняють рачіл, давші мі праме у вшіткіх людей вдячність, ласку і учінність над надее мое, а нпріятелей, которіе некгди з задрості повставалі і голови свої подносіті хотелі, значнимі пріпадками зі света зглажаючі, жем тою праве толко ласкою Божою не толко убезпечоні, але і розпещоний будучі, никгдим се ку обороні от непріятелей моіх не готовал, анім се за слова іх брал, очеківаючі власне помсти Божой, котра теж нікгди не омешкала, а некгди і ве мне самим аж плач і велике порушене в духу чініла, уважаючі так вшехмоцного і великого Бога незапаметане мне межі незлічоним людом, яко робачка малого, і непожаловане тратіті можнейшіх над мене ку обороне моей.

Року 1565 мешкалем в месте Віленском, вибіраючі побор, названий погловний, гдем мел великую втеху, слушаючі слова Божого ве зборе хрестіанском за міністров вчоних: Вендрокгорского і Костеніцкого, а протівним зась обичаем зналем великую ласку мужа годного паметі, кнезя Яна Маковецкого, архідіякона варшавского, кустоша і каноніка віленского, пісаря в скарбе короля его милости, которий ме барзей в те то лічби вправіл і доброго ме пожитку набавіл і веля людам в знаємость подал і залеціл; бовем на он час разность вери не чініла наймнейшой разности пріятельской, для чого самого тамтот век золотим мі се віділ от нінейшого веку, кгде юж і межі одной вери людьмі облуда все заступіла, а покготовю межі рознимі вери ані се питаі о милость, щірость і правдіве добре заховане, а

навенцей межі свецкімі стани. Помню бовем і недавно прешлих часов, кгда дісэйшій папеж Клеменс еше кардіналом бил у короля его мілості Стефана в Вілне, седілем у столу кнезя Бартломея Недизвіцкога, каноніка віленскога, з преднейшімі слугамі (влохамі) его, тис же се кгда доведелі, жем евангелік, дівовалісь барзо, яко ме смел кнезь канонік на обед свой взиваті, а кгда ім он преложіл, же в нас з того жадна ненавість не біла і милуемосе яко з добримі пріятели, взалілі то влохі, мовечі, же ту Бог живе, а ганілі свої домови права а родічі неснаскі. О Бог би то дал, аби і тераз ласкавше векі наступіть моглі, жеби хрестіяне, преложоного і навишшого монарха хрестіянскаго, отца папежа, в лепшім пошанованю мелі, а од него, яко от отца мудрого і ласкового зношоні і міловані билі, прікладом отца домового, которий синов своїх, і розних от себе і от другой братіі в обичаях, зносіті умел.

1566 року, в осені, повітре квалтовне в мeste Віленском било; мешкалем под нім не мало, бачечі там доктора Сепреза і іншій каноніков і людей разних, которе теж в тім повітрю живо зосталі билі, а маючі от помсненого доктора пересторогу, межі іншіймі речами, абим се перелякнення варовал, кгдаж се і покуси в повітрю указують, але, еслі би се що прівіділо, жебим шедл протів тому безпечно і до броне се мел, то мело згінуті; і так я, юж будучі в себе постановений, едучі з Вілна до дому, мяноріте в Дорогове, в стодоле ночуючі, обачілем юж на світаню в ізбе огністого человека, до которого гдим се порвал, он теж до мне виступовал і зшедші се серед ізби, порвалем з запалем пож і ударілем нань, а он, знікнувші, снов се бил в тім же куте указал і знову до мене шел; а я шапку рутілем нань і окно отворілем; юж малий день бил, а то згінуло; а там в ізбе бил господарь з жоною і пахолок подорожний, але того не слишелі; потом балем се ехать до дому, розумеючі, жем се заповітріл; і тиж там умислілем бил бавіть се длужей, до чого се теж і прічина налезла; згінула мі біла ручніца коротка з олстром з воза моего в стодоле, о кото-

рой виредане копним обичаєм чінілем, а вшіткім впродь то відене мое поведалем. Обачілі потим ручнічку мою над возом в самом верху завешану, аж драбіну з весі прінесші, знятою. Затим невеста стара шляхтянка, неяка Жолнерова, кгдим ей мовіл о том виденю, же се бою, еслі бим кгде не заповітріл се, бовел і в Новокгородку било повітре, она мі рече: “Не бой се! Не повітре!” але, указавші недалеко свой домек, “з окна, поведіла, віделам завше, яко латавець пріходіт до той ту невести господарской”. І так, за ее отухою, ехалем до дому, где за ласкою Божою зе вшіткім здоровим билем. Однож потом ве трі чверті року припадать мі почало в спаню за якім колвек злякненем душене прікре барзо; і меновалі докторове ту хоробу інкубусом і лечено ме на то на розних местцах, але хоть юж не так часто, яко з перву било, однакоже през увесь жівот мой почувалем я в себе той припадок.

Тогож року 1565 на перше рокі земске билі ве всем панстве Літовскім о светом Міхаіле; а Новгородскі, за заповітренем места Новокгородского, в Ляховічах сужони билі; а старостою на он час бил ляховицкім пан Володімір Семеновіч Заболоцкій, зацного дому человек з Москви.

Року 1565, а веку моего 21, билі летом у короля его мілості Жікгмонта Августа послове велікіе московскіе, то есть на імя: Федор Івановіч Количов, наместнік суздальскій, человек з нім 728, а коней 922; Грігорій Івановіч Накгой, дворецкій, людей з нім 269, а коней 384; Васілій Яковлевіч Щолканов, дяк або пісарь, людей з нім 228, а коней 332. Сума всіх людей 1,225, а коней 1,638; з которимі о спокою ніц се не постановіло. Тое же осені король, его мілость, бил з войском в шіку под Радошковічамі.

Року 1568 по сойме Кгороденском і по зезде воінском ехал король, его мілость, до Любліна для сконченія уноі; откуль року 1569, на другой неделі посту велікого, панове сенатори літовеци, бачечі веле речей себе протівних, отехалі билі з Любліна; вшакже по велікой ночі през універсали короля его мілості, за печатю коронною винесенимі,

знову до Любліна собрані будучі, скончили унію августа месаца 11 дня. А предтим еше земля Кіевская, Волинская і Подляшская до коруни прісужони і спісамі прілучони билі, не за раз, але з особна по одной землі от Літви уриваючі, яко світчать привілія ім даніе: в Подляшском найперша дата, албо snadней одерване - марта пятого; за тим у Волинской землі двадцать шостого дня мая, а Кіевска земля і далей затримана била, аж ей привілей видано шостого дня чірвца в оном же року 1569.

Року 1570 бил сем у Варшаве, а се розехали без конституціей за незгодою, а под тим часом посла билі у московского, а меновіте с Полскі: пан Ян з Борчіна Кротоскій, воєвода іновладславській, і пан Рафаль Лещінській з Лешна, староста радеєвській, а з Літви: пан Міколай Тальвіш, каштелян мінській, а пан Андрей Івановіч, пісарь короля его мілості; которіе князю велікому московскому Івану Васільевичу о доконченю унеє наше ознаймлі і примере на трі лета прінеслі. Смеялсе московській на ознаймене унеі, мовечі: “Дівном я то відал, Ляхі і Літва королевскіе”.

Того року трохам бил до дому се з Варшави звротіл в лете і знову з початку осені ехалем до Варшави і мешкалем там презь вшітку осень... списковалем в потребах короля его мілості, хоть мі послуга мерзіла.

Пріехалем до дому остатнего дня грудня в року 1570, заставши пана отця и паню матку у вечери, зараз не моглем досодеть у столу: пріпала мі срога горячка, бовем в дорозе мелом прі себе хорих людей і заповітрілемсе от ніх еше у Венкгрові, а потим, жем през тийдень ехал не подаючі се, аж юж гвалтовне мя в дому зломало, і то била дівна справа Божа, же мі в дорозе уфолкговать рачіл. Лежалем в той хоробе сем недель і отпадивалем, або в рецидиве входілем, трікрат, даючі прічіни на то з необаченя моего, яко в молодом веку моєм. Ледвень се вибіл і оздравляті почал под месопусти в року 1571.

В том року 1571, по великой ночі, ехалем до Варшави і мешкалем прі дворе; аж ліпца 17 ехалем бил до дому і,

приїхавші до местечка што се зове Добрим, захоралем на горючку і казалем се везті аж до Брянска, маючи там доброго человека, кгосподаря Яна Манзіка, гдем долежал ципоцєня скончєня той хороби; а пані матка моя, не ведаючи о мне, гдем бил и што се зо мною дяло, але сердцем матерінскім чуючи то, велце се зфрасовала і здорове себе попсовала, звлаща, по первих хоробах моїх і фрасунках своїх значне здоровя урвала; і за приїханем моїм до дому але по первїм привітаню жалосний білем, розумеючи о ей недолгом животе: якож потом в жарцу пришлом живота dokonала.

А я еше осєні той мусілем Варшаву наведіті, кгдиш там король, єго мілость, Август мешкал а мне потрібі короля, єго мілості, правніє ку отправаню злезоні билі.

На початку року 1572 билем забавений потребами єго мілості пана Міколая Кріштофа Ходкевіча, маршалка дворного, княжаті на Олицє і Несвіжу, а поразнейшого пана воеводи троцкого, которих потреб, яко у пана великого, досить било. Але мі се напрікрилі над інше справи якогось пана Шахна, зе янина єго княжєской мілості з маєтності Сверхєнской, которий задаріш се з паном Міколаєм Служкою, старостічем кричовскім, сусєдом той же маєтності Сверхєнской, дивне штуки вирєжал і пани затрудніл, аж добро се єго мілость пан маршалок (звлаща яко в молодім веку сам) доведші се, з паном Служкою до поровнаня пріятелского прішол і папу Шахнові за дробре не мел. От тих часов завшем служіл в потребах єго княжєской мілості пана воеводи нїнейшого троцкого, хоть потім не завше прітомне, однакже правдіве і пілне аж до той старості моєй, в которой то, а меновіте в року панском 1603 пішу і детком своїм раду мою зоставую, аби се прі мне і по мне єго княжєской мілості і детком і домові єго княжєской мілості прікладом моїм служіть се не вимовлялі. В том року 1572 дня 8 фебруарія сполніло мі се от нароженя моего лет 26, а семий двадцатий настал.

В тим же року нещаслівого месеца марца второго дня



в неделе предеднем умерла намілшая matka моя Феодора з великім жалем пана отца нашого і нас, детей іх мілих; которой тело прістойною учтівостію поховано в Ляховічех в церкві руской.

А ту со на смертю пані matкі моеї розерване мислей моіх стало вторе: билі ехать до Угор і до Турціі, звездаті інше країни далеко, научіть се ремесел розних, кгдижем бил жалосний.

За смертю пана отца моего деток ховане і опатроване, албо опека деток іх, братей і сестер моіх, на мя пріпадші, в тих кутех света мне затрімалі.

Того ж року бил с ем валний у Варшаве, але король, его мілость, Август юж бил хорий, протож се нічого не постановіло. Бил і чауш от турка: слухалі го панове радніе; на местну королевском арцибіскуп Якуб Уханскій седіл. Мовіл тучін, слуга чаушов, за его указованем турецкім по латинє, которому прізнано же добре мовіл; а прі отправеню чініл му респоясь пан канцлер Валентій Дембінскій по полеку. І татарін наш наготованний хотел му толмачіті, але чауш не казал, поведаючі, же сам розуміть по полску; указовано то от многіх людей, же се туркове в Паріжу французком пісме латіни учат, а бодай но перенесли се до ніх науки, яко се перенашалі первей от народов тих до другіх, што теперь, яко слишеми о великіх наук размноженю в панствах турецкіх, хоть теж і велі хрістіян, туркам прілекглих, в язикау се іх турецком закохалі; а што ведеть, ку чому то за часом своїм паң Бог прівесті будет рачіл?

Под тим-же часом король, его мілость фрїмарком за Свіслоч пустіл Ляховічі его мілості пану Яну Ходкевічу, на он час старосте жмудскому, і взял є его мілость 12 дня червца в том року 1572; того теж дня человек зацний, подле Ляховіч мешкаючій, Федор Юрига умер; ям бил у Варшаве прі дворе, где теж повітре морове значне се показовало. Король не хотел било виехаті, аж дворяне на замку мреть почалі: померлі пажолята Биліцкій і Конарскій, а червца 19 умер князь Массальскій, в ласце на он час королевской

будучій, тедиж король его мілость, улєкнувші се, дал се вивезті на ночь до Пракгі за реку Віслу; і так далєй проважєно короля у возє веліком, на то заготованом з блокамі, а в нїм ложка з королєм лежачім вісєло. Приєхано з нїм так до Книшіна 28 червца, а я єще в дорозє впал в тежкую горючку і казалєм се вєстї до Книшіна, кгдем се лєдвє з тоє горючки виходїл. Умер король, его мілость, Август в понєдєлок лїпца 7 дня, годїни третєй з полудня, которого смєртї, яко се там сподєвано, не таєно, алє зараз всїм обявлєно 8 дня лїпца; в шати королевскїє убрано 9 лїпца; єще без труни на столє прї стєнє всїм людєм, кто хотєл відєтї тєло королевское указано; 10 лїпца до труни тєло вложєно; а за тоуж смєртю короля его мілостї і хоробюю моєю зосталї лїсти моє неподпїсани, которїє мнє король, его мілость, на маєтностї данїє напїсатї бїл казатї рачїл, што со велікому нєщастю моєму прїчїтатї мусїть.

За тим з'єзди в Полше і в Літвє бивалї. Посли цєсарскїє і от їнших панов прїєздїлї; от турка се пїлно вїстєрегалї; нємнєй розєрваня з Літвою обавялї се, абї се Литва з московскїм нє порозумєла; і протож бїлї от поляков в Кгроднє пан вєсєвда подолскїй і пан каменєцкїй, кгде се о згодной єлєкцїєй намовїлї (опускаю то, яко вєдаючі достаточнє то от їнших вїпїсано). В том же року 1572, відєчї я пана отца моєго осїротєлого і вєлцє для смєртї малжонкї своєй жалосного, радячїсє і намовляючі се з нїм, зрозумїлєм, жєбї позволїл на якїм владїчєствє жївота доконать; доведївшї се о ваканцїєй владїчєства пїнського, чїнїлєм всякє старанє, нє жалуючі праць, накладов і розних практик, кгдеж то вєє для добродєя отца моєго мїлого бїл повїнєн; алє кгде мї до накладов пєнєзєй нє стало, бїлєм так нєщастнїй, жєм се ту околє Ляховїч у людєй тїх, которим єм се часто в потребах їх згожал, на узичєнє пєнєзєй способїтї нє могл; аж о котором мнєй надєї мєлєм, пан Андрей Ждановїч Доровскїй, і по смєртї му добрє слово зоставую, жє мє пєнєзємї бїл порадовал, жєм то владїчєство пїнское пану отцєві отрїмал; на которое в

року 1573 стичня 15 дня в Новгородку от мітрополіти Іони Протасевіча посвещоний бил; до Пінска пріехал на столицу свою 26 стичня в понеделок. З тих всіх речей нехай буде на веці самому пану Богу честь і хвала. Амінь.

А ток, з Пінска се отправівші, почалом се стараті о отискаве в Турове, где князь Константин, воєвода ківській, бороніл, для чого знову переєздов, накладов не мало биті мусело; билем в Турове у княжаті, і зоставіл ме еще на обетніци, і так долго зволок, аж в Кракове на коронаціей короля Генріковой року 1574, кгдим му послужіл до отисканя іменей Острога і інших, през пана Лаского, воєводу сірацкого, королеві Августові заведених, тож бил в Туров пану отцу моему поступіті казаль. Тамже ркомо, поуспокоівші се, пан отец мой бил на той зацной столиці владичества пінского в всяком люцком поваженю, доброй славе і оздобе, але не долго, бо в року 1574, будучі в Турове, впал у фебру і з полрока в ней бивші, умер в Пінску, року 1575 дня 9 марца в середу ранючко, где потом і тело его поховано в церкві святоє Пречістоє, а на мене пріпало ховане деток і плачене не мало долгов его. Але пан Бог мой не опускал ме і в тих речах, розумові моему трудних, але ме значне ратовал і зе вшех іх вибавіті рачіл; нехай буде зе вшех добродеств своїх Пан Бог похвален на веці. Амінь.

В том тож року умер в Лховічах син пана віленского, пан Ярош, маючи около лет 15, а в той молодості своєї бил мудрості і розторопності великой. Умер еж пан Андрей Грегоровіч Ходковіч, подстолий великого княжества літовского, веліце добротлівий і рицарскій пан, которому мено било даті в малженство воєводянку віленскую Радівилівну, але се то тою смертною пана подстолего розервало: і вилічіл гебоцік пан віленскій, же то юж біла за его ведомостью одінаста пара людей з дому іх Ходкевічовского, пріходечі до сповіновацєня з домом Радівіловскім, розервана.

Року того-ж в маю зєхвші се панове і рицєрство до Степжіци, конклюдовавші Гєпріка короля болше юж не

чекаті, до елекцией нового пана приступілі і змешкавши там трі неделе, розехалі се, в розерваню нічого не справіші. Схалет за позволенем пана моего до Острова, у Любліна местечка будочого, мелем справу там з шляхтою Казновскімі от іх братовоє, цоркі годного паметі мужа Стефана мостовнічого, отца суседов моіх, панов Вадошінскіх. А едучі до Брестя, пред Полюбічамі білем в великом страху от грому, же муселисми под частими срукими перунами, значне межі намі спадаючімі, ехаті мілі з полтретей, не маючі, где зостановіті се; потом, приехавші до дому, білем у того-то пана мостовнічого; а меновіте ліпца 24, о неділю, а межі іншімі розмовами припоминалем тот страх громовой, якосми се натерпелі; он на то поведіл, же му еше молодому в Кракове от якогось персежучого кгвяздара практиковано, же мел меть смерть от грому в року жівота его шестдесятим, а яко-би му юж з ласки Божей лять шестдесят мінуло; і так се покгласкал по бороде; за чім на сердцу моем стало мі го барзо жаль, і питам; если се боіть, кгди му се трафіть биті под громом? рекл мі на то: же не дбаєт нікгди, ежелі где потреба біла в душним збавенем. А по тих розмовах і розеханю нашом в десеті днях, моновіте серпня 4 дня, в четверг, того пана мостовнічого гром забіл в полю, под сосною, под которою бил, для дощу подехавші, станул.

В той-же осені бил пан віленский з войском у Ліфлянтех; зобравші се, взел Борку. А ям бил на Волиню, у Олице. А (к) волі пану Стефану Лозце, маршалку мазирскому, білем з нім у Бабіне, у шляхетного мужа, пана Андрея Бабінского і змовілісми за него сестру пана Лозчину, панну Томілу, в том року 1575 месеца паздерніка 21 дня.

Року 1575 місяца лютого осмого дня сполніло се мне лет трідцать і настал рок 31. Води в том року на весне гвалтовніє билі, і трафіло мі се биті, кгди бронено вирваня у млина ляховецкого, названого Нового, где Януш млинар стал на крайней балце, отбіяючі пешною крігу ледовую, а

за нім два хлопи древному великім з мосту тлуклі теж лед і упустилі тот паль, которий, випадші ім з рук, ударіл Януша млинаря в тил голови; а он упал в став до води, а нараз прсзь упусть пренесений на дол у глубіну великую і не рихло з ней указал се, несений далеко водою, а пешне пред се мел в руках своїх; аж так і вишел з води и над надею всіх нас, людій там будучіх, жів зостал, бо не можна му било жадного ратунку дати.

Лета того от неякогось Пацкевіча Степана і Міхайла Зверева москвітіна і от інших непрятелей моіх, щастю моему, хоть малому, пред се заздросшаюціх, мелем немаліе фрасункі, з которих ме сам толко Пан Бог, хвали вечное кгодний, визволіл. В том-же року вересня 11 дня білем на комісеї в Менску, межі князем Соломірецькім і местом Менськім; біла бурда велика там і также Пан Бог обороніл.

Паздерніка 5 виехалем з дому до Туруня і вступовалем до Белой, где біла справа велика его мілості пану Радзівілу з опекунами Тетерскаго о імене Свержіно; оттуд на Варшаву ехалем і білем в Туруню 23 того месеца паздерніка; там бил юж Стефан король, яко 15 дня того месеца пріехал і сеймовал, а цесарь Максиміліян 12 дня паздерніка умер. На сейме тим, кром о Кгданщанах намов нічого не справівші, пожегнали послове короля его мілость 2 декембрия. Ям не мало справ судових мел пред королем его мілостью і щастіло мі се за ласкою Божою.

Позналем се теж з королем Стефаном і его венкграми, которих найчасней панове до себе на обеди прошівалі; і я помню: Заїдчі Януш, Баріті Юрігай, Нодох Петер, Баторі Петер, Бурноміса Януш, Кенді Петер, Верфевіч Мартін, Поляк Мігай, кухмістр Крачков, а пахолята: Ференцій и Асемерій.

Там-же в Туруню прівіталем новий рок 1577, а в нім пріехалем до дому в неделю дня 13, месеца стічня; а уклопотаний вже будучі працамі і волокітамі уставичними, уважаючі теж волю і росказане Бога всемогучого, уступілем в том року 1577 месеца февряля десятого дня в

маложенство светое з теперешною малжонкою моєю. Ганною Болотовною, сестрою пана Даніла Болотовіна з Русі; которих то Болотов предок, человек значний еше за короля Казіміра з Москви бил пріехал, на имя Антоній Болото; і бил славним мужем і потомкі его през час немалий; а другіє з ніх, розродівші се, розно се розишли і под панамі некоторимі оселості боярськіє побравші, яко то ве Шклов і інде, мешкают. В местності сми се з obu сторон ровной знеслі билі, але, з благословенства Божого, би́ла нам семья спора і помнажаючаясе над працу і надею нашу; мілем з неє добру жону; не упрікрили ні се для ней дні живота моего; би́ла бовем у пригодах і хробах сердца мужского, цноти великой, пиха і злиє мислі снать у ней нікгда до сердца не наступовалі, ку убогім, хорим і засмучоним людям упреймого мілосердія, же і в ночі, спаті не могучі, о таких ратунку мисліла и старане чініла; а хоть у веруской тривала, але так бачно і не упорне, же то намнейшей незгоди не указовало і люди відеть того не могли, тим-же болшей, смотречі на наше спокойное, тихое і веселее помешкане, в заздрость впадаючі, мовами своїмі фальшивими нас щіпалі і разними способи іншими; а наконец і чарамі прешкодиті то усіловалі, але Пан Бог, которий не пасл одного самого, не опустіл ме і з тою малжонкою моєю і не подавал нас на волю непріятелей наших, але, іх самих розними плякгамі дотикаючі, яко от скали от нас отпалих і завстижоних зоставовал, а нас, з ласкі своєї, в деточки помнажал; якож напрод ку великой потешності дал нам первородного сина Яроша, а потім іншіє сини і цоркі, же по нінешний рок 1604, яко се то піше, сполніло се синов 9, а цорек пять, з которих юж мами Яроша, сина нам мілого, жонатого, а цорку нашу Раїну в малженстве за паном Яном Грескім виданую, о чом будет на потім на месцу своєм шірей.

В том року бавілем се в дому его мілості пана віленского, а начастей в Ляховічах мешкал. Под тим-же часом в маєтності біскупства віленского у Недведічах бил урядні-

ком пан Васілій Рогачовскій, человек мудрий і великого захованя у людей. Мел малжонку у себе Токачовну, невесту барзо добрую; ово не ведет з чого впал в меланхолію, о всем себе зле тушачі, наконец о ласце у князя Валеряна, біскупа, пана свого, і товаришов; а біскуп он цнотлівий міловал его яко сина і товариші не билі ку незичливімі; которого, яко на ме велце ласкавого рознимі способи отводілем от того і поднялем се бил ехать з ним до Вілна для опатрення здоровья его; а, зрозумевші по нім, же мисліл о учінене якої смерті себе, бо не просіл за женою і цоркою своєю, ознаймілем малжонце і некоторим слугам его; якож оні покрилі билі железа і ручніци, але в понеделок святочний в тим року, мая 27, кгда се люди прі полудню розешлі, замкнувші се сам один, ручніком се в ізбе (повесіл). Стало се то з великім страхом людцкім, і сам его мілость пан віленскій, услишавші то в Ляховічах, бил дівно стривожоний і веле на то мовіл, конкледуючі: “же не ведають люди, не ведають, що есть шатан!” а потом за его ж мілости помочю випроваділем з Медведіч до себе в дом малжонку і цорку небожчіковску і поховалісми тело его в Ляховічах у старой церкве, а пані, змешкавші прі мне і жоне моеї в дому моем шесть недель, отехала в повет мінскій і шла била замуж за пана Макаровіча. Я, жемь се бил барзей пристрашіл, бовем першого-ж дня, звлаща в ночі, билем там у паней Рогачевской, і знову в Ляховічах, мелем се не добре ве спаню, а летавцам што начастей відел, не толко в ночі, але і ве дне, же і іншіе люди, прі мне будучі, віделі; мне тож не дів било: надівнейшій пріпадок, о котбром в року 1566 пісалем.

Того ж лета король, его мілость, Стефан под Кгданском з войском бил, а московскій Іван у Ліфлянтех замков веле побрал і позаседал; тамже з под Кгданска з обозу прінесено мі лісти короля, его мілости, на мостовнічество пінское і сервецкое, по небожчіку пану Стефане вакующее.

В месеци лютим указала се била комета велика на зімним восходе сонца і била час не малий.



Року 1578 его мілость пан Ходкевіч, пан віленский, сам з войском ехал до Ліфлянт, барзо хорий, а мене на сем до Варшаві виправіл в пілних справах своїх і княжати Корецкого, прішлого зятя своего; которий сем зачатий бил стичня 20 дня; маршалковал межі послами наш літвін - князь Лукаш Болько Свірській. На тот сем привезено Подкову і дано его зараз за страж гайдуком, потим і пута нань вложено над надеє его, кгдаж му ласку королевску обещовано; тог-ж потим лета прішлого ве Лвове, к волі туркові, стяти дано. На том-же сейме бил у Варшаве княже Єрий Фридерик з Аншпах, маркграбя бранденбургській з малжонкою своею, вирежал му король Стефан і королева велику учтівость і банкет великій ве дне і в ноци з танцями чінено; і виправіл собе опеку над княжатем прускім, але му потом княжна малжонка его умерла; шідзоно прі дворе, же се порушіла танцем, пріпомінано то теж, же нешкодене (sic) бил его мілость пан Замойській, канцлер, от того Аншпаха, яко і от Кгданчан, а то щасте вшістко праве заразом з ласкою королевскою ему било пріпало.

В том-же року по святах в Новгородку, под роками земськімі, запалівші се в ночі от стодоли пана Андрея Івановіча, пісара короля его мілости, згорело домов 12. В теж часи умер пан Александер Ходкевіч, староста городенській, пан барзо добрий; погреб бил тела его у Супраслі 31 дня августа отпрашений. О светом Міхале билем прі его мілости у Городне, маючі великіє справи перед судом земскім.

Того року 1578, 22 октября побіто от наших Москви под Кесю о два (*пробіл в оригіналі*) і армати немало побрало (*пробіл в оригіналі*).

Року того-ж 1578 в листопаде дня 9, в день неделний, умер княже его мілости Юрей Слуцкий, презь великіє богатства і скарби собрание славний пан.

Року 1579 о трох кролех билем у Городном маючі потреби немалиє. В лютим засе 23 дня умерла побожна пані Маковецка Анна з Сіневіц. В маю тож 3 дня в неделе билем прі великім жалю і фрасунку у пана Івана Бакі у Осташіне,

імню его, где му умерла малжонка Александра княжна Крошінская. Человек то бил невиповедяной доброті, пані шляхтна, бокгбойна, уроди пекной, але покори болшой як вери, же от пана Бога і людій всіх била мілована; проковалем на серцу моім, же не мел меті такой другой; якож взял потом тетку ее, котора первой била за Турчаповскім и Подаровскім, Татьяну Скуміновну, далеко юж розну от той первой, хоть сестреніци ей, надер скупую, котора до зобрания пенезей ему помогла, але от датку на збор новокгородскій і учінкі мілосерніе звикло отвела, бо за небожціцу першую і мне бил коні зе трі дал, а за той ні козлятка, а еще мс і великой шкоди набавіл: напервей по забітю сина моего Яна прі Бруханском преставал, а потом, за отданем от велможного пана Александра Ходкевіча маєтності Добромишльское синові моему Ярошові, бил заздостью затопений, штрафуючі о то зацного пана і шануючі ту маєтность на пятнадцать тісячей злотих; затим одервал в Деревней себе до живота влок оселих з рудніком і млином пять, а сумі прібавіл за викупно у себе-ж над 14 сот коп грошей - еще шесть сот коп грошей: нех му то тогда Пан в он день справедлівий Судя (отдасть).

Того-ж року 1579, августа 4, у вторник, годині 18, в месте віленском умер он великий пан, а монархам справами своїмі ровний, Ян Ходкевіч, пан віленскій, староста жмудскій, з велкою жалостью люду посполітого; которого потом 13 октября погреб отправено на замку віленском, в костеле святого Станіслава. Король его мілость Стефан в те часи бил з войском под Полоцком і добито Полоцка 30 дня августа.

Потим в декабри бил сем у Варшаве, на котором пан Андрей Трізна і я з повету новгородского посламі билі, і працювалісми, пішучі трібунал; якож увесь напісаний і король его мілость подпісал его сам, але видаті не мог без конституцией, которой з того сейму не било, толко універсал поборовий. Била там у Варшаве ей мость пані віленская, стараючі се о вечность маєтності Свіслоцкой.

Докончїл се тот сейм 9 стична року 1580, а в тидень потом било веселе на замку; отдавал пан канцлер Замойскій сестру свою за пана Дялинского.

Там-же у Варшаве року 1580 стичня 18 згорело на предзамчу 60 домов; гайдуки і венкгрове незле бронїлі, ледь неподлей і рабовалї, што се трафмло, а король его мїлость бил убралсе по великой осторожности, бовем то в ночї било.

В року 1580, месеца кветна 23, в субботу, на прояждце короля его мїлости Стефана у Вілні, замовївшї се его мїлость пан Кріштоф Радівїл, пан троцкій, гетман великій з паном Володимером Заболоцкім, москвітіном, якоби Володимїр не хотел му шапкі зняти, прїшлї потом до слов злих з обудву сторон; здради і отметкі; кгди се мовїл пан троцкій на Володимїра, теди Володимїр мовїл: “самесь такїй”. Зачїм, образївшї се пан троцкій, ехал до пана воеводи віленского, отца своего, которий, вислухавші скаргї о той прїпадок, так му рок: “не помстїшь лї му се того, теди і я о тебе так розуметь буду, яко то он назвал”. Той ночї намней пан троцкій не спал, фрасуючі се на Володимїра, і стал за брамою Завїлейскою в дворе своем, прозванном Довойновском, где до его мїлости зехалї се ротмістрове і жолнере великое множество; а Володимїр стал у мещанїна Полгрошка, которого дах припущонїй бил в дах каменїци Авкгуштина, войта виленского; з которое-ж то каменїци і даху войтовского коморнікі пана троцкого вшедші под дах Полкгрошков і прекопавшісь в песку на ізбе, віделї Володимера і што се з нїм деяло, яко потом ездїл до панов сенаторов, просечї о поеднане пана троцкого, але же се било спознїло, обецалї му се билї на ютро. Потом в господае своєй ходїл до лазней, о чїм всем давалї знать коморпїци і інша челядь пану троцкому, питаючі се: “каже лї? теди могут его з пулгаку забїті”. Але его мїлость не казал, і так в тих пересилках ночь зошла, а рано, в неделю 24 кветня, ведечї пан троцкій о всем, же се Володимїр готовал до церкві светое Пречїстое, заехал з улїци і брами Завїлейской ку костеловї св. Духа, где велкось людей

пешіх в кляшторі була, а їзді в улiці; і перепустівши Володимiра за фортку, одні з сторони, а другіє з веліких ворот і з той улiчкi указали се, пред которимi шол пехотою (*пробiл в рукопису*). Кгорецкiй, маючі свой гнев на Володимiра, тот споткавші се кiнул Володимеровi камнем до персi, а Володимiр добил шаблiци, которую носiл з правой руки і левою се рукою боронiл потужно. Москва, его слугi, поутешалi, окремe Путiла званого москвитiна; того се самотреть з лiтвінами двема зостановiл, але от велкостi людей пораненi зараз били, а Володимiр, ку одной строне под мури складаючі се, уступовал; тамже его тот-же Кгорецкiй кордом под правое персi перепхнул, же юж без мови ве двух годiнах умер.

Та весть кгда короля Стефана на замку, еше не убраного, дошла, дiвне се бил тревожил, же не рихло до убiраня прiшол, ходечi по покою, ляментуючі, аж подканцлерий коронний, князь Боруховскiй, прiехавші, гамовал его, розважаючі тот нещастний прiпадок: ведаю, же і сам пан троцкiй не хотел его забiтi, одно вибiтi, але се то начей стало за власною васнею Кгорецкого, же Володимiр, зоставші старостою трабскiм, прiворочал его под свою владзу з якiмсь iменьем его, которе пред тим в прiсуде тим трабском било; ехал бил зараз потим пан троцкiй до короля, але король, виславші к нему того-ж кнезя подканцлерого, воротiл его і до себе iтi не казал бил; потом сам пан воевода вiленскiй у короля бил, отмовляючі сина свого і заступаючі, же то он казал (*пробiл*) здорове свое на волю і ласку его королевской мiлостi.

Не мало (*пробiл*) так терло. Сенаторове короля его мiлостi усмиралi, аж 11 дня мая в середу допустiл король его мiлость пану троцкому в себе битi, застановивши, аби намней Володимiра не упомiнал: і седiл король на предпокою, а мi люде, не ведаючі того, тiшенелiсмисе, хотели слишеть рацию обмову пана троцкого, которий, прiшедші, просiл короля, аби не мел за зле, же през тот час з некотрих нещасних прiпадков своїх у его королевской мiлостi не

бывал, надто нічого болшей не мовечі; шёл король на покой, а сенаторове, допровадивші его, зараз з паном троцкім розехалісе.

По тим на першом сейме, з ведомості королевское, сестра Володимірова, котора з Полоцка з мужем была взята, позвала была пана троцкого; там так же сам пан воєвода віленській пана троцкого заступовал. А маючи вшіток сенат по себе, короля ублагал і сестре Влодимеровой щось пенезмі дал. На он час, при забітю Володиміра, король, в тим своєм запалений гневє, напісал бил цедулу рукою своєю: кто бил Володимір, яко лет двадцать чтирі стравіл, на дворех королевей венкгерского і полского се мужественно завше в рєчах рицерскіх поступаючи, а того дня у спікненю і збунтованю людском згінул; і хотел то меті на хоругві над гробом его.

Ям бил добре ведом Володиміра: і не учініл того он з пихі якої, не чапкуючі пану троцкому, але з меланколією своєю велікою, же, едучі, сам з собою мовіл, мисліл і частокрот, на спотканю з пани, міял іх, запомнявші, се, хоть кто другой чапкованєм почастіл, то аж напомнимий от слуг, волаал за нїм для Бога просячі, аби не мел за зле.

В теж часи бил у короля в Вілні гонец московскій, стараючи се о визволенє вязней і о приміре.

Року того-ж 1580 червця пятого дня, дворяне королевскіє, зєслані во Троках, поймали і, прівєдше до Вілна Грігора Остіка, далі до везєня пану маршалкові, которого потом, неякіх намов і порозумєня его з Москвою досвятчівші, дано его стяти 18 дня того-ж мєсяца червца в мєсте віленском пред костелом святояпскім. А король того вечора виєхал бил на войну, і бил потом под Лукамі.

В Слуцку на тот час билі 4 доктори: сандомерскій Бартолян, краковскій Мартін, Фоскос любелскій, Лавренциуш слуцкій, старий і добрий; там се вєле панов, пан і розного стану людєй на лекарство з'єхалі, а якому Пан Бог здравіл, оправовалі се. Року того-ж 1580 вресня 5 король его мїлость под московскім Луки взял бил і люд под меч

дано било, яко упорний, котрий замок потом за прімірем всрнен московскому. В теж часи пан Філон<sup>1</sup>, убезпечоний през фалшівие шпекгі з невелікім людом пріпал бил до Смоленска, а там велікоє войско било московское, же аж той же ночі Філон уходіл; людей нашіх сіла погінуло; там-же суседа моего Міхайла Зверова, москвітїна, поймано і обвешоно; бил мі то велкім непріятелем, пане Боже отпусть му! В том-же року бил король его мілость, змовляючі се о потужности прішлоє войны. Року 1581 генваря 20 в пятніцу жона моя міла, Ганна Болотовна, уродїла мнє сина Іохїма туж преде днем, а на цалом зекгару годїни 14. Тот на сесь час, вже тому трі рокі, ве Влошех у княжаті Мантуанского. Пане Боже му благославь!

В месецу червцу Москва невідоме в рускі землі вторгнувшї, огнем і мечем і забранем велікіє шкоди почїніла.

Того лета і весни, в року 1581 король Стефан бил под Псковом гдем іж през хороби мое не бил, слухаю рад іншіх, которїє, ведомі будучі, о том випісалї. Бородїч пан Іван, повінний мой, едучі з-под Пскова, умер в дорозе кгрудня 22 дня, а похван у Кгразжішках.

Року 1582, названого от мене нещаслівого з певних прїчїн, же мі в нїм марца 22 умер мілий і єдїний же у мене рожоний брат мой Іван в мєсте віленском; і не дошла ме та ведомость през злую дорогу, аж за тїйдень; през которий тїйдень, будучі я в дому моїм, яко у трїдцятї мілях от Вілна, тескнілем барзо, жаловалем і мовїлем до жони моеї, же запевне мі брат умер; так то сердца людзкіє чують з далека прїпадкі деток і мілих прїятелей своїх. А про тож ездїлем до Вілна і далем тело его поховатї, водле порученя его, у свѣтоє Тройци, церкві руской; зажілем жалю над (*пробїл*) і злоє дорогї, а, едучі назад, ледвосмі всі не потонулі на Номне реце под Івем. Ям бил з гостем якїмсь одін там прїехал, і юж се з намї пром почїнал бил на нурте

---

<sup>1</sup> Філон Кміта, призначений був Баторїєм комендантом Великих Лук/Pejdzensztejn. – II. – С. 44).

заліваті, і так, напамінаючі перевозніков, абисе не лякали (бо юж билі шости порутілі, мовечі, же гінем), а горечо пану Богу се молечі, переехалі; а после слугі, з возом моім і зо всімі конмі едучі, на том-же местцу тонулі, коні зпихалі, а тим болшей лодкі залівалі, же всі дошчки вода знесла, а воз переднімі коли завесіл се в лоді, котра на гору шла, а другая се лодь у воду занурила; люде перевозніе і слугі мое билі в лоді, а інші, побравші се конем за огони, не ведалі, шо се з німі дее, іно коні шлі теж за лодєю вніз, куди вода несла, аж є потом на берег, гдем і я бил, принесло межі лози, і там се ратовалі; ово толко, задумавші се дівним чудом Божіем, хвалілем насветшое імя Єго. Потом сентабра 23 отдалем сестру мою пану Зофею за пана Щасного Самсоновского. Месеца паздерніка 21, в неделю, умер зацний і богобойний муж Іван Третьак, пріятель дому нашого, а по нем декабра 10 умерла добрая пріятельница моя, пані Твіслінская Дорота Кграбовская, а сам по ней на велканоц умер року 1583.

Року 1583 под кгромніцу зіма се постановіла моцно по первшіх неуставічностях; мелем на тот час у себе велікім пріятелем старосту ляховіцкогo, пана Сімона Шлятковского, которому дня 21 лютого жона, Сулімянка, умерла з велікім жалем веля людей, а за нею в том-же року новебра 18 і сам Шлятковскій умер, человек през великую доброту свою вечної годний паметі.

В том року 1583 пані віленская в повіте новгородском мешкала, а я з роков на другіє рокі уставічне і в розніе повіти; до Новгородка, Мінска, Слоніма і Волковиска ездіті муселем; а в постє муселем у Вілні і знову о святках тамже биті для справ задворних, которих се намножіло било, мандатов всяких било 17; розмишлялем в себе, яко за живота пана віленского і одін позов по него не бил, але се теперь нагороділо: пріятелі не дбалі на оноє захованя давнос, кождий своего щастя смотря, а Ходкевіча жадного в раде королевской не било, а на конец і (*пробіл в рукопису*) ветуй Пане Боже на потим.



Року 1584 февраля 5 оженил се бил пан Мартін Окунь з панною Боянецкою. А на заутре оженил се пан Ян Монвіж з панною Мложавскою; отправовала сі веселя пані віленская в Ляховічах з великім достатком. В марцум мел справ панскіх сіла у Вілні пред королем, і в речах королевскіх пілновалем, і взивано ме на інстигаторство.

В том року пані віленская мела затруднене немалое з Матфеєм Волком, которий, маючі еще от самого пана его мілості фолварк ляховецкій Павлюковскій у петі сот копах грошей, справіл бил себе другій ліст неправдівий на другу такую-ж суму пенезей, для чого аж сама ездить до права мусіла і очевісто перве у земства, а потом і у гроду фалшь задавала; потом он того лісту отступіл і то аж в прішлом року. В том року 1584 августа 28 уроділ мі се син мой Лаврин.

Року 1585 зіма была барзо тепла; бидло на полі бивало і воли тучоно. Пан Кгзовскій старий в лютим паралижом рушоний, а 8 марца умер. Мая 26 перун замок на Миші запаліл, которий барзо прудко згорел; тогож дня, а подобно в одной годіне, ударіл перун в дворе моем у сирніцу і голубінец, але не запаліл і не забіл нічого; дітя туж било і голубята в голубніцу.

Року тогож месеца новембра 3 жона моя сина Мартіна уроділа в ночі на 8 годіне.

Року 1586, будучи мне у пісара ляховецкого, Федора Зенкевіча, на чті, у другіх зваде, а за мої розважання, ранено мне в руку левую і не веділем от кого, а то било стичня 19 дня; а кгсподарь бил целый; пред се потом врихле 23 лютого умер з горючкі веку мел лет 36, человек бил і мой пріятель добрий. Потом в марцу билем в Вілні для потреби Кгославского і езділем до Ковна; там же мя, марца 5 дня, почуючі у Ринконтах, разбойніци мало било не забілі, але, за ласкою Божою, віленцов обоз немалий в туж стодолу насхалі, а разбойніци поуतेкалі, а кгсподарь, якійсь теж исцнота, вимавлял се, же што мел чініті, кгдаж на ночь збере се не мало і, што хотять, то чінять. Самому Пану

Богу хвала за его оборону! Таже, до Вілні зворотівши се, далем бил пенезей Кгославскому на імене его Скубятвовское: перв заставою, а потом і на вечность купілем.

Король, его милость, мешкал того лета в Городне отпочіваючі от первшіх праць своїх: юж се теж часом каплюшем і рукавіцами не мерзіл, з чого Венкгрове сперва шіділі; бавіл се теж виездчанем на поле з мислівством. Мне того лета прішло в него і по два крот в потребах пані віленское і детск пана моего бить, якож меновіте ліпца 24 мелом пред королем справу з Тарановскім безносим, которий, по змове з іншімі жолнерамі, якого хорий, на то вистарений бил, розумеючі, же у короля в место ялмужней мол отриматі презиск на добрах панских за заслуженное своє, за чім би своїх долгов всі дойти могли; позвал бил паню віленскую і деткі о трі тисечі золотих і кгдим указал істоти королевскіє і его самого, яко веле у скарбе славное паметі пану віленскому і жолнером вінно, а потом указалем протестацію сеймову, же се заплати упомнено, і яко се змовілі жолнері, і яку би то шкоду детям пана моего прінесло, теди, по одступеню моім (яком потим от панов ведал) в так ясней речі вагал се король долго, еслі (то) отложіть, яком я просіл, до заплати тих сум з скарбу королевского, чілі зараз прісудить на добрах панских; в чом от панов рад, а меновіте: пана Воловіча, пана віленского, пана Глебовіча, воеводи троцкого, пана Льва Сапегі, канцлера, пана Войни, подканцлерого, спартий будучі, так позволіл, мовечі: же конечно бим я те заслужоне тому жолнерові на добрах пана віленского прісуділ, бо не указано з тих протестацій сеймових, же се упоміnano заплати іменем своїм і всіх жолнеров. І так нам отложено до заплати з скарбу, ведля істот королевских. Ведає то Бог, когда то будет. Там же в Городне на тот час, іюля 12, умер пан Міхаіл Гарабурда, впадші в горячку пятідневную; не могли докторове Буцеля і Симоні урятоваті і и трема днями пред его смертю ознамілі королеві, і уряди его билі назначони і упрошони іншим.

В том же року, окрутного кгрудня месеца 12 дня, тот славний и велце зацний пан і монарха велікій, король, его мілость, Стефан Баторий умер на замку городенском в мілих палацах своїх, от него збудованих. Шкода, королю, жесь по велікіх працах, до которихесь се бил з молодості приучіл, і те лет кілка в Городном се у отпочіваню твоім забавіл! А моім зданем, гдибись звиклой праці ужівал, еше бись бил далей потрвал; але певней ведал то пан Бог, чому так, а не іначей меті хотел.

Року 1587 стичня 9 сніло мі се, о чім я не мисліл, жем бил в мeste влоскім Мантуі, відел кнежей Мантуі положене замку, места, вод, мостов мурованих. А кгдим то оповедал пану Андрееві Скорулскому, которий там бивал, поведіл, же есть положене власне таке, як мі сніло. То снать презентовало ехане нам сина мосго мілого Явхіма, которий в року 1575 еше поехал, і по той час там мешка. Марца 16 уроділа жона моя першу цорку Раіну.

Тогож року 1587, по смерті короля его мілости Стефана, зходіл тот рок елекциямі, бо порознівші се у обраню пана, едні чекалі і привабілі билі Максиміліяна, сина і брата цесарского, а інші, которие зезволілі билі на Жікгмонта, короля шведского, чекалі его теж, і затим била им бітва в Бичіне, в року 1588, стичня 19 дня; по переграню сторони Максиміліяновоі, і сам бил взятий, і не мало панов полскіх, которие з нім переставалі.

Пан Жікгмонт, короля шведского син, за пріеханем своїм бил зараз коронований, еше первей в року прошлим, 1587 декабря 26 дня.

Року 1588, стичня 28 дня, Жікгмонт третий, король полскій, на Літве прісягу повторіл, бовем бил без наших коронован. В том року 1538 билем з паном Одаховскім ве Шклове и в Кописі недель з осм. А пані віленская для лекарств била у Любліне, а кгди се ей на здоровю не поправовало, ехала била до дому, і едучі на дорозе, в местечку в Козім Ринку умерла 3 дня кветня. А 21 червца погреб ей отправлено у Гнезне в костеле евангеліцком мурованом.

В том же року ліпца 30 жона моя роділа цорку другую; дано ей імя Галшка.

Року 1589 на вовс лето у нас ту, в повете новокгородском, муж бил барзо добрый Альбрехт Кавечинский; отдал разом на одним веселю три цоркі све замуж: которий, синов не маючі, одно цорек шесть, не фрасовал се намней о то, і еще зознавал, же так му лепей, а то знать чиніл з побожності своєї, же волю свою подбіял под волю Божу. А гди му се так трафіло отдати замуж разом три цоркі, люди посполітне практиковали не долго бить малженству так одного дня отданих; якож потом врихле умер му старший зять Москалніцкій, а в року 1603 померлі два: Віровскій і Висоцкій. Ово не легце потреба важіті і голосу людского, ведля оней приповясткі “вокс популі - вокс Деі”, бовем о вере оного человека жаден вонтпіті не може. Бил і в том пробатус, і того се он против той людской практице, ему певне ведомой, важіл се з зупелності вери свей, же се ведля практикі той не могло статі нічого такого.

Року 1589 стичня 28 дня пан Александер Ходкевіч короля Жікгмонта третого у Гродне перший то крот привітал, также королевую тетку его і сестру его королевну іх мілость; мевал в себе сенаторов із двору королевского завше на учтах. Потом била его мілості справа, 31 стичня о аренде мит старых літевских, также о аренде з маестності Бірштанское і інших; меновано того на 50 тысячей коп літовских і указован на то істоти пана небожчіка, а в нас намнейшей квітаціей не било.

Ям в тей справе мовіл яко налепей, - пан Бог здаріть рачіл, - болшей се спускаючі на ласку его королевское мілості, а указуючі веле заслугі пана его мілості і іншіе правніе прічіни. А билі прі его королевской мілості сенаторове: князь Барановскій, біскуп, пан Дорогостайскій, воевода полоцкій, пан подляшскій, пан Сапега, канцлер; билі вшітци іх мілості нам зичліві, так же декретом король его мілость, даруючі то, отпустіть і з того квітоваті казать рачіл. Тогож дня кнеже Семен Слуцкій короля вітал

пред повем з орацією наготованою, а, яком ведал, от его милости, пана Миколая Криштофа Радівіла, воєводи троцкого, написаною; мел прі себе зе двадесять особ ланцужно, але у пана Александра било теж нас также веле, а вшитко старіе слугі, сівцов болшей, в жалобе по паней віленской, теди король і пані болшей очі до нас обрацалі і королеві указовано, же то вшитко слугі небожчіка пана віленского, отца его; аж нам міло било того щастя заживати; бо і пан, і ми вшитци зналісьми велику милость от вшиткіх людей.

От своїх приятелей горей-смі мелі, бо, пріехавші з того щастя, за якусь опеку поеднал пан Александер пана Волского осмінастусот кен грошей, а прі нем і Кумолкі (весь коштовна от Гнезна) за якімсь то змишленим правом zostали, а панов троцкіх тріма тисечами і шестю сот коп грошей. Так-то деті пана моего в долги заводіті почато. Потом поеднал князя Семена Слуцкого за некую весь Хоромци, от небожчіка проданую, а на то права не мел очіщати; опісал се бил за то заплатіті дві тисячі злотих; отдано теж потом сестру іх милости, панну Зофею, за пана Дорогостайского, року 1590 септембра 23, у Вілні, і то биті мусело з великім коштом іх.

В той осені, року 1590 билі поветра моровіе на розних местцах і в Новгородку сроег биле. Октября 31, року 1590 умер сусед і приятель мой, человек барзо добрий (beatус вір), пан Валентий Чарковскій.

Року 1591 пан Александер Ходкевіч посилал по всіх маєтностях отчізних, напамінаючі урядніков, аби граніци упевняли і з суседи без уквідження іх становілі. Сам в Мишской маєтності виездчал, где боярове Мишеци Бутрімкове зашли билі кгрунт Верещачін і, напрацовавші се там сам немало, потом вземше мене і старшого Бутрімка, на строно отехавші, випитал вшиткой правди, іж то оні зашли и нови теси на дереве простим трібом положілі, а старую там бліжей до Миші указовалі. А так, зрозумевші, зараз судям правду ознайміл, а старую граніцою от рогу граніци

Островское і Добромишльское весті тимже Бутрімкам, а хлопом зараз копци за собою копать казал, кгдиж се на те границе обоя сторона згоділі; обнесло то его в похвалу веля людей.

Року 1592 яко з осені, там і от нового лета не докучалі зімна і снегов не било, і била то зіма праве безснежна; колами всі езділі. Пан Александер бил на сейміку трибунальском і не хотел со подняті на трибунал, а мне Грігорей Уніховській зазрял, так, же Жабка з Бутушевічом обрани билі. Марца 9 кнеже Ян Сімеон Слуцкій умер; чірвца 30 умер теж пан Каспар Керсновській, подсудок новгородській у Городей, маєтності своєї, положівші се на пріполудню спаті.

16 серпня пан Ян Кароль Ходкевіч ехал еше до чужих землей, а пан Александер до Варшави на сейм послом ехал.

Року 1592, вресня 1, во вторник, на сойміку в Циріне обрано на елекціей подсудковской на тот уряд чтирох; то есть: Івана Маскевіча, Онікея Уніховского, Міколая Подоровского і мене, із ласкі Пана Бога всемогучого, которий, яко хоцет, керує серцями королев і всіх людей ведля волі своєї становить, отдано то подсудковство мне і прівілей мне на то прінесено до дому без великого стараня моего, 28 дня тогож месеца вресня. І віконалем прісягу на тот уряд мой на роках Трехкролевих стичня 6 дня року 1593.

Пан Миколай Тлуховській, слуга еше небожчіка пана, завше мне велику пріязнь обещовал і утверждал то рукоданем, а нікгда ніц у панов молодых не допомог, же мое речі шлі нещасліве; потом дошедлем, же Іван Кречетовській, непріятель мой, запomniaлий доброхотств моіх, которием еше отцу его Хоме, казнодею Клецкому, і матері его, кеди ю жіді клецкіє билі в долгах взяли, показовал, і его, от продаваня дров в Ляховічах голца вземші, до пані віленское залетіл і прі себе до права способіл і пріучаті се праву казал, змовівше се з тим Тлуховскім, не тільки мне, але і панов в їх справах ошуковалі, а себе наганялі. Тлуховській маєтность коштовну на Русі, названую

Селцо, забрал, а Кречетовській Малковічі, Конюхі, Мазурковщізну; што все мне било от пана не толко обецано, але і лісти подавано, которих потом пан Ян Кароль Ходкевіч з їх направи подпісовать і скончіть не хотел. А так, кгда се готовано на веселе пана Жалінского з панною віленскою Галшкою і Тлуховскому дойзреті поручоно, нападла го хоруба дворска, указуючі се на голове і на чоле; чого он, хотечі без іздебки збить, казал жідові балверові мазаті собе те кгузікі шарою мастію, не замкнувші се, звлаще зіме; і так езділ бил з Ляховіч до Гнезней, а зворотівші се до Ляховіч дня 15 стичня, року 1593, казал еше лепей намазаті; а в тим, кгда та масть сердца допадла, тогож дня вечор знагла умер. Сполніла се на чім та пріповесть: “зрадливе сердце само се поразить”, не іж бим се помсти Божій, над ніпріятелями моїмі виконаною, радоваті мел, але тим зтвержам се у вере моею, же маю Бога правдівого і всемогучого, боронячого мене от всіх непріятелей моіх.

Року 1593 король, его милость, виехал з Варшави до Кгданска і Швеції 23 серпня.

В том же року паздерника дня 15 умерла зацна і богобойна пані конюшіна, Зофея Александровна Ходкевічовна Коріцка.

Року 1594 мая 8, в пяток, пріпала хмара сродзе зімна, спустила снег великій і лежал трі дні; померзло от той хмари і зімна і ветру гвалтовного сіла людей, по трою індей веспол, а немогли собе помочі. Птатства по гнездах самем відел барзо веле поздыханих; страх бил и под дахом седячі.

Троха перед тим, мая 1, отдадем Яроша сина до пана Яна Кароля Ходкевіча; жічу му з паном его вшелякого блогословенства Божого.

Року 1595 о трех королях рокі-сми суділі земскіі новгородскіі.

В том року 1595 Налевайко козак, себравші войско козаков, первей се указовал на Подолу, у Волошех, кусіл се бил і о турецкіе землі, потом, ворочаючі се до Полші, сплендровал маетності пана Каліновского, мстечі се за

обещене некгдись отца его Налівайкового, і еще снать от отца Каліновского. Тим юж заюшоний, шел до Луцка, в ямарок праве, где біскуп з преднейшімі шляхтою виехавші, упомінал і єднал го за местом, і купци зложілі кілка ти сячі злотих; а не могло биті без збитков и шкод; оттуд, юж лепей заюшоний, удал се на Полесе, аж до Петріковіч, юж так своволне все почінаючі і в коло обсилаючі, подаркі себе даваті заказуючі; якож і давано, одно з Слуцка помешкано било, і прудкож убег (в) Слуцк новембра 6 дня і бил там немало; заварлі се билі на замку з двема синамі, детмі малимі пана віленского Яроніма Ходкевіча; а пан віленскій, воєвода новгородскій, пан Скумін і інші пани і шляхта зехалі се до Клецка; не веділі, што почать, услышавші, же се у замок слуцкій добили юж. В тим послал бил Налівайко полковніка Мартінка (о котором веле тримал, якож і бил человек сердца великого) до Копиля з пятісот козаков, которий, з прігоди там потрафівші гайдуков пана воєводи віленского, которие, впадші до млина і іспусту под местом, боронілі проїстя до места і так справне козаков настрелялі і Мартінка забілі, же сіла їх на пляцу, а інше, назад се цофнувші, по дорозе і хрустох зоставілі, а інші, постреленнімі юж будучі, в огонь скакалі і згорелі, бо билі стайню дворовую, у того млинка будучую, запалілі, же се барзо їх мало до Слуцка воротіло. Налівайко, стревожоний тим нещастем і розумеючі, же за тим з Клецка зобрані панове кусіті се мелі о него у Слуцку, зараз, яко тих в Копилю біто новембра 25, а он третого дня, новембра 27, з вечора, вибравші се з Слуцка, до Омговіч знову ку Полесю витегнул і потом кгрудня 13 Могілева моцю добил, места і замку, сплендровал і попаліл; панове за нím виправілі Буйвіда, человека паметі годного, давші слуг своїх, а пан віленскій своего двору двесте коней, з которимі, яко розних панов слугамі, розуме сам указує яко било Буйвідові трудно, же, за непослушенством їх, нічого годного початі не мог, толко зазябивші се, здорове стратіл і у небачних людей на славе шванковаті мусел; тамже згінул



Онiкей Унiховскiй, человек сердца доброго i великого захованя. Налiвайко ходiл потом над рекою Днeпром в нiз, аж потом, нарвавши се з Рогачова за якiмись практиками, припавдал знова до Петриковiч; повети збегали се до купи i спрудка потом з'ехали се новокгородскiй в Копилю, где бил его княжеска милость пан Мiколай Крiштоф Радiвiл, воєвода троцкiй, напрод вшиткiх прiехавши в кiлку сот человека, i тим вимог, же се iншi спешiлi до его милостi; за тим прiехал пан воєвода новокгородскiй i iншiє панове i шiковали се в полю року 1596 дня 15 лютого; било людей о трi тисечi готових.

Аж мiло било; давно юж войска не вiдевши, пан воєвода се троцкiй зє справованя людмi вимовлял i здавал то пану воєводе новгородському; але, юж нiкому не уймаючи, признавам, же досить се деяло порядковi прiстойному; пан воєвода вiленскiй з поветом мiнскiм прiехал до Шацка; там же i наші з Копиля ехали, а Налiвайко з Петриковiч, бивши в Турове i в Городку болшей, удал се до Висоцка i на Волинь. Лобода теж, отвратiвши се от Шацка, шол там же Киевщиною ку Налiвайковi.

Року 1602 юж у нас в Новгородку рокi звиклiє земскiє поменяни билi на сейме прошлом през посли наше: пана Зенкевича i пана Подаровского, которiй, по тим сейме з'ехавши се на рокi нове Громнiчнiє, з собою се не згодiлi; i вимовлял се пан Подаровскiй, же о той отмене i замешанню, радней нiж поправе роков, не ведал, хоть то по некоторих сеймiках упомiнано било, подал на сейме, аби в нас во всем панстве рокi на розниi, i не одни часи, звичаєм полскiм, постановени билi (в нашом повете о том знать жадного человека не била воля, але i помишлене не било). Пан Васiлiй Зенкевич знал се, же се о то старал i пана Подаровского втегал, жеби i он на то прiзволил, але се он нiкгда до того не знал. I так на тих злих, в сердцах людских розерваних роках будучi я от пана судiй, тогож то пана Зенкевича напомнений, а не зезволяючи з множеством людей на зламане тих (то) роков, прi нем приставши, судiлiх ми є; не ушедлем помсти Божей, же мi на тих роках, в лютим мiся-

ци, 16 дня, в суботу, забіл сина моего Яна, второго по Ярошу, першим сине моем, незбожний Олбрихт Бруханській, з помочю Корсака, швакгра своего, там же на месте в Новгородку, о чем кгда мне, на судех седячому, ведомость дошла, просілем вшитких, аби там в рынок зо мною пошлі, где пан судя з ласкі своєї продковал, мне держаті казал, а іншим тело, юж забите, сина мого, на саня взявші, на уряд, а потом до господи моеї отправадіть казал. А внет потим, кгда се доведіл, же того забітя сина моего била найветша причіна тот Корсак, сестренец его, рушила го кривность, а отрожене з духа по новокрещенству або давно не било, або на тот час утекло от него прочь. Послал до мене, абих слал за тимі, котори ехалі в погонку за Бруханскімі, жеби се што злого тому сестрінку не стало, а ям не толко не слал нікого, але ані веділ о нічнем еханю і о свете: живлів бил, або не? А на заютр в неделю, маючі в себе Вировского, Лоховского, Богушевіча і інших, приводіл ме, аби з ним на судех заседал; відяло мі се, жем там бил на он час не межі людмі, але Каінамі, і про то, чогом не рад мовіл, мусілем речі: еслі розуміті не хотят моеї пригоди, аби іх то самих поткало. Потом в понеделок, гдим се юж мел з места з телом провадіті, подал мі пан судя, жеби не ваділо постаті в ринку з телом, а Ліциніуш жеби там премове учініл. Яж теди, яко діте от жидов (яко поведает) звабений і сподаваючі се, же ми улгу жалю Ліциніуш, яко человек учоний, справіт якімі утешнімі мові, казалем се застановіті в месте. Але же той Ліциніуш, ставше подле пана судії, взяв аркгумент з Соломона о своволним млоденцу і также карал сина моего, в гробе юж будучого; я, відечі, же вшітко спросьно калем і похлебством смердело, казалем далей ехать, бо другого сина моего мел юж у себе от кілку лет в науце і твіченю своїм, а бодай негоршого виховал; нех ім Пан одда, справедлівий судя, бовем з тим нещестем моім вшіткі облудние пріятеле мое, машкари свої ухілівші, незбожніе твари свої указалі і ядовіте злості свої явней витеваті почалі. Не заспал юж іх

великій Пан Бог мой, оборонца мой, не вонтплю о Єго святой ласце і з іншімі, же мне скутепну справедлівость і ексекуцію учініті рачіть.

І так плачліве з тих незбожне укнованих роков зворотівші се, поховалем тело того забітого милого Яна, сина моего, в капліци моеї мурованой, дня 21 лютого. А в тим теж часе вишол день уроження моего 21 лютого, который обсервовалем друкгди (sic) з радостію, а тераз з плачем і з великою жалостію, з чого всего нех будет похвалено іме Пана Бога всемогуцаго.

З той так великой жалості моеї о смерті, а тим барзей же забітю сина моего, немней теж з оказана облудніков, котори мне час немалий (за пріятелией се і великіх і верних удаваючі) луділі, пофрасований, впалем у велику, а до лечнованя не ведет яку хоробу: напрод марца 6 дня обумарлем без вшелякой прічіни на полтори годіни і, прішедші к себе, билем мдлий, аж повторе марца 14, рано обумарші, о себе-м не ведел, а тогож дня, у вечор обумарші, билем в зафіценю шесть годін зегарових; потом ве днях кветневих, пріходечі к себе, ехалем бил до Новгородка для роков марковскіх кветня 23 дня, і на дорозе у Валсівце трохам бил зомлел і затим, вже пріехавші до Новгородка, не заседалем на судах; обраний на место мое, пан Грігорей Неміра, прісегу на трі рокі учінівше, отправовал іх. В маю зась на рочках кгородских била справа нам о забіте Яна, сина моего з Бруханскім і з синами его і пошла била на інші речі, а у другіх речах до трібуналу, а потом, на рочках ліпцових, в небитності моеї, презь Яроша, сина моего заварта била угода з Бруханскімі, ведля которий потим пред судом трібуналскім, 13 мёсеца вересня, Бруханскій сам і синове его з цедул перепрашалі мене і синов моіх і іншем ім поотпушал, але іж не ставіл отец Олбрихта, сам за него, ведле опису своего, на рок зуполний на везене засел в замку новгородском і в том похібівші лісту своего, што мел засесті в дому замковим, по левой руце стоячім, то он по той левой руце, его пред домом тим давним замко-

вим, збудовал ізбе себе сам і в той засел бил. А я се не користуючі в том его седеню, а сам там за хоробою моєю ехати не могучі, посилалем з листи моїмі: первей зашійтий, аби ехал з того ґрунта. Он до мене отпісал, абих му послал на то лист отвороний; ям і такий лист ему посилал през зятя его Мокштицкого і през Косаковского, до котрих, яко оні справу давали, так отповедел: “Не ведаю, чому ме подсудок зтуде виправує, вшак тєраз зіма; также і дома в ізбе седю, также мед пію, яко і дома, і таж жона зо мною спіт, што і дома”. І так погоржоні пріятели вротілі се із тоє учінності моєй, і я потом от него жадногом сказанія і словечка не мел, аж послішалем, же умер там в том мешканю своїм, а праве знагла. Билі дівніє голоси і мнєманя людцкіє о той смерті его; я замілчивал, яко неведомий в тим нічого певнаго.

Року 1603 од стичня 21 сейм велікій зачінал се у Кракове для заповітрєня у Варшавє, а в нас ту у Новгородку, рокі земскіє громнічніє сужоно. Але дня 20 лютого прігода стала се і бурда пану Зєнковічу, судіі нашому, з неким Лякгеніцкім, жолнером з роти кнєзя Порєцкаго, зачім се і рота юж от Здетєля у пять мілях до нас била воротіла і роков нам досудіті не дала, жєсми се без часу розєхаті мусєлі.

Кветня 9 дня пан Самуїл Воловіч оженіл се. Наша Ходкевічовна, Гальшка, по Каменском вдовою зостала.

О Марку св. хворалєм і не моглєм бить на роках обраний; на моє мєстцє Марко Полонскій, прісегу учінівші, на одни тії роки отправовал.

Мая 8, на день Вступєня Панского, синова моя Ярошова уроділа сина, которогом я бил, ведля дня того, Станіславом мяновал, алє прозвал го Яном. Било дитє над подобєнство дєтєй вшіткіх росторопнє, а знало, яко в кілка лет, вшітко чудно і росло прудко. Потом умерло 7 кгрудня з велікою жалостю в дому моєм. Чірвца зась 29 мелом ласкі Божіє весєлє в дому моім; за Яна Грушовского отдалєм цорку мою Раїну. Панє Боже і добродєю мой, рач ім благословіті!

В том року 1603 мелом троє пісане от мілого сина моего Іохіма, яко того лета з паном своїм, княжатем Мантуанским, бил в Неаполі; морем там езділ, яку там велику учтівость неаполчці указовал княжаті, немней яко великому монарше. Бил там княже для лекарств. Мой зась син, хоть там інших з моря мито брало, здоровий бил, а потим во вресню, впадші в дівне фебри, 23 дня мало не умер. А ям ту дома, тогож 23 вресня зле сни о нім відел і написалем бил в мінуциях тогорочних, утешівші се, же било то в первшій квартал месеца; аж з пісаня его тот же день 23 обачівші, дівовалем се чудом і справом Божім, хвалечі светое іме Єго.

Далей в том року 1603 не било в моеї ведомості, што би пісаня годно било, одно то, же пан Ян Кароль Ходкевіч вжо то другій рок в Ліфлантех з войском мешкал, завезші там паню малжонку і сина Яроша малого. Дерпту, аж го праве знуждівші, ркомо презь трактат достал, замечкі околічне побрал і волості, под Ревель і Нарву уставічне узгони чініл так безпечне, яко перед тім з чворнасоб болшім войском такой безпечності не уживано. Пане Боже му благослові!

Не слишалем я болше речей щаслівих того року, але жалосних, а наперв повітря морового у вілне, і у нас ту, в Новгородку, в мєсте і в повіте добрем ведом; зештя тож з совета людей зацних гуртом праве в одним том року которе порядком тім лічу:

В лютим 13 дня под Дерптом забито мужа годного паметі, человека значне рицерского, кнезя Дмитра, брата Полубенского.

13 марцу 12 дня умер пан Міхаіл Фронцкевіч, подкоморий полоцкій. Тогоже марца 20 дня умер пан Ян Одіховскій, человек в чужих країнах долго бивалий і велце человек добрий, а мой пріятель правдівій. О, заправду не умел або не хотел тот заживаті облуди. В тим померлі по себе прудко швак грове два: Павел Віровскій і Ян Висоцкій; умер теж Міколай Подаровскій. За німі теж в ліпцу дня 19

умер староста несвіжській Войтех Першко, брат мой мілий і человек велце добрий, которого погреб зложоний бил зразу на 25 августа, але іж, з Perezrenя Божого, пріехавші до Несвежа пан кграбя з Тенчина, того ж дня менованого, ве чварток вступіл в малженство з кнежною Галшкою, цоркою его мілості, пана воєводи троцкого, - рач ім пане Боже благословіті, - час погребу доброго слугі обратіл се в веселе в дому того велце зацного і побожного пана. А потом погреб тела пана Першкова отпрачений бил 4 дня вересня, также се чварток, на котором билі іх мілості самі: кнеже, его мілость, воєвода троцкій і пан кграбя. В тим же нещасливом року 1603, в лістаде 20 дня умер, а можна речі упал стлуп панства літовского, его мілость пан Кріштоф Радівіл, воєвода віленскій, в Лосовней, іменю цоркі своей, паней Сапежіной, канцлериной, в хоробе не долгой. По нім зараз умер теж пан Ян Карушевіч, каштелян жомойдзкій; овож того так веле в том року било, аж било з пострахом велікім успомінаті. В том же року в кгрудні умер теж кнеже Александер Острожскій, воєвода волинскій, в Красном, маєтності своей на Подолю.

Не відівші теж там доброго товариства, сусед і пріятель мой, пан Бенямін Чарковскій, умер року 1604 стичня 2 дня, не в дому своїм, але у Улулнікох, у пана Грігорія Уніховского, где се обадва лечілі у неякого Шкота доктора. Мой то бил велікій пріятель, понекгди зась в прешлих нехутях і задростях, которих ем бил по нім і по пане Уніховском дознал, а бодай і от інших, за тоюж нецнностівою задростіу нещасною познавалем о непогамоване кглупство; розуметь же Бог, чінячі другому добре, мел би є в богатой руце своей так видаті, жеби тобе юж не мел чого з ласкі своей даті. Дякую я Тобе, Боже мой, Отче пана нашего Ісуса Хріста, же меж іншімі дари Твоїмі далесь мі то бил, жем се задрости устеречі мог, так, же нігди серцем моім не пановала і непотребного (яком знал по інших) жалю, хоробе якої подобного, не чініла.

## II ІСТОРІЯ ХОТИНСЬКОГО ПОХОДУ ЯКОВА СОБЕСЬКОГО 1621

Похід султана Османа II з метою завоювання Польщі (1621 р.) і відбиття поляками турецького нашествя становили для сучасників історичний факт першорядної ваги. Не лише поляки, безпосередньо зацікавлені в результаті боротьби, але й усі християнські народи Європи з напруженою увагою спостерігали за подіями кампанії, що вирішувалась на хотинських полях. На початку XVII століття Туреччина ще користувалась престижем неподоланої держави, яка перевершувала всі відомі держави Європи, Азії й Африки чисельністю та організацією своїх бойових засобів. Військова могуть Туреччини, що її остаточно створив Магомет II у XV сторіччі, та яка досягла вищого ступеню розвитку при султанах: Селімі I Грізному (1512-1520) і Сулейманові II Пишному (1520-1566), не мала до того часу суперника, який був би у змозі помірятися силами з Оттоманською імперією. Остання, переслідуючи завойовницьку політику, що полягала в підвалинах вчення Корану, протягом двох століть підкоряла владі своїх султанів численні народи й області у трьох частинах світу. Хотинський похід поклав край цьому поступальному рухові турків і тому був зустрінутий усім європейським християнським світом, як рішуча перемога, одержана над грізним, до того часу непереможним ворогом. Хоча, властиво, перемога ця й не була вирішальною, але сам факт вдалого захисту був знаменною подією, що вказував на послаблення військової могутності Туреччини, яка протягом двох наступних століть мусила повільно і поступово спадати, відсуваючи на другий план у політичному складі Європи цю грізну колись для сусідів державу.

Інтенсивна боротьба з турками, яка вимагала крайньої напруги всіх державних сил Польщі, та сприятливий

кінець цієї боротьби справили сильне враження на сучасників і враження це відбилося в численних літературних творах. Багато учасників походу вели щоденники про хід воєнних дій; щоденники ці розходилися в численних копіях-рукописах, з них деякі були в подальшому надруковані в різних збірниках матеріалів для польської історії. За відомостями, зібраними п. Третяком, який ретельно вивчив бібліографію даного питання<sup>1</sup>, можна вказати 10 самостійних щоденників Хотинського походу: чотири з них анонімні, імена упорядників шести інших відомі. Це щоденники: 1) Прокопа Збігневського, надалі доповнений 2) Петром Напольським і виданий у перекладі іспанською мовою; 3) Яна Осторога; 4) Матвія Титлевського, видрукований у перекладі італійською мовою і виданий у подальшому в південноруському перекладі Самійла Величка з цікавими доповненнями, запозиченими з якогось, козацького щоденника, що до нас не дійшов<sup>2</sup>. 5) Щоденник, який приписують Любомирському і 6) щоденник Якова Собеського. Останній, набагато більш докладний і ґрунтовний, ніж попередні, зберігся в більшій кількості списків<sup>3</sup>.

Крім щоденників, Хотинський похід послужив сюжетом і для інших літературних творів. У польській писемності вже в XVII сторіччі багато авторів склали багатирські поеми, що оспівували цей похід. Такими були поеми: Яна Бояновського (1622), Варфоломія Зиморовича (1623), Петра Напольського (Яна Жабчича) (1628), Яна Рудомини (1640), Самуїла Твардовського (в поемі „Владислав IV”) і Потоцького<sup>4</sup>. У XVIII сторіччі відомий польський поет, Ігнацій Красицький, присвятив Хотинському походу цілу поему з 12 пісень (Wojna Chocimska). Зрештою, найталановитіша поема, написана на цей сю-

---

<sup>1</sup> *Tretiak*. *Historja Wojny Chocimskiej 1621*. – Львів, 1889. – С. 2-4.

<sup>2</sup> Літопис Самійла Величка. – Т. I – додатки. – С. 3-28.

<sup>3</sup> В деяких списках автор щоденника, через помилку в транскрипції, названий не Собеським, а Собекурським.

<sup>4</sup> *Третяк* *op. cit.* – С. 2.



жет, не належить польській літературі – це богатирська поема, написана сербсько-далматинським поетом XVII ст. Гондуличем („Осман, співанє витезко”).

Оповіді про Хотинський похід становили також предмет багатьох історичних творів. Не тільки автори загальних творів з історії Польщі вмістили більш чи менш розлогі уривки про Хотинський похід, але й упорядники окремих монографій присвятили йому свої праці цілком чи в значній частині. До таких монографій належать: Петриція – *Rerum in Polonia, ac proecipue belli cum Osmano gesti historia* (Краків, 1637); 2) Wessenberg – *Gestorum Vladislai quarti, pars I* (Данциг, 1643); 3) Кобержицького – *Historia, Vladislai quarti*; 4) Нарушевича – *Historia J.K. Chodkiewiczza*; 5) Німцевича – *Panowanie Zigmonta III*; 6) Маврикія Дзедушицького – *Krotki rys dziejow I sprav Lisowczykow* (Львів, 1844)<sup>1</sup> і, нарешті, 7) прекрасна монографія п. Йосифа Третьяка – *Historja Wojny Chocimskiej 1621*. (Львів, 1889). Серед монографій, присвячених Хотинському походу, найстаріша в часі й особливо важлива внаслідок становища, яке автор її посідав під час самої описуваної події, є монографія Якова Собеського, переклад котрої ми тут пропонуємо. Цей твір є працею, написаною на основі щоденника, веденого самим автором під час кампанії. У подальшому Собеський розширив цей щоденник, додав до нього різні історичні відомості, обробив у вигляді історичного твору, в спосіб, що існував на той час у науці, й видав у Данцигу 1646 року, тобто в рік своєї смерті, під заголовком: „*Commentariolum Chotinensis belli libri tres*”. Твір цей було знову видано у польському перекладі Владиславом Сирокомлею в 1854 році в Петербурзі, у збірнику, що мав загальну назву: „*Dziejopisowie krajowi*”.

Хоча Собеський обробив свої коментарі у вигляді історичного твору, але вони можуть бути віднесені до мемуарів, оскільки автор був сучасником і учасником описува-

---

<sup>1</sup> Ibidem. – С. 5.

них подій. Причому важливе історичне значення цих записок обумовлено як високим рівнем освіти автора, так і тим суспільним становищем, яке він мав у польському війську під час самого походу: він числився комісаром, призначеним сеймом для супроводу армії. Комісари ці завідували фінансами армії, брали участь у засіданнях військової ради, були присутніми при прийомі гетьманом послів і самі відряджалися посланцями до турецького табору, домовлялися про умови миру з турецькими сановниками і складали договірні пункти трактату.

Таким чином, Собеський мав можливість не лише чітко знати всі події, що відбувалися, але йому були відкриті й секретні мотиви дій, а також погляди і думки керівних осіб. Критичне ставлення Собеського до предмету його розповіді обумовлювалось ступенем його розвитку; на думку сучасників, він належав до найосвіченіших осіб того часу. Яків Собеський був сином люблінського воєводи Марка. Народився він у 1588 році, виховувався в краківській академії та потім доповнив свою освіту довготривалою подорожжю за кордоном (1607-1613), упродовж якої відвідав усі країни західної Європи. Повернувшись на батьківщину, він відразу набув значного авторитету в шляхетському середовищі завдяки своїй освіті, розсудливості й такту. На сеймах його чотири рази (1623, 1626, 1628, 1632) обирали маршалком (головою) і уряд постійно призначав його комісаром для участі у найважливіших і важких політичних справах. Функцію цю він виконував при армії королевича Владислава під час Московського походу (1618), в Хотинському поході (1621), в поході гетьмана Конецпольського проти козаків (1624) і в комісії, спорядженій для укладення договору зі Швецією (1635); зати́м у 1636 році був відряджений посланцем до німецького імператора. Надані Собеським послуги уряд відзначив багатими староствами: Красноставським і Яворівським, званням крайчого коронного і, нарешті, саном белзького воєводи. Останні чотири роки життя (1642-1646) Яків Собеський

провів у своєму маєтку – Жовкви. Облишивши громадські справи, він займався упорядкуванням і редакцією своїх історичних і літературних творів. У Якова Собеського було два сини: старший, Марк, загинув у битві з козаками під Батогом; молодший, Ян, був у подальшому великим коронним гетьманом і в 1672 році був обраний польським королем під іменем Яна III.

Записки Якова Собеського дещо грішать стилем, занадто пишномовним і риторичним. Вочевидь, дотримуючись манери свого часу, він намагався наслідувати римських істориків і, як здається, обрав зразком переважно Саллюстія. Також дещо обтяжливі у його оповіді занадто дрібні подробиці про хід воєнних дій, неминучі, зрештою, у кожному щоденнику. Для історії південної Русі праця Собеського є вельми цінним джерелом, завдяки вміщеній ним майстерній характеристиці Сагайдачного і доволі докладному описові побуту, установ і походження козацтва.

---

## Книга перша

Завдання моє полягає в тому, щоб описати війну, яку вів Сигізмунд III, король польський, з турецьким султаном Османом. Війни, подібної за розмірами, не бачили й не запам'ятають наші сучасники. Війна ця вирізнялась як чисельністю зібраних військ, так і величезними приготуваннями до неї, уславилась непорушною мужністю бійців, швидкістю воєнних дій і сприятливим кінцем. Вона заслуговує того, щоб стати відомою у віддалених країнах і щоб пам'ять про неї збереглася для далеких нащадків. Відбувалась вона в сусідній з нами області і продовжувалась короткий час. Армія наша не в повному складі боролася з силами, зібраними у трьох частинах світу і відстояла інтереси всього християнського світу, а місто Хотин, славетне у давнину, знову уславилось поразкою турків. Доля вирішила подарувати перемогу вельми старому і дос-

відченому у військовій справі Карлу Ходкевичу, віленському воєводі, гетьману великому литовському і дозволила йому приборкати молодого дикого тирана.

Я передам воєнні події, які продовжувались протягом сорока днів, як їхній свідок, і висловлю при цьому ті переконання, які висловлював і тоді як військовий комісар. Не буду захоплюватися ні пристрастю, ні ненавистю і не буду даремно дорікати туркам, позаяк доблесть слід поважати і в супротивниках. З іншого боку любов до вітчизни не спонукає мене замовчувати провини поляків.

Давно вже полчища оттоманських турків, підкоривши частину Африки й Азії та увірвавшись до Європи, заснували свою столицю в Константинополі. Вони поневолили греків і фракійців. Польські королі, бачачи гірку долю сусідніх країн, з тривогою споглядали на щоденне зростання могутності турків. Король Казимир і його спадкоємці утворили союз з султанами Баязетом і Селімом (сином і онуком Магомета II). Союз цей декілька разів поновлювався посольствами і скріплювався присягою. Достойний вічної пам'яті король Сигізмунд I одержав разом з короною цей союз, ніби у спадок, і закріпив його зі своїм сучасником, славетнішим з турецьких султанів, Сулейманом. Цей договір турки донині згадують з повагою, називаючи його сулеймановими статтями. Проте державні стосунки, як усі людські справи, нетривкі: добрі стосунки з Туреччиною скоро були порушені.

У царювання Іоанна Альбрехта турки надали допоміжне військо Стефанові, господареві молдавському і зі значними силами вдерлися вглиб Русі. При Сигізмунді I поляки увірвалися під Очаків, а турки в Русь і Поділля. Обидва табори все більш і більш дратувалися тим, що можна було передбачати між ними рішуче зіткнення. Втім розважливі заходи королів Сигізмунда Августа і Стефана встигли загасити пожежу в зародку і зберегти союз, укладений їхніми предками. Розумний і підприємливий король Стефан передбачав небезпеку, яка загрожувала всьому хрис-

тиянському світу і, отримавши запрошення від папи Сикста V до участі в хрестовому поході, обмірковував план, достойний своїх здібностей. Виконанню перешкодили важкі обставини і довготривала війна, яку він вів з Іваном Васильовичем, великим князем московським.

Доля дала можливість королеві Сигізмунду III помірятися з турками і з успіхом відбити грізного ворога. Перший привід до війни подали запорозькі козаки, які здійснювали цілу низку морських походів. Вони доводили султанів до сказу нападами на їхні приморські міста, спустошенням і грабунком найбагатших турецьких провінцій у Європі та Азії. Багато разів султани, насолоджуючись прогулянкою у розкішних садах, бували вражені сумним і принизливим для них видовищем пожеж, які знищували сусідні села, бо козаки, бажаючи навести жах на столицю, палили ближні до неї села. На відомщення в межі Польщі щорічно вдиралися орди татар.

Роздратування турків посилювалось, коли Стефан Потоцький, родич господаря Могили, вирушив з особистим своїм військом і за допомогою багатьох польських панів у похід на Молдавію, бажаючи віддати господарство Костянтину, сину Ієремії. Та надія його зрадила: він був розбитий ущент на берегах річки Де, потрапив у полон і став жертвою турецької люті. Така ж доля судилася князеві Самуїлу Корецькому, родичеві князя Михайла Вишневецького й Олександра Могили. Вирушивши до Молдавії, він протягом кількох місяців з успіхом бився з господарем Томшею, але, зрештою, був полонений Ібрагім-пашею разом з дружиною, тещею, Олександром і Богданом Могилами. Він був відісланий до Константинополя, де ганебно скінчив життя на гаку, подібно Потоцькому. Ці поразки вселили в турків самовпевненість. Вони почали пихато ставитися до поляків, посланцям висловлювали менше пошестей, купцям утруднювали проїзд і не створювали безпеки; стара дружба двох держав готова була перетворитися на відкриту війну. Роздратованістю цією скористався

московський уряд. Московські послы почали вчащати до Константинополя, вражали турків своєю пишнотою, роздавали багаті подарунки і пропонували султанові союз для спільної війни з Польщею.

На турецький престол після смерті султана Ахмета зійшов його син Осман, який ледве досяг юнацького віку. Для того, аби примиритися з ним, до нього відрядили з Польщі посланця, Петра Ожгу, старосту теребовельського, з дорученням відновити договір, укладений ще за життя Ахмета в Буші Скіндер-пашею та Станіславом Жолкевським, польним гетьманом і київським воєводою. Сподівалися, що це посольство усуне війну, проте Осман виявився людиною гордою, жорстокою і поривчастою. Вихований серед лестошів принижених рабів, він мріяв про завоювання мало чи не цілого світу. Гордість його була безмірною, він уявляв себе володарем усієї природи і вважав, що його могутність і щастя безмежні. Члени дивану підтримали цей настрій рабською покорою. Скіндер-паша, невмолимий ворог поляків, людина досвідчена в інтригах, що чванькувато пишалася перемогою над Корецьким, він стверджував, що султан встигне не лише перемогти поляків, але й підкорити все польське королівство. Томша, вигнаний поляками з Молдавії, палко жадав помсти. Він обіцяв вірно служити султанові, запевняв його в безперечному успіху і спонукав до війни, як у приватних бесідах, так і в офіційних засіданнях; роздавав багаті дарунки членам дивану і знаходив у них підтримку. Ці зрадницькі намовляння супротивників Польщі легко могли вплинути на Алі-пашу, великого візира, людину, що не мала ніяких здібностей у справах політики, вихованця Сералю, який нещодавно був слугою примх свого монарха, а тепер сліпе виконання його зловмисної волі ставив головною умовою свого благополуччя. Осман, що вірив усім цим намовлянням, не лише не прийняв на аудієнції Отвиновського, присланого Сигізмундом для виправлення деяких пунктів трактату, – як того вимагає священний звичай поваги до

послів, – але більш того, після різного роду образ, наказав супроводжувати його при в'їзді до міста сульбаші начальникові поліції.

Гаспар Граціані, воєвода молдавський, спонуканий християнською ревністю і прихильністю до Польщі, оповістив Сигізмунда через гінців про таке зневажання королівської величності й можливо наступну війну з турками. Сам він тим часом, прагнучи скинути турецьке ярмо, секретними листами переконував Станіслава Жолкевського (який на той час за великі заслуги, надані Речі Посполитій, посідав дві найвищі посади – канцлера та великого коронного гетьмана) вступити з військом до Молдавії, після чого він з усією молдавською шляхтою охоче зголосився визнати зверхність польських королів. Після довгих роздумів і нерішучості Жолкевський перейшов через Дністер і розташувався в Молдавії, вдовольнивши таким чином найпалкіші бажання Граціані. Цей останній частково розбив, частково взяв у полон турків, приведених Скіндер-пашею для його схоплення. Хоча він не встиг здобути для своєї справи такої кількості молдавських сил, якої сподівався, проте молдавани, пригнічувані турецьким ярмом, обіцяли підкоритися Речі Посполитій і готувалися зустріти Жолкевського, розраховуючи, що він прибуде зі значними силами. Військо його хоча було нечисленним, проте відрізнялось мужністю і витривалістю. Він розсіяв численні скупчення татар під проводом калги Девлет-Гірея і потім, зі своїм невеликим загonom, ослабленим частими втечами солдатів, протягом восьми днів і ночей відбивав скупчення турків і татар, які вже готувалися відступити. Але, на біду, перемога поляків змінилась поразкою подібно кораблю, який розбився біля самої пристані. Ця поразка була тим відчутнішою, що відбулася внаслідок безладу і свавілля самих солдатів. Жолкевський, подібно Павлу Емілію, не захотів пережити своєї поразки. З непохитною мужністю, що відрізняла його протягом усього життя, він кинувся на татар і, вкритий ранами, загинув за вітчизну на

березі Дністра, поблизу Могилева<sup>1</sup>. Польний гетьман Станіслав Конецпольський, подібно Варену, не піддався відчаю; хоробро б'ючись, він був оточений ворогами, збитий з коня і, після довгого опору, взятий у полон молдаванами та переданий до рук татар. У полон потрапили також Ян і Лука Жолкевські (син і небіж гетьмана), галицький староста Микола Струс з Комарова, вінницький староста Олександр Балабан, Самуїл Корецький, який уже вдруге потрапив до турецької неволі, Мартин Потоцький, Микола Казановський, син Якова, брацлавського воєводи, Володимир Фаренсбах, Малинський, Стрижовський та майже усі проводирі хоругов і полків разом з численним рицарством різних чинів. Не сумніваючись, що похід цей буде розказаний нащадкам його учасниками і маючи на увазі опис наступного походу, я обмежусь цією короткою згадкою.

Подібний початок воєнних дій довів Османа до вищого ступеню роздратування. Розлютований, як звір, він наказав оголосити в усіх областях своєї держави війну з Польщею. Чиновники проголошували почергово в усіх провінціях, містах і селах Азії та Африки, що поляки найзліші вороги Оттоманської Порти. Всі чоловіки, незалежно від віку і стану мусили брати участь у поході. Військам європейської Туреччини і ближчих до Константинополя місцевостей був завчасно призначений день для збору. Був прикликаний з Криму хан Джанібек Гірей. Бунчук з кінської гриви, встановлений перед палацом, означав, що Осман особисто візьме участь у майбутній війні. Молдавани і болгары, яким було наказано будувати міст через Дунай, з прикрістю бачили, що мимовільно змушені будуть допомагати своїм володарям у боротьбі з християнами. Чого не вистачало для воєнних приготувань у європейських во-

---

<sup>1</sup> Поразка Жолкевського відома у польських істориків під назвою Цецорського погрому, за назвою урочища Цецора, де відбулася битва. Воно знаходилося в 20-30 верстах від Могилева і нинішньому Сорокському повіті; можливо, там, де нині знаходиться село Ципурдей.



лодіннях Туреччини, то здалеку доставлялося морем, не шкодуючи витрат. Султан подумки вже володів Польщею, вже розподіляв між пашами її замки, міста і провінції, як безперечну здобич. Незважаючи на те, мужі його ради, навчені досвідом чи більш обдаровані, (між якими особливою пошаною користувалися: Муфті, верховний жрець, і Галіл-паша, родом вірменин), усіма силами намагалися відрадити від походу проти Польщі – тривалого, важкого і несправедливого. Візир Мустафа, який наполегливо висловлював неможливість перемоги, отримав рану ножем від руки самого Османа. Ворожбити передбачали несприятливий кінець війни.

Та ніщо не могло схитнути Османа в його намірах і Польща, а разом з нею й весь християнський світ затремтіли при першій звістці про згубну війну. Король скликав чини на сейм до Варшави. Відряджені були посольства: до папи, до імператора Фердинанда та до всіх майже християнських володарів. Усе християнство оповіщене було про майбутню війну за віру і запропонований спільний союз проти спільного ворога. Справедливість вимагала, щоб монархи, які стояли на чолі християнського лицарства, не самими побажаннями, але дійсними підкріпленнями допомогли Польщі; щоб усі ті, хто має святе ім'я християнина, об'єднаними зусиллями надали підтримку нашій державі, яка стоїть на сторожі християнського світу, ніби щит від язичників. Тому папа Григорій XV обіцяв через Ахація Гроховського, настоятеля Ленчицького і королівського секретаря (нині нареченого перемишльського єпископа), який у той час був посланцем при апостольській столиці, – протягом усієї війни щомісячно вносити відому суму, а згодом виплатити значну допомогу, щойно завершиться перемогою чи почесним миром дорого для папської казни зіткнення імператора Фердинанда з повсталими єретиками. Архієпископ адріанопольський, нунцій Козьма до Торрес, лиш тільки дійшла до нього звістка про Хотинський похід, майже тієї ж миті виїхав з Кракова і за-

певнив папу у його сприятливому кінці. Англійський король Іаков, щедро приймаючи королівського посла Юрія Оссолінського, сина сандомирського воєводи запевняв у своєму співчутті та прихильності до Польщі й обіцяв надіслати підкріплення з Англії, Ірландії та Шотландії, якщо тільки дозволять обставини. Інші християнські володарі, які почасти знаходились у мирних стосунках з Туреччиною, почасти зайняті власними внутрішніми негараздами, обмежились висловленням співчуття благочестивій ревності Сигізмунда у справі захисту християнства.

На варшавському сеймі обговорювали питання: про суми, необхідні для ведення війни, про кількість війська і вибір вождя<sup>1</sup>. Голоси усіх станів схилилися до призначення Карла Ходкевича, віленського воєводи і гетьмана Великого Князівства Литовського, який вирізнявся досвідченістю у військовій справі, користувався величезним авторитетом у суспільстві, був відомим навіть чужим і диким народам численними перемогами, трофеями і тріумфами. Йому ж одностайно ввірено було верховне командування військами і опікування долею Польщі. Потім був призначений виконуючим обов'язки польного гетьмана і помічником справ Ходкевича коронний підचाший Станіслав Любомирський. З призначених сеймом комісарів від рицарського стану одні мусили залишатися при королівському дворі, інші, забезпечені повноваженнями, після прийняття присяги мусили супроводжувати Ходкевича, берегти військову скарбницю, виплачувати жалування солдатам, скріплювати перемир'я та, будучи присутніми у військовій раді, висловлювати у ньому правдиву думку. Слід згада-

---

<sup>1</sup> За встановленим у Польщі порядком, посада головнокомандувача належала великому коронному гетьману, а за його відсутності – гетьману польному коронному; але в Цецорській битві великий к. г. – Жолкевський загинув, а польний к. г. – Конєцпольський був полонений турками. Король, не бажаючи вручати керування у надто серйозній війні особі не досвідченій, яка не користується популярністю, утримався від призначення наступника Жолкевському і доручив керівництво литовському гетьману Ходкевичу.

ти імена осіб, призначених комісарами в похід. Це були: крайчий коронний Михайло Сенявський, белзький підкоморій Матвій Лесньовський, граф Михайло Тарновський, син люблінського воєводи Марка Яків Собеський, Ян і Павло Дзялинські; перший староста покривницький, другий брацянський і староста виський Микола Коссаківський.

Сейм затвердив такі податки для підсилення військових коштів: крім звичайної податі, яка за старим звичаєм збиралася зі шляхти, постановили ще вносити по вісім грошей лапового, по два чопового і дві чверті (замість звичайної однієї) з прибутків королівських маєтків. Литва, спонукувана турботою про вітчизну й, швидше наслідуючи гарний приклад, ніж підкоряючись закону, прийняла належну їй частку податей. Понад те була встановлена певна сума податі з маєтків, що користувалися до того часу пільгами<sup>1</sup>; а духовенство на синоді в Петрокові зобов'язалося надати 150 тисяч польських золотих на священну війну.

Кількість війська далеко не досягала встановленої сеймом цифри. Наскільки мені відомо з видатків воєнних сум, у війську Ходкевича було німецької, угорської і польської піхоти, разом з важкою і легкою кіннотою усього 34987 чоловік, не рахуючи декількох німецьких рот, які ганебно залишили свої хоругви ще до переходу кордону. Такою ж зрадою зганьбили своє ім'я і деякі з поляків. Запорозьких козаків налічувалося до 30000, але більша їх частина, вийшовши за межі Польщі, ухилилася від Хотинської війни.

Що стосується посполитого рушення, то нехай нащадки не чекають від мене достовірних відомостей про нього, бо не всі воєводства і повіти надіслали свої ополчення Сигізмунду до Львова на призначений день, тому важко й

---

<sup>1</sup> Volumina legum. – Т. III. – С. 187-195 „Універсал поборовий”, виданий сеймом, перераховує вельми докладно розміри і способи збирання податей, встановлених сеймом у 1620 р. через війну з Туреччиною.

гадати про їхню кількість. У числі надвірних військ короля налічувалося до тисячі найманої німецької піхоти та кінноти. З числа панів, (за виїмкою тих, котрі пристали до Владислава, про що буде сказано нижче), слід згадати тих, котрі на свої кошти приставили частину війська. А саме: князь Домінік на Острозі Заславський, спадкоємець краківського каштеляна Януша Острозького, приставив 600 піших і кінних солдатів; белзький воєвода Рафаїл Лещинський сотню кінноти; люблінський воєвода Яків Собеський – легко озброєний загін; брацлавський підкоморій Шашкевич, а також пани Малинський та Пясечинський приставили великі загони війська. Спішив зі своїми й князь Юрій Чарторийський, але на шляху був затриманий татарами й, втративши значну частину людей і майже всіх коней, сам прибув до табору. Кількість нашої артилерії майже дорівнювала козацькій, але досягло табору лише двадцять вісім гармат.

Ось ті сили, які поляки могли протиставити Осману для захисту своєї незалежності та слави. Сонячне затемнення, яке сталося рівно опівдні та землетрус, помічений у багатьох пунктах Молдавії, Поділля і Русі, віщували настання війни; у повітрі видно було також вогняні стовпи, що зіштовхувались між собою.

Ходкевич, зайнятий останніми приготуваннями, доручив керувати початком дій Любомирському, який в останніх числах травня прибув до Скали<sup>1</sup> на Поділлі й влаштував тут укріплений табір, захищений від природи неприступними скелями і річкою Збручем. Після цього він послав розвідників у неприязельську землю, укріплював і озброював різні пункти на Дністрі й стримував вторгнення татар. У цій справі особливо уславився своїми заслугами Симеон Копичинський, людина енергійна і діяльна, яка набула досвіду в попередніх битвах. Місцеві селяни,

---

<sup>1</sup> Скала – нині містечко в Борщевському повіті в Галичині на березі р. Збруч.

піддані подільської шляхти, також влаштовували засади у лісах і між скель і завдавали чималої шкоди татарам.

До табору Любомирського прибув Костянтин Вевелі, родом критянин, відомий пізніше інтригами під час посольства Криштофа Збараського до султана Мустафи. Він привіз секретні листи від молдавського воєводи Олександра і Гусейна-паші, правителя прикордонної Бессарабії і доглядача палацових воріт (дуже важлива посада у турків). У цих листах улесливими словами намагалися схилити поляків до миру, але події виявили, з якою метою прислано було до табору з дружніми пропозиціями людину *gnaesae fidei*. Через відсутність Ходкевича не даючи йому ніякої відповіді, Любомирський прийняв його гостинно, як посла від християнського князя і, щедро пригощаючи за свій власний рахунок, затримав у сусідньому селі під почесною вартою до прибуття великого гетьмана. Скоро з'явився Ходкевич на чолі литовських військ, зустрівся з Любомирським біля села Ріпниці й, розділивши свою армію на полки, рушив за Дністер через Брагу<sup>1</sup>. Попереду рухалися хоругви: липницького старости Боратинського, белзького підкоморія Лесньовського і самого Любомирського; затим йшли зі своїми хоругвами: полоцький каштелян Зенович, коронний крайчий Сенявський з братом своїм Прокопієм, сам Ходкевич і оршанський староста Сапега. За ним вели свої загони: белзький каштелян Жоравянський, познанський каштелян Опалинський, висненський староста Косаківський. Також призначені стражниками: Вернек, Богдашовський і Казимир, а литвину Долмату – ветерану, який постарів під знаменами Ходкевича, доручено було облаштування таборів. Головнокомандуючий довго коливався: чи переходити з військами за Дністер, чи на кордоні чекати супротивника, для якого у такому випадку була б утрудненою переправа, у той час як у наших руках зали-

---

<sup>1</sup> Брага – село Кам'янецького повіту на березі Дністра, розташоване супроти Хотинської фортеці.

шалися пасовиська, ниви й безпечний шлях для підкріплень з Польщі.

З іншого боку королівські листи спонукали до подальшого походу, а подільська шляхта скаржилась гетьманам на грабiжництво жовнірів; сама місцевість за Дністром здавалась обом гетьманам більш зручною для ходу воєнних дій. Перебування у Бразі було тим небезпечнішим, що позбавляло сильних підкріплень з боку запорозьких козаків, які одностайно оголосили Ходкевичу, що приєднаються до польського війська лише після вступу його до Молдавії. Вони побоювалися, щоб, у разі примирення Речі Посполитої з Туреччиною, вся могуть ворогів не впала на них самих. Вирішено було рушати вперед і в таборі оголошено гетьманський наказ переправлятися через ріку. Усім здавався неможливо важким намір перекинути міст через бурхливий і скелястий Дністер, оскільки всі зроблені до того часу в багатьох місцях спроби завжди закінчувались невдачею. Піхота почала було будувати рухливий міст, але він був зламаний напором води. Це навело якогось русина (інші говорять – литовця) на думку про спорудження більш міцної будівлі і, хоча вона, внаслідок повільності та недбайливості робітників і сторожі, декілька разів розмивалася хвилями, справа все ж продовжувалась. Тим часом Костянтин Вевелі отримав від Ходкевича відповідь, що гетьман однаково налаштований, як негайно підняти зброю за справу вітчизни, так і прийняти умови почесного і вигідного миру. Подальше перебування його в Молдавії було мотивоване необхідністю забезпечити шляхи від татарських загонів. Тому послана була відповідь на листи, прислані Любомирському, а Ходкевич окремим листом пропонував візиру Гусейну розсудливо обговорити умови миру і з цією метою послав до нього Шемберга, мужа мудрого, проникливого і знайомого з турецькими звичаями. Від цього посольства чекали у результаті лише того, щоб Шемберг під добропристойним приводом докладно встиг розвідати сили і настрої турків. Обличчя Ходкевича

сяяло такою величчю, що Костянтин, уперше побачивши вождя, хотів колінкувати перед ним, як перед божеством, та гетьман власноруч підняв його і після милостивої бесіди відпустив. Я чув у подальшому від самого Вевелі, ніби при появі нашого героя ним оволодів такий страх, що язик почав плутатися, ноги підкосились і він довго не міг отямитися.

Хвилювання, які виникли серед війська, на декілька днів затримали переправу через Дністер. Жовніри натовпами оточували намети старшин і турбували гетьманів настійливими вимогами. Тут чувся гнів, там скарга, тут прохання, там погроза. Почалась повна розпущеність і відсутність дисципліни. Розпорядження гетьманів залишалися невиконаними. Всі однаково, і новобранці, й ветерани, і туземці, й іноземці, звичайні найманці та шляхтичі, кінні й піші – усі навперебій лементували, що не мають ні грошей, ні харчу, що піддаються великим небезпекам без усякої винагороди, що супротивник загрожує, а підкріплення спізнюються; деякі ж хоругви приховували день свого вступу на службу. Ходкевич, бажаючи придушити на самому початку грізну небезпеку, проголосив промову до розлютованого натовпу. Але попередньо, порадившись з усіма комісарами, в обов'язок яких завдяки сеймовій постанові входило, головним чином, вести фінансові справи, призначив кожній хоругві терміном, з якого їй повинно нараховуватися утримання, день її прибуття до табору. З цією метою він доручив одному з комісарів, люблінському воєводи Якову Собеському, разом з кам'янецьким старостою Стефаном Потоцьким, і уповноваженому військовому писарю вірно й ретельно переписати: як час прибуття до табору кожної хоругви, так і кількість пройденого нею шляху. Протягом двох днів ми виконали це завдання, подавши всю справу на найвищий розгляд короля, який схвалив наше рішення, як це можна було зрозуміти з коротких листів, отриманих нами з Варшави. До числа успіхів цієї війни треба зарахувати й те, що при такій

кількості умов і думок, коли комісари секретними листами запевнили кожну хоругву, що вона першою матиме утримання, ніхто після того не смів ремствувати на призвідців. Чи слід визнати цю хитрість, до якої ми вдалися на добро Речі Посполитій, справою почесною, полишаю міркувати про це пізнішим нащадкам. Після вгамування першого незадоволення серед солдатів, ми дивились з великою насолодою для очей і серця на зростання воєнного завзяття. Ціле військо кинулося в річку раніше, ніж устигли виправити пошкоджений міст і наші хоругви перейшли Дністер у зразковому порядку.

На чолі йшло військо Любомирського, яке рухалося вглиб Молдавії; за Любомирським йшли: Липницький зі 150 людьми і Ріхтер з 50 лівонськими стрільцями. Липницький повернувся з величезною здобиччю; зрештою, він би краще зробив, якби обережніше вдарив на Серет, молдавський замок за Прутом, куди зібралися для свята численні натовпи вірмен і молдаван. Але ці останні, стривожені нежданою галасливою появою війська, розбіглися, рятуючи життя і майно. Ходкевич з незадоволенням дивився на ці напади, бажаючи швидше лагідністю, ніж насиллям схилити на бік Речі Посполитої цю християнську країну. Кращим же доказом її довіри і дружнього ставлення до Польщі міг служити Петро Могила<sup>1</sup>, син Симеона, колись молдавський воєводич, нині вигнанець, посиротілий по смерті Жолкевського, який особливо протегував йому. Тепер він усі свої надії покладав на допомогу Ходкевича і між ними встановилися найближчі стосунки. Проте передбачливий гетьман остерігався, щоб роздратовані молдавани не вирішили помститися Шембергу на його зворотному шляху і через це повелів під звуки труб (як того вимагає воєнний звичай), оголосити суворий наказ, аби ніхто не смів віднині завдавати образ молдаванам. Якийсь румун Бернацький, отаман ватаги розбійників, хо-

---

<sup>1</sup> Пізніше митрополит Київський.



ваючись у сусідніх лісах, нападав із засідки на тих, які там рубали дрова чи пасли худобу, причому захопив багато коней, возів і людей, з яких 50 чоловік утекло.

Проти розбійників влаштували похід: Копачовський, людина підприємлива, сотник, що відзначився під командуванням Лісовського в московських війнах, і молдавський шляхтич, Бичек, ще раніш відомий як прихильник поляків. У цей самий час повернувся до Ходкевича польський загін, відправлений ним до Сочави для розвідок про турецькі й татарські сили; але оскільки ворожі сили не показувались, то він привів з собою одного лише молдавського шляхтича, котрий мешкав при дворі господаря Олександра. Позаяк лагодження мосту не скоро було завершено, то польське військо лише на дванадцятий день перейшло за Дністер. Іржання коней, грім труб, тріскотнява бубнів, блискіт зброї, радісні вигуки наповнювали серця веселощами. Грізними здавалися молдаванам наші веселі хоругви, польські хрести та орли. Натовпи людей різного віку і стану здіймали до неба руки, благаючи про допомогу. В усіх думках була впевненість у перемозі, на всіх устах радісний згук. Нарешті вдалось увійти зі зброєю в руках у ту країну, яка колись була могилою для поляків. Рицарство готувалося відплатити за дві війни, за всю польську кров, пролиту протягом стількох століть; той за батька, той за брата, той за приятеля, усі воліли помститися за своїх предків, загиблих від рук турків.

Ходкевич, слабкий тілом через хворобу, але бадьорий духом і зовнішністю подібний Марсу, їхав на прудкому коні, поглядом і порухом голови підбадьорюючи війська. По один бік табір оточували наддністрянські скелі, по другий сусідні ліси, посередині розкинулося поле – тому супротивник не міг ні оцінити наших сил, ні змусити Ходкевича стати до бою. До того часу не було ще ніяких відомостей про військо запорозьких козаків, вождя яких, Конашевича, з нетерпінням чекав гетьман. Тому прибуття Конашевича, який отримав від козаків прізвисько *Сагайдач-*

ного, через те, що носив лук, немало додало відваги. Конашевич повертався з Варшави, куди їздив у посольстві до короля, і привіз для своїх бажану відповідь і вірну надію на прибуття козаків до табору Ходкевича. Одначе наймізерніші з них під проводом нікчемного Бородавки, або краще мовити, скинувши з себе усяке керівництво, розсіявшись Поділлям, зайнялися грабунками.

Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мудрості й зрілого судження у справах, винахідливий у словах і діях, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, проте в очах майбутніх нащадків він достойний стати поруч із найзнаменитішими людьми свого часу в Польщі. Багато разів здійснював він морські походи в човнах на чолі запорозького війська і завжди йому особливо сприяла доля: він завжди повертався вкритий славою. Він переможно бився з татарами на перекопських полях і в Криму й тепер захопив гурти худоби на просторих пасовиськах і відняв у татар, що поверталися, награбовану на Русі здобич. Колись Конашевич поспіхом і на велику тривогу для ворога з'єднався з Владиславом, який намагався силою зброї підтримати свої права на московський престол. Віддалені країни бачили його переможне знамено. Вогнем і мечем спустошив він неприязельські землі й, уславившись під Єльцем, Соком, Лівнами і Калугою, міцними замками, розніс страх свого імені по цілій Московії. Стогнути під його ударами, ворог бачив, як переходили до рук козаків золотий посуд і дорогоцінні багатства, як полонені різного віку, статі та станів йшли за його колісницею. Так само й морські походи прославили ім'я Конашевича; йому дуже щасливо вдавалися піратські набіги; береги європейської та азійської Туреччини і сусідній Константинополь бували свідками його перемог. У час описуваного нами Хотинського походу слава його імені щодня зростала серед турків. Одним словом, він був світлий розумом, шукав небезпек, нехтував життям, перший у нападі, а у відступі останній; рука його ніколи не хибала; він

був пильним у таборі, не любив зманіженості, і не такою мірою піддавався пиятиці, як то було у звичаях козаків. Зрештою, і в нього була вада, саме надмірна жадоба любовних пригод, які прискорили його смерть. Чи був він тверезий, чи ні, у розмові він завжди висловлювався з обережністю, впевнено й обмірковано. Завдяки своєму службовому становищу завжди вірний королеві й Речі Посполитій, він бував суворим у справі придушення козацького свавілля; не замислюючись, карав смертю за найменші провини; свої не полюбляли його за те й неодноразово вже волею більшості він ледве не був позбавлений верховного командування запорозьким військом. До забобонів ревний послідовник православного обряду, він був затятим ворогом тих, хто переходив в лоно римської церкви; все це давало привід його супротивникам до самої його смерті тримати під підозрою його прихильність до Речі Посполитої. Ходкевич, радо прийнявши й обдарувавши Конашевича, відразу ж відіслав його за Дністер назустріч козакам, з двома легкими хоругвами у супроводі Молодецького, родича Любомирських і людини, що користувалась серед козаків доброю репутацією.

Один з придворних Любомирського, Мошинський, влаштував вилазку з табору для захоплення язика від супротивника, але темна ніч зіпсувала всі його зусилля. Переправившись на протилежний берег Прута, він випадково натрапив на румунських розбійників. Не в змозі відразу розпізнати у темряві, чи був то супротивник, чи ж люди з власного війська, й лише пізніше, з говору впізнавши молдаван, втрапив у сліпу безладну сутичку, в якій рубали без розбору і своїх, і чужих. Помітивши помилку, він подав знак до відступу й припинив з того часу слідкувати за турками. Угорець Фекеті мав більший успіх; після бушинського походу він втік з табору Скіндер-паші до польського табору і виявив рідкісну діяльність і вірність у війні Владислава з Московою. Він був особисто рекомендований Ходкевичу й привів з яської землі знатного мол-

давського полоненика, який знав у який бік спрямовані турецькі сили. Проте вождям не вдалося нічого вивідати у нього, крім підтвердження отриманої з іншого джерела звістки про те, що молдавський воєвода Олександр виступив зі своїми військами назустріч Осману, залишивши Яси без захисту. Коли розійшлася звістка про наближення турків, Русиновський<sup>1</sup> підбадьорив військо надією і посилив його чисельно, привівши з собою легко озброєну польську кінноту, яка у війні імператора Фердинанда з його повсталими підданими дуже вславила серед чужоземців ім'я сарматів.

Багато з простих солдатів розбрелися по довколишніх селах у пошуках припасів; їх сприйняли за ворогів і панічний страх оволодів військом. Незважаючи на точні відомості про рух супротивника, Ходкевич уже вивів з табору декілька хоругв у поле, а решта війська готувалась до битви; тим часом белзький каштелян Станіслав Жоравинський, загін якого становив денну сторожу, сам галопом об'їхав і оглянув довколишні ліси і, впізнавши своїх за говором і одягом, доніс Ходкевичу, що супротивника немає поблизу. При цій звістці страх серед війська змінився на радість, тим більше, що прибув Дорошенко, жаданий посол від запорозьких козаків, які, розоривши Оргієвську область й до цурки знищивши Сороки, доносили про щасливий кінець експедиції, про своє швидке прибуття і незмінну готовність до послуг Речі Посполитій. Звістка про жадане прибуття королевича Владислава разом з рештою війська і гарматами великого калібру ще посилила сприятливі передвістя. Обоз його був уже піді Львовом, але щоб спонукати його з усіх сил спішити до Хотина, до нього послані були: Станіслав Жоравинський і син люблін-

---

<sup>1</sup> Загін Русиновського складався з так званих Лісовчиків, тобто легкої нерегулярної кінноти, уславленої відчайдушною хоробрістю і схильністю до грабунку; кіннота ця була організована під час перебування поляків у Московській державі в непевний час і отримала назву від імені першого свого вождя Лісовського.

ського воєводи Яків Собеський, які іменем гетьманів, матері королевича і слави королівського дому, іменем квітучого царювання його батька мали заклинати його поспішити до табору Ходкевича, щоб з'єднаними зусиллями відбити удар, який загрожував польській державі.

Посли застали Владислава в селі Пробожні<sup>1</sup>; він палав жадобою слави й бажанням виконати свій обов'язок перед вітчизною. При королевичі знаходилися три загони німецької піхоти під командуванням хелминського воєводи Яна Вейгера, Герарда й Ернеста Денгофа, зверх того, угорська піхота, хоругви Миколи Кохановського, Альмата і Бартошевського, також 16 гармат великого калібру. Гусарські хоругви Немири, підляський каштелян та Костянтин Плихти, каштелян Сохачевського, разом з хоругвою охоронців королевича Владислава, під командуванням Мартина Казановського, доповнили склад війська. Тут був цвіт кращої та найшляхетнішої молоді у супроводі численного почту, який утримувався на їхні власні кошти: князь Януш Вишневецький, Адам Пржіємський, Андрій Фірлей з Дубровниці, староста казимирський, і Павло Дзялинський, староста брацянський. Стефан Конецпольський, Сигізмунд Тарло, Фома Собеський та багато інших представників кращої шляхтянської молоді зібралось довкола королевича. Були тут також легко озброєні загони: Гневоша, Зборовського і Яна Держка, та важко озброєні: хелминського воєводи і Денгофа, гіперпольського старости; владиславський єпископ Павло Велуцький подав достойний пам'яті приклад любові до вітчизни, озброївши сто чоловік гусарської кінноти та сотню піхоти, яких очолив Філіп Велуцький, брат єпископа. Олександр Радзівіл, подібно своїм предкам, ревний захисник Речі Посполитої, доправив хоругву легкої кінноти і три хоругви піхоти. Королевич милостиво прийняв послів і, приймаючи до серця прохання рицарства, виправдовував своє пізне

---

<sup>1</sup> Пробижна – містечко в Гусятинському повіті в Галичині.

прибуття тим, що артилерія прибула зі Львова пізно й у великій несправності та що німецька піхота хворіє, змучена довгим маршем і літньою спекою, а виглядом своїм нагадує швидше людські тіні, ніж бойове рицарство.

Все, почуте нами з вуст королевича, і все, що ми бачили самі, після повернення ми докладно передали Ходкевичу, засмученому й схвильованому такими сумними вістями. Пронеслася чутка, ніби запорожці зовсім не придуть. Відчай відбивався на обличчях солдатів і старшин; голови схилились; чутно було тихе нарікання, коли сумна звістка передавалась по наметах. Схвильований Ходкевич обмірковував можливості зарадити лиху. Призвідці легких хоругв, Лишка і Куличевський, вирушили до Степанівців і повернулися зі звісткою, що татари вже відрізали шлях козакам, які наближались. Насправді ж, запорожці, уникнувши небезпеки, вже тоді щасливо і зі славою боролися з турками. Протягом майже восьми днів і ночей величезні турецькі війська наступали їм на п'яти, не даючи можливості загонам роз'їжджати для поповнення запасів.

Осман у винищенні козаків бачив ознаку сприятливого кінця воєнного походу. Сорок запорожців, що відбилися від свого війська і переховувались у печерах між скель, привернули до себе всю увагу і зусилля ворога. Привезено було гармати, щоб розгромити цих воїнів, позбавлених усілякої допомоги; але бачачи всі свої зусилля марними, бо природа місцевості захищала обложених, Осман через два дні вирішив знищити їх голодом. Оточені з усіх боків, козаки проте відважилися зітнутись із ворогом (бо відчай нерідко буває поштовхом до шляхетної смерті) і встигли пробитися крізь вражені й тремтячі турецькі війська; та змучені голодом і зусиллями, вкриті порохом пилом, вони склали життя разом зі зброєю. Осман ганебно піддав їх тортурам і, забувши султанське достоїнство, пускав у них стріли власноруч, наказавши прив'язати козаків до дерев. Нещасні залишили пам'ять своєї безсмертної сла-

ви на тому місці, де скінчили життя. Темні й невідомі люди ушляхетнили себе такою смертю, у той час, як Осман став предметом презирства для благородних людей усіх часів.

Тим часом румунські розбійники, об'єднавшись з ватагою татар, не припиняли нападати на табір Ходкевича і захоплювати людей і коней, які необережно віддалялися на пасовиська. Петра Конашевича також спіткав нещасний випадок, від якого він урятувався єдино завдяки своїй дивовижній енергії та сприятливій долі. Прямуючи до Степанівців<sup>1</sup>, де він сподівався зустріти запорозьке військо, він помітив на землі численні сліди кінських копит і, вважаючи, що напав на слід своїх, натрапив на ворога. Турецькі вогні у нічній темряві остаточно ввели його в оману і він був упевнений, що знаходиться поблизу козацького табору. Коли розвиднилося, Конашевич з пагорбка роздивився намети, помітив свою помилку і кинувся тікати, але турецька сторожа погнала за ним. Майже наздогнаний турками, він кинув коня і з простреленою рукою, знесилений, сховався у найближчому лісі. Там він переховувався цілий день і ніч, не знаючи дороги, не знаючи чим зарадити, ослаблений від рани. Так він досяг Дністра, переправився через нього поблизу Могилева і пробився нарешті до свого табору. Запорожці, які вже довірили головування над собою Бородавці, урочисто й одноголосно вітали його знову як свого вождя. За його наказом Бородавка, звинувачений у багатьох злочинах, був закутий у ланцюги і скоро після того страчений під Хотиним.

Тоді ж довкола табору у різних напрямках постійно вешталися молдавські розбійники. Уже було послано декілька загонів, які переховувались у лісах, відповідаючи засідками на засідки і підстерігаючи їхні бешкетні збіговиська; але ніхто не показувався, оскільки знання місцевості давало їм можливість уникати засідок. В околицях Хотина

---

<sup>1</sup> Згадувані декілька разів Степанівці – вірогідно нинішнє село Стефанешти, що знаходиться на березі р. Реут у південній частині нинішнього Сорокського повіту.

з'явилася купка запорожців, яка супроводжувала здобич, захоплену в Оргієвській області. Густа курява, здійснута ними, заважала розгледіти, хто були ці прибульці і викликала побоювання, що наближається ворог. Сурмач подав сигнал і ватажки почали вже шикувати війська у бойовій стрій, коли гонець повідомив про наближення козаків.

Мирза Кантемир, підбадьорений постійними удачами у багатьох попередніх війнах з поляками, побажав зробити почин у наступальній війні. Він сховався у лісі з п'ятитисячним загоном старих і досвідчених татар і послав свого брата на чолі двох тисяч, доручивши йому вчинити напад зненацька на польську сторожу, а ті, диким криком викликали замішання в нашому таборі. Один татарин, наділений міцною статурою і великою мужністю, хоробро пробився до воріт табору Любомирського і впав тут, вражений каменем. Зате з іншого боку, з придністрянських гір татари спускалися, подібно до хмари.

Першим постом з того боку завідував Піотровський, ватажок легкої кінноти; тут щастя сприяло полякам: підступний ворог, який наступав на табір, був відбитий з ганьбою, хоча й спрямовував свій натиск саме в те місце, де солдати міцно спали, змучені нічною експедицією. Передбачливий, незважаючи на хворобу, Ходкевич кинув військо в атаку. Правим крилом керував Любомирський, при якому знаходилась також хоругва белзького підкоморія Матвія Лесньовського. Лівим крилом командував сам Ходкевич, повернувши центр війська до гір, звідки побоювався татарської засідки; при ньому знаходилися загони: його власний і Сенявського, а на допомогу їм у перших лавах розташовані були хоругви двох каштелянів – познанського, Петра Опалинського, і полоцького, Богуслава Зеновича. У другому ряду розміщені були загони оршанського старости Олександра Сапеги й визненського старости Миколи Коссаковського. Центр війська складала загони: белзького каштеляна Станіслава Жоравинського і липницького старости Боратинського; до них були приєднані



Свіжинський і Средзинський, з гусарською хоругвою київського воєводи Фоми Замойського. Велика кількість новобранців, що не звикли до дотримання ладу, драгувала Ходкевича; та він пам'ятав чисельність кожної хоругви і з дивовижною швидкістю думки призначав позицію кожній з них.

Малими здавалися польські сили, що далеко не досягали встановленої сеймом цифри; до того ж ще й відсутніми були війська королевича Владислава та запорожці. Все це бачив Ходкевич, та не втрачав духу, бо він скидався на кращих полководців не лише свого часу, а й давнини. Він розмістив у лісі декілька загонів легкої та важкої озброєної кінноти разом з німецькою й угорською піхотою, доручивши їм вдарити із засідки на татар. План цей повністю вдався; коли поляки навально вдарили на ворога, той змушений був відступити, незважаючи на перевагу своїх сил. Кантемир, збентежений втечею своїх, сам кинувся тікати й, зустрівшись випадково із запорожцями, втратив немало татар. Розповіді полонених про наближення Османа і татарського хана Джанібек-Гірея були підтвержені Шембергом і Костянтином Вевелі, які бачили турків у чотирьох милях від Хотина. Візир Гусейн, достойно прийнявши Шемберга, приховав його прибуття від Османа, а ті, що раніше клопоталися про відновлення миру за посередністю Вевелі й обох гетьманів, тепер пихато відповідали, що хоча вони бажають миру не менше самих поляків, але вважають за потрібне залишатися озброєними. При звуках труб у таборі було оголошено, що всій Речі Посполитій загрожує нечувана доти небезпека. У приватних бесідах ватажки намагалися підтримати солдатів, стверджуючи, що в божому милосерді вся надія на спасіння і що мужність поляків відіб'є силу силою. Тут могло подіяти не стільки красномовство, скільки саме нагадування про те, що похитнулася стара слава батьків, які воліли купувати мир залізом, ніж золотом. Проте для більшої безпеки поспішили оточити табір ровом і валом. Увечері Конашевич зі своїми запорожцями розташувався табором на відстані однієї

мили від Хотина, але оскільки позиція ця не була безпечною, то козаки в ту ж ніч наблизилися до Дністра і зайняли іншу поруч з табором Ходкевича.

---

## Книга друга

Настав день, пам'ятний полякам на вічні часи, коли з'явилися незліченні полчища султана Османа і хана Джанібек-Гірея, зібрані з численних областей і народів; день, коли з'явилися на нашій землі переможні знамена оттоманської імперії, що володіла трьома частинами світу. За помахом могутнього володаря з'явилися на Дністрі неждані гості від берегів Євфрату, Нілу та сусіднього Дунаю; Азія й Африка, ніби зрушені у своїх підмурівках, готувалися кинутись на Поділля. Незчисленні та різноплемінні війська йшли до сарматських кордонів, де інше небо, інший клімат, інший характер природи, одним словом, де все вражало зір прибульців. Дикі полчища раніше відчули руку поляків, ніж почули їхнє ім'я, бо навальність їхнього походу швидкістю дорівнювала польоту гарматного ядра, була швидшою від самої звістки. Різноманітні тварини: верблюди, буйволи та мули йшли, здіймаючи густі хмари куряви. До того ж кровожерний молодий тиран привів чотирьох слонів, аби показати свою могутність і нажахати польське військо африканськими чудовиськами. Гідні вічного здивування швидкість і раптовість, з якою супротивник розташував свій табір. З неймовірним успіхом були розпнуті намети, що блищали дивною красою й розкішшю. Три найбільші височини побіліли ніби від раптово впалого снігу. Між лісами і болотами Джанібек-Гірей і його татари зайняли простір на цілу милю разом з волохами, молдаванами і частиною турецьких сил. Розміри зайнятої місцевості і розташування військ полегшували облік збройних сил. Як наші, так і турки не згодні між собою відносно чисельності своїх армій, проте достатньо буде

сказати, що обидва мусульманські володарі задовольняючи вимоги необхідності та величі свого титулу, виступали з усіма своїми силами, причому викликали цілий сонм своїх васалів. Яничари, які складали головну військову силу Туреччини, прибули, як ходили чутки, у малій кількості. Причиною тому було користолюбство їхніх начальників, що приймали гроші замість солдатів. Кіннота, що сяяла розкішними уборами і красою коней, знамена з блискучими позолоченими кулями зверху – все це являло прекрасне видовище. Та коні ці, приведені з теплішого клімату, змучені тривалістю шляху, були менш міцними і витривалими, ніж можна було чекати. Безладні натовпи азіатів тільки заважали, вони привертали до себе увагу лише довгими бородами та криком, а не військовими подвигами і хоробрістю; незвичні до нестатків і битв, розбещені розкішшю, вони обіцяли мало військових успіхів. Багато з них, виснажені старістю, слабкі тілом, не вміли ні володіти зброєю, ні шикуватись у бойовий стрій. Зате війська з європейської Туреччини справедливо могли називатися опорою і окрасою цілої армії. Старі солдати, загартовані в угорських походах, тілом, духом і навіть одягом ніскільки не схожі на інших турків, в усьому мали сліди характеру старих туземців християн; попереду їх йшли списоносці. Ми бачили зброю, що звичайно використовується турками: лук, криву шаблю, залізний гак, рогатину і найчастіше короткі залізні дротики, якими кидали у ворога. За винятком яничар усі інші турки рідко використовують рушниці і тільки в рідкісних випадках надівають панцирі; ось чому поляки, переважно важко озброєні, завдають їм немалих втрат.

За військом Османа йшли натовпи ворожбитів, марні віщування яких обіцяли перемогу забобонному народові. Дорогі гармати, здатні розгромити найміцніші стіни, кільцем оточували їхнє військо і метали ядра, між якими я на власні очі бачив такі, що важили до 55 фунтів. Труби й ріжки випускали різкий, неприємний для вуха звук; та Ходкевич заздалегідь був підготовлений до всього й нічо-

го не боявся. Він вивів військо з табору, приєднавши до нього запорожців, і зайняв ліве крило, розташувавшись на тому ж самому місці, де за два дні перед тим бився з Кантемиром, а чоло посилив загонами: Опалинського, Зеновича та Сапеги. Правим флангом, що межував з лісом, у якому засіли татари, командував Любомирський. Першу шереду складало його власне військо разом із загонами: Яна Розражевського, Злотницького, Яновського і Ратопського. У першому ряду його крила стояла кіннота Станіслава Жоравинського; у другому – Матвія Лєсньовського і кам'янецького старости Стефана Потоцького; у третьому ряду – Яна Фаренсбах; у четвертому – хоругви скальського старости Гербурта, синів белзького воєводи Станіслава і Олександра Прусиновських; проміжок між двома флангами займала німецька піхота разом з гарматами великого калібру. Решта сил, призначена для того, щоб стримувати наслідки атаки супротивника, складалася з самої легкої кінноти Миколи і Прокопія Сенявських, потім з війська київського воєводи Фоми Замоїського, із загонів Свіжинського і Средзинського, за якими стояв для підкріплення визненський староста Микола Коссаківський. Між флангами Ходкевича і Любомирського була значна відстань внаслідок причин, зазначених вище; більш того, звернені були до лісу декілька легких хоругв для того, щоб татари, як звичайно вискочивши звідти, не вдарили на табір чи в тил війську. Розташувавши свою армію у бойовому строю, Ходкевич, за звичаєм великих полководців, проголосив коротку, доречну випадкові, промову:

„Хоробре рицарство! Це поле, на якому ви бачите два війська, вимагає подвигів, а не слів. Природа не створила мене промовцем. Життя, проведене в похідній куряві, не навчило пишним квітам красномовства. Нарешті й ця хвилина перед боєм, який скоро настане, незручна для вислуховування речей вам, громадянам дорогої вітчизни і спільної республіки, за славу й цілісність котрої ви приносите в жертву свої голови. Я багато чим зобов'язаний долі

за те, що серед безперервних битв і поневірянь вона зберегла мене неушкодженим до цього дня, коли я чесно послужу королю і Речі Посполитій, якщо залишуся живим. Якщо ж впаду на ворожій землі й буду похований руками християн, моїх співгромадян, я бажаю, аби вони знали, що у справедливості нашої справи і в нашій стійкості полягає надія цілої країни. Нехай вас не бентежать ці шатра, які ви бачите, розіпнуті заради вдоволення марнославства тирана й для збудження страху. Більшість з них порожні й поставлені лише напоказ. Не думайте, що слони та верблюди становлять бойову силу; вони занадто обтяжені в'юками й гнутья під їхньою вагою. Вважайте безсилими мізерними тінями ці натовпи азіатів, слабких духом і силами, розбещених розкішшю, подібних юрбам жінок. Не встояти їм при першому згукові польської труби, при першому залпі вашої зброї, бо ви природні сармати, вихованці могутнього Марса, а предки ваші колись на заході в Ельбі, а на сході в Дніпрі забили залізні стовпи, як пам'ятники довічної слави. За даним сигналом, поляки та литовці, вдарте на ворога, пам'ятаючи прадідівську славу. До того ж найбоягузливішому солдатові нікуди буде втікати, знаходячись поміж швидкою рікою та розкиданими повсюди татарами й турками. Для хороброго рицарства тут відкрито поле безсмертної слави. Не думаю і не сподіваюсь, що серед вас можуть бути боягузи; нехай безвихідь становища замінить мужність слабким, а хоробрих нехай укріпить любов до Бога й батьківщини. Ти ж, свята справедливосте, що даєш владу королям і перемогу войовникам цілого світу, повстань супроти ворога, який страхасться твого імені, укріпи нас твоєю десницею, відпусти нам наші гріхи й покарай по заслuzі жорстоких людей.”

Багато хто у війську плакав, коли він закінчив промову і в усіх серцях запалала нечувана мужність. Кожен з нетерпінням чекав битви, багато хто співав священний гімн на честь Пресвятої Діви Марії, багато хто тут же перед битвою складав короткі заповіти та сповідався перед

священиками різних віровизнань, які саме в хвилину небезпеки обходили лави військ і, відповідними часу і місцю повчаннями, підбадьорювали дух християнського рицарства, оберігаючи його від тенет пекла.

Недоумкуватий Осман з першої хвилини прибуття віщував туркам правдиву перемогу й повне знищення усіх ворогів оттоманської Порти. Сповнений безпідставних надій, він поклявся нічого не їсти, доки не відправить до пекла на вечерю всіх поляків до останнього і подав приклад, небачений і нечуваний доти в історії воєнних дій, а саме: ледь угледівши наші сили й не давши відпочинку своїм військам, втомленим від походу, він дав наказ атакувати поляків й одночасно влаштовувати табір. Справа почалася дрібними сутичками запорозької сторожі з передовою турецькою сторожею. Піхота і кавалерія хоробро вдарили на варварів, а для того, щоб вони не були відрізані від своїх і знищені усією масою ворога, загони німецької та угорської піхоти, приховані у лісах і серед пагорбів, несподіваним ударом устигли підтримати запорожців, котрі вже почали слабнути. Підоспів і Ходкевич з Русиновчиками (яких звичайно називають Лісовчиками), та купкою кінноти – як легкої, так і важко озброєної. Невдовзі битва набула настільки жвавого характеру, що настання ночі ледве могло припинити її. Переховуючись у лісових хащах, піхота могла спрямовувати свої постріли й цілитись з рушниць в яничарів, які стояли без будь-якого прикриття. З обох боків помітне було велике озлоблення, а Ходкевич власним прикладом підбадьорював своїх. Турецькі гармати більше залякували своїм гуркотом, ніж завдавали дійсних втрат полякам. У загоні Ходкевича налічували вбитими семеро коней. Загинув один зі звичайних солдатів та Завиша, юнак шляхетного роду з хоругви Кишки, поранений гарматним ядром у праву ногу, він помер згодом у таборі в тяжких стражданнях.

Нащадки тих татар, яких Вітовт оселив на нашій землі, Богдан і Чарович, люди, які під час шведських і москов-

ських воєн довели свою вірність Речі Посполитій, незважаючи на те, що сповідують одну спільну з турками мусульманську ересь, билися проти них, як проти ворогів вітчизни. У загоні Русиновського поранені рушничними пострілами: Ендржейовський, котрий і помер від рани, Клуц, ватажок легкої хоругви, ліфляндець Клебек і Рушковський, обидва начальники важкої кавалерії, та Раковський, сотник піхоти, яку утримував на свої кошти великий маршал литовський Ян Станіслав Сапега. Багато було поранених і в інших хоругвах, вбито декілька коней, але якими б не були наші втрати, вони з надлишком винагороджувались втратами в турецькому війську. Багато залишилося турецьких трупів, а польська піхота привела з собою велику кількість породистих коней. У таборі можна було бачити блискучу кінську упряж і здобич, що складалася з багатого одягу, численних ратищ і різноманітної зброї. Навіть табірна прислуга поверталась до табору, збагачена грішми, золотом і дорогоцінним посудом. Тоді загинув, поранений кулею, одноокий Гусейн-паша, який був після Скіндер-паші правителем Силістрії, людина відома своїм значенням і воєнними подвигами. Один з найвельможніших придворних Османа, родич правителя Малої Азії, потрапив живим до рук поляків, але вже не міг говорити, внаслідок тяжкої рани і скоро помер. Татари, які були відправлені проти лівого крила Любомирського, кинулися до лісу і звідти лякали поляків більше диким криками, ніж серйозними воєнними діями.

Усі події цього дня військо сприйняло як найсприятливішу ознаку подальшого перебігу війни.

З настанням ночі Ходкевич зібрав раду, порадитися про наступні дії. Незламний гетьман, який палав жагою битв і слави, радив спробувати щастя у вирішальному бою раніше, ніж центральні ворожі сили встигнуть пообкопуватись і укріпити свою позицію. Проте комісари радили зволікати, щоб не ставити на карту долі всієї республіки, прохаючи зачекати, доки не надійдуть підкріплення з цілого

королівства і доки не буде в безпеці Владислав, що відрізаний рікою від своєї армії й знаходиться у невизначеному становищі на протилежному березі. Ходкевич охоче згодився на цю пропозицію, відаючи добре, що завжди матиме можливість здійснити свій план. Нарешті й Владислав, оточений рицарством і цвітом шляхетної молоді, залишивши більшу частину свого війська під Брагою, прибув до табору під Хотином. Але тут, внаслідок чи то сутички, витриманої у спекотний день над Дністром під Кам'янцем, чи через постійні зміни молдавського клімату (що подібно жорстокому ворогові забрав у нас багато хоробрих людей), він піддався тяжкій і небезпечній хворобі і пролежав у таборі протягом усієї кампанії.

Тим часом Джанібек-Гірей з'єднався з військом Османа, але між вождями почалися великі суперечки. Татарський хан у своєму дикому марнославі з презирством дивився на Кантемира, нижчого за походженням і суспільним становищем, його власного підданого, який однаке користувався великим почестями в усіх турків і в самого Османа і був поставлений правителем Силістрії та Бессарабії, незважаючи на те, що були люди старші від нього. Зайняті взаємними суперечками, вони без належної ретельності виконували повеління султана. Татарський хан розташувався окремо, й на угоду своїм татарам, не порадившись з турками, надіслав свого молодшого брата Нуреддіна разом з іншими вірними й досвідченими у військовій справі вождями, спустошувати подільські та руські поселення.

Турки також не припиняли ворожих дій. У той час денну сторожу несла хоругва Петра Опалинського (котрий по закінченні походу успадкував познанське воєводство після Яна Остророга). Турецький загін на очах у цієї сторожі рушив до воріт, які охороняв Любомирський, і караули Опалинського вже встрияли з ним у сутичку, коли за гетьманським наказом один товариш з хоругви Гржимултовського кинувся удавано тікати і повідомив табір. Рицарство усіх



чинів швидко і ретельно кинулося укріплювати табір. Біля воріт Ходкевича і Любомирського піхота насипала земляні укріплення на кшталт греблі та з усіх боків обкопала їх ровом. Турки кинулися прямо до воріт Любомирського і з криком вдарили на поляків, котрі вибігали з табору, та гарматні постріли з шанців прорвали їхній стрій і скинули з коней багатьох кіннотників. Решта війська Османа, захищена від пострілів почасти лісом, почасти пагорбами, швидким маршем рушила до кам'яної грецької церкви, яка ще залишалася неушкодженою серед хотинських руйновищ. У свою чергу поляки, які охороняли вали, бачачи, що ворог цілиться в пункт, мало або зовсім незахищений, натовпом кинулися туди, де небезпека здавалася грізнішою. Яничари стріляли зі своїх самопалів, але не потрапляли в наших рицарів: останні, не чекаючи ворога біля погано укріпленого рову, швидко і навально вдарили в середину яничарського загону, значки котрого виднілись у сусідньому лісі. Ходкевич послав до них підкріплення, що склалися частково з хоругви Михайла Кохановського, частково з німецької піхоти, яка билася під прапором хелминського воєводи, Яна Вейгера, у той час як німецька піхота охороняла особу Владислава. Закипіла грізна битва: нарешті, після довгого бою, ворог кинувся тікати, але Ходкевич, передбачливий у всьому, заборонив переслідувати його далі, побоюючись засідки. Так само невдало турки обстрілювали запорозький табір гарматними та рушничними пострілами: козаки далеко розсунулися по боках, звільнивши поле, що дало їм можливість тісними загонами ув'язатися в бійку з турками і вільно цілити в них з рушниць. Побачивши свою поразку, турки швидко втекли, залишивши поспіхом три польових гармати, які були знайдені увечері. Обозна обслуга, звична більше до ігор і жартів, ніж до битв, цього разу вирішила долю бою і довершила нашу перемогу. Коли рицарство за даним сигналом, почало відступати до табору, цей натовп черні своїм натиском і лементом навів такого жаху на турецьке

військо, яке складалося з понад ста хоругв, що воно змішало стрій і в безладі шукало порятунку в найближчому лісі. Таким чином простий випадок, а не зброя могутнього ричарства, похитнув грізну турецьку силу.

Хоча сам Ходкевич і схилився раніше до думки тих, які хотіли негайно вдарити на Османа, проте він вирішив будь що триматися в обороні й обережно вичікувати воєнного щастя. Уся його бойова сила полягала в шанцях, з-понад яких він розраховував безпечно обстрілювати супротивника, а також з нерівними силами витримувати його наступи. Він наказав знищити до підмурівок православну дерев'яну каплицю, яка могла бути зручним прихистком для ворога, в іншій вищезгадуваній кам'яній церкві помістив гарнізон з піхоти Яна Кохановського. Пагорб, який загрожував його воротам, за одну ніч обкопав ровом і валом і негайно розташував на ньому великі гармати та піхоту Денгофа. Тим часом, турки, залишивши поза увагою польський табір, усіма силами кинулись на запорожців. Протягом майже двох годин гриміли їхні гармати, а яничари безперервно стріляли з рушниць. У свою чергу козаки, яких тіснили свіжі сили ворога, побоюючись поразки, часто слали до Ходкевича просити підкріплення. Німецькі загони Вейгера та Лермунта разом з угорською піхотою князя Юрія Заславського, встигли стримати майже весь натиск турків. Кожен раз, коли ворожа кіннота з'являлася перед позицією Любомирського, наше ричарство, залишаючи шанці, наздоганяло і розсіювало їх так, що вони щедро зросили це поле своєю кров'ю.

Тим часом татари на протилежному березі Дніпра зайняли шляхи, що ведуть з Кам'янця на Брагу та розікрали багато возів з припасами для війська Владислава. Отримавши поразку від козаків, турки не втратили духу, навпаки, ще дужче запалилися жаданням помсти. Висунувши гармати великого калібру, вони протягом декількох годин безперестанку штурмували запорозькі шанці. Повітря було насичене димом, темніло в очах, а Ходкевич, з

дитинства звиклий до битв, відверто признавався, що протягом цілого життя на чув подібного грому гармат. Втрачено було багато коней, самі ж запорожці в повній безпеці переховувались у виритих ними печерах, так, що незважаючи на цілі хмари ядер, які літали в повітрі, загинув лише один з них, курінний отаман на ім'я Васюк (Василь) Зоря.

Щоб відтягти від козаків зосереджені сили турків, загін Русиновського, що складався з декількох хоругв і важкої кавалерії, кинувся на ворога, який став ганебно тікати, залишивши на почесну здобич полякам свої головні гармати. Та поляки, помітивши, що вони прикуті залізними ланцюгами до дубів, самі попідрублювали колеса і скинули гармати в ближню прірву, аби не віддавати їх туркам. Це не була ще остаточна перемога, проте, якби поляки зуміли тоді скористатися нею, то одна година принесла б їм більше здобичі, ніж усі ці сорок днів, наповнені потугами й небезпеками: бо в гонитві за турками, які тікали до розташованої над Дністром частини їхнього табору, вони захопили шатра, повні начиння, багато коней, мулів і різної худоби. Вже турецький табір, настрашений звуком християнської зброї і військової музики, сповнився ім'ям Христа, вже почав зрошуватися турецькою кров'ю, коли козаки разом з обозною обслугою захопились ганебною жадобою грабунку і тим дали ворогові можливість зібратися з силами. Побачивши, який натовп кинувся в їхній табір, турки у великій кількості зробили вилазку, вбиваючи й захоплюючи в полон козаків, для яких потім вигадували жорстокі тортури. Однак більшість козаків і обслуги уникли небезпеки та повернулися до своїх, обтяжені здобиччю. Ходкевич, верхи на коні, стояв біля воріт свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з декількома польськими загонами вже зайняли табір Османа і що для повної перемоги не вистачає лише підкріплень, про надіслання яких Конашевич просить обох гетьманів. Та сонце вже хилилось до заходу і Ходкевич не дозволив про-

ти ночі розв'язувати бій, аби через огидну жадобу грабунку не піддавати небезпеці ціле військо. Треба припустити, що в головах великих полководців існує якийсь особливий геній, який подає їм рятівні поради. Гетьман, оточений цвітом рицарства, глибоко зітхнувши, пустив сльозу і, піднявши очі до неба, вимовив такі слова: „О всевишній Суддя діянь людських! Твоя є сила, Твоє царство і Твоя борня. З волі Твоєї здійснюється все, що є великого на землі: війни, поразки, перемоги – все від Тебе залежить. Ти зі своєї волі зміцнюєш зброю, слабких робиш багатирями, принижуєш гордих, звеличуєш смиренних, немічним даєш відвагу; там, де найменше є приводу боятися, розсіваєш тривогу і (якщо я, мізерний порох перед Твоїм престолом, наслідую так висловитися) граєш долями людей. І тепер я смиренно приписую Твоїй божеській величії добрі вісті, які до мене надходять, як новий доказ дивовижної турботи Провидіння про мою вітчизну. Будь ласкав і далі творити такі ж благодіяння, зломити дикість язичників і вознести славу християнства”.

Після нежданого вторгнення запорожців до табору Османа, турками оволоділа паніка: люди всіх звань і станів були в небаченій тривозі; сам Осман, який нещодавно гадав, що немає нікого у світі могутнішого від нього, тепер на власні очі побачив усю хисткість свого становища і колишня пиша змінилась на жіночі скарги, коли він упевнився в безпідставності своїх сподівань. Розсіялося його рицарство, за допомогою котрого він розраховував на лише перемогти поляків, але й завоювати всю земну кулю. Тепер залишалося тільки сподівання на безславний мир.

Деякі радили тієї ж ночі вдарити на ворожий табір, щоб остаточно здобути перемогу, але Ходкевич відхилив цю думку своїми доказами. Він хотів, щоб якомога швидше надійшла з Браги і переправилася через Дністер решта військ Владислава, щоб швидше доправлений був порох, хліб і припаси, як для солдатів, так і для коней і після того вже намірявся у відкритому бою помірятися з Османом.

Комісари та інші начальники полків і хоругв, досвідчені у військовій справі, стверджували, що при такій кількості військ легко вдасться зломити турецькі сили й радили звернути увагу на збільшення, посилення і взагалі доведення до ладу шанців.

Тепер мені доводиться писати, у пам'ять майбутнім часам, про гидке свавілля солдатської черні, яка розповсюдила брехливу чутку про вигадане розпорядження Ходкевича: нещадно знищувати усіх молдаван, досі вірних королеві, за нібито доведену їхню зраду. Деякі з них із сімействами шукали прихистку в бідних хижах біля підніжжя хотинських скель, інші у надзвичайних злиднях ледве могли існувати, збираючи подаяння в околицях, деякі утримували себе і дітей на власні мізерні статки. Саме цих людей, які поклалися на обіцянку, дану владою і впевнених у своїй безпеці від насильств, безчинна солдатська чернь вбивала, не жалюючи ні статі, ні віку, ніби ворогів і язичників, а не підданих Речі Посполитої і християн. Літні чоловіки й жінки гинули у річковому вирі, скинуті з хотинського мосту; кидали у воду й немовлят, відірваних від грудей матерів, і дітей, видертих з батьківських обіймів, а дівчат на очах батьків віддавали на наругу. Стогони цього беззахисного натовпу, що досягали самого неба, не пом'якшували жорстоких душ катів, а всі ці мордування, зведені в одну картину, являли мерзенне й жахливе видовище. Злочини ці приховували від Ходкевича через побоювання погіршити його хворобливий стан; однак Любомирський, стурбований запобіганням усіляких заворушень, відрядив певну кількість сторожі з наказом повісити там же усіх спійманих на місці злочину. Так були скарані деякі з бешкетного натовпу. Хоча покарання не відповідало злочину, але Всевишній месник за невинну кров, Суддя живих і мертвих помститься сам, покаравши наше військо яким-небудь тяжким лихом.

Тим часом турки пересунули свій табір з його початкової позиції ближче до польських шанців, через що їхня

передова сторожа, розташована у придністровській долині, майже дотикалася до запорозьких окопів. Осман не гребував ніякими засобами, аби перетягти чашу перемоги на свій бік і, за приказкою, де не стачало левиної шкіри, доточив лисячою. Ми були обплутані тенетами зради. Деякі з селян, підданих подільської шляхти, які разом з молдавськими розбійниками грабували околиці, підкуплені грішми та щедрими обіцянками, готові були сприяти туркам у спаленні польського табору. Один із цих селян, родом з села Ріпинець<sup>1</sup>, у двох милях від Кам'янця, надісланий зі зрадницьким наміром, щасливим для поляків випадком втрапив до рук запорожців. Приведений до табору, він під тортурами видав всі наміри турків, назвав багатьох підданих подільської шляхти, як співучасників зради, після чого він сам отримав заслужені муки, своїм виглядом нагадуючи війську про необхідність завбачливості.

Костянтин Вевелі, надісланий од візира Гусейна до Ходкевича напередодні прибуття Османа стверджував, що сподівання на укладення миру могло ще здійснитися і закликав гетьмана поспішити з відповіддю візиру, але той, зайнятий військовими приготуваннями, оголосив, що не має часу відповідати на листи. А втім, не бажаючи давати приводу до неправдивих балачок, буцімто він всупереч міжнародному праву, занадто довго затримує посла, він нарешті відпустив Костянтина, який провів понад тиждень у хотинському таборі, та написав візиру, що однаково готовий як до бою, так і до прийняття умов почесного миру. Між тим воєнні дії не припинялися з обох боків. Лермунт зайняв позицію між шанцями Денгофа і запорожців і поспіхом обкопався ровом; при ньому знаходилась польська піхота Сапеги, литовського надвірного маршалка і князя Юрія Заславського. Турки почали було наближатися до шанців Денгофа, обстрілюючи у той же час пострілами з

---

<sup>1</sup> Село Кам'янецького повіту на р. Жванчик.

гармат козацький табір, які втім його не досягали, але Лермунт разом з піхотою вищезгаданих панів, випередивши турків, змусив їхні численні загони ганебно тікати. Не бажаючи видатись остаточно переможеними, турки навели свої гармати на ворота табору Любомирського. Повсюдно виднілися вогненні ядра, що літали над табором, навіть над наметами королевича, і більше від інших вражали хоругву коронного підчашия Миколи Сенявського. Командир цієї хоругви Глинецький, який стояв у денній сторожі поза шанцем разом з Ярчевським, бажаючи уникнути небезпеки, обережно рушив крізь зарості до шанців Любомирського. Ходкевич вказав було одному загону піхоти позицію між стоянками своєю та Любомирського, але недовладність і поганий стан шанців підбадьорили турків, які вдарили на місце, негороджене валом, наповнивши табір лементом, і зламали тісні лави піхоти та кінноти. Сотники: Жичовський і Слядковський, відомі своєю недбалістю, не розставили на цьому місці ні сторожі, ні вартових і спокійно перебували в бездіяльності, ніби у мирний час. Солдати їхні, не озброєні, навіть не вдягнені, поринули в післяобідній відпочинок і отримали заслужене покарання за свою недбалість: турки увірвалися до їхнього табору, зітнули голови обом сотникам, оволоділи двома знаменами і продовжували бити піхоту, сполошену нежданим нападом. Повсюди виднілися розкидані й безголові польські трупи, бо турки забирали відрізані голови до свого табору, видаючи їх за голови перших рицарів і вельможних панів і кидали до ніг Османа, сподіваючись заслужити нагороди та відзнаки. Перестрашене небезпекою рицарство почало навіть залишати ближні до обозу Ходкевича окопи і, ймовірно, багато хто кинувся б тікати, якби Микола Сенявський, який ніс зі своїми людьми денну охорону, не навів ладу загрозами та побоями.

Однак поразка піших хоругв Слядковського і Жичовського замість зневіри викликала серед решти польського війська бадьорість, що зростала в міру посилення не-

безпеки. Цвіт нашого рицарства з неймовірним піднесенням кинувся навстріч ворогові, прорвав перші його лави, після чого турки в тривозі кинулися тікати по купах своїх трупів, які, судячи зі статури та одягу, належали певне до відбірного рицарства у війську Османа.

Сперш ніж спрямувати свої зусилля на шанець Жичовського, турки, бажаючи розділити польські сили, вислали декілька загонів у напрямку до грецької церкви, розташованої поблизу табору і не повністю ще укріпленій. Ворог мчав з криком і гвалтом, розриваючи й розкидаючи в різні боки польські війська. Ця вилазка прекрасно вдалася туркам. Тим часом Любомирський, зрозумівши, в якому місці загрожувала небезпека, зосередив там усі сили свого війська. Неподалік відтіль хелминський воєвода Ян Вейгер доручив досвідченому в справі фортифікації бельгійцю Апельману зводити укріплення: турки силкувалися оволодіти ними, та були відкинуті з великою втратою і не наважувались більше наблизитися до цього місця. Вейгер приборкав їхній шал: він сховав у рові свої піхоту, щоб турки сміливіше могли вдарити на окоп, побачивши його позбавленим усякого захисту, а коли це сталось, німецька піхота могла зі зручністю цілити з рушниць по ворогові. Багато залишилося вбитих, решта розбіглася, а воєвода хелминський дав блискучий доказ своєї кмітливості та мужності. Проте турки, підбадьорені дещицею удачі у шанцях Жичовського та Слядковського, намірювались ще спробувати щастя. Микола Сенявський стояв у денній охороні на чолі двох сотень гусарів. Хоругви Ходкевича, познанського каштеляна Петра Опалинського, Миколи Зеновича, Потоцького та оршанського старости Олександра Сапеги чекали у повній готовності. Тоді, як турки у значній кількості стрімко вдарили на залишки шанцю Жичовського, Сенявський, посланий проти них Ходкевичем, вірний славі та традиції своїх предків і підтриманий гетьманом, геройськи зітнувся з ворогом. У той же час гетьман, виснажений тривалою хворобою, але міцний духом, підоспів



з трьома хоругвами і з'єднався з Сенявським, розташувачи свій загін на чолі, тоді як Сенявський зайняв праве крило, Зенович ліве, а Рудомина стояв у тилу з резервними силами.

Щастя у справах людських звичайно буває зрадливим, особливо у війсьній справі; тому результат бою хилився то в той, то в інший бік. Турки, впевнені у своїй численній та сильній кінноті, з веселим виглядом і радісними згуками віщували беззаперечну перемогу; тим часом поляки могли протиставити цьому чисельному війську тільки чотири хоругви; тому вони коливалися між надією та острахом і посилали до неба гарячі моління про рицарів, які билися під знаменами Ходкевича. Брязкіт зброї, голосні перегуки свідчили про затяту і смертельну битву. Та скоро доля її була вирішена: перемога схилилась на бік поляків, а переможені турки залишали свої знамена і позиції та з ганьбою бігли до свого табору ніби вісники остаточної поразки не самого лише війська, але й цілої оттоманської імперії. Сам Осман, вражений несподіваною панікою своїх військ, зрозумів нарешті, що він лише звичайний смертний. Один удар мінливого щастя перетворив його з дикого тирана на жалюгідного невільника; він, подібно жінці, намагався сльозами воскресити втрачене військо і відновити свою велич і честь. Ридаючи, як дитя, він докоряв тим, що втекли з поля битви, у бракові мужності й у тому, що люди, яких він вважав мужами з левиним серцем, бігли подібно зайцям, зганьбивши саме ім'я турків. Дійсно, втрати їхні були вельми значні: все поле аж до польського табору було всіяне турецькими трупами. Коли я, разом із белзьким каштеляном Станіславом Журавинським здійснював від імені Речі Посполитої посольство до Османа, мені розповіли у турецькому таборі, що цей день був для них фатальним, оскільки позбавив їх багатьох ветеранів, багатьох мужів, уславлених рицарськими подвигами й кращого, відбірнішого цвіту їхнього рицарства. Цілком певно також, що в ніч, яка настала за перерваною битвою, турки роз'їжд-

жали по полю на возах зі смолоскипами та збирали тіла своїх кращих бійців.

Полоцький каштелян Микола Зенович, ватажок однієї з хоругв, муж шляхетний родом і заслугами Речі Посполитій, був занесений прудким конем у лави ворога. З його голови впав погано закріплений шолом; оточений звідусіль турками, проскакуючи їхні лави, він отримав понад двадцять поранень, нарешті на звичайному возі був доправлений до польського табору, де на третій день віддав Богові душу. Із загону Ходкевича в перших лавах загинуло шестеро чоловік відбірної шляхти разом з хорунжим, а саме знамено, принесене ще з московського походу, на превелике обурення Ходкевича втрапило до рук ворога. До того ж загинуло три солдати в загоні Зеновича, два у Сенявського, дев'ять у Рудомини, а також його брат; поранені: начальник рудоминової хоругви, вісімнадцять чоловік у Ходкевича, в інших загонах загинуло також декілька звичайних солдатів і багато коней.

Військо Любомирського займало свою позицію у повній готовності негайно надати підкріплення своїм, але оскільки супротивник скоро кинувся навтьоки, то ні Любомирський, ні Опалинський, ні Сапега, ні Зенович, хоча стояли неподалік, не брали участі у битві. Серед запеклої різанини турки зайшли з іншого боку і вдарили на козацький табір, на шанці Лермунта і угорську піхоту. Та ледве козаки з піхотою вийшли і стали до бою, як турецькі лави без зусиль були зім'яті й відбиті з втратами. Зорієнтувавшись у цій битві в настроях і силах супротивника, Ходкевич значно раніше подав би сигнал до продовження воєнних дій, якби не втримували його, як сподівання нових підкріплень з Польщі, так і хвороба королевича Владислава.

Весь наступний день було використано на лагодження окопів Жичовського; турки мало заважали роботам і, ослаблені вчорашньою поразкою, переховувались у своєму таборі. Але на третій день вони, всупереч своєму звичаю, зі світанком кинулися до воріт Любомирського, котрий

поспішно шикував війська, побоюючись, щоб жадоба перемоги не спонукала солдат змішати лави; потім заховав у найближчому лісі близько двох тисяч козацької піхоти для протидії стрімкій навалі татар. З обох боків розгорілась запекла битва. Поляки намагалися заманити супротивника в пастку, але турки, у свою чергу, усвідомлювали, що було небезпечно рушати із зайнятої ними позиції та викликали воїнів Любомирського, бажаючи виманити їх з табору. Таким чином обидва ворожих війська стояли одне проти одного, цілком готові до бою, але коливались і гаялись братися за справу. Тим часом почався герць<sup>1</sup>, заgrimіли турецькі гармати, які не заподіяли зрештою великої шкоди. Сонце вже хилилося до заходу, коли Ходкевич на своєму крилі виряджав рицарство на герць. Услід за герцівниками вийшли три загони Русиновського, сміливо вдарили на супротивника і змусили його відступати. Зі свого боку й турки, в надії, повернути втрачене, послали з гори свої загони на окоп Любомирського. Свіжинський і Средзинський, послані, щоб стримати напад, вже готувалися вдарити на неприятеля, але турки, які все ще ухилились від битви, відступили до лісу. Яничари вже не гарматними, а рушничними пострілами турбували запорожців, та ці останні разом з піхотою Лермунта й німцями Денгофа захистили себе валом від пострілів. Шанці Бартошовського, розташовані на протилежному березі Дністра під Брагою, також не були вільними від приступів ворога. Тим часом дві сутички з угорською піхотою послабили татар, але вони захопили коней і худобу, що паслися на луці, й ця здобич цілком замінила хижим дикунам перемогу.

Сприятливий до того часу перебіг воєнних дій почав змінюватися (як це часто буває у людських справах). Підкріплення, які чекали з Польщі, запізнювалися, що ставило нас в дуже тяжке становище. З кожним днем,

---

<sup>1</sup> Вид турніру чи поєдинок між окремими воїнами обох сторін перед справжнім боєм.

майже з кожною годиною, зменшувалась кількість наших солдатів. Усе більше й більше ріділи польські лави через заразні хвороби, які розвивалися напевно від поганої води. Багато людей, від вельможних шляхтичів до звичайних солдатів, гинули майже наглою смертю; декотрі, вражені дизентерією, вмирили в найжахливіших муках, інші, знесилені, виснажені хворобою, нездатні вже носити зброю, повільно згасали в таборі. Якщо боягузливість небагатьох може зганьбити цілий народ, то тіні наших пращурів справедливо мусять соромитися своїх нащадків, бо під час цього походу немало було таких, які кидали свої хоругви, тікали як удень, так і вночі, воліючи краще загинути у швидких хвилях ріки, ніж зі славою відбивати небезпеку, що загрожує вітчизні. Багато хто з втікачів, які не бажали у відкритому бою помірятися силами з ворогом, потрапили беззбройними до рук татар.

Батажки, звичайно, дивилися з прикрістю на погіршення настрою війська і намагалися всіма силами перешкодити дезертирству. Навмисне зволікали з ремонтом мосту, бажаючи навіть такою невігідною для війська мірою покласти край ганебним втечам. Багато хто зі шляхтичів, що належали до найвельможніших родин, переховувалися на возах між провіантом; їх витягували з цих схованок і проводили по табору, як таких, що ганьблять своє військо. Імена осіб, осоромивших себе боягузством, були занесені в публічні акти, задля більшого повчання нащадкам, майно їхнє конфісковане, а імена піддані сеймовим присудом вічному безслав'ю. Та рицарство, що залишилося в лавах, винятковими чеснотами спокутувало провини своїх товаришів і обезсмертило свою славу в цілому світі. До всіх бід, хвороб, смертності та втеч з війська додався ще падіж коней через нестачу не лише вівса й сіна, але й паші, бо обидва дністровські береги були зайняті ворогом. Через безперервну гарматну стрілянину вже відчувався брак пороху, що позбавляло надії на перемогу.

Спонуканий такими несприятливими умовами, Ходке-

вич вирішив уночі вдарити на турецький табір, який, на спільну думку, не укріплений ні валом, ні ровом, легко міг бути захоплений. Ніч, сприятлива для такого роду справ, вкрила мороком околиці, а турки, за словами втікачів і полонених, поринули в солодкий спокій далеко від своїх коней, скинувши з себе не лише зброю, а навіть і одяг. Нещодавній приклад запорожців, які раптовим нападом нагнали паніки на все варварське військо, додавав нам бадьорості та сподівання, якщо не на повну перемогу, то у крайньому разі на значну поразку і перестрашення ворога. Цю думку підтримував Ян Вейгер, який навчився в Угорщині воювати з турками. Королевич Владислав, хоча й хворий, також згоджувався з ним, а Петро Конашевич благав як від свого імені, так і від імені цілого війська Запорозького, щоб цей задум було сповнено. Проте Ходкевич побоювався жадоби козаків до грабунків і його велике серце нехтувало перемогою зненацька, тим більше, що всі славетні полководці вважали справою більш шляхетною помірятися з супротивником у чесній битві, а сам він, посивілий у боях, зобов'язаний був своїми успіхами не по-таємним вилазкам, але відкритій мужності. Однак, щоб ніхто не помислив, нібито вождь перетинає війську шлях до перемоги, він згодився на всі вимоги та з властивою йому швидкістю зайнявся необхідними розпорядженнями й приготуваннями.

Тим часом супротивник переправив через Дністер чотири гармати, але даремно намагався створити безлад у запорозькому таборі; втрати були найнезначніші, – захоплено декілька коней та загинув один курінний отаман Яким разом з десятьма простими козаками. Доведені до паніки пострілами, які поляки спрямовували в них з висоти, турки кинулися зі своїми гарматами на нововідбудований міст. Вирішено було з обох боків ударити на табір Османа. З боку, розташованого над нижнім Дністром неподалік від козацького табору, мали вдарити з пагорбка двадцять тисяч запорожців і декілька легких хоругв, а також князь Юрій

Заславський, угорська піхота під командуванням Альмеда та німецька під командуванням Герарда Денгофа. Услід за ними мали йти всі хоругви, що належали до загону Ходкевича. По другий бік табору, з боку лісу, мала вдарити решта угорської піхоти та німці Ернеста Денгофа. Любомирський зі своїм крилом і пішим загonom хелминського воєводи мусив стояти у резерві поблизу лісу, звідки могла загрозувати татарська засідка. Ходкевич наказав легким хоругвам з криком кинутися на турецькі сторожові пікети, якщо такі з'являться, і, переслідуючи їх, увірватися в самісінький табір, який тут же мусили зайняти запорожці разом з німецькою та угорською піхотою. Потім буде подано сигнал і усе військо з криками, під звуки труб і бубнів ударить на турецький табір. Обидва гетьмани і хелминський воєвода разом зі списоносцями і важкою кіннотою мусили триматися здаля у відкритому полі, щоб тим легше надавати підтримку піхоті і зламати тиск татар і турків. Намислена справа могла початися не раніше, як перед світанком. Для охорони табору залишена челядь, яка почасти доповнювала різні хоругви, почасти була утримувана на кошти окремих рицарів як їхня прислуга. Число її було вельми значним, вони склали ніби окреме військо; усі були озброєні й кожен мав рушницю, тому турки, судячи з кількості вогнів у польському таборі, склали уявлення про чисельність нашої армії.

Владислав, первородний син короля, уся надія держави, князь від найранішої юності ревний у служінні Речі Посполитій, як другій своїй матері й годувальниці, змушений залишатися у таборі через посилення хвороби, був предметом щирої і повної співчуття турботливості. Кожен раз при погляді на невеличку хатинку, де лежав хворий королевич, душу проймав ніби болючий докір, що тут залишається, підвладний усім випадковостям ворожої засідки, єдина запорука слави цілого війська. При особі королевича залишилися його охоронці та піхота Кохановського.

Зразковим ладом і одночасно виступали хоругви з

воріт Ходкевича і Любомирського. Усім велено було мовчати і роздано воєнний пароль. Нічний морок і довірлива безпечність супротивника надавали кожному впевненості в успіху. Ледь почало світати, ясне небо вкрилося хмарами, швидше волею долі, ніж випадково, і сипонув дощ з такою силою, що козаки повідомили Ходкевичу про неможливість стріляти з рушниць через вогкість і, не рухаючись зі своєї позиції, просили відкласти воєнні дії до світанку, який неминуче відкрив би нас ворогові. Оскільки те ж саме можна було передбачати й стосовно інших хоругв, то військо отримало наказ повернутися до табору, зберігаючи повну тишу. Цей дощ доводить особливу турботу Провидіння, котре в усі часи оберігало Польщу; бо ця нічна експедиція, пов'язана з багатьма незручностями, не могла мати щасливого кінця. Побувавши згодом у турецькому таборі, я міг наочно впевнитись у тому, що наші відомості про становище турків були зовсім неправдиві. У тому боці, куди ми намірялися здійснити напад, на валах густою лавою стояли гармати, а коней, яких випускали на пасовисько, щовечора заганяли назад і тримали під рукою у вершників. Перед наметами більш значних осіб горіли ліхтарі, а між наметами було протягнуто мотузки, так що не лише кіннота, але й піхота не могла мати вільного проходу, щохвилини заплутуючись і падаючи, й не стільки наводила б страху на турків, скільки сама піддавалась би їхнім ударам. Ми помітили, що турки не настільки піддаються сну, як нам про це говорили; навпаки, у них зазвичай у нічний час збирають військові наради, відвідують приятелів, влаштовують бенкети та збіговиська, дозволені законом Магомета, а під час сну дикі вигуки пробуджують їх для молитви і забобонних обрядів. Нарешті, якщо мовити правду (як цього вимагає істина), то й тепер, згадуючи багатство й розкіш турецького табору, не можу припустити, щоб військо польське, а особливо звичайні солдати, у змозі були утриматися від грабунку, чим наклика-ли б на всіх нас вічну неславу й ганебну поразку.

У цей час для переговорів про мир прибув комісар Костянтин Вевелі, з листами від волоського воєводи Радуга, котрий гаряче наполягав на тому, щоб Ходкевич відрядив тямущого посла до візира Гусейна, ручаючись при тому, що в силу загального міжнародного права посол не лише буде користуватися повною безпекою, але усіма почесностями, відповідними достоїнства Речі Посполитої. Однак гетьман, поступаючись загальній вимозі, знову готувався до такого ж нічного нападу на турецький табір, як і за три дні перед тим. Він вже розташовував військо для атаки, коли декілька перебіжчиків, угорців з хоругви Моштинського і німців з хоругви Денгофа, того ж вечора відкрили ворогові наш план. Таким чином таємничою волею долі наша справа двічі була відмінена. Зрештою, купка запорожців тої ж ночі переправилася через Дністер і захопила декількох сплячих турків, які стерегли свою худобу на пасовиську.

Раніше, ніж почати виклад про переговори комісарів із запорожцями, вважаю доречним сказати декілька слів про їхнє походження, звичаї і закони так, як я чув про те від людей компетентних і в чому сам мав нагоду впевнитися; тим більше, що слава їхня рознеслася далеко серед різних народів. Майже всі вони виводять свій початок з Русі, хоча в їх числі знаходиться немало шляхтичів з великої та малої Польщі, засуджених до втрати честі, а також німців, французів, італійців, іспанців та інших, змушених залишити свою батьківщину через вдіяні безчинства та злочини. Всі вони сповідують православну віру, вживають одну руську мову; вони відреклися від колишніх прізвищ і прийняли простолюдні прізвиська, хоча декотрі й належали раніше до вельможних родів. Забувши всяку цивілізацію, вони провадять дике й суворе життя. Їхня старшина заснувала поселення у місцевості, захищеній від природи, понад дніпровськими порогами, котру стародавні географи називають *Catadupas*, а сучасні нам русини своєю мовою називають *Порогами*. Зовсім не турбуючись про



військову дисципліну, вони провадять життя у постійних битвах і січах. Вони розділені на хоругви та загони (курені) й настільки прив'язані до свого лігвища, що мали б за тяжкий гріх полишити козакування заради іншого роду занять. Мало прив'язані до родинного життя, або ж навіть зовсім позбавлені його, мешкаючи вдалині від міської торгівлі й незвичні до розкоші, вони не відають нічого крім зброї, а їхнє невибагливе утримання забезпечують полювання та риболовля. Часто й щасливо вони билися з татарами в очаківських степах і, готові жертвувати навіть славою заради наживи, влаштовували морські походи й спустошували турецькі володіння. Військо їхнє складалося ледве з декількох тисяч, але у ньому існували всі військові ступені й старі заслужені вояки користувались великими почесностями. Блаженної пам'яті польські королі, прихильно налаштовані до своїх рицарських підданих, звикли оберігати козаків милостивим опікуванням і наділили їх певними правами та привілеями. Згодом, коли багаті гріхами часи зіпсували старі звичаї Запорозжя, юрмище козаків стало швидко зростати в числі; не тому, що особливо цінувалися заслуги та мужність цього рицарства, а тому, що втікачі з руських провінцій, кидаючи плуг і ремесла, збільшували собою їхні лави. Натовпи невійськових селян привласнювали собі права старих заслужених солдатів, суперечки і бійки псували старі військові звичаї, помірність змінилася грабунками, правосуддя диким свавіллям, покора ватажкам свавільством та зловживаннями.

Їхні самозвані ватаги займалися грабунками в Русі, у Литві та у воєводствах Київському і Брацлавському; повсюди жертвою їхніх безчинств ставали костьоли, казенні та шляхетські маєтки. Війська Речі Посполитої, під керівництвом Станіслава Жолкевського, вели жорстоку боротьбу із загоном Наливайка, який нарешті був розбитий, узятий у полон і, разом зі співучасниками своїх злочинних діянь, на варшавському сеймі достойною покарою спокутував свої тяжкі провини. Річ Посполита не лише силою,

але й шляхом різноманітних постанов намагалася зменшити козацтво до його попередньої кількості.

Щоразу, вирушаючи на війну, їхнє численне військо живе грабунком казенних маєтків, а після повернення з походу вони засновують ніби власні поселення у королівських і шляхетських містах і селах, ухиляючись від будь-якого підпорядкування своїм панам чи начальникам. Мало хто зі старих козаків повертається до своїх придніпровських селищ; більшість, збагатившись грабунками, звичайно повертаються до своїх родин і займаються домашнім господарством. Знудившись бездіяльністю, вони охоче втручаються в усілякі вуличні бійки, відряджають свої посольства на сейми та підтримують інтереси послідовників православ'я, які не визнають права західного латинського костюлу. Ще нещодавно держава утримувала козаків на жалуванні, щороку надсилаючи до Києва певну грошову суму. Верховна влада над військом належить гетьманові, який носить жезл як символ свого достоїнства. Обирається він не голосуванням, а загальними вигуками і підкиданням шапок. Йому належить право життя і смерті кожного козака, доки він зберігає владу. Наступний ступінь у військовій ієрархії посідають чотири осавули та намісник гетьмана, наказний гетьман. Потім – обозні, які завідують артилерією та ватажки загонів, сотники і генеральний писар, який веде рахунок прибуткам і видаткам і складає листи до короля та вельможніших панів, для чого радиться з ченцями грецької віри. У Трахтемирові, місті Київського воєводства, отриманому ними від уряду в нагороду за вірну службу, зберігаються при веденні гетьмана і осавулів козацькі привілеї, гармати, різні трофеї, здобуті від турків, воєнні снаряди та знамена, які милостиво надсилають їм польські королі на знак верховної влади над козаками у тих випадках, коли вони беруть участь у воєнних діях Речі Посполитої. В усіх важливих воєнних справах гетьман скликає всю громаду і говорить до неї відповідно до обставин. Тоді гетьман скромно і поштиво кланяється

громаді, займає своє місце під розпущеним королівським прапором і залишається з непокритою головою. Усі сідають, а гетьман, стоячи зі своїми чотирма осавулами, викладає сутність справи перед зібранням. Тут він виносить присуди за провини, якщо такі трапляються, або просить військо про що-небудь на свою користь. Коли говорить гетьман, козаки мовчки вислуховують його промову, потім по чергово висловлюють вигуками свою думку. Від частих вправ вони набули навичок у морських битвах. Їхній флот складається з човнів, оточених з боків в'язками очерету подібними дошкам, які оберігають від хвиль під час бурі. У таких човнах вони стрімко несуться до турецьких берегів. Не всі козаки носять луки, але кожен має рушницю; якби й польське військо було так само добре озброєне, то могло б помірятися з найсильнішою у світі піхотою. Їхній рухомий табір складається з возів, розташованих у певному порядку і служить їм могутнім прикриттям при несподіваних нападах супротивника.

Отже ці запорожці прибули для участі у турецькій кампанії, але з вини Бородавки, людини бездіяльної, як ми бачили, пізно з'єдналися з польським військом і не встигли до прибуття ворога заготувати припасів ні собі, ні коням; тому нашому війську наказано було ділитися з ними сіном і сухарями. Але оскільки число їхнє було немалим, то припасів не стачало ні тим, ні іншим. Серед козаків з кожним днем зростало ремствування і незадоволення; вони щодня з'являлися зі скаргами до Петра Конашевича, який з вірності до Речі Посполитої повідомив Ходкевичу та комісарам про можливе збурення в його війську, просячи завчасно запобігти лихові. Деякі запорожці приходили до нас із пропозиціями, інші (за звичаями черні) починали ганебний торг зі своєю вітчизною.

Владислав, ім'я котрого користувалось у них великою повагою, порадившись з гетьманами і комісарами, послав до запорожців Петра Опалинського і Якова Собеського, щоб вони в ім'я спільної користі спробували приборкати

хвилювання. Допущені на велику козацьку раду й зустріті Конашевичем з належними почестями, комісари виклали справу. В інтересах посольства здавалося доречним, аби першим говорив Яків Собеський, добре відомий запорозькій старшині ще з часів московського походу. Отже Собеський у короткому шанобливому слові від імені Владислава, Ходкевича й комісарів перерахував усі заслуги козаків перед державою, похвалив нинішнє їхнє завзяття і закликав особою та життям того ж Владислава у такому тяжкому для Речі Посполитої становищі не віддавати на поталу віри Христової, вітчизни і своєї слави, здобутої протягом багатьох століть. Через скрутний стан громадської скарбниці, він обіцяв у відшкодування збитків 15 тисяч злотих, однак з тою умовою, щоб козаки після закінчення походу спокійно чекали обіцяної суми у вказаному місці, не наїжджаючи на руські землі. Безстрашний, але голодний натопк з незадоволенням сприйняв ці речі, дорікаючи мізерністю винагороди й невизначеністю часу виплати. Втім, за посередництвом Петра Конашевича та інших старшин, нам вдалося заспокоїти голови, так що нас попросили тільки скріпити на папері всі наші обіцянки. На це ми охоче згодилися, бо грамоти з підписами і печатками Ходкевича, сенаторів і усіх комісарів, що брали участь у поході, швидше і певніше могли дійти до відома короля.

Тим часом Ходкевич, бажаючи показати Костянтину Вевелі, який вже протягом декількох днів мешкав у таборі, свою готовність прийняти пристойні умови миру, послав візиру помірні й справедливі пропозиції.

Надвірний маршалок Любомирського Яків Зелінський видавався людиною найбільш підходящою для подібного доручення; він і супроводжував Вевелі, наділений деякими пропозиціями до Гусейна від Ходкевича та комісарів. Перш за все він мусив просити, щоб йому, в силу міжнародного права й згідно достоїнства Речі Посполитої, було забезпечено вільний пропуск. Після цього йому доручено було нагадати про стару дружбу, що існувала колись між

обома державами і польську кров, пролиту в Молдавії та Валахії, і зазначити, що у той час, коли мало не весь християнський світ палає ворожнечею до оттоманського дому, Польща, при першому повідомленні про вступ Османа на престол, відрядила до Порти послом теребовельського старосту, Петра Ожгу, який мав скласти вітання новому імператорові і тим самим укріпити давні приятні стосунки між обома країнами. Нащадки ні в чому не можуть дорікнути Сигізмундові, як буде відомо, що секретареві і послові королівському при дворі Османа, Отвиновському, завдано тяжкої образи. Якщо турецький уряд розгнівили безчинства козаків, то монархи обох країн, в силу старої приятні, могли б полагодити цю справу посередництвом грамоти чи посольства перш, ніж подавати сигнал до війни. Бажаючи підтримати добрі стосунки з Портою, Річ Посполита готова утихомирити свавілля запорожців; проте до поки польська зброя буде обернена проти них, татари можуть скористатися цим і вторгнутись в польські землі; тому Осман, від волі якого залежать ці наскоки, може сам досягти того, щоб козаки перестали шкодити туркам. Такими були мирні умови, запропоновані візиру Зелінським, але неприятель хотів війни.

Уранці турецькі війська показалися під лісом проти польського табору. Гарматні постріли були спрямовані на фланг Любомирського, а в загоні Станіслава Стадницького були вбиті декілька коней, а також Бронецький та ще один солдат. Майже опівдні численні натовпи ворога, помічені під лісом, швидким кроком кинулися до шанця Мощинського, обминаючи загін Яна Вейгера, бо один угорець, що втік зі своєї хоругви до турків і знав, що цей пункт був слабо захищений, сповістив про те ворога. Турецька кавалерія, прив'язавши коней до дерев, швидко рушила разом з яничарами до зазначеного пункту. Польський табір здригнувся від раптового гromу і тріскотняви. Всі лементували у відчаї, що ворог перейшов уже за шанці, але обидва гетьмани підбадьорювали солдатів, а рицарство похапцем поспішило на

заклик. Ходкевич, втративши надію на укладення миру і сумніваючись навіть у житті Зелінського, закликав своїх святими таїнами віри, недоторканністю вітчизни, громадською безпекою та всім дорогим і святим кожному, мужньо вдарити на ворога. Сам він також сів на коня біля воріт Любомирського і на чолі охоронців королевича піддавався найбільшій небезпеці. Любомирський послав підкріплення до шанцю Мощинського. У рішучу хвилину поляки з подвоєною мужністю власними грудьми заступали шлях ворогові та, забуваючи про будь-яку обережність, нехтуючи спрямованими в них рушничними пострілами, показували з-за валів посвячені вітчизні голови, та з Божою допомогою уславлена їхня мужність увінчалася перемогою. Багато турків лягло на місці, багато найвельможніших, смертельно поранених, взято було в полон, де вони незабаром завершили життя. Видно було, як валялися в пилюці турецькі голови, відділені від тулуба, як персні, відрубані разом з пальцями, шовковий одяг, чалми з тонких азійських тканин і язичницькі монети продавалися в таборі.

Угорець Текелі кинувся на полишених у лісі коней, перебив декількох турків, що там були, і звершив би ще більше, якби вчасно отримав підкріплення. Тут загинув Каракаш-паша Буди (Пешту) (високий чин, що давали найбільш заслуженим і досвідченим у військовій справі); людина, що користувалась у своїх гучною славою, прийнятий з честю цілим військом Османа, він своєю присутністю, здавалося, додавав блиску Хотинському походу, а його великий розум тяжко зносив суперництво Гусейна у почестях і милостях султана. То бенкетами, то гострими глузуваннями він захоплювався до бою своє мляве військо і, пообіцявши Османові беззаперечну перемогу, в той же день сам виніс на собі всю тяжкість битви, тим часом як Гусейн, людина хитра, боязка й недосвідчена у битвах з поляками, скористався всією його славою. Каракаш-паша знаходився на першій лінії вогню і впав жертвою хитрощів Гусейна, що стояв у резерві, й був

більш небезпечним ворогом, ніж самі поляки. Візир не дав йому підкріплення з тією метою, щоб Осман після його поразки впевнився, що він не заслуговував довіри. Тіло Каракаша, привезене до табору у відкритому повозі, запряженому чотирма білими кіньми, являло зловісне видовище для турків, котрі віддавали йому погребне пошанування, наповнюючи повітря плачем і лементом. Ім'я його й донині оспівується серед турків, бо у них зазвичай особливими обрядами вшановувати пам'ять загиблих у бою героїв.

Зрадник угорець з шансів Мощинського отримав достойну покару за свою підступність, бо ворог, зазнавши невдачі в атаці, в свою чергу запідозрив його у зрадництві й порубав на дрібні шматки. Палаючи жаданням помсти, турки на ранок вийшли з табору, ще здаля розпустивши знамена всіх полків і розтягши величезну лінію своєї артилерії, показалися вдалині, потім сховались за гору, де й залишалися до вечора. Неподалік від Браги татари, які за своїм звичаєм грабували околиці, напали на поляків, що йшли під Кам'янець для здобування припасів, відняли у них вози й коней, більшість забрали в полон а решту перебили. Військо також хотіло відступити до Кам'янця, але позаяк багато хто під цим приводом приховував тільки намір ганебної втечі, то вийшов суворий наказ, щоби ніхто не смів і ногою переступити за Дністер. Тоді Ходкевич скликав усе своє військо і звернувся до нього з промовою. Схудлий, виснажений хворобою лежав він у наметі на похідному ложі й слабким голосом мовив:

„Всі ви бачите, як уперто Осман наміряється продовжувати війну. Бачите зі щоденного досвіду, як страждають наші коні від нестачі корму, яких втрат зазнаємо ми від хвороб. Виплати утримання не можна чекати найближчим часом, на підкріплення також даремно розраховувати, позаяк про прибуття короля і посполитого рушення і досі нема ніякої звістки. На мою думку, небезпечно вдавати на ворога з малими і слабкими силами, якщо він може підкріпити всі свої дії такою сильною кіннотою. Вит-

римувати ж у таборі атаки ворога здається мені справою ще менш можливою через брак пороху. Тепер нехай кожен висловить свою думку про те, як вийти з такого становища; бо там, де йдеться про достоїнство і безпеку королевича Владислава, краще відступити у повному складі, ніж згодом тікати поодиноці”.

Ходкевич замовк і обвів поглядом збори, спостерігаючи за обличчями, виразом очей і рухами ватажків. Він зрозумів, що ця промова, настільки невідповідна його генію та славі, швидше здивувала, ніж упевнила рицарство. Жоден голос не підтвердив слів гетьмана, усі чекали в мовчанні, що скаже він далі, потім усі загомоніли, говорячи, що краще полягти зі славою за вітчизну, ніж кидатися в ганебну втечу, намагаючись втекти від долі. У нещасті випробовуються добродетності, в небезпеках – великі люди. Таким чином хитрування гетьмана мало повний успіх і він спрямував усі думки в бажаний бік. Рицарство поклялось іти на ворога і Петро Конашевич, присутній там з головною запорозькою старшиною, нічим не порушив спільної згоди; навпаки він, хоча й не шляхетського походження, довів, що може посперечатися в хоробрості з найвельможнішими рицарями.

Після короткої секретної наради з комісарами Ходкевич знову звернувся до війська з такими словами:

„Наскільки ваші щирі зусилля, мужність непереможеного рицарства та всезагальна рішучість до кінця відстоювати інтереси вітчизни підкріплюють мій дух у хворому тілі, бачить Той, хто читає потаємні думки людини. Я відчуваю, як оживають мої груди й повертаються сили, коли бачу, що цвіт Речі Посполитої вкриває її новою славою. Сміливо вперед із вродженою вашою мужністю, польське і литовське рицарство! Швидше помру, ніж зраджу ваші прагнення. Під охороною Бога, при йменні якого падає у порох усіляка могуть, нехай щастя буде вашим вождем і доблесть супутником; я ж до останнього подиху піду попереду вас, куди б не привела нас доля вітчизни.



Не думайте, щоб я і комісари виявилися невдячними стосовно вас; не кажучи вже про те, що нащадки назвуть вас своєю окрасою, а Бог нагородить на небесах. Якщо я повернусь живим з цієї війни, Річ Посполита дізнається від мене про ваші заслуги, а королівська милість достойно нагородить вас за зусилля. Тепер же, коли нашим найголовнішим завданням є цілість війська, користуючись даною мені владою, обіцяю тримісячне утримання у нагороду кожному, хто відзначиться під хоругвою, а віра наша нехай буде в тому запорукою”.

Коли розпустили збори, замість нещодавньої зневіри наші серця наповнювала радість; сяючи радістю, виходили рицарі з намету Ходкевича. Одні ручкалися, ніби обіцяючи один одному взаємну підтримку; інші, що вже кинулися тікати, тепер поверталися, паплюжачи тих, хто спокусив їх. У цілому таборі не чути було інших слів, крім вигуків: „Помремо на місці! Краще тут чекати останньої битви, ніж залишити хоругву”.

Вісім тисяч запорожців напали вночі на турецький табір у тому самому місці, де була позиція загиблого Каракаш-паші. Користуючись темрявою, вони раптово увірвалися до табору і кинулись в намети, в яких мусульмани спочивали вві сні, а прокинувшись, нездатні були дати відсіч.

Козаки захопили коней, верблюдів, знамено, знак військового достоїнства Каракаш-паші, та іншу розкішну червону хоругву, потім щасливо повернулися до свого табору, обтяжені здобиччю.

Тим часом відсутність Зелінського турбувала вождів. Щоб повернути його, Ходкевич наказав одному з турецьких маркітантів вручити йому листа на ім'я волоського воєводи Радула, яке скоро дійшло до Зелінського.

Знаючи від лікарів, що хвороба Ходкевича з кожним днем набуває все небезпечнішого розвитку, Владислав скликав рейтарів і комісарів для наради й обговорення подальшого плану воєнних дій. Виникло одностайне рішення тісніше обгородити табір, а тим часом сповістити коро-

ля про безнадійний стан Ходкевича. Про всі постанови військової ради мушили повідомляти гетьманові Яків Собеський і каштелян сохачевський Костянтин Плихта.

За межами табору не припинялися сутички. На чолі поляків став доблесний рицар, каштелян белзький Станіслав Жоравинський; хоча й знесилений довгою хворобою, він показував незламний розум; збирав молодих панів, а саме: Миколу Сенявського, Яна Розражевського та інших і разом з ними організовував вдалі воєнні дії. Початі битви підтримували і продовжували: Симон Копичинський, Криштоф Василинський, Ян Радешинський і Ян Свічинський. Фекеті, звичний бити ворога, відняв у нього багато коней, мулів і буйволів.

Повернувся нарешті й Зелінський разом з Вевелі, затриманий через зміну турецьких чиновників. Посаду великого візира отримав Дилавер-паша замість Гусейна, що потрапив у немилість. Цей Дилавер-паша, правитель Месопотамії, був родом черкес або, як говорять деякі, русин. Розповідають, що коли після вбивства Османа яничари напали на дім Дилавера, а руські полоненні стали захищати його, він по-руськи звертався до них, спонукуючи до стійкого опору. Похилі літа, досвідченість, набута при виконанні різноманітних посад, і нарешті зносини з персидським шахом – усе це надало йому великого значення серед турків. Величезні багатства, зібрані в Азії, допомогли йому здобути милість Османа, який, незважаючи на молодість і великий розум, вирізнявся скупістю та ганебною жадібністю до поборів. Підкупивши осіб, які мали вплив при дворі, Дилавер підніс султанові велику суму золота і таким чином, незважаючи на своє пізне прибуття до табору, одержав посаду візира на зміну Гусейну, якого і султан, і народ зненавиділи за отриману під Хотином поразку. Він міг би навіть втратити життя, якби не зусилля приятелів, які допомогли йому залишитися другим візиром.

Дилавер зайняв першу посаду в державі, проте через похилі літа він виявляв мало схильності до битв, та ще й

розраховував на подарунки, які міг би отримати від польського посла. Після таємної угоди з великим муфтієм Хаджи і негром Кизляр-агою (начальником гарему), він люб'язно прийняв Зелінського, забезпечив його грамотами для вільного повернення і відпустив з надією на укладення миру.

Запорожці, як і досі, продовжували турбувати ворога нічними набігами, нападаючи на розіпнуті за Дністром намети, де турки гинули вві сні або рятувалися втечею через міст. Козаки не вміли користуватись удачею, вважаючи грабінництво головною метою війни і перемоги, вони шукали тільки поживи і повертались обтяжені здобиччю. Сам Гусейн, захоплений зненацька серед ночі, ледве встиг вихопитися з рук козака. З нього зірвали дорогий одяг, чалму і пояс, в якому були зброя і гроші, а сам він цілу ніч блукав лісом, знайшов нарешті вузьку печеру, закриту гілками, де й переховувався до ранку.

Помітивши наближення смерті, Ходкевич зробив розпорядження відносно земного майна, а прийняттям св. Таїн приготував свою душу стати перед страшним судом Божим. Його перенесли до Хотинського замку, щоб приховати від ворога його кінець. Хтось, проходивши, пізнав гетьмана, коли його переносили хворого, і розповсюдив передчасну чутку про його погребіння, бо сльози на всіх очах і стогони, які виривалися з кожних грудей, надавали цій ході вигляд погребної процесії. Щоб розвіяти смуток, охопивший військо, його зайняли походом. Визнеський староста Микола Коссаківський на чолі легкої кінноти Воронича і руського воєводи Яна Даниловича з відбірним рицарством волинського воєводства і сотнею піхоти королевича Владислава рушили до Кам'янця, обгородивши себе возами від раптового нападу. Сильне і різномірне військо оточило табір. Любомирський наказав укріпити шанці Вейгера, а запорозький табір пересунути ближче до зайнятої Денгофом позиції. Приваблені здобиччю запорожці числом 2000 вирушили вночі у похід разом з угор-

ською піхотою Бобовського, а також з табірною прислугою. Переправившись через Дністер, вони звичним маневром вдарили на ворожі намети, багатьох захопили в полон, багато з втікачів потонули у річці. Козаки встигли вже зайняти турецький міст, ретельно побудований молдаванами і волохами за розпорядженням Османа і могли б знищити його, якби вміли також користуватися перемогою, як уміли перемагати. Але втративши час на захоплення здобичі, вони галасом розбудили турків і дали тим можливість відбити напад.

Тим часом Ходкевич, який пожив уже достатньо для самого себе і для слави, та зовсім мало для батьківщини і родини, після тривалих страждань помер від епілепсії в Хотині, 8 жовтня, між двома і трьома годинами опівдні. Лише фортуна і доблесть могли спільно створити такого богатиря. Фортуна обдарувала його численними милостями. Рід його, як з батьківського, так і з материнського боку, відзначався вельможністю. Його батько, віленський каштелян і великий маршал Великого Князівства Литовського, походив від дідів і прадідів, уславлених звитягами на полі битв і в сенаті. Його мати, Христина Зборовська, донька краківського воєводи, мала братів, які користувалися почестями і обіймали високі посади. Богатирська фігура самого гетьмана була цілком варта такого роду: обличчя на перший погляд суворе, але сповнене величі, мало відбиток великого розуму і військової відваги; відкритий лоб, орлиний ніс, усе виказувало героя. Фортуна на додаток наділила його багатствами, які він ще збільшив блискучими шлюбами: першим з Софією Мелецькою, донькою подільського воєводи і коронного гетьмана, вдовою князя Симеона Слуцького і другим з Анною Острозькою, дочкою волинського воєводи, князя Олександра Острозького. Обидві дружини Ходкевича уславилися вельможністю роду, освітою, святістю життя, скромністю звичаїв і величезними у наш час маєтками в Польщі. Сам він займав послідовно посади: литовського підчашія, лівонського ко-

місара, жмудського старости і, нарешті, віленського воеводи. Постійні перемоги і тріумфи не лише свідчили про те, що доля йому сприяла, але також доводили енергію і доблесть, що не покидали його протягом усього життя. Перш за все, він відзначався великою побожністю: він смиренно молився перед битвами і посилав вдячні моління після перемоги; ще за багато років до смерті він встановив звичай щосуботи, очистивши душу від гріхів, приймати св. Таїни. У м. Кретинзі<sup>1</sup> він своїм коштом побудував багате приміщення для костьола і монастиря; у Бихові<sup>2</sup> спорудив монастир каноніків Регулярних св. Августина, а на Жмуді наділив фондушем отців єзуїтів. Про його відданість інтересам вітчизни можуть свідчити прекрасні укріплення містечка Бихова і замок в Ляховичах, чудовий розкішними будинками і величними укріпленнями<sup>3</sup>. Про його милосердя розповідають вбогі, поранені чи потерпілі від будь-якого нещастя солдати, яким він допомагав то грішми, то одягом, то зброєю чи кіньми, і взагалі підтримував, чим міг. Його благодійність створила йому гучне ім'я навіть серед чужих і віддалених народів. Від природи схильний до гніву, він проте ніколи не ставився суворо до полонених, навпаки, відпускав їх з честю і дарами, а трупи ворожі, за прикладом римських героїв, віддавав пристойному похованню. Після Кірхгольмської перемоги він особисто був присутнім при похованні вбитих німецьких князів, причому церемонія була влаштована ним з пишнотою і розкішшю, якій дивувалися іноземні народи і навіть вороги. Лівонська війна показа-

<sup>1</sup> Кретинга – містечко Тельшівського повіту Ковенської губернії. Належало Карлу Ходкевичу, який у 1610 р. побудував костюл в ім'я Благовіщення, що існує й донині, а при ньому заснував монастир бернардинів.

<sup>2</sup> Старий Бихів – повітове місто Могилевської губернії належало Карлу Ходкевичу. Він побудував у 1619 р. дерев'яний костюл, на місці якого наступні власники – Сапеги побудували в 1765 р. новий кам'яний, що існує й донині.

<sup>3</sup> Ляховичі – містечко Слуцького повіту Мінської губернії, належало Карлу Ходкевичу.

ла нащадкам його величезні військові таланти; зі своїми переможними знаменами він з нечуваною швидкістю пробігав місцевості, непрохідні через болота, озера і ліси, а чимало фортець здавалися йому негайно при його появі. Вольмар був взятий ним майже без бою, Парнава – за допомогою однієї лише гармати. З малими силами, лише завдяки великій енергії та військовому досвіду, йому вдалося відстояти Ригу, Динамюнд, Дерпт і Вейленштейн. Своім богатирським духом він сповнив жахом не лише ворога, а навіть і море, на якому спалив шведські кораблі.

Кірхгольмську перемогу, одержану над Карлом IX, можна вважати швидше винятком, достойним зачудування народів, ніж нормальним історичним фактом. Недаремне всі очевидці дивувались, як можна було з такими мізерними силами одержати перемогу над таким численним ворогом, війська котрого склалися зі шведів, французів і німців. Битва була нечувана у наш час – у ній полягло на місці дев'ять тисяч воїнів. В інтересах істини додаю, що Ходкевич упродовж стількох років жодного разу не був переможений шведами і постійно залишався переможцем протягом всього часу Лівонської війни. Що стосується внутрішніх розбратів у краї, то в них він завжди підтримував королівську партію і власними матеріальними засобами, і вірною порадою, непохитним розумом і швидкими розпорядженнями. Щастя також сприяло йому в Московській кампанії: знаходячись на чолі війська в найнебезпечнішому становищі, коли доводилося боротися і з власним незграбним рицарством, і з московськими військами, що в декілька разів перевищували число його сили, Ходкевич зумів підтримати честь Речі Посполитої і зберегти безпеку свого війська. Заздрощі намагались запевнити співвітчизників, ніби згодом він з меншою славою правив завойованим краєм. Але він вважав більш почесною справою допомогти одному громадянину, ніж знищити тисячу ворогів. Зі славою повернувся він і з іншого походу Владислава, що закінчився завоюванням більшої

частини Північного князівства. Після стількох вдалих подвигів, прихильна доля вшанувала його таким кінцем, що разом із закінченням грізної війни, яка відкрила безсмертною славою його ім'я, завершився і його життєвий шлях.

Це був воїн загартований, який легко переносив труднощі, спеку, холод і безсоння. Він був щедрим і досвідченим у виборі вивідувачів, а вмінням розташовувати війська перед боєм і обирати позицію не поступався найзнаменитішим полководцям давнього і нового часу. Будучи досвідченим у військовій архітектурі, він мав і необхідні математичні знання. Любив він гарних коней і зброю, а його зовнішність, рухи, хода і вбрання в усьому виявляли рицарське походження. У родинному колі він був сповнений лагідності, хоча занадто серйозним через слабке здоров'я і тяжкі воєнні турботи, особливо з часів московських походів. Хворобливою дратівливістю він страждав і під Хотином; тому, якщо траплялося, що розпорядження його не були досконально виконані або спізнювалися підкріплення, тоді він був нестриманим у гніві. Ось чому саме під час Хотинського походу, багато хто з рицарів вороже ставився до гетьмана. Проте ми повинні визнати, що якби він острахом покарання не стримував непокірливих солдатів, Річ Посполита давно б вже впала під ударами ворога.

Тіло Ходкевича, перевезене з Хотина до Кам'янця, а звідти до Острога, через різноманітні домашні і родинні незгоди, ледве змогло бути похованим з належною пишнотою турботами опечаленої дружини через чотирнадцять місяців після його смерті. Гробниця його є пам'ятником перемоги над самими заздросами, який перевищує грецькі й римські мавзолеї.

---

### Книга третя

Подібно до всіх важливих справ, смерть Ходкевича, хоч вона й ретельно приховувалася, незабаром стала відо-

мою як у польському, так і в турецькому таборі. Кожен журився над долею Речі Посполитої, у настільки рішучу мить позбавленої такої опори. Навіть заздрощі змовкли у той час, як добродійність оплакувала його. За життя деякі звинувачували Ходкевича в надмірній суворості дисципліни, але після смерті усі плакали за ним. Литовські війська, які знаходилися під керівництвом королевича, відмовлялись підкорятися Любомирському, доки сам королевич не подав доброго прикладу підкорення владі зі скромністю, особливо прикметною в такій високій особі. Королевич визнав над собою зверхність Любомирського, а також визнав справедливим, щоб литовці, які були тепер у меншості, підкорилися Любомирському, хоча й поляку, якщо раніше польське військо, більш чисельне, визнавало верховну владу Ходкевича, литовського гетьмана. Тим більше, що на попередніх сеймах держава зрівняла у значенні обох гетьманів. Отже пропозиція Владислава була прийнята литовським рицарством і смерть Ходкевича не дала приводу до подальшого безладу. Навпаки у той час, як наближалася грізна рішуча мить, сильніше й енергійніше діяли голови. Любомирський скликав велику раду, на якій прийняв владу і підтвердив тримісячне утримання, обіцяне солдатам його попередником.

Близько цього часу Фекеті, повертаючись з таємної, вельми вдалої експедиції, зустрів татар, які гнали полонених і здобич, відбив те й інше і вкрив своє ім'я новою славою.

Тим часом турки, які не могли до тих пір зламати польських сил, незважаючи на численні наступи, намагалися принаймні перестрашити нас то диким криками, то гарматними і рушничними пострілами. Нарешті зайняли покинутий Вейгером шанець та із залишків його посилено тіснили нас. Якби не підоспіла на допомогу гетьманська піхота, хоругва Русиновського опинилась би в жахливому стані. Польські воїни стрімко кинулись назустріч ворогові, вдалим маневром відняли у турків два великих знамена і



відбили їхні війська. Ватажок легкої кавалерії Копачевський і Лермунт, начальник німецької піхоти, обидва поранені, довели непохитну мужність.

Наступного дня турки обстрілювали протилежний берег, здійснили п'ятдесят гарматних пострілів, але невдало намагалися потурбувати козаків і хоругву Русиновського. Тим часом Костянтин Вевелі їздив до турків, щоб виклопотати охоронні грамоти для нашого посла (на основі міжнародного права) або запропонувати, чи не побажають вони дати заручників. Але повернувся з відповіддю від візира Дилавера, що обмін заручниками, який суперечить уявленню про взаємну чесність обох народів, був би принизливим для достоїнства Османа; що стосується звичайних охоронних грамот, турецький уряд не відмовить в них – і дійсно Вевелі привіз їх із собою.

Розлючений постійними невдачами і бажаючи перемогти чи нарешті самому бути переможеним, Осман дав волю нічим не стримуваній сваволі, напружив усі зусилля і вдарив на поляків у день св. В'ячеслава, чеського короля, нашого старовинного патрона, який покровительствував і в даному випадку. З восьмої години ранку аж до смеркання вівся запеклий бій. Понад 60 гармат безперервно гриміли, небо палало, а повітря потемніло від диму, земля дрижала, стогнали ліси, скелі розпадались на шматки. Що бачило око протягом цілого дня, того не описати на одній чи двох сторінках; неможливо висловити певно, з яким шалом і мужністю чи швидше відчаєм бились обидві сторони. Ядра великого калібру, пущені через ріку, потрапляли до табору в запорозькі шанці або розривалися біля маленької хатки, в якій мешкав королевич Владислав. Один шотландець з його охоронців, хворий лихоманкою, що лежав на землі в своєму наметі, був убитий ядром у ту хвилину, коли підняв голову аби прийняти їжу. Своєю смертю він довів військовим людям, що той, хто зустрічає смерть обличчям в обличчя, швидше може уникнути її, тим часом як той, хто намагається ухилитися від небезпе-

ки, швидше падає її жертвою. Ворог спрямував свої головні сили на загін Русиновського, котрий для зручності кінних герців був озброєний винятково малими рушницями й, сподіваючись на себе, укріпив свою позицію лише низьким валом. Турецька кавалерія, спішившись, об'єдналась з яничарами, озброєними щитами, яких раніше у них не помічали. Турки пройшли між лісом і слабкими запорозькими шанцями, звідусюди загрожуючи Русиновському. На іншому березі татари, з шаленими криками кинувшись галопом, ніби намагаючись переплисти ріку, не встигли також застрахати поляків. При виді небезпеки, яка загрожувала Русиновському, королевич Владислав відрядив на підкріплення йому піхоту Альмада, Бобовського й Кохановського, яка складала частину його власної охорони, залишивши при собі тільки вірних його особі шотландців та ірландців.

Тим часом ворожі приступи все посилювалися, що аж цвіт рицарства опинився в небезпеці. Тоді Любомирський послав кращим загонам наказ, відділити від кожної хоругви певну кількість відбірного рицарства і скласти з нього останню резервну силу, чим довів похвальну передбачливість, і всі дружно й охоче рушили на вказані ним пости. Щойно на вербовані солдати, відокремившись від ветеранів, полетіли на допомогу Русиновському, тим часом як ветерани залишилися на місці, поклявшись перемогти аби загинути. Помчало до Русиновського прудке рицарство, несучи голови у жертву вітчизні, а минаючи шатра, де лежали хворі в чекані сумного кінця, чуло їхні стогони та заклики про спасіння спільної вітчизни. Хоругви Русиновського, підкріплені цвітом польського рицарства, відновили нарешті свої виснажені сили. Новоприбулі зустріли ворога перед шанцями і зав'язався жорстокий бій: поляки стрімко наступали, турки з жахом кидалися тікати, а перемога, що схилялася на їхній бік, змінилася тепер ганебною поразкою. На руїнах Альмадового окопу на пагорбку Шемберг насипав новий шанець, який укріпив двома гар-

матами і гарнізоном з 50-ти чоловік угорської піхоти і загону київського воєводи, Фоми Замоїського. Сюди поспішили брати Речицькі: Юрій, ужендовський староста, Андрій, Ян, Микола і Станіслав, відомі своєю ревністю до захисту вітчизни. Шемберг цього разу виконав дотепний маневр. Помітивши ворога, що кинувся до нього, він сховався за своїми валами; тим часом турки, нічого не помічаючи і вважаючи укріплення покинутими, мчать до нього без усяких остопог і потрапляють під град пострілів. Лише небагатьом вдалось уникнути небезпеки, більшість було розбито вщент. По інший бік Хотина турки зіштовхнулися з іншими нашими загонами, але також зазнали невдачі і розсіялись у ближньому лісі. Наступ ночі припинив досить щасливі для поляків сутички, а успіхи цілого дня додали нам стільки надій, скільки відібрали їх в Османа. Скоро після того, під час нашого посольства, турки у відвертій бесіді з нами називали поіменно багатьох зі своїх, загиблих того дня, коли Осман втратив кращі сили свого війська.

Відомо, що доля любить грати людсьми; тому, незважаючи на всі удачі, слід було побоюватися переміни щастя тим більше, що брак пороху міг знищити всі результати перемоги. Почали говорити про умови почесного миру. У присутності королевича відбувалась нарада комісарів з гетьманом і сенаторами, на якій вирішено, що можна без порушення достоїнства і користі Речі Посполитої відрядити послів до Османа. Сенатори, відстоюючи честь свого звання, стверджували, що на них мусить бути покладено посольство, зі свого боку комісари, обрані волею сейму з середовища рицарського звання, доводили, що це посольство за законом належить до їхніх обов'язків. Оскільки обставини не припускали ні зволікань, ні суперечок, то справу полагоджено такою комбінацією: одного сенатора й одного з сеймових комісарів. З числа сенаторів обраний був белзький каштелян Станіслав Жоравинський, людина розумна і справедлива (який у той час, коли пишуться ці

записки, після тривалої хвороби закінчив життя на прикрість державі та друзям), з середовища комісарів – Яків Собеський. Заради спільної справи обидва вони прийняли покладений на них обов'язок, хоча й небезпечний і неприємний.

Щоб попередити можливість неправильного тлумачення умов миру, комісари вручили їхній текст, скріплений підписами всіх senatorів і комісарів, для зберігання королівському секретареві Андрію Шолдрському, що обіймав при особі Владислава посаду канцлера; самі ж, наділені грамотами від Любомирського до султана і великого візира, рушили в путь. Взяли також для роздачі туркам подарунки від гетьмана і його радників, до яких Владислав від себе додав зброю. Послів напучували добрі побажання цілого війська. Деякі шкодували про їхню долю, побоюючись поганого кінця посольства, інші, навпаки, висловлювали найкращі передбачення. Супроводжував їх цвіт польського рицарства, вражаючи підбором коней і пишнотою вбрань. Між польськими вершниками і турками, які дивилися на них здаля, відбувся німий обмін вітаннями; обидва боки знаками запрошували одне одного до спілкування, яке Любомирський, зрештою, своїм суворо заборонив. За наказом візира назустріч полякам вийшли декілька літніх заслужених чаушів і вступили з нами в розмову за посередництвом одного з них, поважного старого, прикрашеного довгою сивою бородою. Белзький каштелян відповідав йому розмірено і гідно достоїнства Речі Посполитої. З такою ж шанобою приймав послів волоський воєвода Радул у присутності своїх кращих шляхтичів.

Не зайве, мені здається, коротко описати зовнішній вигляд Османового табору, який я з увагою оглянув. Нехай ніхто не гадає, що у звичаях турків влаштовувати табір відповідно до військових правил. Як на хвилиночій зупинці в дорозі, так і на довготривалих стоянках, хто раніше приходить, займає те місце, яке йому сподобається; тому і під Хотином, через розмаїття місцевості, різнилося роз-

ташування табору, то на пагорбах, то в долині тощо. У натовпі людей, коней і різної худоби тісно розміщені розцяцьковані шатра і численні гармати, які надавали картині грізної величі. Найпрекраснішими були житла начальників військ і провінцій, шатра майстерно влаштовані на підпорах у вигляді замків, прикрашені на верхівках то позолоченими кулями, то прапорами різних кольорів, то орлиними крилами, які слугують у них ознакою вельможності. На довгих жердинах, вбитих у землю, маяли кінські гриви, також прикрашені позолоченими кулями. Не було ніде місця, вільного від людей і худоби, навпаки вдень і вночі всі проходи в таборі були заповнені гуртами, які сновигали, то гнані на пасовисько, то назад до табору. При сході та заході сонця люди і тварини в незліченній кількості йшли до Дністра: одні по воду, інші на водопій і здіймали таку пилюгу, що всі околиці вкривались густою імлюю. Проте, якщо звернути увагу на пануючу там дисципліну, то християнам, у яких її немає, доведеться червоніти перед турками. У них видно покору, видно, як суворо караються грабіжництво та пияцтво. Тут не побачиш ні сперечань, ні суперечок, ні бійок. Крики турецького війська під час битви затихають у таборі й можна подумати, що знаходишся у місті серед мирних громадян, а не у військовому таборищі. У цих язичників так багато марновірної побожності, що більшу частину ночі вони проводять у молитвах, що супроводжуються дикими вигуками. Сторожа організована найкращим способом, а для уникнення різноманітних випадковостей перед кожним великим шатром цілу ніч горить ліхтар. Християни, переважно волохи, справляють різноманітну службу; на них покладено обов'язок будувати і охороняти мости, якщо ж вони не виконують її, або знемагають під тягарем роботи, їх спонукають до того суворими покараннями. Туркам дозволено вбивати християн не лише на війні, але й тих, котрі мешкають на їхній землі.

Посли, проходячи серединою табору, куди їх для по-

честей супроводжували турки, прибули до стоянки Радула, де їх зустріла волоська старшина і, доки вони вставляли з коней, шанобливо привітала їх від імені свого владика, обіцяючи достатні зручності як для вершників, так і для коней. Ми відповіли на це, що посли короля і Речі Посполитої нічого не потребують і не приходять просити ні пристановища, ні поживи, однак не гребують гостинністю християн і друзів. Для того, аби рівний з рівним могли обговорювати умови, про які треба буде домовлятися, з волоським воєводою, секретарем посольства призначений був Петро Трилятковський, маршалок двору Прокопія Оснявського, обраний за його виняткову моторність, скромність і прекрасні манери. Він і рушив до Радула оголосити від імені послів, що уповноважений для переговорів і домовитися з ним, як сусідом Польщі й посередником миру, про час, місце і способи підписання перемир'я.

Ми обговорювали, що пристойніше: чи чекати Радула в наметі, чи іти до нього; але через те, що пристойність ні в чому не була порушена, Трилятовський, оточений волоською шляхтою, рушив до воєводи, який з усім своїм сенатом чекав прибуття бажаних гостей. Позаяк не годилося при самому початкові переговорів починати чвари або вказувати підозру, то посли попередили воєводу, який у свою чергу зробив декілька кроків назустріч їм у супроводі своїх радників і запросив для приватної бесіди, при якій присутнім був один лише бан краєвський Катерджей, перший сановник Волощини. Вручивши грамоту Любомирського, посли на перший раз побажали лише, щоб їм якомога швидше випрохана була аудієнція у візира. Радул виявився гідним довіри і в справі миру прихильником польського королівства, по-перше, тому, що був християнином, а, по-друге, і тому, що польсько-турецькі війни не дозволяли йому ні укріпити своєї влади, ні користуватися багатими прибутками.

Зі свого боку візир Дилавер показав особливу поштивість, бо тоді ж відрядив назустріч нам для більшого

вшанування п'ятдесят відбірних яничарів, які вирізнялися красою вбрання і будови тіла. Втім, воєнні дії не припинялися і під час цих взаємних турбот про мир. Турки стріляли через Дністер і турбували прибережну частину табору. Біля воріт Любомирського польське рицарство затіяло сутичку і декілька хоругв з успіхом помірялись з ворогом. Симон Копичинський, хоробро домагаючись перемоги, ледве уникнув загибелі: його поніс кінь, поранений списом супротивника. Настільки ж мінливу долю випробував Криницький, намісник гусарської хоругви Олександра Прусиновського, сина белзького воєводи. Одначе турецький стрій, вірогідно, був змішаний, якщо Прокіп Сенявський, який ішов зі своєю хоругвою від шанця Ходкевича на підкріплення Любомирському, міг беззаборонно пройти мимо самих турецьких військ. Дивно також, чому турки, що так часто загрожували нам своїми військами і гарматами, жодного разу не спробували оволодіти Жванецькою фортецею, яку побудував кам'янецький староста Валентій Калиновський, богатир високого духу. Не стільки її позиція була вигідною для поляків через близькість до річки і самого Хотина, наскільки вона могла бути грізною в руках супротивника. Тим часом турки посилено намагалися здобути замок в Панівцях, на відстані милі від Кам'янця (побудований швидше заради краси й задоволення, ніж для воєнних цілей брацлавським воєводою Яном Потоцьким, мужем, уславленим рицарськими подвигами), та після марних зусиль змушені були відступити через зраду татар. Оглянувши уважно розташування Кам'янця з прилеглими до нього узвишшями і не зважаючись вдарити на саме місто, турки спалили однак вірменську церкву св. Хреста, побудовану на скелі.

Під час перебування послів у таборі Османа, турки, повертаючись із битви і проходячи мимо їхніх шатер змучені та знесилені, ховали від сорому отримані рани, а трупи своїх солдатів поспіхом відвозили у закритих возах.

Великий візир, намагаючись відновити стару приязнь

між Польщею і оттоманським двором, запросив до себе послів у присутності другого візира Гусейна і великого скарбника Бачі-паши. Белзький каштелян, знаючи, що вуха цих дикунів не привчені до вишуканої мови, коротко виклав, що Річ Посполита готова зберегти умови попереднього миру, і просив Дилавера, як людину, що посідає місце в раді Османа і стоїть біля керма управління, використати свій вплив у цій справі, вельми важливій для обох сторін. Важко повірити, наскільки послі визнали його приступним, людяним, миролюбним, повним правоти й законності у словах і діях; це приязне вітання, люб'язний голос і жести – все висловлювало повне співчуття справі обопільного примирення. Втім він просив послів змінити приміщення і зайняти шатра по-сусідству з ним і скарбником, щоб зручніше було вести переговори. Королівська розкіш і вишуканість виявлялися як у його поведженні, так і в оздобленні шатра і, судячи з обстави, можна було думати, що бачиш перед собою якого-небудь неприступного монарха, а не візира. Просто від Дилавера послі рушили до духовного проводиря мусульман, який колись був вихователем Османа в його дитячому віці й тепер користувався великою шаную і милістю султана. Згорблений від старощів, зі слабким голосом, він здавався цілковито безтямним і, коли послі вітали його, сидів ніби статуя з нерухомою головою, спрямованим до землі поглядом, зі складеними руками, в яких тримав чотки з камінців, бурмочучи молитви. Балакучий старий розлого відповідав на лаконічну промову белзького каштеляна, перемішуючи свої слова багатьма жартами і мусульманськими забобонами. Він так само, як і візир, обіцяв ужити всіх зусиль для відновлення старовинної священної дружби між поляками і турками.

Коли справа таким чином дійшла вже до обговорення умов миру, візир доручив Радулу розпитати про наміри поляків. Перш за все обидва боки зійшлися на тому, щоби прикордонні суперечки були спільно розглянуті уповноваженими комісарами, далі Радул вимагав рішучого при-



душення козацьких свавіль. У своїй відповіді послали з'ясували весь стан справи: джерело козацьких бешкетів міститься у постійних нападах татар, які так часто спустошують найбільш плідні провінції держави, доводячи до злиднів багатьох поселенців, а ці останні, у свою чергу, готові усіма засобами позбавитися ворога й у всіляких бешкетах шукають виходу зі свого розпачливого становища. Кидаючи власні житла, вони вештаються, шукаючи кращих поселень і почасти з помсти, почасти з метою грабунку вступають під козацькі знамена. Щоб не порушити миру з турками, Річ Посполита намагається стримувати їхнє свавільство то частими грамотами, то посиленням комісарів; були випадки, коли уряд готовий був покарати їх озброєною силою, але раптові напади татар відволікали його увагу.

У дійсності набагато винніші козаки, що живуть понад Доном, які, хоча належать великому князеві московському, здійснюють усі свої бешкети під виглядом запорожців і ніщо у світі не змусить їх утримуватися від морських набігів. Коли ж волоський воєвода пригадав недавній напад козаків на землі Оргієвську та Сороцьку і наполягав на видачі всієї їхньої старшини до рук Османа, послали відповідали лише, що після оголошення турками війни усі ворожі дії були дозволеними. До того ж негідно здавна відомій добродеті та правдивості поляків видавати на поталу ворогові тих, котрі були нашими товаришами в битвах. Нарешті, якщо вже необхідно покарати запорожців як порушників миру, то слід точно так же зробити з Бернаськом, Кантеміром і всією татарською старшиною. Радул без усякого приводу вигадував різноманітні причіпки і труднощі, скаржився на Цедорський похід Жолкевського, як головну причину турецької війни, але отримав у відповідь, що гетьман був спровокований Скіндер-пашею і визнав за краще перенести воєнні дії з рідної землі на ворожу, змовк перед справедливістю доказів. Нарешті запропонував відразу ж після повернення Османа до Константинополя надіслати йому, як володареві майже всієї землі, замість гарача якісь неймовірно цінні подарунки.

Знудившись від його тяжких умов послі відповідали, що Річ Посполита нікому не платить данини, а польський народ, уславлений своїми вольностями, так любить свободу, що при найменшому її порушенні вважав би її остаточно втраченою. Для збереження ж своїх вольностей кожен готовий пожертвувати своїм майном, здоров'ям, навіть життям. Якщо Осман побажає відновити стару дружбу з Сигізмундом, польський король готовий надіслати йому дарунки як запоруку доброї сусідської приязні, але аж ніяк не на знак турецького панування, бо поляки за звичаєм своїх предків і донині визнають своїм володарем лише того, кого самі обрали вільними голосами на трон. Радул вдовольнився цими відповідями та, не дратуючи послів подальшими запереченнями, вирушив до великого візира, дотримуючись лише тієї перестороги, щоб з числа умов миру було видалено пункт відносно звільнення польного гетьмана Станіслава Конецпольського, Самуїла Корецького, Луки Жолкевського і Володимира Фаренсбах, який утримувався в ланцюгах під суворою охороною в милі від Константинополя. Промовчав він про це заради того, аби Дилавер не зажадав великого грошового викупу від полонених, тим часом як він сам (тобто Радул) має таємні засоби, за допомогою яких ці полонені незабаром повернуться на батьківщину.

Костянтин Вевелі, що намагався різноманітними вивертами здобути милість турків, радив послам, аби під виглядом запорожців туркам були видані злочинці, засуджені на ув'язнення у Кам'янці та інших замках. Ці зрадницькі намовляння мали метою налаштувати козаків проти Польщі, очорнити Владислава в їхніх очах і тим самим позбавити польський табір добрих воїнів. Але задум цей був розгаданий і тому не здійснився; проте Радул почасти особисто, почасти за посередництвом інших осіб намовляв послів до прийняття запропонованих умов.

Крім різноманітних пропозицій було пущено в хід марні загрози: так, наприклад, у таборі оголосили, що

Осман має намір простояти тут ще шість тижнів; турецькі полки часто виходили на показ, роблячи вигляд, ніби йдуть до польських укріплень чи повертаються з поля. Зі свого боку візир, коли не вдалися його намагання за посередництвом волоського воєводи вигадати у послів яких-небудь поступок, зважився нарешті сам спробувати щастя, використавши для цього весь свій вплив. Тому, закликавши нас на таємну аудієнцію, умовляв згодитися на посилку гарача до Константинополя і покарання запорожців. Потім загрожував, що Осман пробуде під Хотином до дня св. Димитрія, тобто до середини листопада, а шляхом через Молдавію пошле ногайських, кримських, білгородських і добрудзьких татар разом із загонами волохів, молдаван і європейських турків, які протягом цілої зими будуть спустошувати польські володіння. Сам же султан з настанням весни, зібравши численні війська в Азії й Африці, з'явиться до Польщі шляхом, підготовленим татарами. Все це візир говорив, не зводячи з послів пильного погляду, намагаючись збентежити їх і спостерігаючи вираз їхніх облич, далі оголосив, що з цією відповіддю вони можуть безборонно повернутися до свого табору. Каштелян белзький заперечив скромно і з достоїнством, що кінець війни завжди сумнівний, а перемога і поразка приховуються в таємних ви роках долі; у даний же час турки не мають приводу гордитися, а поляки страшитися. Народ наш створений для свободи й так звик до неї, що швидше готовий пережити всілякі лиха, ніж згодитись іти під ярмо гарача. Після цього посли встали і, прощаючись, дякували візиреві за дотримання священного міжнародного права і даного слова, виявленого як у прийомі, так і у вільному пропуску послів. Візир змовк, вражений, але, бачачи непохитність послів, люб'язно подав руку обом, попросив нас залишитися і після цього виявився цілком зговірливим відносно мирних умов.

У справі прискорення переговорів немало допомогла обіцянка подарунків, зроблена від імені Речі Посполитої як самому Дилаверу, так й іншим, більш впливовим рад-

никам Османа, бо турки, жадібні від природи, але грабовані своїм тираном, усі просякнуті ганебною спрагою золота. Довго велись переговори про дари, які мали запропонувати Осману, та про те, щоб ці останні не були внесені як пункти трактату, оскільки це було б приниженням честі польського народу. Посол, який вирушить до Константинополя для скріплення миру від імені Речі Посполитої, мусить представити ці дари від Сигізмунда Османові як дружньому монархові. Незважаючи на молодість і великі здібності, Осман вирізнявся незвичайною жадібністю і при найменшому сподіванні на дорогі дарунки готовий був забути всю гідність монарха. Тоді Собеський зі згоди візира вирушив до свого табору, щоб остаточно домовитися з Владиславом і комісарами у цій справі. Втім раніше, ніж залишити шатро візира, він наполегливо вимагав приборкання татар, які грабували Польщу, турбуючись понад усе про можливість, не порушуючи миру, відбивати набіги татар і переслідувати їх на їхній же території. Візир з незадоволенням вислухав цю промову Собеського, доводячи, що татари піддані султана і землі їхні належать державі. У випадку, якби поляки зазнали прикrostі від татар, Порта сама відомстить за неї й у цьому випадку буде надіслана хану сувора догана, тим часом як війна з татарами потягне за собою війну з оттоманською імперією.

Під час перебування послів у таборі Османа, до польського табору прибув визненський староста Микола Коссаківський. Він привіз провіант з Кам'янця і декількох полонених з волинської шляхти, відбитих у татар, які відрізали шлях від Кам'янця до Браги і, вважаючи, що Коссаківський іде без належної остороги, вдарили на нього із засідки, але, зустрівши сильний спротив, вони за своїм звичаєм тої ж миті розсіялись, надавши Коссаківському вільний прохід.

Турки з нетерпінням чекали повернення Собеського, який прибув наступного дня до белзького каштеляна і оголосив, що задля скріплення старої дружби король

польський готовий надіслати дарунки, достойні Османа, якщо цей останній віддячить своєму сусідові такою ж любов'язністю. Принаджені цією обіцянкою голови дикунів посилено працювали над завершенням миру; незабаром все було виконано, залишалось лише послам, за старим звичаєм, з'явитися до султана з привітанням і проханням про скріплення мирних угод. Дилавер скликав інших візирів, великого скарбника, верховного суддю і всіх членів дивану; члени ради засідали урочисто в тюрбанах, відповідних званню кожного. Посли прибули до його шатра разом зі Станіславом Сулишовським, який мусив супроводжувати Османа до Константинополя постійним посланцем, згідно умов нового трактату. Був присутнім і канцлер татарського хана Джанібек-Гірея. Обличчя старшини виказувало задоволення, викликане підписанням миру; багато хто з них, виснажені старістю, змучені походом, незвиклі до нашого клімату, боялися божої кари і молили про швидке закінчення війни. Усі сиділи в мовчанні, а візир звернувся до поляків з такою мовою: „Мужі польські! В нинішній час ми бачимо, що перервана дружба між польським королем і оттоманською Портою знову зміцнена на добро і щастя обох могутніх держав. Сподіваємось, що з нашого боку не будуть порушені мирні умови; ви ж зі свого боку намагайтеся не заплямувати своєї честі зрадництвом. Тепер ви станете перед непереможним імператором, який удостоїв вас свого споглядання як братніх послів.”

Після чого, звертаючись до канцлера Джанібек-Гірея, промовив: „Я бажав, аби ти був присутнім при цьому і знав про умови підписаного миру. Іменем Османа, перед лицем якого татарський хан є порохом і підніжжям ніг його, оголосиш йому найсуворішу заборону віднині збройно вдиратися до польського королівства: якщо ж він порушить волю султана, то не лише буде позбавлений ханства, а й заплатить за це життям”.

Татарин уклінно вислухав слова Дилавера й у відповідь, схиливши голову до землі, простогнав, що кор-

доном татарської землі від Польщі є річка в пустелі, що здавна називається Синьою Водою.

„Не тобі говорити про кордони, – зауважив йому візир. – Татарам личить виконувати накази мого пана, а не домішувати до цієї справи обставини, що їх не стосуються”.

Дилавер люб’язно закінчив бесіду з послами; потім за східним звичаєм усім присутнім візірам і пашам подано глиняні посудини з духмяним і солодким шербетом, який ми пили за щасливо завершене примирення двох держав.

Посли рушили верхи до султанської ставки, де мушили трохи зачекати, доки Дилавер увів їх. Повсюди видно було величезну розкіш і рідкісну пишноту. Ставка Османа красувалась на високому пагорбі подібно до замку, пристосованого не стільки для воєнних цілей, скільки для задоволень і насолод. Були там передпокої і сходи, таємничі алькови і пречудові палати. Все це нагадувало швидше низку палаців, побудованих декількома монархами в мирний і квітучий час, ніж воєнне житло одного султана. Всюди виблискували золоті чи золочені кулі, шовкові шнури, а стіни були обтягнуті золотом подібно до парчевої ризи.

Весь простір між шатрами Дилавера і султана був заповнений натовпами турків, так що ледве можна було пройти. Ні вік, ні стан здоров’я, ніякі справи, ніщо не могло змусити їх відмовитися від нежданого видовища. Яничари за наказом візира розганяли натовп, тим часом як брамники у шовковому одязі, зі срібними палицями в руках, під керівництвом своїх начальників організовували ходу послів до Османа. Шереги жерців, солдатів, придворних, постільників і писарів в гарних і багатих вбраннях доповнювали урочистість обстави. Султан сидів на ложі, обкладений дорогими подушками; позад нього висів спис і два луки з сагайдаками. Сам він, зовсім нерухомий, нагадував швидше ідола, ніж людину, не подав майже ні ознаки привітності; втім орлиний ніс, смаглявий колір обличчя, відкрите чоло і гордий погляд, все виказувало в ньому

шляхетність. Візир та інші старшини, ніби останні невільники, стояли опутивши очі, схиливши голову і звисивши руки, являючи вигляд повного приниження. Запрошені за оттоманським звичаєм поцілувати одяг султана, послі вітали його разом з Сулишовським, волоським воєводою Радулом, Костянтином Вевелі та деякими особами зі свого почту. Далі паша, який стояв першим з краю, прийняв листа Любомирського, поданого Собеським, і передав ближньому паші, той передав далі і так почергово з рук до рук лист дійшов нарешті до рук великого візира, котрий впав ниць перед Османом і поклав грамоту за узголів'я.

По закінченні цього обряду белзький каштелян, на запрошення візира звернутися з короткою промовою до султана, проказав:

„Пресвітлий і непереможний імператоре! Відновлення вікової приязні з високою Портою становило настільки міцні наміри нашого всемилостивого короля і всієї Речі Посполитої, що навіть тепер серед військового шалу обмірковувався рятівний для обох народів мир і надіслані особливі комісари, уповноважені на відновлення старого миру. Тепер, коли з Божою поміччю і завдяки особливій розсудливості твого візира Дилавера все це втілено, ми обіцяємо, що Річ Посполита буде дотримуватись цього миру з усіх сил і нітрохи не сумніваємося, що й сам ти, як ішов донині шляхом славетних подвигів твоїх предків, так і тепер, за їхнім прикладом, не відмовишся підтримувати повний мир з польським королівством”.

Оскільки Осман, дотримуючись поважності та величі свого достоїнства, ні слова не відповів белзькому каштеляну, то послі перед виходом з шатра піднесли йому від свого імені дарунки, між яких заслуговували уваги: спис і декілька рушниць рідкісної роботи. При цьому каштелян звернувся до султана з такими словами: „Нам добре відомо, що ти, імператор, який володіє різноманітними багатствами, що тобі не бракує ні золота, ні перлів, ні коштовностей. Тут, на війні, де личить займатися лише залі-

зом, в руках наших немає ніяких коштовностей, але ту зброю, якою ми боролися за вітчизну, приносимо тобі як другу і союзнику нашого короля зі щирим побажаннями, аби після скріплення тісними узами цього примирення між оттоманською і польською державами, ця зброя принесла тобі перемогу в боротьбі проти спільних ворогів”.

Загальна радість з приводу укладення миру виявлялась протягом усієї наступної ночі: верхівки всіх шатрів у великому турецькому таборі були прикрашені запаленими свічками, що розливали по горах і долинах приємний для очей блиск, подібно сяянню зірок на ясному небі. Бачачи радощі невірних, запорожці поодинці стріляли з рушниць, таке саме відбувалось і в польському таборі й довго чувся гуркіт, що долинав до турецького табору.

Візир неодноразово шкодував про те, що християни, народжені та виховані в Туреччині, часто втікають до поляків, розшук же їх і видача пов'язані з багатьма труднощами. Особливо ж наполягав він на вимозі, щоб поляки першими перенесли свій табір за Дністер і таким чином звільнили турецьку територію, яку зайняли як вороги. Вимога ця давала привід побоюватися, щоб турки при вигляді змученого і знесиленого війська Владислава, не змінили намірів (як це трапляється на війні) і не вдарили на нас з усіма своїми силами. Тому наводилося багато вагомих заперечень: то посилалися на погану пору року, то на чекання коней і повозів, то, нарешті, на честь польського народу, оскільки за військовим звичаєм той, хто першим захоплює поле битви, останнім залишає його. Вказувалось на те, що переправа через Дністер настільки численного війська вимагатиме багато часу. Нарешті висловлено небезпідставне припущення про те, що якби поляки скористалися турецьким мостом для своєї переправи, близьке сусідство такої кількості турків на воєнному стані могло б викликати поміж черні та обозної прислуги обопільні сутички. Таким чином з малої іскри може спалахнути велика пожежа і відновитися щойно закінчена війна. У відповідь



на цю заувагу візир пообіцяв відрядити загін яничарів для охорони мосту від знищення, що й виконав з рідкісною для цих дикунів сумлінністю, бо турки, які витратили на будівництво цього мосту на Дністрі багато праці й коштів з метою викоринити саме ім'я поляків, завдяки мінливості людських справ поступились ним супротивникові, щоб полегшити останньому повернення на батьківщину. Тому, не втрачаючи часу у марних суперечках, посла оголосили, що польський табір буде перенесений на протилежний берег Дністра, так само як і численні порожні шатра без людей і коней, розставлені за наказом Любомирського до самої Браги, з метою ввести турків в оману відносно наших сил. Тепер послам залишалося лише отримати підписаний вже трактат, який з відповідною ввічливістю і поштивістю белзький каштелян прийняв з рук самого візира.

Не зайвим буде навести тут коротко зміст цього договору.

Станіслав Сулишовський буде супроводжувати Османа до Константинополя, як такий, що заступить місце майбутнього посланця. Постільник оттоманської Порти вирушить до польського короля Сигізмунда, щоб зустріти і з честю прийняти польського посланця, котрий найближчим часом буде призначений з мужів, уславлених родом, саном і мудрістю. Разом з ними вирушить королівський секретар, який буде мешкати при дворі Османа згідно звичаю, прийнятому всіма християнськими монархами. Поляки заборонять запорозьким козакам судноплавство по Дніпру, за будь-яку образу ж, завдану турецьким підданим, козаки будуть суворо покарані. Білгородські, тягинські, кілійські, добрудзькі та кримські татари мусять повністю утримуватися від набігів на Польщу, а щоб створити для них перешкоду, Осман озброїть Очаківську фортецю; у випадку образи, завданої жителям польської держави татарами, останні мусять відшкодувати за неї, хан же татарський матиме суворе покарання від султана як свого володаря. Ця заборона, обов'язкова для обох сторін, не

розповсюджується на тих, хто віддаляється в пустелю з метою полювання чи риболовлі. Якщо татарам трапиться проходити під турецькими прапорами поблизу польських провінцій, вони не повинні пускати туди своїх загонів.

Для припинення суперечок про кордони з обох боків будуть призначені комісари з сановників, наділених досвідом. Польський король сплачуватиме татарському ханові звичайне утримання, яке буде відсилати до Ясс, де його й мусять отримувати ханські послы; за це, за звичаєм предків, хан зобов'язаний брати участь у війнах Речі Посполитої на заклик короля. Волоськими господарями будуть затверджуватися люди християнської віри, не запідозрені в корисливості, які дорожили б миром і прагнули б добра обом державам. Замок Хотинський буде переданий молдавському воєводі; торгівля між підданими Османа і Сигізмунда оголошується вільною, а торгові шляхи мають бути унебезпечені. Віднині обидві держави матимуть спільних друзів і ворогів; старим трактатам повертається їхня попередня сила, нові ж повинні залишатися недоторканими і той, хто відважився б порушити їх, хай називатиметься клятвopорушником.

Отримавши ці пункти, послы попрощалися з Дилавером, просячи його заступництва на час путі з Османом для Станіслава Сулишовського, як королівського посланця і гідної людини.

Вранці незчисленна армія, яка поєднала представників стількох народів, без галасу і криків узялась до перенесення свого табору назад на відстань милі від Прута. На чолі численних загонів йшла передова охорона; ар'єргард розташувався на узвишші, спостерігаючи звідти за рухом війська, яке безладним натовпом майже без ладу рухалось уперед серед возів, мулів і в'ючних верблюдів. У критих повозах везли старих і поранених солдатів, багатий і різноманітний провіант, гарматний порох і ядра, значна частина яких залишена в Хотині за розпорядженням Дилавера. Осман повільно походжав у супроводі свого сена-

ту, магнатів і придворних у центрі свого війська. Турки рушили з місця в той час, коли польські послы повертали-ся до свого табору. Назустріч останнім натовпами кинулось різноманітне рицарство. Деякі радісно вигукували, що настав кінець стільком лихам і злигодням через клімат, голод, спрагу і хвороби. Інші вітали мир для вітчизни, для себе ж – славне повернення в коло батьків, братів, дружин і дітей. Владислав відчував себе дещо міцнішим і в неділю показався, щоб публічно послухати месу; та ледве він вийшов з намету, до нього наблизився гонець зі звісткою про повернення послів, що несли мир. Побожний королевич зупинився, скликав усе табірне духовенство і не зрушив з місця, доки не було проведене вдячне богослужіння. Негайно відправлений до короля гнізненський пробощ Андрій Шолдрський з донесенням про сприятливий кінець справи. Для виконання узятих обов'язків від імені Владислава і комісарів надіслані були Собеський і Матвій Лесньовський оголосити запорожцям, що хоча турки наполягали на суворому покаранні їхньої старшини, однак послы, занепокоєні її недоторканністю, пов'язаною з гідністю Речі Посполитої, не дозволили внести в пункти договору нічого такого, що могло б шкодити інтересам чи честі запорозького війська. Потім Собеський іменем усієї Речі Посполитої переконував Конашевича, старшину й усіх козаків залишатися вірними умовам миру і утриматися від розбійництва на Чорному морі. Конашевич відповідав у коротких і поштивих словах, що запорожці, як вірні слуги його королівської милості й Речі Посполитої, не бажають і не можуть порушити громадського миру; якщо ж Конашевич отримає від Владислава наказ відносно подальшого пересування своїх військ, то наступного дня він має намір зібрати у себе військову раду. Проте, незважаючи на ці обіцянки, він без відома королевича і Любомирського першим перейшов за Дністер на превелике невдоволення поляків.

До польського табору від Радула прибув краєвський

бан Катерджей з проханням про те, щоб примірник трактату, який послали вручили Дилаверу, було підкріплено їхніми печатками і власноручними підписами. Коли це було зроблено, він отримав Хотинський замок, що знаходився до того часу у віданні Збігнева Сильницького, здав його одному з молдавських шляхтичів, Костянтину, і повернувся до султана.

Сумним і жалюгідним був вигляд польського війська, яке поверталось на батьківщину: квітучий рум'янець змінився виснаженням і блідістю, могутні коні хворіли і гинули від спеки, кавалерія перетворилась на піхоту, а досить численне військо – на жменю солдатів. Видовище гідне сліз! Повози наші йшли не з провіантом, не з військовим вантажем чи домашнім начинням, ми везли хворих, поранених і трупи померлих. Багато було орлів і знамен, та мало під ними воїнів, а ще менше дисципліни. Не дотримуючись ні ладу, ні строю, всі навперебій один поперед одного кидались до переправи через Дністер, так що вороги, які дивилися здаля, могли сприйняти це видовище швидше за ганебну втечу якоїсь бешкетної зграї, ніж за відступ польської армії. Багато хто з наших отримав кару за цей поспіх, а саме – були пограбовані чи перебиті татарами і навіть козаками, які переховувались у заростях і балках.

Немалу зручність для переходу поляків являв турецький міст на Дністрі, доладно побудований з рясно вбитих дерев'яних палів з низьким дерев'яним помостом, вкритим землею і дерном та обгороджений перилами по боках. Міст цей, цілком безпечний і гарний на вигляд, здатен був опиратися найсильнішому напору води; двоє воріт на кінцях відкривали й закривали до нього доступ.

Литовці чекали Владислава вже на тому боці Дністра, а в цей час татари, переховуючись у засідках, по дорозі до Кам'янця, намагалися шкодити нам і навіть загрожували нападом на деякі хоругви. Декілька рицарів із загону Собеського вдарили на них з Яном Гдешинським на чолі, й

татари відразу ж розбіглися, гадаючи, що поблизу знаходяться ще більш численні польські сили. Коли в нашому війську рознеслась чутка, що ворог не припиняє військових дій, уся піхота і деякі гусари оточили карету Владислава і під їхньою охороною, в бурхливу ніч після багатьох труднощів і не цілком ще одужавши від хвороби, королевич прибув до Жванця. Тут навіть не ставили табору: одні ночували по той бік річки за турецьким мостом, інші тинялися наче причинні. Наступний день відбули так само, щоб дати королевичу можливість відпочити, а відсталим загонам досягти місця збору. Третього дня ми були у Кам'янці.

Гнізненський пробош Шолдрський знайшов короля у Львові, де він разом з ополченнями великопольських воеводств чекав звісток з армії. Напади татар дещо затримали прибуття ополчень з руських земель, а запалені ними села освітлювали шлях Сигізмунду. Нуреддин, брат хана, розпустивши свої загони на рівнинах: Злочовських, Зборовських і Ярчовських, жорстоко спустошував землі: Руську, Волинську і Белзьку, палив міста і села, крав коней і худобу, гнав у ясир селян будь-якого віку і статі, так само як і шляхту, так що стогони полонених сповнювали турецький табір.

Король з незадоволенням сприйняв звістку про укладення миру з Османом, вважаючи, що його особиста присутність на війні і слава його імені могли б сприяти збільшенню перемоги й честі нації. У будь-якому разі безсумнівно, що турки старанніше почали клопотатися про підписання миру після того, як полоненні принесли до табору звістку про наближення короля з численними силами. Інші полки, як пани, так і поспільство, радісно зустріли мир, а папа Григорій XI дозволив всій Польщі урочисто святкувати день 6 жовтня, коли було осоромлено могутність Османа.

### Ш

## ЩОДЕННИК ПОХОДУ ПРОТИ КОЗАКІВ ЗАПОРОЗЬКИХ 1625

Щоденник цей, створений одним із учасників походу, імені котрого не збереглося в тексті рукопису, внесений був до записника, впорядкованого невідомою особою наприкінці XVII ст. (судячи з почерку), що зберігався у рукописному відділенні інституту Оссолінських у Львові (№ 204). Означений записник, подібно іншим численним пам'яткам такого ж роду, являє так звану у польській бібліографії „*silwam regum*”. Власник подібної книги вписував до неї звичайно без усякого ладу і розбору все те, що становило для нього серйозний чи тимчасовий інтерес. Тут поруч з грамотами, документами, уривками з літописів, виписками з історичних творів, копіями листів високих осіб, щоденниками посольств і воєнних походів зустрічаються: публіцистичні памфлети, сатири, пасквілі, анекдоти, розгульні чи елегійні вірші, нотатки приватного чи економічного характеру, копії панегіриків, проповідей, сеймових і надмогильних промов тощо. Серед настільки різноманітного змісту, що у будь-якому випадку характеризує рівень розвитку і моральне обличчя середовища, до якого належить упорядник записника, нерідко зустрічаються статті, які становлять серйозний історичний інтерес. Однією з таких статей, на нашу думку, є запропонований щоденник „*Djarjusz komisjsji albo expeducjsji przeciwko wojsku Zaporoskiemu*”, копія якого була занесена до згаданого записника і міститься в ній на аркушах: 21-27.

Факт, про який розповідається у запропонованому щоденнику, повстання козацького гетьмана Жмайла і придушення його польським гетьманом Конєцпольським, не згадується ні в козацьких літописах, ні в творах польських істориків, хоча дуже часто зустрічаються посилання на

Куруківську угоду, що була результатом походу і довго після того слугувала для польського уряду ніби нормою для регулювання козацьких стосунків. Саме повстання, що дало привід для укладення цього договору, довго залишалося зовсім невідомим і не згадувалось навіть імені його ватажка істориками, які описували козацькі повстання. Щоденник походу був відомий тільки двом авторам історичних монографій, у творах яких ми зустрічаємо запозичені з нього відомості: одне з них – це життєпис Фоми Замойського, видане Батовським і упорядковане 1643 року Станіславом Журковським<sup>1</sup>. Потім подробиці повстання Жмайла розказані у передмові до „Богдана Хмельницького” Костомарова, у двох останніх виданнях цього твору; ми не знаємо, чи запозичив шаповний історик наведені ним відомості зі вказаної праці Журковського чи з оригінального щоденника, що трапився йому в рукопису.

Польський текст щоденника, запозиченого зі вказаного рукопису Інституту Осолінських, був виданий Київською Археографічною Комісією в 1888 році, у томі, названому: „Збірник літописів, що стосуються історії південної і західної Русі”. Після цього російський переклад, зроблений Ф.Д.Ніколайчиком, поміщено в „Киевской старине” за 1889 р. (жовтень, с. 53-62). До перекладу свого п. Ніколайчик приєднав докладні коментарі відносно історико-топографічних відомостей, що містяться у щоденнику, при цьому автор вельми вдало сполучає подробиці щоденника з сучасною нам топографією і визначає місце розташування „Курукового озера” а також маршрут походу 1625 року.

---

П'ятого липня цього 1625 року ясновельможний пан гетьман<sup>2</sup> з кварцяним військом Його Королівської Милості розташувався за Мурахвою<sup>3</sup> над річкою між Чорним

---

<sup>1</sup> *Zywot Tomasza Zamojskiego, napisal Stanislaw Zurkowski, wydal Alexander Batowski z rekopismu w zbiorze Wiktora Baworowskiego.* – Lwow, 1860.

<sup>2</sup> Станіслав Конєцпольський

<sup>3</sup> Містечко Подільської губернії Ямпільського повіту на річці з тією ж назвою.

і Кучманським шляхами<sup>1</sup>, з метою дати відсіч набігам поганих і ворожим задумам. Там військо стояло табором, з дотриманням повної військової дисципліни, аж до 15 вересня, згодом рушило окремими полками, які у різних місцях перейшли ріку Буг. Сам гетьман виступив звідти зі своїм полком дня 25-го того ж місяця, відпустивши у Барі послів від Мехмет-Джак-паші, від Шагін-Гірея, від молдавського господаря, а також семиградського посла і зупинився на відстані милі, не доходячи Паволочі<sup>2</sup>. Там з Його Милістю трапився перший напад квартани<sup>3</sup>, яка й донині жорстоко мучить його.

26. Вранці київські послы вітали Й.М. і отримали відповідь на принесені листи. Й.М. зі своїм полком пройшов через Паволоч, відвідав Й.М. каштелянову віленську<sup>4</sup>, після чого розташувався табором на відстані доброї милі від міста.

27. Зупинилися табором у півмилі за містечком Таборівкою<sup>5</sup>, де білоцерківський підстароста п. Рогоз з міщанами вітав його милість.

28. Простояли там же цей день, чекаючи інші полки і панів комісарів.

29. Табір пересунувся на милю і зупинився над р. Роставицею; того ж дня прибули сюди полки кам'янецького підкоморія Станіслава Потоцького.

30. Туди ж прибули полки п. вінницького старости<sup>6</sup> і п. Тржцинського.

---

<sup>1</sup> Шляхи: Чорний і Кучманський являли путі, якими кримські татари вдиралися до південної Русі; перший пролягав уздовж вододільної лінії між басейнами Дніпра і Бугу; другий – уздовж такої ж лінії між басейнами Бугу і Дністра.

<sup>2</sup> Містечко Київської губернії Сквирського повіту, на р. Роставиці.

<sup>3</sup> Квартана (febris quartana) – переміжна пропасниця, напади якої повторюються через чотири дні.

<sup>4</sup> Софія – уроджена Карабчевська, вдова кн. Романа Ружинського, а за другим шлюбом – Ієроніма Ходкевича, віленського каштеляна.

<sup>5</sup> Колись містечко, тепер село Сквирського повіту Київської губернії на р. Роставиці

<sup>6</sup> Адама Калиновського.



**Жовтня 1.** Стояли на тому ж місці.

2. Туди ж прийшов полк п. галицького каштеляна <sup>1</sup>.

3. Прибув сюди ж до табору п. руський воєвода, комісар Й. К. М. <sup>2</sup>

4. Вранці війська зняли табір, рушили з берегів Роставиці, перейшли через річку Кам'янку <sup>3</sup> і, проминувши Білу Церкву, зупинилися у чверті милі від міста.

5. Стояли там же, чекаючи панів комісарів.

6. Знявши табір, рушили далі і зупинились у двох милях (від попереднього) над р. Узенем <sup>4</sup>.

7. Цього дня пройшли близько милі й зупинилися за містечком Рокитною <sup>5</sup>.

8. Простояли там же, чекаючи комісарів.

9. Вранці зняли табір, пройшли три з половиною милі і зупинилися над р. Кагарликом <sup>6</sup>.

10. Війська зробили близько трьох миль і зупинились над урочищем Пієвим <sup>7</sup>. Канівський підстароста з міщанами зустріли Його Милість.

11. Знялися з табору і зупинились у милі від Канева. До гетьмана приїхали три послы від канівських козаків; вони повідомили, що їхній гетьман Жмайло ще знаходиться на Запорозжжі й просили на наступати на місто, але дозволити усім їм зібратися тут на раду.

12. Стояли на тому ж місці. 3000 козаків, не дійшовши згоди на раді про те, чи мусять вони підкоритися гетьманові, чи ні, покинули місто. П. гетьман відрядив у погоню за ними Одрживольського з десятьма хоругвами.

13. П. Одрживольський наздогнав цих козаків над

---

<sup>1</sup> Мартина Казановського.

<sup>2</sup> Ян Данилович.

<sup>3</sup> Роставиця і Кам'янка – ліві притоки р. Росі.

<sup>4</sup> Ліва притока Росі.

<sup>5</sup> Містечко Васильківського повіту на р. Рокитній; належало кн. Домініку Заславському, який отримав його у спадок після бездітної смерті кн. Януша Острозького (1620 р.).

<sup>6</sup> Ліва притока р. Росави, яка впадає у Рось.

<sup>7</sup> Нині село Пій Канівського повіту Київської губернії.

річкою Мошною <sup>1</sup> і розгромив їх. Під час сутички баский кінь поніс до козацького табору сина князя Четвертинського, котрого вони й протримали в полоні до кінця експедиції. Гетьманське військо пройшло три милі й, переправившись через Рось під Рожницями <sup>2</sup>, розташувалось на іншому її березі. Гетьман послав кавалера Юдицького з німецькою піхотою і хоругвами Коссаківського і Білецького на допомогу Одрживольському, якого вони ледве наздогнали над р. Мошною; тим часом козаки, укріпившись у своєму таборі, рушили до Черкас.

14. П. Одрживольський зі своїм полком і отриманим підкріпленням спішно йшов до Черкас, звідки 20 тисяч козаків за годину перед світанком вийшли табором для з'єднання з козацьким військом, яке від Маслового Ставу <sup>3</sup> вже збиралось до Цалова (sic). Повідомивши про те гетьмана, сам Одрживольський залишився біля міста. У цей день корпус пройшов три милі до р. Мошни й, переправившись через неї, зупинився табором. Пан київський воевода кн. Панницький <sup>4</sup>, кн. Костянтин Вишневецький і пани комісари прибули до табору.

15. Пан гетьман з військом і комісарами підійшов до Черкас і розташувався табором поблизу міста.

16. Простояли там же цілий день через наради між комісарами, які вже всі зібралися.

17. Вранці табір знявся з Черкас і військо, пройшовши дві милі, зупинилось над Дніпром. Тут гетьмана зустрів козацький посол і оголосив, ніби козаки отримали звістку про те, що їхній гетьман вже вийшов з артилерією із Запорожжя.

18. Зняли табір. Пройшовши дві милі, проминули

---

<sup>1</sup> Права притока Дніпра, р. Ольшанка, в XVII ст. називалася Мошною.

<sup>2</sup> Населеної місцевості з такою назвою немає тепер на берегах Росі.

<sup>3</sup> Нині с. Маслівка Канівського повіту на р. Росаві. Біля Маслового Ставу декілька разів збиралися козацькі ради; 1625, 1638, 1651, 1673 рр.

<sup>4</sup> Явна описка в оригіналі: в числі комісарів був кн. Юрій Заславський, який і перероблений на „Панницького”.

містечко Боровицю <sup>1</sup> і зупинились на відстані милі від нього.

19. Вранці прибули козаки до п. гетьмана, прохаючи не наступати на них з військами, але дочекатися, поки підійде із Запорозжя їхній гетьман, п. Жмайло. Проте Його Милість рушив військо вперед і, пройшовши три милі, зупинився біля дніпровської затоки.

20. Стояли там же протягом цілого дня. Продовжувалась нарада між комісарами; прибув гонець від християнських послів, які перебували у Царєграді. Він проїхав до табору через молдавські володіння і мав аудієнцію у гетьмана.

21. Зняли табір і, пройшовши дві милі, зупинились за милю від Крилова.

22. Залишалися там же протягом цілого дня через наради між комісарами. Гетьман відпустив іноземного гінця.

23. Ще один день провели на тому ж місці. Були послі від козаків, говорячи те ж саме, тобто, що їхній гетьман ще не прибув із Запорозжя.

24. Табір знявся і військо рушило до Крилова, проминуло його і розташувалось над річкою Цибульником <sup>2</sup> на відстані однієї милі від міста; з цієї позиції добре видно було козацький табір та їхню охорону.

25. Надіслали до п. гетьмана своїх послів зі звісткою, що запорозький гетьман з'явився з артилерією до козацького табору і сповіщає ясновельможного п. гетьмана про своє прибуття.

26. Простояли там же. П. гетьман посилав до козаків деяких комісарів з пропозицією умов, які вони мусять прийняти, коли бажають залишитися вірними підданими Й. К. М. Козаки прийняли ці пункти для обговорення на раді.

---

<sup>1</sup> Нині село Чигиринського повіту.

<sup>2</sup> Права притока Дніпра в Олександрійському повіті Херсонської губернії. На місці, де був розташований козацький табір, знаходиться нині с. Таборище, в якому збереглося старовинне земляне укріплення.

27. Залишалися на тому ж місці. Козаки оголосили, що вважають ці умови важкими для себе і почали раду.

28. Стояли там же. Нарада між козаками продовжувалась до полудня. На вечір тринадцять чоловік з числа козацької старшини приїхали оголосити гетьманові, що молодці рішуче не обіцяють виконати жодного пункту із запропонованих умов. Послів затримали на ніч, а цілому війську наказано бути готовими на завтра.

29. Вранці п. гетьман відпустив тринадцятьох козацьких послів, при цьому кількома словами довів їх до сліз: „Оскільки ви не хочете покірливості, як личить вірним підданам, заслужити милосердя Й. К. М., то ми сподіваємось, що, з Божою поміччю, ви незабаром відчуете силу наших шабель на своїх головах за вашу непокірливість і свавільність, відповідальність же за кровопролиття, яке має відбутися, нехай впаде на ваші душі”. Після цього гетьман негайно наказав виступати услід за ними всім військам, які були розподілені в такій послідовності: попереду йшли три полки: київський воєвода<sup>1</sup> зі своїм полком вів праве крило, галицький каштелян зі своїм – ліве, а полк князів Збараських займав середину. За ними йшли 800 чоловік іноземної піхоти капітанів: Бутлера і Вінкрота, далі військова артилерія і слідом за нею артилерія київського воєводи (разом з його ж німецькою піхотою, якою керував п. Фітінгс); за ним капітан Надольський вів усі хоругви угорської піхоти і вибранців<sup>2</sup>; далі йшов брацлавський воєводич п. Микола Потоцький з полком пана гетьмана; за ним п. підкоморій, нарешті вінницький староста і п. Склинський. У ясний день увесь широкий степ вкрився військами.

Коли полки у вказаній послідовності пройшли одну болотну переправу, п. гетьман також озброївся і з верши-

---

<sup>1</sup> Фома Замойський.

<sup>2</sup> Піхота, що набиралась з королівських маєтків, яка користувалась пільгою замість усіх інших повинностей поставляти міліцію на випадок потреби.

ни великих курганів уважно оглянув козацький табір і розташування місцевості. Відтак він наказав своїй сторожі вибити з позиції козацьку сторожу, галицькому каштеляну з однією ротою Бутлера і п'ятьма хоругвами гайдуків зайняти її місце, зійшовши уздовж яру під лісом і озером від лівого кута ворожого табору, а кавалеру Юдицькому з однією ротою Вінкрота і п'ятьма хоругвами гайдуків зайти також яром від правого флангу.

Під час цього руху трапилась сутичка з козаками, що супроводжувалась тривалою і досить завзятою перестрілкою; та коли з обох ярів з великою стрімкістю кинулися на них і наша кіннота зігнала козацьку з поля назад до табору, то і піші молодці ледве зупинились біля самого шанця. Юдицький, Вінкрот і Фітингс у розпалі переслідування їх кинулися просто до табору, але були стримані самим гетьманом, який передбачав можливість нападу з козацького табору. Воевода київський підтримав їх своєю хоругою і гарматами, які завдавали шкоди не лише табору, але й відбивали також вилазки ворожої кінноти з правого яру. Гетьман зайняв чоло чи середину поля від одного яру до іншого зі своїм полком і гарматами, які також сильно били і непокоїли супротивника. Галицький каштелян, помітивши зі свого яру, що кут табору укріплений найслабкіше, хотів увірватися сюди разом з капітаном Бутлером. Помітивши це, козаки зосередили більшу частину своїх сил на цьому пункті і весь час охороняли його частішими залпами. Настав вечір і піхота, стомлена, частково поранена, потребувала відпочинку. Тому гетьман, добре оглянувши табір, наказав відкликати піхоту й артилерію як свою, так і київського воеводи, що були під табором, потім помістив усе військо в таборі, розташованому в тому ж місці, де раніше знаходилась передова козацька сторожа.

**30.** Залишалися на тому ж місці і протягом цілого дня займались виготовленням кошів<sup>1</sup> для приступу. Додатко-

<sup>1</sup> Сплетені з лози мішки, які наповнювались землею і слугували для заповнення ровів, що оточували укріплення.

во кожен окремо готував для себе запас куль та іншого. Гайдук п. гетьмана перейшов до козаків, яких і застеріг щодо кошів і майбутнього приступу. Тому козаки, бажаючи вийти з табору, спробували було переправлятися через Дніпро в декількох десятках човнів. Але оскільки всі вони загинули у хвилях через сильну бурю, яка була того дня, то ті, що залишилися на суходолі, вирішили відступати табором, під керівництвом свого гетьмана Жмайла, до старого городища над Куруковим озером, що розташоване нижче по Дніпру; при цьому декілька загонів кінноти відділилися від них і сховались у різних потаємних місцях.

З настанням темної ночі гетьман відрядив 40 чоловік німців через ліс до табору, щоб дістати язика. Підійшовши до самого шанця і не побачивши ні сторожі, ні вогнів, вони помітили, що укріплення залишене козаками, про що негайно повідомили гетьманові.

**31.** У п'ятницю, напередодні всіх святих, задовго перед світанком п. гетьман послав п. підкоморія з його полком навздогін за козаками, яких той наздогнав уранці, через годину після світанку, на відстані милі по другий бік болота чи озера, через яке вони вже встигли переправитися. Тим часом козаки, розмістивши у хащах 1500 чоловік для прикриття переправи, самі пройшли табором ще півмилі до іншої води <sup>1</sup>, перейшовши котру і відділивши з тією ж метою ще 2000 кінноти продовжували йти табором інші півмилі аж до озера, що називається Куруковим <sup>2</sup>, понад яким залишили свої вози і розташувались півмісяцем для охорони їх 2000 чоловік; потім переправили решту війська і на відстані 1/8 милі звідти, біля шанця чи старого городища побудували табір, укріпивши його кількома рядами возів.

<sup>1</sup> На думку п. Ніколайчика, вельми правдоподібну, обидві пройдені козаками переправи були двома кінцями (східним і західним) дуже довгого звивистого озера, яке називається „Росоховате”.

<sup>2</sup> Курукове озеро і поблизу нього урочище „Ведмежі Лози” знаходилися поблизу нинішнього посаду Крюкове (Полтавської губернії Кременчуцького повіту), ім'я котрого є дещо скороченою формою більш старій назви „Курукове”.

Ледве настав день, гетьман наказав полкам у порядку виходити з табору, а кавалеру і капітанам з їхньою іноземною піхотою доручив якомога швидше переслідувати козаків по п'ятах, що вони виконали з великою ретельністю і раніше кінноти прибули до першої переправи. Знайшовши п. підкоморія і п. Тишкевича з їхніми полками, що досить безпечно розташувались на шляху, яким пройшли козаки, вони передали отриманий від гетьмана наказ, а самі взялися з усім поспіхом і ретельністю обстрілювати й витіснити приховану в хащах засідку. Нарешті спішилися, з метою ще більше заохотити солдатів, кинулись з мушкетами у воду і відтіснили козаків від берега. Тим часом легка кіннота названих полковників, яка услід за ними прибула до переправи, сміливо вдарила на ворога, погнала його, переслідувала і знищила всіх, як тих, що ховались у травах і озерах, так і тих, які відходили прямим шляхом до наступної засідки. Після того, як та ж іноземна піхота частими й правильними залпами витіснила козаків із засідки, і своїм натиском змусила їх шукати порятунку у воді, кіннота, ставши несамовитою, не шкодуючи ні коней, ні зусиль, знищила всіх ущент, так що жоден не досяг тієї Курукової переправи, щоби подати своїм звістку про те, що трапилось. Біля самої переправи по той і по інший боки, була розташована для її охорони подвійна лінія козацьких стрільців; тому наша кавалерія мусила зупинитися і чекати підкріплення від іноземної піхоти, яка швидким наступальним рухом відтіснила козацький фронт з табору на протилежний берег, захопила їхні хоругви і кинуті ними вози і звідси, так само і з заростей, з настанням ночі обстрілювала протилежний берег. Коли ж кіннота і піхота одночасно перейшли вбхід глибоке озеро, молодці після тривалої сутички, відкинувши сором, почали рятуватися втечею до свого табору, а наші, продовжуючи наступати, без усякого милосердя навперебій один поперед одного спішили знищувати ворога, доки не увірвались по слідах його до табору, який не був ще добре облаштова-

ним і укріпленням після переправи. Каштелян галицький, що прибув до того часу, надихнув втомлену піхоту, щоб вона не дозволяла козакам облаштувати табір до прибуття решти військ. Тоді кавалер Юдицький з поручником п. Вінкрота і декількома десятками стрільців кинувся, щоб не дати закінчити табору, але був поранений пострілом у груди в тому місці, де носив хреста <sup>1</sup>, і був винесений з поля разом з кількома вбитими товаришами. Тим часом прибув гетьман зі своїм полком, вказав усій піхоті зручний пункт, звідки успішніше можна було вражати супротивника, а кінноті, яка потерпала від рушничних залпів, призначив більш захищену позицію. Легку артилерію він розташував у трьох місцях, потім наказав їй обстрілювати табір і одночасно з тим усій піхоті йти в атаку. Після того сам гетьман повів війська на штурм під рясним вогнем, але зміг помітити жахливе баговиння, яке знаходилося у густій траві біля самого табору, не раніше, як сам наштотхнувся на нього зі всією піхотою і кіннотою, наблизившись до табору. Помічений і впізнаний козаками, піддаючись великій небезпеці від куль, він відчув на собі чудесний промисел Божий. У цьому штурмі наших було поранено декілька десятків чоловік з різних хоругв: ротмістр Рогавський, товариш його хоругви п. Моджинський, п. Уейський з хоругви п. гетьмана; в полку п. коронного підчашия убитий п. Молодецький, під галицьким каштеляном і багатьма вельможними особами вбиті коні, поранених же було втричі більше. Завдяки безперервній стрілянині та сміливому наступу з нашого боку, козаки також зазнали великих втрат і, достатньо покарані за свою провину, голосно просили про милосердя. Почувши це, гетьман заборонив своїм продовжувати стрільбу, тоді ж розпорядився звозити гармати з батарей, піхоті дав наказ відступати і з настанням вечора відвів війська з поля, залишивши на місці

---

<sup>1</sup> Титул „кавалера”, яким називається Юдицький, вказує на те, що він належав до Мальтійського ордену; орденський хрест, про який тут йшла мова, ясно це підтверджує.



тільки необхідну охорону, а сам втомлений, але ще більш змучений своєю лихоманкою, повернувся до табору, розташованому біля Ведмежих Лоз чи Курукового озера, де відбувалась ця третя битва з козаками.

**Листопада 1.** Військо відпочивало в день усіх святих. Поранені дуже потерпали від холоду через мороз і сніг. Хоча козаки ще напередодні, зазнавши поразки, просили милосердя, однак побоювались (як вони говорили) прислати своїх послів до розгніваного гетьмана. Тому гетьман рішуче вже наказав усій піхоті готувати коші для штурму, не бажаючи далі їм потурати, але вирішивши повестись, як з непокірливими. Поступаючись умовлянням їх милостям комісарам, він послав до них старосту п. Білецького, ротмістра, і п. Хмілецького, яких козаки вітали іменем Божим, просили милості й обіцяли на другий день відправити своїх послів до пана гетьмана.

2. Вранці козаки прислали до Його Милості трьох послів з грамотою, прохаючи милостивості та умов миру. Між комісарами була нарада, після якої гетьман дав таку резолюцію, щоб козаки наступного дня прислали декількох уповноважених для прийняття умов.

3. Приїхали послы, наділені достатніми повноваженнями для укладення трактату, присутніми були на нараді п. п. комісарів, записали умови і прийняли їх; пробули цілий день у таборі, а на вечір поїхали до свого табору.

4. Приїжджали козацькі послы, але даремно протестували проти таких двох пунктів: видачі злочинців і обмеження числа козаків до 6 000 чоловік.

**Листопада 5** числа, яке нехай буде визнане щасливим, козаки змушені були згодитися на всі умови, крім однієї: комісари дали згоду на те, щоб причетних до бунту не видавати полякам, але віддати їх на суд власної старшини, згідно законів і звичаїв їхнього війська.

6. Посланий був комісарами їхній товариш п. староста красноставський<sup>1</sup> у супроводі багатьох почесних осіб

<sup>1</sup> Яків Собеський.

для заслухування присяги козацького війська, яке з плачем і великою скрухою присягало виконувати запропоновані йому умови, після чого п. Михайло Дорошенко, напередодні обраний гетьманом Війська Запорозького, приїхав зі своєю старшиною до табору і вітав усіх комісарів; насамкінець п. гетьман пригощав їх і попросився, коли вони поверталися до табору. Вони визнали, що число козаків, яких наші погромили напередодні всіх святих, досягло 8 000, але повернувшись після того по домівках помітили, що число загиблих значно більше (рахуючи й тих, які втопились у Дніпрі над Цибульником і загинули в інших місцях). Тепер вони шкодували про свою нерозумність і впертість, які довели їх до такого кровопролиття, визнавали також і те, чому раніше суперечили, а саме, що немає війська кращого за польське.

7. Рано подано сигнал до пробудження і до виступу возів; обоз рушив і йшов до самого Крилова, а в милі звідти зупинився над Дніпром. У той же день деякі з комісарів попрощалися і роз'їхались по домівках.

8. Табір знявся зранку і зупинився в милі перед Боровицею.

9. Вранці війська проминули Боровицю і зупинились, не доходячи двох миль до Черкас.

10. Йшли через Черкаси й ночували у двох милях від міста під Ставками.

11. Вранці зняли табір і, переправившись через річку Мошну, розташувались на її березі.

12. Переправились через р. Рось, на якій всі зазнали багато втрат, а ночували біля с. Конончі<sup>1</sup>.

13. Там же протягом цілого дня відбувалось генеральне коло, на якому судили два злочини і п. гетьман вказав квартири для кожного полку.

14. Гетьман зі своїм полком поїхав на ніч під Маслів Став, а інші полки залишив під Конончею, наказавши їм на ранок йти кожному в призначене йому місце.

---

<sup>1</sup> Кононча – село Васильківського повіту на березі р. Росі.

15. Вранці Й.М. виступив зі своїм полком і, залишивши його під Ольшанкою <sup>1</sup>, поїхав у Рокитне на обід до князя Заславського.

16. Після меси і раннього обіду гетьман виїхав з Рокитної і ночував у Білій Церкві.

17. Виїхавши рано-вранці, гетьман зупинився на по корм у Таборівці, на нічліг – у Павлочі.

18. Ночував у Білиловці.

19. П. гетьман на ніч приїхав до Прилук <sup>2</sup>.

20. На по корм зупинялись у Вишні, а на ніч у Баликовцях <sup>3</sup>, маєтку Й. М. гетьмана.

21. Опівдні гетьман прибув до Бару, хворий на квартану.

22. Не виходив із замку.

23. П. гетьман приймав посла від Мехмет-Джан-паші, а вранці дякував Богові за щасливий кінець козацької експедиції.

---

На доповнення до щоденника походу, пропонуємо текст угоди, укладеної між польськими комісарами і козаками в таборі на урочищі Ведмежі Лози біля озера Куркового <sup>4</sup>.

„Ми, Станіслав на Конецполі Конецпольський, воєвода Сандомирський, гетьман польний коронний, віленський, барський, ковельський староста; Фома на Замості Замойський, воєвода київський, староста книшинський; Ян з Турова Данилович, воєвода земель руських, буський, корсунський, чигиринський староста; Гаврило Госсський, каштелян київський, Матвій Лесньовський, каштелян белзький, канівський, рациборський староста; Мартин Ка-

---

<sup>1</sup> Ольшаниця – село Васильківського повіту на р. Гороховатці.

<sup>2</sup> Прилука на Десні і Білиловка на Роставиці – містечка Бердичівського повіту. Білиловка у давнину мала назву „Роставець” і під цим іменем згадується вже в 1071 р.

<sup>3</sup> Вишня – село Вінницького повіту; Баликовці – Літинського.

<sup>4</sup> Переклад складений за текстом, виданим Київською Археографічною Комісією в „Архіві південно-західної Росії”. – Ч. III. – Т. I. – С. 284-292.

зановський, каштелян галицький, богуславський староста; Станіслав з Потока Потоцький, підкоморій подільський; Стефан Немирич, підкоморій київський, Яків Собеський, староста красноставський; Олександр Балабан, теребовлянський, рогатинський староста; Адам Калиновський, брацлавський, вінницький староста, князь Костянтин Корибут Вишневецький; князь Юрій з Острогу Заславський; Януш Тишкевич; Микола з Потока Потоцький, воєводич брацлавський; Фома Склинський, староста жигвільський; Федір Єлець, хорунжий київський, Філон Стрибель, чашник київський і Ян Білецький – комісари, призначені королем Його Милістю і Річчю Посполитою для приведення до належного стану Війська Запорозького і оголошення йому королівської волі повідомляємо: що виконуючи доручення Речі Посполитої та зобов'язання, яке ми узяли, ми використали всі зусилля, відповідні часу і обставинам, щоб задовольнити наміри та потреби Речі Посполитої з якомога меншими для неї збитками та кровопролиттям. З цією метою, керовані любов'ю і належною вірністю державі, ми не шкодували ні праці, ні здоров'я і з Божою поміччю, за спільною нашою згодою, привели Військо Запорозьке до ладу і покори на таких умовах:

Щонайбільше і вельми серйозно турбували Річ Посполиту морські походи козаків, здійснювані ними всупереч ясній забороні уряду, а також свавільство, яке вони чинили у містах. Провини ці отримали належну покару від зброї коронного війська. Тим, які Божою волею уникли кари і зберегли життя, обіцяючи надалі присвятити її службі Речі Посполитій, ми іменем Його Королівської Милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення. Всі вони, як ті, що зостануться на службі Й. К. М., так і ті, які волею Й. К. М. повернуться спокійно до своїх домівок, не повинні підлягати ніякій відповідальності за умови, що вони будуть висловлювати начальникам належну поштивість і покору, не будуть втручатися у розпорядження судової та адміністративної влади і захоплювати прибутки.

Ми вважаємо справедливим, щоб Військо Запорозьке, що складається з підданих Й. К. М. мало голову або старшого, за прикладом давніх літ призначеного королем або коронними гетьманами з відома Його Королівської Милості; тому на підставі повноваження, наданого від Й. К. М. і Речі Посполитої, Й. М. пан сандомирський воевода, гетьман польний коронний, з відома усіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка. І наперед козаки мусять підкорятися винятково тому старшому, якого самі вони оберуть, але котрий буде затверджений королем Його Милістю чи його спадкоємцями, польськими королями, за представленням коронних гетьманів. Якби він не виконував належним чином своїх обов'язків, то козаки мусять представити на нього скаргу до Й. К. М. і коронних гетьманів і покірно просити про дозвіл і затвердження нового обрання; так само мусять вони діяти й у випадку смерті старшого. Одначе у разі, якби Військо Запорозьке знаходилося на значній відстані від Й. К. М. і коронних гетьманів, то йому дозволяється у випадку смерті старшого обрати нового тимчасово для збереження військового ладу, доки король за представленням коронного гетьмана не підтвердить нового вибору. Старші надалі мусять приносити присягу у присутності осіб, уповноважених для цього коронними гетьманами у тій формі, за якою промовив її нинішній старший перед лицем Й. М. п. гетьмана і п. комісарів. Вона полягає в наступному:

„Я, Михайло Дорошенко, присягаю Господові Богу Триєдиному, що буду берегти вірність і послух у всьому пресвітлому королеві польському Жигмонту Третьому, його спадкоємцям, Речі Посполитій і короні польській, залишаючись на моїй посаді волею і милістю Й. К. М.; що буду в усьому виконувати розпорядження Й. К. М. і Речі Посполитої, придушуючи будь-яке свавільство і непокору, а саме: ні сам я особисто, ні за посередництва інших осіб не буду здійснювати походів ні по морю, ні по суші на володіння турецького султана (хіба за наказом

Й. К. М.); навпаки, якщо дізнаюся, що будь-хто замислює такий похід, чи то з ввіреного мені війська, чи сторонній, я мушу повідомити про те короля і гетьманів коронних і сам буду протидіяти походу. Я зобов'язаний не допускати збіговиськ і не скликати людей, виписаних з реєстру, без наказу Й. К. М. і Речі Посполитої; навпаки, учасників збіговиськ зобов'язаний карати. Взагалі я повинен разом зо всім товариством дотримуватися до дрібниць усіх умов, встановлених п. п. комісарами в договорі, укладеному на Ведмежих Лозах”.

Оскільки Його Милість король бажає для дотримання кращого ладу знати кількість козаків, щоб мати можливість заохочувати більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти вірний список Війська Запорозького із зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті Й. К. М. Оскільки перепис цей зручніше провести на місці, аніж тут, то ми призначаємо термін з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти вірні реєстри, що не перевищують кількості 6000 із зазначенням, скільки їх мешкає у кожному старостві. Реєстри ці мусять бути представлені або Й. М. гетьманові коронному, або п. п. комісарам, призначеним для цієї мети. Потім списки будуть передані до коронної скарбниці, а звідти їхні копії будуть надані усім старостам. Особам, які не будуть внесені до реєстрів, вилучення їх не повинно завдавати шкоди і підстарости не можуть їх карати за те, що вони служили у Війську Запорозькому. Іменем Й. К. М. і Речі Посполитої ми затверджуємо в 6000 кількість козаків на службі Речі Посполитої й ці 6000, вписані до реєстру, всі загалом і кожен окремо будуть користуватися правами і вольностями, які були їм надані як попередніми польськими королями, так і нині щасливо царюючим королем Й. М. так само, як і раніше ними користувалися. Вони можуть вільно займатися промислами для покращення свого утримання, як то: торгівлею, рибною і звіриною

ловлею за умови однак, щоби вони не завдавали збитків прибуткам старост і не захоплювали езів і уходів, які здавна належать старостам.

Для Війська Запорозького ми призначаємо утримання на рік 60 тисяч польських злотих, яке вони будуть отримувати у місті Й. К. М. Києві у день св. Іллі за руським календарем. Більш того, бажаючи щоб посадові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі Й. К. М. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, шести полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шістдесяти сотникам по 50 злотих, судді військовогому 100 злотих.

З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розгляд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, зважаючи на обставини часу, мусять знаходитися на Низу за порогами і там нести свою службу: доносити звістки про дії ворогів, на допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, мешкаючи по волостях, мусять іти у похід за наказом коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди потрібно буде, утримуючись від утисків жителів.

Якщо старшому знадобиться піти за пороги, він повинен залишити на своє місце благонадійну і помірковану особу, яка мусить наглядати за ладом і особливо за задоволенням скарг, щоб козаки нікому не завдавали образ і не віддавались під суди замкові, духовні та міщанські. Справедливість мусить бути надана кожному, хто зазнав кривди від козаків, отаманами і старшинами у присутності підстарост за чинними законами; суперечки ж між козаками вони повинні вирішувати самі.

Козаки не повинні проводити морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, які межують з територією Речі Посполитої і не повинні порушувати трактатів, укладених з турецьким султаном. Вони не можуть без наказу короля

і Речі Посполитої починати війни з сусідніми державами ні на суходолі, ні на морі. Морські судна вони мусять спалити негайно у присутності ревізорів і, під страхом суворого покарання, не можуть спускати в море по Дніпру та інших ріках ні суден, ні липових колод, а старший мусить доглядати за виконанням цього припису, під страхом немилості Й. К. М. і суворой відповідальності. Старости мусять також слідкувати за цим і забороняти подібні випадки.

У маєтках земських, шляхетських і духовних козаки можуть мешкати лише за умови підкорення власникам і за згодою останніх. Ми наказуємо, щоб ті козаки, які не захочуть підкоритися владі поміщиків, виселилися зі шляхетських і духовних маєтків протягом дванадцяти тижнів від дня складення цього припису. Козаки повинні повернути негайно старостам, державцям і поміщикам усі села, уходи, ези, млини та інші угіддя, які вони привласнили собі до нинішнього часу, якщо не зможуть довести прав на володіння ними п. п. комісарам, призначеним для проведення перепису війська. Кожен, хто не побажає підкоритися власникові й унаслідок цього мусить виселятися зі шляхетських і духовних маєтків, має право протягом дванадцяти тижнів до свого виселення продати свій будинок та майно особі, яка знаходиться під владою поміщика; однак старости і поміщики зобов'язані дозволити виселенням безперешкодно зібрати посіви озимих та ярих.

Військо Запорозьке не повинно влаштовувати справ для нього недоречних, тому король і Річ Посполита наказують козакам, аби вони не укладали угод зі сторонніми державами, не приймали їхніх послів, не відряджали до них посольств і не сміли ставати на службу до іноземних володарів. Якщо б вони посміли здійснити перераховані вчинки, Річ Посполита вважатиме їх не вірними підданими, а ворогами і піддасть жорстокій і суворій карі, не зв'язуючись більше з ними через комісарів, бо вони виявились би недостойними ні королівської милості, ні потуг шанованих і високих осіб.



Оскільки внаслідок покірливості і смирення козаків, ми прощаємо ними здійснені проти Речі Посполитої злочини і більш того від імені короля і Речі Посполитої у багатьох відношеннях даруємо їм милість, то застерігаємо їх, що в разі, якби вони виявились невдячними за милості Й. К. М., не дотрималися свого слова і не порушили дану присягу чи в усіх пунктах цієї постанови, або ж в одному з них, то права і вольності, надані їм, будуть відняті як у ослушників Речі Посполитої. Усі милості, прощення злочинів і все те, що на їхню користь нині надається, буде знищено і Річ Посполита переслідуватиме їх як ослушників королівської волі.

Позаяк Військо Запорозьке, усвідомивши обов'язок покори вірних підданих стосовно короля і Речі Посполитої, прийняло всі вище записані умови і зобов'язалося присягою дотримуватись їх на майбутнє, то на посвідчення цього вони до чинного договору приклали військову печатку і декілька старшин скріпили його своїми підписами. Відбувалось на Ведмежих Лозах листопада 6 дня 1625 року”.

Крім того біля Курукового не лише старшина, а й уся чернь голосно принесла наступну присягу: „Ми, отамани і вся чернь Війська Й. К. М. Запорозького, всі разом і кожен окремо присягаємо Всемогутньому Триединому Господові Богу в тому, що, підкоряючись волі та наказу Й. К. М., віднині будемо перебувати у вірному підданстві Й. К. М., будемо підкорятися нашим старшим, припинимо походи по Дніпру до Чорного моря і напади на області турецького султана, всі наші морські судна віддамо полум'ю, угод зі сторонніми монархами без відома Й. К. М. укладати не будемо і не вчинимо ніякого діяння, яке могло б зганьбити велич короля і Речі Посполитої, але точно виконуватимемо всі умови, поставлені нині панами комісарами”.

Для проведення перепису козацького війська і для перевірки їхніх прав обрані з середовища комісарів: галицький каштелян Мартин Казановський, київський підкоморій Стефан Немирич, хорунжий Філон Стрибель і жигвольський староста Фома Склинський.

## IV ВІДОМОСТІ ПРО ПОХІД ДО КРИМУ МИХАЙЛА ДОРОШЕНКА 1628

Куруківська угода (1625), що стала результатом одного з численних козацьких повстань першої половини XVII століття, повстання, відомого за ім'ям його ватажка Жмайла, встановила ту норму стосунків з козаками з боку польського уряду, яку останній визнавав єдино можливою. Козацтво, що не визнавалося як стан, повинно було складати не більш як загін постійного найманого війська, підлеглого польським гетьманам; загін цей не міг перевищувати незначної, точно визначеної кількості (6000).

Козакам ставилося в обов'язок не втручатись ні у внутрішні станові та релігійні сутички в Україні, ні в зовнішні політичні стосунки Речі Посполитої з її сусідами. У тексті угоди з особливою настійливістю формулювалися статті, які забороняли козакам влаштовувати морські походи на турецькі володіння, зноситися без відома уряду з іноземними володарями, найматися до них на військову службу, головним же чином порушувати в будь-якому мирні стосунки Речі Посполитої з турецькою імперією. Гарантію виконання цих приписів польський уряд покладав на встановлений ним контроль відносно вибору козацьких начальників, який за Куруківською угодою наданий був польським гетьманам.

На перший раз комісари, які склали статті договору, особистою владою без вибору з боку козаків призначили „старшого Війська Запорозького”. Посада ця надана була Михайлу Дорошенку, добре відомому полякам, як старий товариш Сагайдачного, котрому той доручав вести переговори з польськими начальниками ще під час Хотинського походу.

У справі внутрішньої політики, тобто польсько-руських стосунків, Дорошенко був представником того напрям-

ку в козацтві, яке намагалось іти слідами Сагайдачного у вказаному ним напрямку. Воно мало на увазі, не розриваючи встановлених стосунків з польським урядом, більш того, надаючи йому послуги за важких для нього обставин, як нагороду за ці послуги вимагати поступок, необхідних для всього населення південно-руського краю. Завдяки таким діям Сагайдачний у нагороду за два походи, Московський (1618) і Хотинський (1621), досяг визнання урядом легального існування „Війська Запорозького” в Київському воєводстві, без обмеження його кількості реєстром і відновлення православної церковної ієрархії, скасованої уніатами.

Зрозуміло, така політика вимагала певної долі терпіння, вміння очікувати і користуватись обставинами, великої витримки і свідомості; на лихо, народ південно-руський не був у даний час політично розвинений настільки, щоб співставити свої сили і засоби з можливістю поступового і послідовного досягнення своїх політичних і громадянськихdezидератів. За винятком нечисленної групи людей більш розвинених і свідомих, вся інша маса козаків і селян, що прагли в козацтво, вважала часткові поступки незадовільними, вимагала негайного перевороту і, беззастережно заперечуючи існуючі стосунки, готова була вступити в рішучу боротьбу, не співставляючи своїх сил і шансів на успіх. Правда Сагайдачний, скориставшись присутністю польської армії під час Хотинського походу, встиг, хоча й великими зусиллями, придушити цей напрямок беззастережного протесту в особі його представника Бородавки; проте вже незабаром після смерті Сагайдачного напрямок цей, не стримуваний його авторитетом, виявився у гострій формі в повстанні Жмайла, яке спричинило обмеження числа козаків реєстром, контроль над виборами їхніх начальників і заборону впливати на хід громадського життя в краї. Все це було величезним кроком назад порівняно зі становищем, яке мало козацтво при Сагайдачному.

Становище нового гетьмана Дорошенка було вельми

тяжким. З одного боку, відповідно до програми Сагайдачного, він намагався, незважаючи на обтяжливі для козаків постанови Куруківської угоди, зберігати добрі стосунки з польським урядом, у той же час очікуючи лише зручної нагоди, щоб вимагати від нього можливих поступок. З другого боку він мусив рахуватися з поривами козацтва до протесту, які, на лихо, не віщували успіху. Серед таких вагань минули перші три роки гетьманства Дорошенка, про які у джерелах зустрічається вельми мало даних. За весь цей час ми бачимо лише дві згадки про його діяльність. У 1626 році він зі всім Військом Запорозьким брав участь у поході регіментаря Стефана Хмелецького проти татар. Під час цього походу буджацькі татари, які увірвалися на Київщину в кількості сорока тисяч, зазнали рішучої поразки в околицях Білої Церкви. Про участь козаків у цьому поході Хмелецький доповідав королю такими словами: „У цій битві запорозькі козаки показали велику мужність і відданість В. К. М-ті та Речі Посполитій”<sup>1</sup>. Відданість ця не заважала, однак, Дорошенкові домагатися від польського уряду поступок на користь південно-руського народу та протестувати проти утисків, яких вони зазнавали від поляків. Так, у 1627 році, коли королевич Владислав вимагав Дорошенка з усім його військом для участі у шведському поході, гетьман не підкорився цій вимозі, мотивуючи свою відмову тим, що козакам не виплачено утримання, що їх обтяжують поборами і пригноблюють православну віру, внаслідок чого вони, вірогідно, змушені будуть вступити на службу до московського царя<sup>2</sup>.

У 1628 році на південному кордоні Запорожжя виникла колізія, яка дозволила Дорошенкові виступити в активній ролі і задовольнити народні поривання, залишаючись у той же час, хоча почасти, на легальному ґрунті.

<sup>1</sup> Збірник Літописів, що стосуються південної та західної Русі. – С. 256.

<sup>2</sup> Акти Московської держави. – I. – С. 215-216.

Мотиви цієї справи витікали з внутрішніх стосунків кримського ханства.

Васальна залежність Криму від Туреччини була вкрай невизначеною під час підпорядкування Криму при Менглі-Гіреї. Безперечно султанові належало право за бажанням знімати й призначати ханів, але у їх виборі він мусив обмежуватися членами роду Гіреїв. Більш того, він був зв'язаний обіцянкою не піддавати смертній карі членів цього роду; нарешті султан користувався правом вимагати від хана військової допомоги за власним розсудом і займати своїми гарнізонами деякі фортеці в межах ханства. Втім ці умови залежності ніколи не були точно встановлені, трималися вони винятково на звичаї, а не на письмовому трактаті<sup>1</sup> і, завдяки такій невизначеності, більш енергійні з ханів намагалися по можливості послабити частку своєї залежності від султана, не підкорялись його розпорядженням стосовно воєнних походів тощо. Султани зі свого боку знайшли вірний засіб для постійної загрози ханам: користуючись чисельністю роду Гіреїв, вони постійно утримували в Стамбулі декілька десятків представників цієї родини і, при найменшому непослухові з боку хана, загрожували йому скиненням і заміною його одним з родичів. Окрім того автономні прагнення ханів значно послаблювалися через причини, що приховувались у внутрішніх стосунках самого ханства. У васальній залежності від кримського хана знаходились ногайські орди, яких, у свою чергу, обтяжувала та залежність. Більш енергійні та сильні з ногайських володарів зі свого боку мріяли звільнитися від підлеглості ханові й готові були увійти у безпосередні васальні стосунки з Портою, тобто стати самим самостійними ханами. Таким чином вони були всередині самого ханства вигідним для султанів зряддям у їхній боротьбі з автономними прагненнями Гіреїв.

Усі зазначені мотиви особливо різко виявилися у тре-

---

<sup>1</sup> Смирнов. Кримське ханство. – С. 294-302.

тому десятиріччі XVII сторіччя: хан Джанібек-Гірей, запідозрений у прагненні до надмірної самостійності, був зміщений у 1623 році під приводом недбалої поведінки в персидському поході і наступником йому, за протекцією візира Гусейна-паші, призначений Мухамед-Гірей III, який перебував на той час у засланні на острові Родосі. Новий хан виявився людиною надзвичайно підприємливою і самостійною: спираючись на сприяння свого брата Шагин-Гірея, якому він надав звання калги<sup>1</sup>, він не побажав виконувати наказів Порти, не надавав за вимогою військових контингентів і не будував вказаних султаном фортець. Після численних нагадувань султан вирішив змінити непокірливого хана. На місце його знову призначений був Джанібек-Гірей, якого послали до Кафи у супроводі турецького флоту з сильним загоном війська. Цього разу, однак, заміна не відбулася: Мухамед-Гірей завдав туркам рішучої поразки і змусив їх покинути Крим. Зі свого боку Порти, зайнята саме іншими політичними стосунками, на час повила мовчанням цей спротив свого васала, навіть відновила з ним стосунки, ніби нічого не трапилось, але разом з тим підшукувала можливості для його усунення і з цією метою звернула увагу на становище ногайських орд.

На той час найсильнішим з ногайських мурз був ватажок Буджацької орди мурза Кан-Темир, який володів південною частиною нинішньої Бессарабії від Акерману до Килії, тобто так званім Буджаком. Він давно вже вважав обтяжливою залежність від Криму, ухилявся від виконання ханських наказів, без відома хана влаштовував набіги на Русь і прагнув заснувати самостійне ханство під турецьким протекторатом. Саме його й обрав турецький уряд на противагу Мухамед-Гіреєві після зіткнення з ос-

---

<sup>1</sup> Посада калги була встановлена ще Менглі-Гіреєм. Калга був намісником хана і користувався за його відсутності усіма атрибутами його влади. На цю посаду хани звичайно призначали найулюбленіших родичів, яким бажали передати престол після своєї смерті (Смирнов. – С. 350-355).

таннім. Тепер влада особливо милостиво ставилась до Кан-Темира: йому обіцяно було заступництво султана, згодом надано звання силістрійського паші, завдяки чому він як високий турецький сановник ставав у безпосередню залежність від султана і звільнявся від підлеглості кримському ханові. Помітивши небезпеку, що загрожувала йому з боку Буджака, Мухамед-Гірей вирішив попередити її і послав Кан-Темирові грізний наказ. – переселити орду до Криму для припинення її самовільних набігів на польські володіння. Наказ цей, зрозуміло, не був виконаний і до Буджаку посланий з військом калга Шагин-Гірей, щоб примусити Кан-Темира підкоритися. Але той завчасно перевів свою орду на правий берег Дунаю, в Добруджу, яка входила до складу Силістрійського пашалику, отже числилась у володіннях оттоманської імперії поза територією підвладною ханові. Шагин-Гірей, у свою чергу, переправився в Добруджу, зітнувся з Кан-Темиром, але був розбитий уцент і ледве втік знову до Криму. Туди ж, переслідуючи його по п'ятах, з'явився Кан-Темир і обложив у Бахчисараї обох Гіреїв, які зачинилися там з невеликою купкою прихильників. Тим часом у Константинополі були зроблені всі приготування на випадок перемоги Кан-Темира і Дилавер, дізнавшись про бажане закінчення сутички, оголосив і хана, і його калгу зрадниками, які посміли вдертися зі зброєю в руках в одну з турецьких областей. Обидва вони були відсторонені, на місце хана призначений знову Джанібек-Гірей, а на посаду калги його брат Девлет-Гірей і сильний турецький флот з численним десантом був відправлений до Кафи для зведення на престол нового хана за допомогою Кан-Темира. Обложені Гіреї, опинившись у настільки критичному становищі, спробували врятуватись шляхом залучення нового нежданого союзника і Шагин-Гірей послав на Запорожжя Болгар-мурзу просити допомоги у козаків.

На той час на Запорожжі знаходився й сам гетьман Михайло Дорошенко, який згідно вимогам статей Куру-

ківської угоди, мусив постійно перебувати на Низу з 1000 реєстрових козаків для запобігання козацьких морських походів. Переговори мурзи з гетьманом закінчились виробленням таких умов, вигідних обом сторонам: Шагин-Гірей зобов'язався виплатити козакам 100 000 червінців і здати їм нещодавно відбудовану біля кордонів Запорожжя фортецю Іслам-Кермен, якщо вони своєчасно прийдуть на виручку ханові. Дорошенко прийняв ці умови і негайно рушив до Криму з 4 000 козаків (очевидно до реєстрових приєдналась і вольниця, що мешкала на Запорожжі). Безпосередньо за Перекопом козаки, яких оточили ногайські сонмища, миттєво побудували табір і хоробро рухались до Бахчисараю, протягом шести діб безперервно відбиваючись від татар. У цьому переході загинув гетьман Дорошенко з чвертю свого товариства, але вцілілі козаки все ж пробілися до Бахчисараю, під стінами якого розгромили Кан-Темира, примусили його втікати до Кафи під прикриття турецького гарнізону, і звільнили союзників з облоги. Саме в цей час прибув до Кафи і турецький флот, який супроводжував Джанібек-Гірея.

Тим часом поразка Шагин-Гірея в Добруджі, вторгнення Кан-Темира до Криму і поява турецького флоту під Кафою – всі ці обставини разом узяті остаточно знищили авторитет Мухамед-Гірея серед підданих. Незважаючи на перемогу, одержану козаками біля Бахчисараю, ватажки кримських татар відмовили йому в підтримці, узяли бік нового хана і вирушили до нього у Кафу. Полишені татарами Мухамед і Шагин змушені були тікати з Криму, а козаки повернулися на Запорожжя, куди невдовзі з'явився й Шагин-Гірей.

Згідно з умовою він здав Іслам-Кермен<sup>1</sup> козакам, які

---

<sup>1</sup> Нижче порогів, навпроти нинішнього містечка Каховки, знаходилась найбільш зручна переправа на Дніпрі, який у цьому місці не розділений на рукави і являє єдине русло. Тут звичайно переходили Дніпро татари, коли влаштовували набіги на Україну. Мимо цього пункту спускалися також із Запорожжя козацькі флотилії, що вирушали до Чорного моря. Тому володіння Таванською переправою було



знесли укріплення цього міста і перевезли на Запорожжя артилерію, що була у фортеці, після чого тимчасово дозволили Шагин-Гірею кочувати на Запорозьких землях аж до отримання у цій справі королівського рішення. Згодом обидва союзники спільно спорядили посольство до короля. Шагин-Гірей просив для себе заступництва і королівської допомоги, обіцяючи у разі успіху підкорити Кримське ханство протекторату Польщі<sup>1</sup>. Зі свого боку козаки вибачались у тому, що влаштували цей похід до Криму, не спитавши попередньо королівського дозволу і твердили, що втрутилися вони у татарські розбрати винятково заради політичних вигод Речі Посполитої, маючи за мету сприяти послабленню ханства. Вони вказували на пропозицію Шагин-Гірея і на знищення Іслам-Кермена, як на позитивні результати їхньої експедиції. Польський уряд утримався від покарання козаків за самовільний похід і утвердив обраного ним нового „старшого Війська Запорозького”. Після загибелі Дорошенка в Криму, начальником був обраний у козацькому таборі якийсь Мойжениця, але він незабаром був викритий у приховуванні частини військо-

---

питанням надзвичайної важливості як для козаків, так і для турків, і ми бачимо, що з цією метою ще Вітовт, після битви над Ворслою, спішив побудувати фортецю поблизу Тавані. (Bielski M. Kronika. – С. 283; Михайло Литвин. – С. 9). Зі свого боку Менглі-Гірей побудував у 1492 р. на лівому березі Дніпра нову фортецю, відому під назвою Тавані (Сборн. Русск. Истор. Общ. – Т. XLI. – С. 149.). На протилежному березі Дніпра існувала у XVI ст. татарська фортеця Іслам-Кермен, яку знищив ще у 1576 році кн. Дмитро Вишневецький. Султан наказав кримському ханові відновити її і невиконання цього наказу було головним приводом для гніву падишаха на Мухамед-Гірея. У 1627 р. останній зайнявся нарешті побудовою фортеці, але вже 1628 р. Шагин-Гірей здав її козакам, які розкидали укріплення.

<sup>1</sup> Втім спроби Мухамед і Шагин-Гіреїв повернути свою втрачену владу були невдалими, незважаючи на численні їхні вторгнення до Криму за допомогою козаків, черкесів, кумиків і своїх татарських прибічників. В одній з таких спроб (1629 р.) Мухамед-Гірей загинув у битві біля Кара-су. Шагин ще протягом чотирьох років турбував хана сміливими набігами, але нарешті, втративши будь-яку надію на успіх, він добровільно покався перед султаном (1633) і був засланий на острів Родос (Смирнов. – С. 497 і 506).

вих сум і за присудом ради скараний смертю. На його місце обраний Григорій Савич, відомий у козаків під іменем Грицька Чорного, який і був затверджений урядом.

Цього разу примиренню польсько-козацьких стосунків сприяли дві причини: напрямок, якого притримувався знову обраний гетьман і погляд на ставлення уряду до козаків представника польської влади, який був на той час, Стефана Хмелецького.

Григорій Савич є останнім представником у козацтві тієї партії мирних політиків, яка утворилась під впливом Сагайдачного і подібно йому намагалась, зберігаючи дружні стосунки з польським урядом і надаючи йому суттєві послуги, у свою чергу поступово схилити його до легальних поступок. У наступному році після його обрання козаки зі своїм старшим узяли дієву участь у поході проти татар, що вдерлися до Червоної Русі під начальством Девлет-Гірея (вересень 1829). Похід цей завершився блискучою перемогою, яку козацько-польські війська під командуванням Хмелецького одержали над татарами біля міста Бурштину. Все татарське юрмище було розсіяне і майже вщент винищене, при цьому відбиті захоплені ними полонені і нагробована здобич. У числі татар, які потрапили в полон, опинився один з видатних членів роду Гіреїв, Іслам-Гірей, який згодом досяг ханського престолу і під час повстання Хмельницького справляв значний вплив на козацько-польську боротьбу як союзник цього гетьмана<sup>1</sup>. У згаданому поході головну військову силу, якою міг розпоряджатися Хмелецький, складало „все Військо Запорозьке зі своїм старшим, паном Григорієм Савичем”<sup>2</sup>. Зрозуміло, за таку послугу центральному урядові не личило вже влаштовувати стягнення за самовільний похід до Криму.

З іншого боку, представником польського уряду в Ук-

---

<sup>1</sup> *Przylecki*. *Ukrainne Sprawy*. – С. 87-89.

<sup>2</sup> Рукописна книга шляхтича Собекурського, яка зберігається в рукописному відділенні інституту Оссолінських. – № 401. – С. 163-168.

раїні на цей час і безпосереднім начальником над козаками був Стефан Хмелецький, людина, яка високо цінувала їхні бойові якості, ставилась до них вельми дружньо і намагалась усіма силами підтримати добре ставлення до них з боку центральної влади. Після кримського походу козаки звернулися до нього з проханням поклопотатися за них перед урядом, а також вказати їм подальший спосіб поведення стосовно Шагин-Гірея. „Ми звертаємося до Вашої Милості за порадою, – пишуть вони, – і покійно просимо Вас не відмовити нам у вказівках, як нам вчинити. Ми впевнені, що Ваша Милість матиме ласку не відмовити нам у пораді, подібно тому, як Ви завжди давали нам суттєві вказівки, спрямовані на добро Речі Посполитої і для нашої користі”<sup>1</sup>. Дійсно, у доповіді урядові про кримський похід Хмелецький не лише утримався від засудження цієї справи, але намагався вказати на всі вигоди, що випливали з цього для Речі Посполитої й тим самим схилити короля до негласного дозволу козакам надавати подальшу підтримку Шагин-Гірею<sup>2</sup>.

У шереху польських військових начальників, яким були підпорядковані козаки у першій половині XVII століття, Хмелецький був єдиним щасливим винятком, як внаслідок більш широкого розуміння ним козацьких стосунків і прагнень, так і тому, що в особистому його ставленні до народу не було станової гордості та винятковості, яка складала характерну рису вдачі шляхтичів того часу. Сучасний йому мемуарист такими словами зобразив його особистість і спосіб дій: „Хмелецького не любили у війську за надмірну скромність... він суворо забороняв солдатам грабувати й утискувати бідних, стверджуючи, що подібні вчинки насилають кару Божу і на самих солдатів, і на їхніх начальників. Він був обдарований таким людинолюбством, що не міг переносити вигляду скривдженого, у сльозах

---

<sup>1</sup> *Przylecki*. *Ukrainne. Sprawy*. – С. 26.

<sup>2</sup> Там само. – С. 50.

селянина і спішив задовольнити його, чим міг, часто сам проливаючи сльози”<sup>1</sup>.

Гуманне ставлення Хмелецького до народу значною мірою пояснювалось його походженням і суспільним становищем серед шляхетства: батько його належав до числа безмаєтних служивих шляхтичів Перемишлянської землі і ще наприкінці XVII сторіччя він став на службу у надвірну міліцію кн. Василя-Костянтина Острозького<sup>2</sup>, який згодом нагородив його посадою війта в Острозі та невеликим хутором понад Горинню. Стефан Хмелецький почав військову службу також у міліції Острозьких. У 1620 році він у чині ротмістра брав участь у поході Жолкевського до Молдавії і під час розгрому на Цецорі встиг пробитися зі своїм загоном крізь турецьку армію та повернувся на Поділля. У 1621 році він перейшов на службу до київського воєводи Фоми Замойського, який віддав йому командування над всією своєю надвірною міліцією, доручив разом з тим охороняти від татарських набігів великі маєтки Замойських у південній Брацлавщині. З цього часу починається його відома діяльність, спрямована на боротьбу з хижачами. Протягом десяти років надто енергійних і невтомних зусиль Хмелецький встиг здобути для краю відносний спокій, якого не могли йому забезпечити інші польські воєначальники, що мали значно більші сили. У сучасних йому записках згадується близько двадцяти більших чи менших сутичок, у яких Хмелецький постійно завдавав татарам рішучих поразок. Були в тому числі й дві великі битви, біля Білої Церкви (1624) і поблизу Бурштину (1629), що принесли йому гучну славу.

У 1625 році гетьман Конєцпольський, виступаючи з

---

<sup>1</sup> Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kasimiera I. – С. 156.

<sup>2</sup> Хмелецькі, правдоподібно, були православними, про що свідчить як їхня служба у кн. Василя Острозького, так само і їхні родинні зв'язки з православним родом Єрличів. Син Стефана, Лука, вінчався у православної церкви у м. Таборові. (Jerliek. Latopisiec I. – С. 46; Dr. Antoni J. Niewesty Kresewe. – С. 96).

армією у прусський похід, передав Хмелецькому, який мав на той час скромний титул брацлавського хорунжого, посаду регіментаря в Україні, тобто головного начальника польських військових сил у цій області. Регіментарю українському, як заступникові гетьмана належала також верховна влада над Запорозьким військом, якою Хмелецький і користувався для того, щоб пом'якшувати, по можливості, ставлення уряду до козаків і клопотатися перед королем про потреби останніх. На кінець 1629 року Стефан Хмелецький у нагороду за Бурштинську перемогу був, за представленням Фоми Замойського, зведений у сан київського воєводи, місце якого залишалось вакантним по смерті князя Олександра Заславського. Незважаючи на його видатні заслуги, призначення неродовитого шляхтича на високий сенаторський пост викликало велике обурення серед польської аристократії і сенатори вже готували вельми недружню зустріч новому колезі, але Хмелецькому не судилося діждатись цієї зустрічі. Через шість тижнів після свого призначення, у лютому 1730 року, Хмелецький помер в Україні, не встигши побувати у столиці.

Зі смертю Хмелецького відразу змінився встановлений при ньому характер ставлення польського уряду до козацтва, яке опинилось тепер в залежності від осіб зовсім інакше до нього налаштованих. Нові начальники козацтва ставилися до нього або суворо й зарозуміло подібно гетьманові Конецпольському, або презирливо і жорстоко, як гетьман Микола Потоцький, або ж як, наприклад, коронний стражник Самуїл Лащ, вони були абсолютним зразком шляхетського свавілля і розбещеності, котрий не припускав навіть думки визнання будь-яких людських прав за особами, що не належали до шляхетського стану. Подібна переміна у напрямку польського військового начальника швидко відбилась і в настроях козацтва: партія мирних політиків втратила ґрунт під ногами і всі її надії на можливість послідовних поступок з боку центрального уряду віднині здавалися нездійсненними. У масі козацт-

ва навпаки посилилась реакція на користь негайного збройного протесту. Вже під кінець 1630 року реакція ця спалахнула у вигляді рішучого протесту під керівництвом новообраного гетьмана Тараса. Першою жертвою її став Григорій Савич, скараний за присудом козацької ради за невдалий кінець політики, представником якої він був.

Повстання Тараса стало першим великим проявом тієї козацької реакції, котрій після декількох невдалих спроб суджено було скінчитися перемогою Богдана Хмельницького.

За відсутністю мемуарів для історії козацтва за 1625 – 1630 роки ми подаємо тут переклад трьох документів, які стосуються даного періоду і знайдені у вельми цінному збірнику, виданому Станіславом Пржиленцьким у 1842 році у Львові під заголовком: „Ukrainne Sprawy”.

---

*1) Послання козаків запорозьких до Стефана Хмелецького 14 липня 1628 р. <sup>1</sup>.*

Причина походу всього нашого війська з України в Запорозжя відома Вашій Милості: перед нашим виступом ми повідомили Вашій Милості, що вирушаємо виключно для того, щоб попередити самовільні морські походи, особливо ж з метою знищення фортеці Іслам-Кермена, побудованої біля переправи через Дніпро на шкоду Речі Посполитій: ми мали також на увазі не допустити побудови інших фортець, спорудження котрих було передбачено у нинішньому році, задля чого турецький султан відрядив уже до північних берегів Чорного моря пашу в супроводі флоту, який складався із 20 галер і декількох сотень дрібних суден. Попри наше сподівання, Господові Богу вгодно було вказати нам шлях до знищення згаданої фортеці, майже неприступної, без пролиття християнської крові. Трапилося це таким чином: Кантемир з турками розгромив Шагин-Гірея за Дунаєм і, не давши йому отямитися, рушив його слідами з військом своїм до Криму, де обложив Бах-

---

<sup>1</sup> *Przylecki. Ukrainne Sprawy. – С. 24-26.*

чисарай і Шагин-Гірея, і самого хана; друзі останнього повідомили нас про те, прохаючи допомоги проти такого навального ворога. Оскільки справа вимагала швидкості дій, то ми наважилися вирушити до Криму, не попрохавши дозволу ні в короля Й. М., ні у Вашої Милості, бо не сумнівались, що трапляється зручний випадок надати важливу послугу Речі Посполитій, скориставшись взаємною ненавистю і розбратом ворогів; ми сподіваємось, що король Й. М. і Річ Посполита не закарбують нам на шкоду нашого вчинку і нададуть необхідну нині для нас допомогу. Наша справа увінчалась би повним успіхом, якби не загинув наш гетьман, славної пам'яті покійний Дорошенко; але важко було йому уникнути сумної долі, бо нам довелося протягом шести днів вести безперервний бій з військом Кантемира майже через весь Крим. Проте вороги зазнали відчутних втрат, розбиті вщент і ганебно втекли до Кафи, де сховався й сам Кантемир, поранений у бою. Як відомо Вашій Милості у той час з'явився туди султан Девлет-Гірей зі згаданими галерами та суднами для того, аби вступити у володіння Кримом; тому ми не вважали за можливе далі залишатись у Криму, побоюючись стати ослушниками волі Його Королівської Милості і Речі Посполитої, але, визволивши з облоги Шагин-Гірея і хана, а також заволодівши Іслам-Керменською фортецею і знищивши її до цурки, ми повернулися до своїх жител. Тут застали ми пана Луцинського, посла вашої Милості, який привіз нам послання Його Королівської Милості. Ми втямили волю Й. К. М. і Речі Посполитої і тому змушені залишатися деякий час тут, на Запорозжі, щоб остаточно втихомирити всяку свавільність, згідно наказу Й. К. М. Оскільки у день св. Іллі призначений термін виплати нам річного утримання від Й. К. М. і всі ми не можемо з'явитися для його отримання до Києва, то посилаємо туди наших уповноважених товаришів і дуже просимо Вашу Милість клопотатися про те, щоб утримання було нам уповні сплачено. При цьому ми вважаємо за до-

цільне сповістити Вашу Милість, як нашого постійного покровителя і щирого порадника нашого війська, що нас чекає нова справа, яка з Божою поміччю може мати сприятливий кінець. Шагин-Гірей султан, не стільки настрашений могутністю своїх ворогів, скільки збентежений зрадою своїх підлеглих, втік з Криму на Дніпро з наміром підкоритися Речі Посполитій і вдатись під захист польської корони. Ми забезпечили йому спокійне перебування аж до отримання розпорядження Його Королівської Милості. З цього приводу ми бажали б відрядити послів до Й. К. М-ті, але оскільки це нам заборонено постановою комісії (1625), то ми не наслідуюсь дати йому рішучої відповіді. Тим часом багато хто з кримських мурз згодні з планами Шагин-Гірея, тікають до нього і готові прийняти вірність і послух Й. К. М-ті й Речі Посполитій, чекаючи лише згоди Й. К. М-ті. Причина тому – озлоблення ногайських татар, які вирішили відомстити кримським за образи й кривди, завдані їм Шагин-Гіреєм; взагалі в орді виникло велике замішання і міжособне кровопролиття. Оскільки значна відстань не дозволяє нам негайно виклопотати дозвіл короля Й. К. М., то ми звертаємося до В. М-ті за порадою і покійно просимо вас не відмовити нам у вказівках, як нам вчинити.

Ми вважаємо, що незручно відхиляти пропозицію Шагин-Гірея, увійти ж з ним у спілку без дозволу не можемо. Тому дуже просимо В. М. дати нам швидше відповідь, яка вельми важлива і для нього, і для нас. Ми впевнені, що В. М. зволить не відмовити нам у відповіді у цьому випадку, подібно тому, як завжди Ви давали нам суттєві вказівки, що скеровуються на добро Речі Посполитій і до нашої користі.

*2) Послання козаків запорозьких до короля 29 липня 1628р.<sup>1</sup>.*

Бажаючи виконати волю і наказ Вашої Королівської

---

<sup>1</sup> *Przylecki* – Ukr. Spr. – С. 26-28.



Милості, ми вирушили було за пороги під начальством покійного, славної пам'яті достойного, Михайла Дорошенка, призначеного В. К. М-тю старшим нашого війська для того, щоб втихомирити свавільство, виявлене на Низу і стати на заваді морським походам, а також, щоб знищити укріплення, побудовані біля переправи на шкоду Речі Посполитій і не допустити побудови нових фортець. Ми встигли, завдяки щастю В. К. М-ті і нашій мужності, заволодіти фортецею Іслам-Керменом, побудованою проти Тавані, забезпеченою артилерією і дужим гарнізоном, яка могла б опиратися навіть могутній армії; ми знищили цю фортецю й узяли в ній близько двадцяти гармат, які й тепер зберігаємо в себе. Для того, аби дещо покрити нашу вбогість, ми вступили до Криму під час розбрату, що спалахнув поміж калгою Шагин-Гіреєм і мурзою Кантемиром. Прочувши про наш похід, Шагин-Гірей і хан, обложені в той час Кантемиром у Бахчисараї, звернулися до нас, прохаючи допомоги. Хоча ми й не мали на це дозволу В. К. М-ті і Ваших регіментарів, але бачачи розбрат ворогів і їхню обопільну ворожнечу й вважаючи, що цей час зручний для їхнього послаблення, ми вирішили вчинити напад на них, хоча сили наші і не були достатніми, бо не перевищували 4 000 чоловік. Милістю Божою і завдяки щастю В. К. М-ті ми витримали бій з ворогами протягом шести днів і, хоча зазнали значних втрат і на превеликий наш жаль втратили нашого старшого, проте своєю хоробрістю ми зломали ворога і змусили його ганебно втікати. Шагин-Гірей, визволений з облоги, бачачи, що ми, отримавши звістку про прибуття в Кіш на Запорожжя гінця В. К. М-ті, вирішили повернутися додому, дізнався притьом про прибуття до Кафи Девлет-Гірея з двадцятьма галерами, засумнівався у вірності своїх підлеглих і, розбивши ще раз Кантемира, який у супроводі лише декількох слуг втік до Кафи, із сумом залишив свою вітчизну й у сподіванні сприятливіших обставин, вирушив до нас на Дніпро з наміром підкоритися владі Й. К. М-ті і перебувати під

Вашим захистом. Ми утримались від прийняття його, доки він не отримав згоди В. К. М-ті через послів, яких вже відрядив до В. К. М-ті, але дозволили йому безпечно мешкати і кочувати на нашій землі. Ми відряджаємо при його послові до В. К. М-ті наших товаришів: п. п. Каленика Прокоповича, Яцка Савича і Стефана Микитича, покірливо прохаючи В. К. М-ть оповістити нас, як ми повинні чинити стосовно цієї людини, яка, окрім Бога, може розраховувати лише на заступництво В. К. М-ті. Доводимо до відома В. К. М-ті й ту обставину, що Шагин-Гірей прибув на береги Дніпра з невеликим загоном лише в декілька десятків вершників, але тепер до нього щоденно перебігають з Криму численні прихильники; повідомляють, що в Орді продовжується розбрат між ногайцями і кримцями і що спалахнула незгода між Кантемиром і Девлет-Гіреєм. Тепер час найзручніший для остаточного знищення Кримського ханства. Якби до того схилилась воля В. К. М-ті, Річ Посполита могла б назавжди без особливих зусиль забезпечити собі у цьому відношенні спокій. Протягом однієї осені В. К. М-ть могла б оволодіти Кримом, відрядивши туди лише війська під начальством пана брацлавського хорунжого (Стефана Хмелецького), разом з Військом Запорозьким. Оскільки нам необхідно далі залишатись на Запорожжі як для втихомирення свавільства, так і для спостереження за татарськими справами і за ставленням до Шагин-Гірея, то ми покірливо просимо В. К. М. зробити розпорядження про видачу нам річного утримання з деяким додатком і про забезпечення нас припасами і кінями.

*3) Доповідь Стефана Хмелецького уряду про похід козаків до Криму*<sup>1</sup>.

Козаки були завербовані Шагин-Гіреєм при посередництві Болгар-мурзи на основі лише словесної угоди, ос-

---

<sup>1</sup> *Przylecki*. – С. 50-52.

кільки цей мурза обіцяв їм значну плату від імені Шагин-Гірея, то вони вирушили до Криму. Кантемир, гадаючи, що це лише якийсь слабкий загін із Запорожжя і не підозрюючи присутності гетьмана, пропустив їх до Криму. Тим часом прибуло чотиритисячне військо з артилерією. Коли козаки пройшли Перекоп, їх оточили війська Кантемира і вони змушені були пробиватися табором до Бахчисараю, де зачинився Шагин-Гірей. Цей останній мав при собі усього декілька сотень чоловік і лише після того, як вийшов до козаків з Бахчисараю, до нього почали з'їжджатися мурзи; тим часом Дорошенко і Олефір<sup>1</sup> вже загинули в битві з Кантемиром; тоді гетьманом обраний Мойжениця і війську виплачено по п'яти злотих московськими грішми на кожного вершника, оскільки саме в цей час прибув московський посол зі скарбницею. Відтак вони рушили до Кафи услід за Кантемиром, причому хан йшов збоку від козаків, які хоробро билися з Кантемиром і розбили його військо. Козаків загинуло до 1 000 чоловік. Шагин-Гірей обіцяв війську 100 000 червінців і декілька сотень коней. Далі була отримана звістка про прибуття турецьких галер з новим ханом<sup>2</sup>, надісланим від султана. Татари стали коливатися і тікали врозсип. Сам хан рушив уночі до Бахчисараю, покинувши шатра; вранці козаки побачили зраду і також вийшли з Криму. Разом з ними прибув на Запорожжя в курені і Шагин-Гірей з декількома сотнями татар. Мойженицю, що був гетьманом, козаки втопили за те, що він приховав для себе частину військових сум. Грицько Чорний з Черкас зобов'язався бути гетьманом за умови, щоб козаки не вирушали у морську експедицію, бо таким був їхній задум. Якщо в Іллів день не буде видано утримання

---

<sup>1</sup> Олефір Остапович Голуб, за місцем народження називаний Стеблевцем, належав до числа заслужених сподвижників Сагайдачного; після смерті останнього він деякий час обіймав посаду козацького гетьмана і, спільно з митрополитом Іовом Борецьким був призначений душо-приказником у заповіті Сагайдачного (Арх. юго.-зап. Рос. – Ч. III. – Т. I. – С. 269; Максимович. Собрание сочинений. – Т. I. – С. 320).

<sup>2</sup> Джанібек-Гірей.

від Й. К. М., то вони обов'язково вирішили йти на море, а якийсь Мойсей узявся ватагувати у цьому поході. У Кантемира відняли ті гармати, які покійний Жолкевський втратив у Молдавії; дев'ять з них козаки доправили в курені, решту три не могли доправити і затопили дорогою, oprіч того розметали Ослам-городок. Шагин-Гірей просив у війська дозволу кочувати там під приводом, ніби до нього мусять зійтися 40 мурз; видно він сподівається утриматися на царстві. Козаки до цих пір не знають напевне, чи призначений турками новий хан, чи утримається старий. Шагин-Гірей присягнув, що коли він збереже владу, то татарської ноги не буде у Польщі, якщо ж зійде новий хан, то нам повсякчас слід чекати до себе татар. Ногайці всі знаходяться при Кантемирі.

Інша звістка: дехто Малай з Черкас вештався понад рікою з півтора тисячами чоловік; він вийшов на Муравський Шлях, зустрів татар, через яких Шагин-Гірей посилав своїй дружині до Кесул-Баса гроші і перебив цих татар; кожному з них дісталось при розподілі по 17 червінців і по 5 коней на людину.

Третя звістка: Філоненко <sup>1</sup> з Корсуня, який зібрав ватагу у 18 сотень з різних міст, разом з уманським підстаростою паном Свирським, увірвалися до Молдавії, потрапили під час ярмарки у Тягинь <sup>2</sup> і ледве не оволоділи замком, але втратили час, захопившись грабунком; місто пустило на попіл і багатьох турків порубали або спалили. Цього разу повернулися додому з великою кількістю волів, грошей та іншої здобичі. Якщо вони замислять морський похід, то багато народу з України самовільно піде за ними.

---

<sup>1</sup> Корсунський полковник Філоненко зберіг цю посаду до 1638 року; у 1634 він згадується у цьому званні під час походу польсько-козацьких військ під Севськ (Акти Московського государства. – Т. I. – С. 586-587). Зі щоденника Окольного ми знаємо, що він був одним з найенергійніших козацьких ватажків під час повстання Острянина.

<sup>2</sup> Тягинь – нинішнє містечко Бендери.

## V

# ЩОДЕННИК СИМЕОНА ОКОЛЬСЬКОГО 1637-1638

Чернець домініканського ордену Симеон Окольський (†1654) як військовий капелан супроводжував польську армію під час її походів проти козаків у 1637 і 1638 роках і склав щоденники цих походів, які видав у Замості двома окремими випусками: перший мав заголовок: „Diaryusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronnem a zaporoskiem, w roku 1637 miesiaca Grudnia, przez I. W. Mikolaja z Potoka Potockiego wojewode braclawskiego, hetmana polnego koronnego szcieszliwie zaczetej i dokonczonej; przez X. Szymona Okolskiego, zakonu Dominika sw., kaznodzieje wojskowego”; брошурі передує сповнена пишної риторики і латинських цитат присвята тому ж гетьманові Миколі Потоцькому. Другий випуск, присвячений сандомирському каштелянові, Адаму Казановському, має такий заголовок: „Kontynnacia dyaryusza wojennego, czuloscia I. W. hetmanow koronnych, ochota snego rycerstwa Polskiego nad zawzietymi, w uporze krzywoprzysieglymi i swowolnymi, kozakami w roku 1638 odprawiona”.

Крім названих щоденників Симеон Окольський видав декілька збірників проповідей і такі історичні твори латинською та польською мовами:

1) *Orbis I...lonus* (опис гербів і генеалогій родів польської шляхти). – Краків, 1641.

2) *Niebo ziemskie aniolow* (життя черниць Домініканського ордену). – Львів, 1644.

3) *Kiowiensium et Czernihoviensium episcoporum ordo et numerus*. – Львів, 1646. Друге видання у польському перекладі. – Краків, 1853.

4) *Russia florida* (історія домініканських монастирів, заснованих на Русі). – Львів, 1646.

5) *Gora swieta nad miasteczkiem Podkamieniem*. – Краків, 1646.

Щоденники походів проти козаків ми пропонуємо у російському перекладі, здійсненому за їхнім новим виданням (Йозефа Туровського. Краків, 1858). Один з них (щоденник 1638 р.) був перекладений козацьким літописцем Самійлом Величком і внесений до складу його літопису. Він виданий Київською археографічною комісією разом з цікавими доповненнями, упорядкованими як самим Величком, так і більш пізнім козацьким істориком (XVIII ст.) Стефаном Лукомським<sup>1</sup>. Втім, через важливість щоденника Окольського, який є найбільш ґрунтовним і докладним джерелом для історії козацьких повстань 1637 і 1638 року, а також через те, що переклад Величка здійснений „недостатньо майстерно”, за висловом самого автора, ми пропонуємо переклад обох щоденників.

При здійсненні перекладу були вилучені багато з тирад, що не стосувалися справи, вміщені Окольським лише для прикрашення розповіді відповідно літературним смакам його сучасників, а саме: довгі роздуми і моральні сентенції, цитати з класичних письменників, порівняння описуваних подій з епізодами історії грецької, римської і біблейської, віршовані епітафії польським воїнам, загиблим у боях тощо. У деяких випадках ми зберегли ці зайві прикраси саме там, де нам здавалося, що роздуми і сентенції характеризують особистість і кругозір самого упорядника щоденників. У перекладі скорочені також переліки складу польської армії, занадто детальні, що є інколи каталогами особистих імен, які не становлять інтересу при вивченні переданих історичних подій; переліки ці скорочені нами, по можливості, зі збереженням тільки цифр, які визначають чисельність окремих загонів польської армії.

---

### Щоденник 1637 року

*1) Яка була причина зіткнення коронних військ з козацьким гетьманом Павлюком.*

---

<sup>1</sup> Літопис подій у південно-західній Росії в XVII ст. Самійла Величка. – Т. IV. – С. 188-313.

Справжній син корони, відданий своїй вітчизні, який розуміє яким грізним буває домашній ворог, особливо під час селянських війн, бачачи причину цього сум'яття, без сумніву мусить у скрусі зросити свої очі сльозами. Милістю Божою, завдяки щастю короля і пильному керуванню ясновельможного брацлавського воєводи пана Миколи Потоцького, гетьмана польного коронного, минулої осені вдалося щасливо і у зразковому військовому порядку утримати коронний табір під Лучинцем<sup>1</sup> і спостерігати за турецькими, молдавськими і волоськими військами, які ціле літо простояли на силістрійському кордоні зі своїми пашами і регіментарями, одним оком позираючи на чвари Гіреїв і мурз, іншим гостро слідкуючи за подіями у Польщі. Потоцькому довелося виявити багато пильності і обережності у той час, як татарські війська, після загибелі своїх начальників і султанів, блукали у кількості 15 000 чоловік у коронних степах поблизу Чечельника<sup>2</sup>, підшуковуючи для себе нові безпечні поселення, щоб не залишатися більше в залежності і під владою кримських ханів<sup>3</sup>. Значну їх кількість п. п. коронні гетьмани відправили до Криму і віддали під владу їхніх власних монархів.

Зимові квартири для війська гетьман коронний з волі короля призначив у Польщі. Та коли коронне військо, що потерпало у таборі від звичайного голоду і дорожнечі, вже зраділо цим розпорядженням, неждано за три дні до виступу з табору отримана була звістка про нову війну, яка загрожувала з боку Запорожжя і задніпровського краю. Ворог, анітрохи не боячись королівської могуті, не лише позбавив королівські війська бажаного спокою, але знову

---

<sup>1</sup> Лучинець – містечко на р. Немиї Подільської губернії Могилевського повіту.

<sup>2</sup> Містечко Ольгопольського повіту Подільської губернії.

<sup>3</sup> У цей саме час розпалилась знову боротьба між Кантемиром і кримським ханом Іслам-Гіреєм. Останній вимагав переселення Буджацької орди до Криму і розорив її житла між Акерманом і Килією. Частина ногайських татар шукала притулку у межах Польщі (Смирнов. – С. 511-517).

підняв бунтівну козацьку шаблю, упокорену було в Куруківському поході, загрожуючи усім польським гетьманам, сенаторам і самому королеві. Жорстокий Марс обрав своїм знаряддям козака Павла Михновича. Самовпевненість останнього залежала почасти від служби при татарському хані, котрого він разом з козаками захищав від Кантемира, почасти ж від сліпої фортуни, бо йому, звинуваченому разом із Сулимою як бунтівникові, співкерівникові і винуватцю в убивстві німецьких солдат з їхнім капітаном Мар'яном, а також і в захопленні знову укріпленого замку на Кодаку, вдалось уникнути кари у Варшаві.

Павлюк з юрбою бунтівного війська напав у Корсуні на власного начальника, старшого Військ Й. К. М. Запорозьких Василя Томиленка, якого примусив поступитися на свою користь і гетьманським чином, і військовою артилерією і всіма військовими регаліями. Але оскільки все це він здійснив без великого насилля, не бажаючи завчасно оповіщати отаманів і все військо, то не можна уповні виправдати й Василя, якого можна було підозрювати у співучасті з Павлюком тим більше, що він відіслав такого листа з Канева до полковника переяславського Сави, від 25 липня 1636 року:

*Василь Томилович, гетьман Війська Й. К. М. Запорозького.*

*Пане Саво Кононовичу, полковнику! Мосю гетьманською владою та іменем усього Війська Запорозького суворо наказуємо вам вчинити згідно постанови нашої першої ради у Черкасах, тобто запасатися провіантом та іншими речами і в усьому бути готовими до війни: а як тільки вам буде оголошено нашим письмовим наказом, усі без винятку зобов'язані з'явитися під загрозою нашої немилості і суворой військової кари. Федір Онушкевич, писар військовий.*

Отже він готувався до війни, у той час, як війни ніякої не було. Очевидно готувався він не супроти Павлюка, а на його користь проти польських панів. Тому бо він так легко поступився старшинством і разом з Павлюком піднявся



супроти коронних панів. На тому вони й домовились, а реєстрові козаки, не бажаючи терпіти бунтівника, вчинили з притаманною селянам хитрістю; вони обрали гетьманом з середовища реєстрових переяславського полковника, Саву Кононовича, котрого й представили через своїх послів краківському каштелянові як коронному гетьманові, під його захист і до послуг Й. К. Милості. Павлюк невдовзі дізнався про те і, вважаючи себе зганьбленим, вирішив помститися, а саме відрядив декілька тисяч війська, щоб схопити і привести до нього новообраного гетьмана реєстрових козаків з його прибічниками, чим викликав тривогу, сум'яття і чвари серед тих, котрі залишались покірними Речі Посполитій. Доручивши виконання цього задуму найбільш удатним до зла полковникам, Карпові Скидану і Семенові Биховцю, він дав їм на папері такий заклик:

*Павло Минович Бут, гетьман з Військом Й. К. М. Запорозьким.*

*Панові отаманові переяславському і всьому товариству, черні, тобто поспільству і всій нашій братії назавжди бажаємо від Бога доброго здоров'я. Милостиво оголошую своїм вірним і прихильним товаришам, що я з дозволу і за наказом війська, незважаючи на великі труднощі військові, посылаю до вас у Переяслав двох полковників: Карпа Павловича Скидана і пана Семена Биховця, а з ними декілька тисяч Війська Й. К. М. Запорозького. Про що Ваші Милості, як вірні товариші наші, не турбуйтеся, але пожалійте себе і приставайте до цих полковників. Що ж стосується тих зрадників війську, скільки б їх не виявилось у вас, котрим давались обіди, вечері і бенкети у п. Жолкевського і котрі за те видали йому наших товаришів, так що багатьом з них відрізали вуха, а самих відіслали до Гадяча будувати вали, – цих зрадників не бороніть ловити і посилати їх до військової гармати, де вони мусять надати необхідні пояснення. Ви ж, панове отамани, не турбуйтеся про те, а також не веліть турбуватися своїм товаришам і панам міщанам, але надайте допо-*

*могу супроти цих зрадників, які вчинили так багато лиха. Будьте одностайними і, згуртувавшись усі разом, приходьте з п. п. полковниками до війська, а там уже обміркуємо для себе все найліпше. Якщо королю Й. М. знадобиться військо для будь-якої потреби, будемо всі в готовності та згоді. Але якби, борони Боже, Ваші Милості побажали б захищати тих зрадників і не захотіли самі приєднатися до війська, то ми з усіма своїми силами, з усім військом і артилерією рушимо до Переяслава і тоді побачимо, чи буде хто захищати наших зрадників. Отже удруге просимо вас і найсуворіше наказуємо іменем війська, не насмілюйтесь захищати тих зрадників, але якомога швидше виступайте з нашими полковниками до війська і артилерії. Потому доручаємо вас милості Божій. Дано у Крилові серпня 12 дня 1637 року.*

Бунтівники проти короля і Речі Посполитої вчинили злочин з такою ж швидкістю, з якою він був намислений: схопили гетьмана або старшого Війська Запорозького, його писаря і багато іншої кращої старшини у Переяславі і видали Павлюкові, який чекав їх у Боровиці, містечку князя Вишневецького. Отримавши заарештованих разом з їхнім майном, він без усякого милосердя люто скарав їх на рівнині перед містом. Гетьмана з писарем розстріляв, решту піддав іншим карам, а майно їхнє віддав на розграбування. Хоча вони в усвідомленні своєї невинності волали до Бога про відомщення, та Павлюк, не звертаючи уваги на те і не задовольняючись таким тяжким злочином і жорстокістю, але боячись, щоб не піднялись проти нього нові юрби, намислив три задуми один іншого гірший: 1) замислив сам з України виїхати на Запорожжя; 2) залишити замість себе полковників, прихильних до нього, таких, що співчувають його жорстоким намірам; 3) скарати усіх осіб, до нього неприхильних.

Проте Бог у своїй справедливості звичайно знищує боготроїтні і шкідливі для суспільства задуми. Тому переяславський реєстровий товариш, Ілляш Караїмович, доніс

про злодійські успіхи бунтівника і підбурювача краківському каштелянові, великому коронному гетьманові і тут же видав Його Милості двох бунтівних козаків, Смоляху і Ганжу, яких Павлюк відрядив було, аби його спіймати. Ці останні подали значні відомості про перебіг злочину, про юрмища бунтівників, напади на житла як шляхтичів, так і козаків, про велику смуту в Україні і по той бік Дніпра, про небезпеку, що загрожує шляхетським дворам і навіть містам; про те, що багато хто втік зі своїх маєтків, багато зазнали нападів і пограбувань у своїх замках і що надалі можна було сподіватися ще гіршого: вогонь загрожує костьолам, шабля ксьондзам і ченцям; повсталі мають намір з'єднатися з донськими козаками і татарами, визнати владу московського царя, вчинити напад на турецьку державу, для чого вже приготовано 50 човнів. Вони перерахували і багато інших злочинних задумів, але всьому запобіг турботливий гетьман і перш за все розіслав такий універсал до реєстрових козаків:

*Станіслав на Конєцполі Конєцпольський, каштелян краківський, гетьман великий коронний, староста руський, барський, ковельський, переяславський тощо.*

*Усім Їхнім Милостям п. п. старостам, державцям, підстаростам, намісникам і урядникам українним оголошуємо. Отримавши звістку, що незважаючи на присягу, вірність і повинність свою стосовно маєстату Й. К. М., деякі бунтівники вчинили бунт у Війську Й. К. М. Запорозькому і, безчесно скаравши свою старшину, збирають до себе багато свавільного народу. Щоб запобігти їхньому успіхові, закликаю вас іменем Й. К. М., аби ви тих, котрі приєдналися вже до юрмицьк бунтівників, коли б вони протягом двох тижнів не покаялись і не повернулися до покори, не вважали козаками, але позбавивши їх усіх вольностей, наданих реєстровим козакам, які виконують свої обов'язки, намагались заарештувати і відсилати до мене. Коли б Ваші Милості не змогли затримати їх, то ви повинні поширити кари на їхніх дружин і дітей, і знищи-*

*ти їхні домівки, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, ніж множились зрадники Й. К. М. і Речі Посполитої. Дано у Барі 3 вересня 1637 року.*

Потому Й. М. каштелян краківський застосував інший спосіб милосердя: він відрядив від себе послів до самого бунтівника Павлюка в Україну, п. Петра Коморовського, ротмістра козаків Й. К. М., добре ознайомленого з українськими селами і козацьким способом поводження і п. Сокола, що обіймав посаду ротмістра великопольської піхоти. Вони знайшли Павлюка у Чигирині, довго і старанно умовляли його іменем великого коронного гетьмана і Речі Посполитої облишити свої задуми, ясно вказуючи на наслідки, оскільки справа могла призвести до позбавлення їх усіх вольностей, честі, майна і до знищення на вічні часи самого ймення запорозьких козаків за їхнє зрадництво і зневаження Й. К. М. і Речі Посполитої. Але властолюбство зовсім засліпило хлопа; він заперечував, що військо справедливо покарало Саву, обраного гетьманом, що сам він прийняв старшинство, поступаючись лише принуці, однак не хотів складати влади. Висловлював бажання, щоб трапився випадок послужити королю і Речі Посполитій, але додав, що для цього необхідно буде отримати від уряду знамена і бубни. Нарешті він зі свого боку зверхньо відіслав послів до великого коронного гетьмана, але не згодився ні відступити, ні відмовитися від своїх лихих задумів. Відпустивши послів краківського каштеляна, Павлюк призначив від себе полковників, яким наказав набирати якомога більше війська з середовища селян, неприхильних же до нього реєстрових знищувати. Чернь, ледачі селяни, не внесені до списків і непокірливі з реєстровців, вельми задоволені випадком, швидко організували загони, які нападали на шляхетські домівки, міста і замки в українських маєтках князя Ієремії Вишневецького, підбурювали селян проти їхніх власних панів, зневажали уряди, забороняючи підкорятися останнім, а тим селянам, які будь-коли перебували у козаках, наказували

знову вступати до їхніх лав, вимагаючи під загрозою, аби їхні пани не чинили їм перешкод у тому. Наводжу як пам'ятний документ листа, писаного ними до пана підкоморія чернігівського, носовського старости:

*Ясновельможний М. П., пане підкоморію чернігівський.*

*Засвідчуючи вам приязнь нашого Війська і готовність до послуг, пишу стосовно товаришів Війська Запорозького, що мешкають у Дівиці, маєтку В. М., аби вони, продавши своє майно, якомога швидше прибули до війська, чого їм не забороняйте, бо вони відбували службу королю Й. М., а тим часом не вільні розпорядитися своїм майном. Сподіваюсь, що В. М. ні в чому не буде чинити їм перешкод і не стане утримувати їх, а я та військо раді будемо винагородити вас за це. Дано в Чигирині 6 листопада 1637 р. Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Й. К. М. Запорозького у всій Україні.*

Багато таких листів було надіслано і до інших державців. Деяких брали силою, наїжджаючи з хоругвами на міста, іншим залишали в домівках палиці та милиці замість рушниць, деяким наказували готувати для себе постій, постачати одяг, шаблі, порох, свинець і коней. Але оскільки вільній шляхті несила було терпіти це від своїх підданих, то їх збували звичайною політикою – зволіканням і обіцянками. Втім з брутальними хлопами, нездатними до політики, ніяке красномовство не допоможе. Через збурення своїх підданих, Мурка і Носка, п. чернігівський підкоморій і п. остерський староста через Коростеля і Пирога (хоча пани були багаті й передбачливі) змушені були задля врятування життя залишити свої маєтки і втікати путівцями. Так само вчинили й інші пани, особливо у Вишневеччині, бо краще личане життя, ніж шовкова смерть. Але від такого хлопства не діждеш і шовкової смерті, а навпаки лише сповненої усілякої ганьби і тиранства.

Повстання це продовжувалось від червня аж до грудня, постійно посилюючись. Шляхта і поміщики, знаходячись

у такому скрутному становищі, неодноразово зверталися з проханнями про допомогу до п. краківського каштеляна і за його посередництвом до самого короля, доки нарешті 2 листопада не була отримана королівська відповідь, яка повелівала усім коронним військам увійти в Україну для гасіння пожежі, тобто для придушення повстання і шаленства селян. Там же призначені були і зимові квартири для війська. Пан краківський каштелян повідомив війську королівську волю через посередництво польного гетьмана, але жовнірам вельми неприємно було йти взимку так далеко і поспіхом, піддаючись усім поневірянням табірному життю, до того ж не одержавши утримання. Проте вони змушені були, хоча і всупереч волі, розділитися на полки, які почали виступати з табору 7 листопада і вирушили від Дністра до Дніпра, бо на війні влада і керівництво належить начальникам, а не солдатам і останні за обов'язком служби змушені підкорятись.

Незважаючи на почуття обов'язку, мужність і вірність вітчизні, солдати поглядали на новий похід не вельми прихильним оком. Деякі, навчені досвідом у походах під Куруків і Ведмежі Лози і неодноразовими битвами під Переяславом, пригадували, що війна з цими бунтівниками не така вже й легка, короткочасна і безпечна. Інші згадували нещодавню сеймову конституцію, в силу якої їх мусли розпустити з табору. Деякі ще раніше, виходячи з табору, через посередництво п. Гнівоша оголосили п. польному гетьманові в генеральному колі, що не мають наміру служити більше проминулої чверті й тепер повторювали це рішення. Отже взагалі передбачалось, що 2 грудня трапиться щось важливе, неприємне для п. п. гетьманів, шкідливе й небезпечне для вітчизни. Сповнене мрій, виступало військо зі свого табору до Білої Церкви.

## ***2) Перелік полків, які виступили з табору до Дніпра.***

1) Полк краківського каштеляна під командуванням п. хмельницького старости, Миколи Стогніва; маршрут на

Вінницю, Погребище, Білопілля: чотири хоругви гусарів, чотири хоругви козаків, три ескадрони драгунів.

2) Полк п. польного гетьмана, ватажок п. Мочарський, за відсутністю ж його п. Лувчицький, військовий стражник; маршрут на Літин, Острожок, мимо Махнівки: шість хоругв гусарів, п'ять хоругв козаків, два ескадрони драгунів.

3) Полк п. Казановського, богуславського старости і писаря польного коронного, під його особистим керівництвом рухався ліворуч від Білої Церкви на Тивров і Липовець: чотири хоругви гусарів, чотири хоругви козаків, два ескадрони драгунів.

4) Полк брацлавського воєводича п. Станіслава Потоцького, який також особисто вів його на Звенигородку, Бушу, Буки, мимо Брацлава: три хоругви гусар, три хоругви козаків, один ескадрон драгунів.

Таким був розпис військ, доки всі вони не зійшлися поблизу Білої Церкви. Там п. польний гетьман обіцяв коронним військам порадитись і домовитися з великим коронним гетьманом стосовно подальших дій. З цією метою він тричі їздив до Бару і, втямивши міркування великого коронного гетьмана і Речі Посполитої, постановив просити короля про надіслання утримання для заспокоєння коронного війська. Призначивши час збору, польний гетьман 23 листопада виїхав до війська з Летичіва, маючи при собі переяславського козака, Ілляша Караїмовича, з декількома товаришами, людей добре ознайомих із запорозьким військом, які пам'ятали свою присягу на вірність королю і Речі Посполитій. Вони бо й повідомили гетьманові, де саме мешкають призвідці бунтів, як було б зручніше захопити їх, як швидко могли б вони з'єднатися між собою, де знаходиться їхня артилерія, яким були врожаї у Придніпров'ї тощо. Своєю щирою поведінкою Караїмович запопав великої ласки від польного гетьмана. Прибувши 26 листопада до Білилівки, гетьман звернувся до реєстрових козаків з таким універсалом:

*Микола з Потока Потоцький, воєвода брацлавський, гетьман польний коронний, генерал подільський, староста кам'янецький, летичівський, ніжинський тощо.*

*Усім взагалі й кожному окремо п. п. полковникам, осавулам, сотникам, отаманам і всім Війська Й. К. М. Запорозького козакам, які до реєстру Й. К. М. вписані і дотримуються вірності та належної покори маєстату Й. К. М., відомо вам чиню, що я з військом Й. К. М. виступаю з метою упокорити ваше свавільство і примусити вас підкоритися маєстату Й. К. М., а також покарати тих, хто буде опиратися. Відайте про це ви, реєстрові й розшукайте серед себе тих, які порушили присягу і безвинно пролили кров старшини своєї, для того, щоб вони отримали заслужену покару. Знайте, що у супротивному випадку гостра шабля королівських військ знищить ваші маєтності, ваших друзин, дітей, майно і навіть життя. Зберіться при війську Й. К. М. і там буде для вас призначений старший, який збереже вірність Й. К. М. Удруге нагадую, щоб нерєєстрові не мали з вами нічого спільного; якщо ж вони знаходяться серед вас, то цим наказую, аби старости та їхні намісники таких заарештували, у чому ви мусите надавати їм підтримку. Я вважав, що ви вже отямилися, отримавши універсали Й. М. каштеляна краківського, але вірогідно, хтось з бунтівників приховав їх від вас. Тому, наблизившись до вас, надсилаю вам цей новий універсал. Дано в Білиловіці 26 листопада 1637 р.*

Наступного дня гетьман відбув до Павлової, повідомляючи по всіх полках про своє наближення до Білої Церкви, де розраховував видати наказ про наступ на ворога. Але раптом неждано прибув туди пан Голецький, товариш з хоругви пана лянцкоронського старости з відмовою від подальшої служби від імені всієї хоругви, повідомляючи, що вони по закінченню поточної служби не мають наміру служити далі. Пан польний гетьман переконував їх вагомими доказами; розпитував, чи не мають вони якоїсь особливої претензії до нього особисто, чи не відво-



лікає їх якийсь несвоєчасний намір чи будь-які приватні міркування. Але все це не може мати місця у такий час для синів корони, бо суспільне добро і користь вітчизни повинні мати перевагу над усіма приватними інтересами. Але товариш повторював лише одне, що солдати, дослуживши свою чверть, не хочуть служити далі. Пан гетьман сподівався, втім, від такої пристойної компанії, що коли інші хоругви покажуть готовність до служби, то й вона, пам'ятаючи свою честь і заслуги, не допустить випередити себе, не стане баритись або ухилятися. І дійсно вона незабаром брала участь у справі, при чому був поранений пострілом пан Голецький. Сам пан гетьман рятував його на полі бою, але рана його була вельми тяжкою і він скоро помер, вкривши себе і свій рід безсмертною славою. Пан гетьман переcheкав один день у Паволочі, щоб дати можливість підійти більш віддаленим хоругвам і рушив наступного дня до Білої Церкви, але посольство Голецького день і ніч стояло в його пам'яті; не важко було зрозуміти, що мало відбутися першого грудня зі сходом сонця на прикрість гетьманам, а за ними і всій Речі Посполитій. Але ось гетьман вже вступає до Білої Церкви; поглянемо, як приймуть його козаки.

### *3) Як запорозькі козаки зустріли польного гетьмана у Білій Церкві.*

Підступаючи до Білої Церкви, головного центру доволі численних козаків і їхніх полковників, польний гетьман послав уперед хоругву пана краківського каштеляна разом із загonom коронної артилерії. Вони оволоділи містом без опору (хоча в ньому знаходилося багато козацьких шпигунів), і наступного дня виїхали в поле назустріч панові гетьману. Через наближення польного гетьмана з військом частина білоцерківських козаків і міщан приєднались до повстання і пішли в Черкаси до бунтівників, не бажаючи чекати на місці прибуття гетьмана. Ті ж, які залишались покірними, числом більше двох сотень вершників, виїхали назустріч

гетьманові за милу від міста і, спішившись, стали „лавою” на відстані польоту стріли від гетьманської карети. Полковники колишній і новий, Ячиненко і Клиша, з іншою старшиною, усього близько восьми чоловік, наблизившись до карети, віддали гетьманові земний уклін і привітали зі щасливим приїздом, віддаючи себе при цьому на його милість і в його розпорядження. Гетьман подякував за таку вірність королеві та Речі Посполитій, а за дотримання раз принесеної присяги прийняв їх милостиво, обіцяючи дати охоронні універсали на майно і звільнити їх від солдатських постойів і поборів. Таким чином покірливість білоцерківських козаків значною мірою розвіяла сумний настрій, що оволодів гетьманом в Павлочі через відмову солдатів від служби.

Ще більше додав йому бадьорості пан коронний стражник<sup>1</sup>, староста канівський і овруцький, який, прибувши для розмови з п. гетьманом, не побажав уже повертатися додому, але залишився при Й. М. і поквапився послати за своєю надвірною гвардією, яка складалася з 500 вершників молдаван, татар і вірних козаків під командуванням п. Турейського.

Ще більше додала бадьорості та надії добра звістка, отримана від корсунських козаків, які, дізнавшись про наближення коронних військ, послали до гетьмана підстаросту п. Пржедимирського із заявою про те, що вони не мають наміру приставати до бунтівників: „Лише нероби, – говорили вони, – прагнуть свавілля, ми ж, реєстрові, пам’ятаємо свою присягу; нехай лише Й. М. прискорить наступ для того, щоб наші наміри не були зруйновані яким-небудь стороннім бунтом або масовим рухом”. Думка ця цілком справедлива і обґрунтована; слід було швидко наступати, щоб не дозволити їм згуртуватися і не залишати за собою ворога. Це правило особливо важливе у боротьбі з козацькими повстаннями, які швидко розливаються й охоплюють всю Україну і Задніпрянщи-

---

<sup>1</sup> Самуїл Лаш.

ну. Там Скидан, що був ніби польним козацьким гетьманом, розсилав безсоромні універсали, з яких два наводжу для прикладу.

*Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Й. К. М. Запорозького, поставлений над цілою Україною.*

*Товаришам нашим, панам отаманам міським, козакам Війська Й. К. М. Запорозького, які живуть у Задніпров'ї, всім взагалі й усьому поспільству та братії нашій, що проживає там же, душевно бажаємо від Бога доброго здоров'я. Сповіщаємо вам, товаришам нашим, що отримано звістку про рішучі наміри жовнірів, які мабуть вже збираються до нас в Україну, у чому Господь хай не допоможе їм. Тому я, силою своєї влади та іменем війська, наказую і підтверджую, щоб Ваші Милості не залишались у безпечності, але, запасишись кіньми, хлібом і зброєю, були готові повстати як личить рицарям на цих гнобителів нашої грецької віри, коли вкаже необхідність. А Ваші Милості панове отамани, узявши з собою по декілька чоловік товаришів, щоб неодмінно і неухильно прибули на раду в призначене для того місце Мошни, на наступному тижні, тобто 29 жовтня, під загрозою військової кари. Зібравшись там на раду, будемо радитись, як би все повернути на добру славу і користь нашу. Затим доручаємо вас Господові Богу. Дано в Чигирині 24 жовтня 1637р. Роман Попович, писар військовий, рукою власною.*

Інший універсал, посланий у Корсунь і Стеблів 29-го листопада:

*Товаришам нашим Їх Милостям панам отаманам реєстрового Війська Й.К.М. Запорозького, поспільству і браттям нашим люб'язним, що проживають у Корсуні і Стеблеві, бажаємо від Господа Бога доброго здоров'я. Ми не раз писали Вашим Милостям, товаришам нашим про те, щоб В. М. зібрались до мене під час перебування мого у Корсуні й тепер просимо і підтверджуємо іменем усього війська, щоб ті, хто називає себе нашими товаришами, споряджались кінно або пішими і пам'ятаючи славу нашу*

*рицарську, права і вольності наші, з'явилися добровільно і в згоді, як чинили наші предки за наказом старшого. І вас, товаришів, наших просимо і переконуємо зібратися тут у Мошнах, кінно чи пішими за бажанням кожного, для того, аби хоробро дати відсіч ворогам нашим, як того вимагає необхідність і щоб ми усіма силами повстали проти цих душманів наших і ворогів віри нашої. Якщо ви охоче виконаєте це, то напевно будете сприяти честі, славі та користі нашій, про що удруге просимо і наказуємо під загрозою смертної кари. По тому доручаємо вас Господові Богу. Дано у Мошнах 29 листопада 1637 року.*

Цей Скидан чинив так хитро, що розсилаючи такі бунтівні та огидні універсали, одночасно з тим відрядив до гетьмана посольство з листом від 30 листопада, пояснюючи, що Й. К. М. і Речі Посполитій неправдиво донесено, ніби козаки здіймають бунти, збирають ватаги і нападають на замки та шляхетські житла, що сам він усього з декількома товаришами приїхав до Корсуня для наради. Не знав того лайдак, що п. чернігівський підкоморій уже послав доповідь про його злочинні діяння, що пани Коленда і Нараєвський, у яких все було пограбовано, плакали перед п. польним гетьманом, а багато інших скаржились письмово. Недаремно просили корсунські козаки п. гетьмана про швидкий наступ, бо на війні взагалі, а особливо у війні з козаками, необхідні мистецтво і швидкість. Але сам Ахіллес з Одисеем навряд чи могли б зарадити в такій справі, коли солдат, захисник вітчизни, здіймає зброю не проти ворога, але проти самої вітчизни. Підходило 1 грудня, починалась конфедерація, любов до вітчизни слабла, а замість неї починав панувати дух повстання.

#### **4) Початок військової конфедерації.**

Хоча термін служби ще не минув і майже всі мушили ще дослужувати декілька додаткових тижнів, але вже з першого грудня на очах гетьмана розсилають по полках і хоругвах листки, що скликають усіх поручників і товаришів

до Фастова на 4 грудня. Товариші не звертають уваги на своїх поручників і ротмістрів; останні не виявляють ніякої поштивості до гетьмана, про вітчизну і гідність Й. К. М. навіть і не думають. У всіх одна думка і одне бажання: „ми не невільники, не бажаємо служити далі і самі вимагатимемо заслуженої платні”.

Однак п. польний гетьман, ніби не знаючи про те, знищує цей намір новим наказом про подальший наступ на ворога, котрий у великій кількості почав збиратися коло Чигирина, Корсуня і на Задніпров'ї. Але жовніри, у свою чергу, порушують це розпорядження новим приписом, який може бути зображений не пером і чорнилом, а кров'ю, зброєю і бунтом. Під приводом нового наказу вони якомога швидше скликають усіх до Фастова на 4 грудня.

Пан військовий стражник, який розвозив цей наказ по полках, помітивши, що жовніри поспішають до Фастова для бунту і конфедерації, а не для виконання наказу стосовно походу, опівночі виїхав з Фастова, не чекаючи подальшої їхньої наради і не бажаючи бути присутнім на раді нечестивих, ворожій вітчизні і гетьманам, проте вельми вигідній для внутрішнього ворога. Але так, як звичайно, швидше один може схилити до злого, ніж десять до доброго, то вони зібрали раду у Фастові у квартирі поручника хоругви покійного коронного канцлера, куди прийшли юрбою. Там одностайно вирішено підняти конфедерацію, ухилитися від подальшого походу і наполягати на оголошеній під Лучинцем відмові від служби, а після повернення до Польщі, на очах короля оволодівши його економіями та маєтками, усім спільно і разом домагатися заслуженої платні.

Стривожені полковники відразу ж донесли панові гетьману про такий безлад і самі поквапились для наради про те, що діяти. Бачачи настільки велика небезпека загрожує вітчизні як через наближення ворога, так і внаслідок наміру жовнірів йти вглиб Польщі, п. гетьман польний потурбувався, аби негайно знищити лихо в корені: 5 грудня

він послав до Фастова панів Мочарського, ротмістра рейтарської хоругви Й. К. М. і ротмістра Коморовського, які спішно прибули, але були допущені в коло<sup>1</sup> лише після довго-тривалих дебатів.

Солдати з упертістю відстоювали раз прийняті наміри, визнаючи їх справедливими. Одні заявили, що не маючи договору стосовно подальшої служби, вони не зобов'язані продовжувати її і гетьман не має права примусити їх до того своєю владою, бо завдяки сеймовій конституції вони завербовані тільки до 1 грудня. Інші твердили, що коли вони будуть продовжувати службу безплатно, то опиняться у становищі жебраків і волоцюг, яким ніде розсідлати коня. Деякі визнавали непотрібним виступ за Дніпро, твердячи, що ніякого ворога там немає. Дехто, нарешті, побачивши після виступу з табору, що край постраждав від неврожаю, після якого люди їдять хліб з дубовим листям і висівками, побоювались попереду ще більшого голоду.

Великими були їхні бажання і вимоги. Послані до них польним гетьманом офіцери стали обговорювати їхнє становище. Вони доводили, що ніколи коронне рицарство не було таким нечулим, щоб залишити службу якраз у мить наступу на ворога і думати більше про отримання грошей, ніж про безсмертну славу. Про наступ ворога запевняють численні листи, отримані як з України, так і з Задніпров'я; що ж стосується постанови сейму відносно розпуску військ, то пани гетьмани готові були б згодитись із цим, якби не трапилась така доконечна потреба для держави. Якщо ж мова ведеться про утримання, то воно ще ніколи не пропадало для солдат і кожен отримає належне. Тому пан польний гетьман просить, аби всі звернули більше уваги на ту честь, яку вже заслужили для себе і своїх родів, ніж на незначну затримку у виплаті утримання. Притому,

---

<sup>1</sup> Колом називались загальні збори військових товаришів, які збирались при початку військової конфедерації, яке висувало урядові свої вимоги і у разі виконання їх відстороняло попередніх начальників і обирало інших.

залишити гетьмана у таку мить, означало б висловити велику неповагу до того, хто для добра рицарства на будь-якому місці ризикував власним життям.

Тоді, бажаючи уникнути звинувачення у нечулості, вони дали послам приватну відповідь такого змісту, що коли вони так далеко зайшли з п. гетьманом, то готові служити ще три тижні, але тільки під командуванням тих осіб, яких самі оберуть. Оскільки багато хто з поручників і товаришів не були присутніми в колі, інші ж, хоча й були, але не знали навіщо зібрані й не домовилися з братією, говорили про те, щоб скликати нове коло. Усі зійшлися на тому, щоб не ображати решту хоругв і призначили інше коло в Рокитній на 9 грудня. Посли принесли п. гетьману рішення Фастівської ради, які вельми стривожили Й. М., але тоді ж прибула пошта від п. краківського каштеляна з вістями, що значно заспокоїли цю тривогу: 1) король пропонує подальшу службу з 1-го грудня і наказує скласти списки хоругв; 2) утримання всім військам за одну чверть вже прислано до Бару, решта також незабаром буде отримана; 3) великий коронний гетьман отримав від деяких хоругв запевнення в тому, що вони ніколи не братимуть участі у конфедерації і просив польного гетьмана підтримати цей настрій, користуючись своїм впливом і любов'ю військ; 4) великий коронний гетьман відіслав назад до Павлюка його послів з пропозицією добре втямити статті Куркувської угоди, для чого послав їхню копію, а тих бунтівників, про яких вони клопотались і які командували в морських походах: Смоляху і Ганжу, він наказав скарати на голову.

Подібні вісті для доброго вояка, який любить свою вітчизну, були вельми втішними як у мирний, так і у воєнний час; тому ротмістри раділи безпеці короля і Речі Посполитої і сподівалися, що такими діями вдасться можливо заспокоїти заворушення серед рицарства. Отримавши звістку про це, п. військовий писар, п. богуславський староста і ротмістр і секретар Й. К. М. п. Адам Каза-

новський поквапились до гетьмана у Білу Церкву, куди з'їхалися й інші поручники, а саме: руського воєводи, подільського воєводи, польного гетьмана та інших. Усі вони запевняли, що не мислять про конфедерацію, але готові підкоритись усім розпорядженням гетьмана. Тоді Й. М. вирішив бути особисто присутнім на знову організованій раді в Рокитній. Тим часом козаки, користуючись безладдям, схопили декілька чоловік товаришів, від яких дізнались про ці незгоди і про конфедерацію, після чого підбадьорились, стали сміливішими, а народ швидше й охочіше приєднувався до них.

Отже п. гетьман очікував 8-го грудня, щоб рушити з Білої Церкви в Рокитну, але тої ж ночі з ним трапився напад подагри, який все більше й більше посилювався, не дозволяючи стати на ноги і дуже мучив його. Незважаючи на це він розіслав нові універсали до козацьких міст: Канева, Корсуня і Черкас, далі вислав вивідувачів до ворожих загонів, що були під командою Коростеля і Мурка, доручивши межиріцькому підстарості Солоницькому, слугі п. коронного стражника, розвідати про стан козацької артилерії, про їхнього гетьмана і пересування. Оскільки хвороба його не припинялась, то він наказав внести себе до карети і все-таки вирушив у Рокитну, куди прибув 8-го грудня.

### *5) Роздуми і результати нарад другого кола зароджуваної військової конфедерації.*

Пан польний гетьман схилив рицарство провести раду де-небудь поблизу, задля більшої зручності хворого. Усі висловили згоду і зійшлися біля будинку Й. М., проте ніхто не відвідав, навіть не вітав його; як здогадуюсь, кожен остерігався і таївся перед рештою. Пан гетьман з'явився на коло у супроводі панів: коронного стражника, польного коронного писаря, брацлавського воєводича полковника Станіслава Потоцького, чернігівського підкоморія Адама Киселя, який прибув сюди до п. воєводи і не збирався



від'їжджати, не дочекавшись кінця наради, особливо ж щасливого кінця всієї кампанії, панів Мочарського, Загорвського, Казановського, військового стражника і обозного Желтовського, і промовив коротку пишну річ такого змісту: „Я не припускаю й думки, милостиві панове, щоб це численне зібрання Ваших Милостей могло перейматися будь-якими недобрими намірами, бо ви люди шляхетно уроджені і завжди добровільно віддавали своє життя задля захисту вітчизни. Трапилося так, що ви не отримали з казни Речі Посполитої належного вам утримання у призначений час. Проте, знаходячись перед ворогом, який, дивлячись на нашу незгоду, має ворожі почуття до вітчизни і все більше озлоблюється супроти нас, слід би нам, панове, схилити свої думки швидше до миру і згоди, ніж до заворушень.

Я можу посвідчити, що служба ваша продовжена, про що незабаром надійде й оповістка Й. К. Милості. Не сумніваюся також, що скоро ви отримаєте вповні все заслужене утримання, тепер же кожен може отримати платню за одну чверть. Послуживши Речі Посполитій, а саме упокоривши селянські бунти в краї, можна вже з честю і повною гідністю вимагати виплати. Тому дуже прошу Ваші Милості не полишати мене, але разом зі мною придушити і упокорити це заворушення, чим заслужите велику вдячність короля і Речі Посполитої”.

На мову пана воєводи і гетьмана, на прохання товаришів відповідав п. Чернецький, на той час поручник руського воєводи, у такому сенсі: „В. М. п. воєвода бачите самі нашу повну готовність завжди служити Речі Посполитій і королю, не шкодуючи ні здоров'я, ні свого майна і, хоча тривалий час не надходило утримання, ми попри всю табірну дорожнечу мало звертали на це уваги, як добрі сини вітчизни. Та коли служба наша вже припинена через постанову сейму, а платні за неї ніяким чином не передбачається, то ми утримуємось від подальшого її продовження, щоб замість нагороди не отримати докорів від короля і

стражів вітчизни. Отже В. М. мусять пробачити, якщо ми зібрали загальну раду, на якій обговорювали як питання про наше утримання, так і про військові негаразди. Тому просимо покійно В. М., як раніше, так і в цих крайнощах надати нам особливого заступництва як своїм слугам і товаришам. Дасть Бог, що ми, турбуючись про свої потреби, не втратимо прихильності Вашої милості”.

Тоді Й. М. удруге звернувся до них з умовлянням, щоб це зібрання відбувалося без порушення гідності короля і Речі Посполитої, але спрямовувалось до збереження цілісності та честі останньої. Після цього Й. М. вийшов разом з усім супроводом його, аби ті, що зібралися, могли вільно радитися.

Розпочинаючи нараду, поручники зажадали негайного вилучення всіх тих, хто не належав до товаришів. Один із них закричав, щоб вийшли й ксьондзи; видно, соромився говорити при них, а не звернув уваги на те, що присутній при тому сам Бог, який вищий від усього духівництва; втім, ці останні вийшли. Нарада продовжувалась вже близько години; один виголошував довгу промову, інший ще більш розлогу, деякі, крім виплати утримання, вимагали зніщення конституції, встановленої для обмеження солдатів, інші – скасування баніцій, або свого особистого задоволення. Тому ротмістри наказали всім замовкнути, що викликало велике ремствування. Повідомлено п. гетьману, що рада розпадається на полки, які проводять таємні наради і невідомо ще, який буде результат цього хаосу. Незабаром після цього повідомляють, що усі поручники, у тому числі всі передові з їхніми компаніями, не бажаючи ніякої конфедерації, висловлюють готовність скласти голови у боротьбі з ворогом під начальством свого гетьмана і вождя. Першим оголосив про те п. хмельницький староста і поручник королівської хоругви Стогнів, після нього поручники – коронного гетьмана і краківського каштеляна, Пржижембський, гусарської хоругви гетьмана польного, Сковеський, його ж козацької хоругви, Коморовський і

Чернецький, поручник хоругви руського воєводи. Пан коронний стражник, військовий писар і ротмістри Моцарський, Загоровський і Павловський заявили, що кожен з них готовий усім пожертвувати і сам заплатити своїй компанії, аби не допустити військової конфедерації. Така заява поручників і ротмістрів знищила головну опору цього вавілонського стовпотворіння.

Після цього польний гетьман знову вирушив на раду, ніби у вогонь. При його появі все відразу заспокоїлось. Важко висловити пером, з яким запалом, з якою любов'ю до вітчизни і поштивістю до короля говорив він до рицарства, упокорювався перед ним, обіцяв величезні нагороди, високо підносив їхню мужність, нарешті пригадуючи якусь дивну неприхильність їхню до себе незважаючи на давнє намагання прислужитися їм, плачем і слізьми закінчив свою промову. Така чутливість дуже вплинула на добрих солдатів, розворушила серця конфедератів і тому, залишаючи збори, вони обіцяли ще поговорити і домовитись між собою. Але оскільки у подібній справі не можна зволікати, а останні слова особливо мало втішали (бо з'являлись сумніви, чи не будуть вони радитися про вибір маршала і депутатів), то польний гетьман негайно послав до них поручників і найшановніших з товаришів, панів: польного коронного писаря, богуславського старосту Домініка Казановського і свого сина Петра, полковника в загоні брацлавського воєводича Станіслава Потоцького, п. обозного Багагновського і п. Жолкевського, доручивши їм просити приватно кожного не втрачати нагоди, але прислужившись і одержавши перемогу над ворогом, після усього лише вимагати виплати утримання. Якщо ж не отримають його, то гетьман зобов'язується забезпечити виплату своїм власним майном. Питання ж про баніції легше буде вирішити через послів після надання необхідної послуги Речі Посполитій і королеві. Жовніри обіцяли поставити це питання у приватних нарадах і в усьому задовольнити бажання гетьмана. Нашвидкуруч зібрали раду біля

церкви і повідомили, що готові протягом трьох тижнів служити Його Милості, але за своїми власними начальниками. Гетьман відповідав на це, що ніколи не крутістьовав і не керував свавільними загонами навіть в молодості, тим більше не має наміру так чинити тепер, ставши гетьманом і швидше виступить на ворога з малою купкою вірного війська, ніж стане втрачати свою гідність зв'язком зі свавільним збіговиськом. Нехай згадають, що й між святих існують різні ступені: один залишається єпископом, інший простим священиком. Жовніри вирішили, що ця відповідь вимагає нової наради, зібрали раду перед світанком і постановили протягом трьох тижнів залишаючись під начальством польного гетьмана, рушати на ворога, про якого знали достатньо не лише за чутками, але й тому, що їхні хоругви вже на нього нашттовхувалися. Після закінчення ж тритижневого терміну вони обіцяють одностайно довершити почату конфедерацію, вручити шаблю і присягнути на підкорення тому начальникові, якого самі оберуть. 10 грудня вранці рішення це було повідомлено п. гетьману через послів: Длотовського, поручника князя Ієремії, Ташицького, поручника маркграфа старости гродецького, Врублевського, поручника теребовельського старости, після чого все військо вручило гетьманові свою декларацію з великими привітаннями і тріумфом. Неможливо висловити радість польного гетьмана. Він дякував, начебто за надану йому особисто милість у розлогих і милостивих висловах, залишаючись весь час на морозі з непокритою головою.

Оголосивши після цього Їх Милостям, що шляхта і поміщики втікають зі своїх маєтків через появу значних козацьких партій за Дніпром, що полковник Павлюка Скидан зібрав раду в Корсуні, але, побоюючись чогось, вночі відступив у Мошни, а також що велика частина козаків канівських і стеблівських приєднується до повсталих, про що повідомляли п. Пшеджимирський і корсунський та межирицький підстарости, гетьман наказав війську зі всією

покvapністю та обережністю вирушати до Сахнового мосту<sup>1</sup>, маючи намір сам того ж дня ще раніше виступити до Богуслава. Пославши на Білу Церкву по артилерію, п. воевода виступив сам на ніч у Богуслав, часто повторюючи, що всю надію покладає на Бога, який незабаром розрадить його після пережитого неспокою. Передчуття це, дякуючи Богові, збулося.

### ***б) Похід на козацькі бунтівні міста після втихомирення військової конфедерації.***

Маючи у розпорядженні мало часу, потрібно було діяти якомога швидше, але оскільки секретний план гетьманів, який полягав у тому, щоб захопити в степах артилерію і знищити запорожців раніше, ніж вони з'єднаються з містами, став уже нездійсненним через зволікання, то прийнято було подвійне рішення. Перше, щоб чернігівський підкоморій, знайомий зі звичаями козаків, послав грамотою до них свого довіреного слугу переконувати їх підкоритися і обіцяючи милість гетьмана. П. підкоморій дійсно послав свого слугу Люлю з декількома молдаванами. Після цього 11 грудня п. польний гетьман відрядив у розвідку до Корсуня і Богуслава під командою коронного стражника хоругви панів: Коморовського, Хржонстовського, Вихровського і Загоровського.

Прийшовши до Корсуня, вони не застали вже там повсталих, а лише реєстрових і вірних козаків і п. підстароста Пшеджимирський відкрив перед ними ворота. Того дня гетьман чекав у Богуславі підходу решти хоругв і прибуття коронної артилерії, яка прийшла увечері того ж дня. Коли встановлювали на ринку гармати і вози та відсовували мажі з сіллю, то знайшли межі солі один віз із вівсом, котрому пушкарі зраділи більше, ніж солі. Того ж дня прибуло багато козацьких хоругв і полк п. Жолкевського, а на ранок наступного дня прийшли хоругви, що належали ко-

---

<sup>1</sup> Нині село Сахнівка на березі р. Росі в Канівському повіті.

ролеві, великому коронному гетьманові та багатьом іншим. Гетьман негайно виступив з ними та артилерією до Корсуня, а коли передові хоругви Його Милості підступали до міста, п. стражник за наказом гетьмана вирушив уперед до Сахнового мосту і зупинився на нічліг у селі Нетеребах <sup>1</sup> над Россю. Там наздогнав він повсталих козаків і, захопивши декілька десятків з них, усім зітнув голови. Коли гетьман наближався до Корсуня, то слухняні реєстрові козаки зустріли його на шляху, били чолом на доказ своєї покори і пояснили свою малу чисельність тим, що не могли утримати повсталих. Гетьман виїхав на нічліг до Корсуня у супроводі тисячі чоловік, а коронний стражник відрядив декілька чоловік за Сахновий міст здобувати язика і двох спійманих відіслав до гетьмана у Корсунь з ранковим вітанням. Від них дізналися, що Коростель стоїть у Дробрівці за Россю з полком у півтори тисячі чоловік, що ні про Павлюка, ні про артилерію ще не чути, але що чекають їх незабаром; що Скидан знаходиться у Черкасах, проте вони не знають, скільки при ньому народу. Разом з відправленням язика стражник обіцяв з'явитися до гетьмана, через що Його Милість пробув цей день у Корсуні, чекаючи стражника і решту хоругв. Але за цей час прибав до гетьмана п. Дробрівський, на якого минулої ночі напали козаки в містечку, все його майно забрали, а самого побили, так що він врятувався від них ледь живий. Приїхав і п. стражник коронний і, побалакавши з гетьманом наодинці декілька хвилин, тої ж миті поїхав. Важко сказати, про що вони говорили, але можна здогадатися, що про наближення ворога, бо декілька хоругв козацьких послані негайно на Рось.

Того ж дня підступили до Дробрівки, де зачинились 2 000 козаків, але оскільки їм зручніше було стріляти з самопалів, ніж нашим з пістолетів і луків, стоячи в болоті перед ровами, то необхідно було вигадати інший спосіб

---

<sup>1</sup> Нетеребки – село на березу Росі у Канівському повіті.

дій і, припинивши атаку, використати хитрощі. Хоругви наші, удавано обійшовши місто декілька разів, через ліс повернулися до свого табору, ніби упевнившись у неможливості ні увірватися до міста, ні знищити його вогнем. Підозрюючи, що наші влаштували у лісі засідку, значна частина козаків, вийшовши з протилежного боку з міста, рушили через ліс, але побачивши, що всі шляхи і проходи вільні, повернулись до товаришів. Знаючи, що щастя військове на боці того, хто пильнує і атакує не вагаючись, стражник дбайливо відбував сторожу, зірко слідкуючи за козаками і діставав язика. Гетьман польний, отримавши того дня звістку від корсунських козаків, що Скидан збирає значні сили і розсилає універсали, в яких твердить, що король втік до Литви з Польщі, де терпів утиски від коронних панів і прохає допомоги у козаків, поквапився покінчити з ворогом. Він наказав п. стражнику перейти за Сахновий міст, а сам вирушив 14 грудня з Корсуня до села Нетереби над Россю. Коли наблизились до ночівлі, за рікою показалось декілька хоругв легкої кінноти. Гетьман послав на рекогносцировку панів: Гижицького, Жолтовського і Коридона, які, наблизившись, дізналися, що це були надвірні хоругви п. стражника, що рухались до Білозора<sup>1</sup> за Його Милістю.

Гетьман розташувався з військом на нічліг над Россю у Нетеребах. Цієї ночі отримано було три донесення: перше, від п. стражника прислані два язика, які повідомили, що прибули зі Срібного, маєтку кн. Ієремії Вишневецького, з молдаванином Асламом, що були у Драбівці під час приступу польських військ і завдали збитків п. Драбовському; що Скидан має значне військо і повідомили також дані про зовнішність Скидана. Артилерія ще не прибула, про Павлюка немає звісток; як чутно, він залишився на Запорожжі, а замість нього йде Грицько Лихий. Один зі спійманих винуватив себе у тому, що дозволив іншим схи-

---

<sup>1</sup> Нині с. Пожежа або Воронцовське Білозір'я Черкаського повіту.

лити себе до бунту і говорив: „ Ліпше б мені було на свого князя робити. ” Ворогові було добре відомо все, що робилось у нашому війську: що війська всього 6 000 чоловік і шість гармат і що обов'язкова служба зводиться до трижневого терміну через конфедерацію. Інша звістка була отримана від сторожі, що вороги, бажаючи дістати у нашому ар'єргарді язика, намагалися перейти убрід річку з боку містечка на закраїнах війська, але коли вони наблизились, лід проломився, зчинилась тривога, загавкали собаки, збіглась іноземна сторожа і стріляла по них через річку з мушкетів. Третя пересторога отримана від пані Драбовської, яка надіслала до гетьмана з містечка свого пастуха у супроводі слуги. Той розповів, що коли він лежав в клуні, з'явилось декілька козаків, схопили його і розпитували про польське військо. Отримавши відповідь, що воно зайняло всю рівнину, козаки наказали провести їх у таке місце, звідки можна було б оглянути всю позицію. Пастух провів їх лісом до кургану на галявині лісу, звідки видно були вогні, що займали величезний простір у довжину й ширину. Довго дивилися вони, нарікаючи та зітхаючи, потім залишили декілька чоловік для добування язика, пастуха ж провели з собою півмилі по шляху до Білозора, де було багато кінних козаків, учетверо більше, ніж у загоні, який захопив пастуха, а тих було до півтора, якщо не більше. Коли вони розповіли про побачене, козаки стривожились і почали ремствувати, що ні Павлюка, ні артилерії не видко.

З настанням дня багато хоругв гусарських проходило від Корсуня просто до Сахнового мосту. Минула значна частина дня і гетьман, бачачи, що більшість армії ще не прибула, сам перейшовши міст через Рось і не залишивши нікого для охорони руху на таких довгих мостах і в лісах, повних ворогів, не знаючи, яка доля спіткає далеко відсталі хоругви, якби йому самому довелося відступити від мосту, призначив нічліг за мостом у Кумейках, наказавши вийти звідти сторожі, залишеній п. Лашем. Пильному



гетьманові набагато зручніше було стягувати хоругви, стоячи за рікою, ніж чекаючи їх по цей бік мосту. Знаючи позиції польного гетьмана, багато з хоругв прибули до нього протягом ночі, інші вранці перед битвою. Після прибуття п. польного гетьмана до табору під Кумейками, стражник відразу поквапився повідомити, що військо вже підійшло до Мошнів і наші вже зіткнулися з ворогом. Гетьман послав на підкріплення їм королівського секретаря Казановського, князя Четвертинського-молодшого, панів Гижицького і Загоровського, послав також свого сина воєводи Петра зі своєю козацькою хоругвою. Знайшлося до того ж немало охочих, як своїх, так й іноземців. Відбулась сутичка, ворог відійшов у місто і ніч змусила всіх розійтися; однак язик приніс звістку, що Кизим прибув з полком з-за Дніпра, а Павлюк того ж дня мусив прийти з артилерією до Мошнів. Звістка цілком підтвердилась, бо у цей день послав такий універсал в Домонтов:

*Павло Михнович, гетьман з Військом Його Королівської Милості Запорозьким.*

*Панам отаманам, товаришам нашим і всій братії поспільству бажаємо від Господа Бога доброго здоров'я, довгих років і успіху в усьому. Ваші Милості пиште до нас, даючи знати, що знаходитеся у Домонтові. Покірно просимо вас, милі браття, удень і вночі поспішати з гарматами у Мошни, бо й ми сьогодні вирушили туди ж з артилерією, але раніше, ніж устигли, жовніри спробували було прогнати наших товаришів з Мошнів. Однак їм не пощастило, бо декілька десятків їх лягло на місці, решта ж, почувши про гармати, відступила від Мошнів. Настала ніч, тому нам важко було гнатися за ними, але зі світанком будемо переслідувати ворога. Вас же просимо і наказуємо іменем усього війська під страхом суворого покарання, нехай кожен, хто називає себе товаришем нашим, відразу встає за віру християнську і золоті вольності наші, які ми кров'ю заслужили. А скільки у тих містах, тобто в Корсуні та інших, спустошено церков, а*

*по селах вирізано дітей і жінок! Тому вдруге просимо вас і наказуємо, щоб застали нас у Мошнах. За цим доручаємо вас милості Божій. Дано в Мошнах у вівторок 15 грудня 1637 року. Стефан Догоринський, писар військовий.*

Звідки ці люди, що не читали книг про військове мистецтво, знали спосіб так швидко збирати численні заго-ни? Чимало потрібно мистецтва, щоб розповісти іншим про свої перемоги, нараховувати так багато вбитих і викликати недовіру до королівської величності. Але брехливість є одвічною властивістю хлопів, тому бо вони з подібною безсоромністю писали стільки неправди про вбивство жовнірів, про свою силу, необізнаність короля про похід проти них, про спалення церкви у Корсуні, вбивство дітей і багато інших злочинів. У дійсності цього не було, бо не надійшло ще оголошення війни на той час, коли гетьмани знаходились у Корсуні. Наші залишались неушкодженими, тим часом як ворог не без втрат відходив з поля бою, а коли пройшов до міста, наші відступили почасти до Кумейок, де знаходився пан гетьман, почасти до Білозора, де стояв полк коронного стражника пана Лаца. Оскільки полк козацький і артилерія в той же вечір зайняли Мошни, то гетьман уночі послав до коронного стражника, прохаючи його зірко слідкувати за ворогом, до світанку обійти Мошни зі своїм полком і вранці з'єднати свій обоз з обозом Його Милості. Тому пан стражник не кликав слуги для роздягання, але заснув у панцирі та кірасі на каптанах, ніби на найм'якших матрацах, запрошуюючи всіх товаришів наслідувати його приклад, а піднявшись задовго до світанку, вирушив до Мошнів, перепинив шлях і захопив козаків, які йшли туди. Він дізнався, що цей козацький полк вислав уперед Кизим, погромив його і відіслав язика до гетьмана.

Його Милість щойно вислухав месу на честь Богородиці, причому, прохаючи Її милості й віддаючись під Її захист, він таємно дав обітницю на Її честь спорудити олтар у Летичеві. Після служби Божої привели козака, який

повідомив, що бачив Павлюка з артилерією у Черкасах, звідки він мусив не гаючись вирушити до Мошнів. Бажаючи отримати більш докладні відомості, гетьман подарував цього козака п. Киселю, який дарував йому життя і відразу зарахував до своїх драгунів, але той нічого більше не сказав. Услід за тим привели старого священика. Гетьман дарував йому життя і до того ж дав талера, щоб підбадьорити його. Цей повідомив, що напередодні бачив гармати у Мошнах на ринку; чи є там Павлюк, він не знає, бо козаки остерігаються священиків. Гетьман також подарував цього священика п. підкоморію. Відразу після цього привели козака, колишнього драгуна в піхоті кн. Ієремії Вишневецького; і цьому його Милість дарував життя, аби лише він говорив правду. Вклонившись низько і подякувавши, він розповів, що Павлюк уже прибув, артилерія також і війська понад 20 000; не всі мають рушниці, деякі озброєні рогатинами, косами, сокирами. Павлюк вирушив уже табором до Кумейок і вірогідно прибуде через годину; при ньому вісім гармат і багато пороху, йдуть козаки досить сміливо і „сердито”. Те ж саме підтвердив він і під присягою. Тоді гетьман, кинувши поглядом на присутніх офіцерів, мовив: „Для всіх буде відкрите поле честі й слави”. Після цього зажадав коня, щоб особисто оглянути позицію, наказав п. обозному і п. Петру Коморовському охороняти вози і надіслати їх до нього за першою ж вимогою, а сам виїхав у поле у супроводі чернігівського підкоморія і багатьох офіцерів. Він приглянув місцевість, зручну для бою і табору, бо чоло було закрите непролазним болотом. Тоді рушили з Кумейок вози, поставлені в десять рядів, до них приєднались вози полку п. стражника, після них рухались, як звичайно, хоругви в бойовому порядку. Багато хто з товаришів і сам гетьман, упокорившись перед Богом, стали до сповіді та причастя і Бог продовжив час так, що вози й війська встигли зайняти позицію.

Багато що віщувало щасливий кінець битви: по-пер-

ше, вітер віяв нам у спину і в очі супротивникові; по-друге, битва відбувалась у день руського свята св. Миколая, покровителя польного гетьмана; по-третє, дим від палаючої соломи, якої багато було в тісно забудованих Кумейках, весь нісся в очі супротивника; по-четверте, прибулі жовніри вельми охоче висловлювали повну готовність йти з гетьманом проти ворога, бо небагато може зробити начальник, який веде до бою солдатів супроти їхньої волі. Але найбільше можна було сподіватися на перемогу тому, що хлопи беззаконно виходили на бій проти власних панів.

### **7) Битва при Кумейках.**

Наступ селян являв вельми величне видовище: вони йшли табором, побудованим у шість рядів, з чотирма гарматами на чолі, двома по боках і двома при кінці, а посередині між возами йшло військо у кількості 23 000, правильно розділене на полки і сотні. Їм не можна було дорікнути в браку кмітливості та мистецтва, але все ж вони уподібнювались нерозумним тваринам тому, що сміливо, охоче і вміло повстали проти короля, Речі Посполитої, проти гетьмана і коронного війська.

Оплакував це ревний до православної віри пан підкоморій, кажучи: „Прекрасний це народ і велике у нього натхнення, достойне хвали, якби ж воно було спрямоване проти ворогів християнства, а не супроти свого короля, вітчизни і Речі Посполитої; тепер же воно варте засудження, а не хвали”.

Цю гідру привів за собою по п'ятах п. стражник до польного гетьмана майже від самих Мошнів до Кумейок аж на місце бою, де було вишикуване коронне військо. Не обійшлося без втрат з обох боків, особливо під час герців, при цьому стрілою з луку тяжко поранений в голову один з товаришів козацької хоругви брацлавського воєводи. Та гірше за все було те, що під час руху ворог дужим криком, богохульством, лайкою, непристойними та мерзенними словами ганив і ображав шляхту, жовнірів, гетьманів і

навіть короля. Коронне військо протягом півмилі було закрите з одного боку возами, розташованими в десять рядів, на чолі яких стояв іноземний полк з угорською піхотою польного гетьмана під керівництвом п. обозного і п. Коморовського. По другий бік, праворуч, звідки йшов Павлюк з табором, уздовж розмістилися полки у бойовому порядку з артилерією посередині. Піднявшись на пагорбок і побачивши військо, козаки нерішуче зупинились, але Павлюк підбадьорював їх, говорячи: „Або ж не знаєте, що ляхи у два ряди військо становлять? Йдімо!” і почали наступати на чоло, але не могли перейти болота і повели свій табір уздовж берега, ніби до кінця польського строю.

Гетьман однак скористався цим болотом і дуже укріпив кінець бойової лінії іноземною піхотою, влаштувавши ніби інше чоло, після цього наказав коронному стражникові відступати до цієї піхоти і прикрити її залишками своїх хоругв. Козаки йшли з розпущеними знаменами, з гарматними пострілами та гучними криками: „А далеко гетьман буде ночувати? Лящику, побіжиш до хащичу!” Але коронне військо не рухалося з місця, не відповідало на крики і то було доброю ознакою, яка віщувала перемогу. Коли ворог дійшов до середини бойової лінії, а військо продовжувало стояти спокійно, деякі з наших, що не знали про існування болота, гадали, що супротивникові дозволять або обкопатися біля води, або стати під вітер. Чудова то була здогадка, необхідна для щасливого кінця, проте виконання такої справи найкраще залишати Богові та гетьманові. Коли полк коронного стражника вишикувався „лавою”, зайнявши більшу частину ворожого чола і флангу з боку поля, козаки зрозуміли, що рухатися далі важко і почали бій густою стріляниною з гармат і самопалів. Дим, піднявшись, закрив козаків, чим за наказом гетьмана скористувались драгунські хоругви, які відповіли набагато довшою і грізнішою стріляниною; козаки, які не бачили їх раніше й побачивши тепер перед собою, здивувались і злякалися.

Тоді стали наступати інші, хоробріші козацькі полков-

ники зі своїми загонами і енергійніше стріляти в драгунів; але обер-лейтенант Морель з п. Жолневським зі свого боку завзятіше наступали на ворога. Польний гетьман надіслав від чола на праве крило на підкріплення їм піхоту п. Бігановського, який у той час за наказом гетьмана супроводжував вози, потім Й. М. звернув увагу на коронну артилерію, навів її на середину табору і наказав капітану артилерії почати забавку.

Правда, стріляла й ворожа артилерія, але мало завдавала шкоди; наші гармати грали краще, бо вороги стриба-ли моторніше. Офіцери нудьгували таким довгим чекан-ням під знаменами і, помітивши, що гетьман дуже схи-ляється до приступу, сповнені запалу, прохали у нього наказу почати справу. Гетьман поглянув на козацький табір, а там численні вози, зупинившись на полі битви, почали шикуватися знову, подвоюючи попередні ряди, щоб укрі-пити табір у дванадцять рядів. Тому, бажаючи попередити зайві труднощі при розриванні більш укріпленого табо-ру, гетьман наказав прорвати його там, де вози стояли ще лише у шість рядів і послав попереду всіх свого сина Пет-ра, який командував на його місці козацькою хоругвою. У цій хоругві відзначались хоробрістю і поручник, і хорун-жий, і товариші, але в тисячу разів хоробрішим виявився молодий воїн, на той час ротмістр, воєводич, син гетьма-на, який бився без панцира і кольчуги, отримавши наказ йти просто у вогонь і нести життя, молодість і багатство під меч розгніваного Марса. Він не лише встояв проти міцності табору, але майже вскочив у самий вогонь і, по-вернувши на себе всю лють хлопів, втратив двох товаришів, що стояли поруч нього, Каменського і Матвія Цепелевсь-кого, декілька разів відважно наступав і відступав зі своєю хоругвою, доки прорвав оточений табір за допомогою інших гетьманських хоругв. Можна визнати гетьманові польно-му, що він, маючи у старечих літах одного лише сина, виш-колював, випробовував і вдосконалював його, як орел для того, щоб в майбутньому кожен міг упізнати гетьманську

кров, сина великого полководця, народженого для відважних подвигів і належних своєму почесному родові відзнак.

Далі виступала інша хоругва польного гетьмана під керуванням п. Сковецького; сміливо вдаривши у вози кінськими грудьми, вона заплатила за цю сміливість втра-тою двох шанованих товаришів, Конаржевського і Бенецького; останній поранений гарматним пострілом під коліно. Крім них вбито декілька чоловік обслуги. За нею наступала хоругва п. краківського, великого коронного гетьмана. Тоді козаки розділили всі свої сили на дві частини: одна стала чолом і артилерією, інша захищала табір від розриву. Від їхньої стрімкості загинуло троє хоробрих товаришів: Гноїнський, Подкоцький і Магнуський: поранений був і поручник, до того ж убито двоє слуг і понад десять чоловік поранено. Наступала хоругва руського воєводи, яка також втратила улюбленого товариша Улеського: восьмеро чоловік поранених винесено з поля бою та семеро слуг залишилися вбитими. Потім королівська хоругва, не чекаючи наказу, сама кинулась до табору, але також зазнала втрат: вбитий п. Прусимський, троє товаришів поранено, вбито також п'ятеро чоловік прислуги і поранено дев'ять. Тричі відступали всі хоругви і знову повертались, доки з Божою поміччю не прорвали табору. При цьому поранений був богуславський староста (Казановський) командир хоругви; кінь його був забитий, а сам староста, зіскочивши з нього, ледве не був затоптаний кіньми, але встиг врятуватися, впавши за пень. Секретар, Адам Казановський, бачив як той лежав, але не міг подати допомоги, бо вів в атаку власну хоругву. Тоді убиті: п. п. Поцей, Черемовський, Бодаровський і четверо слуг. Жодна з хоругв, які пробились до табору, не вийшла звідти зовсім без втрат, як можна бачити з доданого переліку. Дісталось при цьому й самому польному гетьманові, під яким були прострелені два коня а також піхви його шаблі, сам же він залишився неушкодженим, бо ватажків особливо оберігає Бог.

Якщо такими були наші втрати, то звичайно не меншими вони були й серед козаків після того, як розірвано було табір; бо коли притупилися наші шаблі та палаші, жовніри у них же вихоплювали рогатини і багатьох вбивали їхньою власною зброєю. Солдати кинулись за козаками, витісненими з табору і тим самим дали можливість тим, що залишились, зменшити й зімкнути табір; у цей час втік з табору п. Люля, слуга п. Киселя, захоплений козаками. Бачачи, як багато наших вбито при розграбуванні возів і бажаючи запобігти небезпеці від козаків або від вибуху пороху, гетьман наказав своєму синові спалити порох, знайдений у козацьких возах. Той кинувся до обозу, підпалив вози з сіном і соломою, вогонь дійшов до пороху і підірвав його. Після цього гетьман наказав своїй угорській піхоті зайти з іншого боку козацького табору, а з цього боку посилити стрілянину з гармат у центр. Це створило замішання, козаки почали розривати табір, причому втекла їхня старшина разом з Павлюком. Інші, бачачи неминучу загибель, кинулись з відчаєм на німецьку піхоту. Там вбиті п. п. Морель і Жолкевський, поранені: поручник п. обозного і п. Мочарський. Проте німецька піхота наступала з таким завзяттям, що відтіснили козаків від частини їхніх гармат, а загін піхоти п. Бігановського прислав у табір козацьку гармату і знамено з орлом на деревку і яблуком у вигляді золотого серця. Після цього поляки знову і з більшим завзяттям кинулись до табору і підступали до нього зі свіжими полками до самого вечора. Козаки, бачачи, як важко їм оборонятися, почали відступати табором з декількома гарматами, покладаючи всі надії на настання ночі, бо й пороху залишалось в них вже небагато. Тим часом гетьман послав до себе в обоз за кіньми, щоб забрати гармати, яких було привезено чотири, а п'яту віддано п. Лащу. За годину опівночі козаки зупинилися в долині навпроти чола коронного обозу і відразу ж узялись обкопуватись; незабаром припинили роботу, оскільки, незважаючи на темряву, по них стріляли з гори, а самі з декілько-



ма десятками возів і парою гармат у три години ночі зупинили свій табір і врозсип кинулись до Мошнів. Викликалися, правда, охочі з солдатів, які бажали з небезпекою для життя узяти приступом цей табір, але гетьман не дозволив, міркуючи, що й так уже занадто багато пролито шляхетської крові і що ця втрата не винагородилась би навіть остаточним знищенням хлопів. Тому він наказав усім очистити поле, залишити лише звичайну охорону, а оскільки іноземним загонам не дісталось мушкетних куль, яких використано було до 50 000 у цій битві, то цілу ніч вони були зайняті відливкою їх, а вози, запряжені зранку, так і ночували запряженими.

На ранок 17 грудня ворог не з'являвся, дано було сигнал напувати коней, а тим часом багато хто з панів вирушив з гетьманом на поле бою. Тоді старі воїни призналися, що ніколи не бували у такому тривалому і сильному вогні і не бачили такої кількості трупів в одному місці. За свою зухвалість і ницість ворог волею Божою знищений малочисельним військом, а всі його надії згинули разом з втратою артилерії, знамен, бунчука і печатки.

#### **8) Перелік поранених і вбитих у битві при Кумейках.**

Немає смерті прекраснішої, як смерть на полі бою, тому додаю тут список звитяжних богатирів, синів корони, що вкрили себе безсмертною славою на вічні часи, хоча вони й загинули від рук людей нікчемних і жалюгідних. Нехай залишаться їхні імена у пам'яті багатьох віків і поколінь.

(Далі йде детальний перелік вбитих і поранених по хоругвах. Загалом вибуло з лав вбитими: товаришів 20, у тому числі капітан Ян Жолкевський, 68 слуг і 136 коней; поранених: 83 товариші, у числі їх п'ятеро офіцерів, 94 слуги, 175 коней.

Втім сума втрат була набагато більшою, оскільки багато які хоругви не надали своїх списків і втрати їхні не внесені до загального реєстру. Можна зауважити, що іно-

земні хоругви угорська і волоська зазнали найбільш відчутних втрат.

Далі йде хвалебна епітафія польським воїнам, а на останку – лайливий надгробок загиблим козакам).

*9) Похід проти Павлюка до Боровиці, його здача, умови, підписані з козаками, їхня присяга, замирення війська.*

17 грудня, наступного дня після поразки свавільних козаків, військо у бойовому строю рушило до Мошнів; коронний стражник зазвичай поспішив зі своїм полком, але не застав уже там ні Павлюка, ні його війська. У замку залишалось трохи людей, невинних у повстанні, та деяка кількість хворих козаків, до того ж декілька здорових переховувалось у погребях, але ніхто з них не залишений живим. Військо розташувалось на нічліг у Мошнах; вночі знявся вогонь і частина міста згоріла. Протягом наступного дня військо відпочивало. Отримана звістка, що Павлюк пішов з Черкас. Того ж дня надійшла пошта з листами від короля і від п. краківського, який повідомляв, що король продовжив службу солдатам у повному складі хоругв, обіцяючи при тому виплатити їм утримання зі своєї власної скарбниці, якби це виявилось необхідним. Король розіслав універсали по містах і волостях з наказом – повсталих козаків карати смертю і конфіскацією майна. Про те ж були й універсали до козаків, з яких наводжу один:

*Владислав IV, Божою милістю король польський, великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький, жмудський, ліфляндський, смоленський, чернігівський і шведський, готський, вандальський спадкоємний король.*

*Усім загалом і кожному окремо, кому про те знати належить, а саме старостам і урядам міським, підстаростам і державцям усіх наших мастків на Україні, люб'язним нам, сповіщаємо нашу королівську милість. Люб'язні нам вірнопіддані! За відомостями, отриманими від наших вельможних гетьманів, свавільні козаки ухилилися всупереч присязі від належної нам покори і, забуваючи нашу*

*королівську милість, з якою ми прощали їхні злочини, все більше міцнішають і посилюються, проливаючи кров осіб як шляхетських, так і решти станів, грабують і спустошують українські села і містечка. Тому ми послали проти них гетьманів з військом нашим і вимагаємо також від ваших вірностей, щоб ви як самочинно, так за посередництвом своїх урядів і намісників усюди карали смертю цих бунтівників, конфісковували їхнє майно та з можливою швидкістю і суворістю придушували цей заколот, який не цінуючи нашої милості і благодіянь, заслуговує викорінення мечем і найсуворішими заходами всюди, де з'явиться. Для того, щоб цей універсал якомога швидше дійшов до загального відома, ми бажаємо, щоб міські уряди, вписавши його до своїх актових книг, наказали публікувати його у містах звичайним чином і щоб ніхто не смів виявляти непокору, як через почуття свого обов'язку, так і під страхом нашої немилості. Дано у Варшаві 1 грудня 1637 року, царювання нашого у Польщі у п'ятий, у Швеції в шостий рік.*

Пошту відразу ж відіслали назад зі звісткою про щасливий кінець битви. У той же день приїхали до гетьмана поручники, що не були у справі, і шкодували з цього приводу. Прибули і реєстрові корсунські та білоцерківські козаки, яким гетьман наказав з'явитися у середу; ці були задіяними в числі восьми тисяч чоловік і втратили до двохсот. Привели туди ж козака Млієвського, який приїжджав послом до гетьмана з Корсуня; він розповідав, що бунтівники взяли його силою і присудили до участі у битві: втім вони не взяли його одягу і литої шаблі, з чого можна зробити висновок, що він брав участь у зраді, як це підозрювали про нього ще в Рокитній. Гетьман помилував його, але сам Бог покарав його іншим способом.

Намірюючись наступного дня виступити з Мошнів, гетьман послав до Черкас хоругви, які не були в битві, доручивши командування ними своєму братові воєводичу брацлавському Станіславу Потоцькому, з наказом, якщо

не застануть ворога у Черкасах, поспішити за ними до Боровиці і там утримати його до прибуття самого гетьмана з військом. Солдати йшли з піднесенням, сподіваючись виконати свою службу і відшкодувати втрачену нагоду. 19 грудня гетьман виступив з Мошнів до Черкас, пославши уперед п. стражника, за яким вирушило багато охочих; але коли військо прийшло до Черкас, місто палає вогнем так, що небезпечно було зупинятися в ньому. Міщан там небагато, а козацьких домів дві тисячі. Хоча гетьман наказав гасити вогонь, але піднявся такий сильний вітер, що вціліли лише окремі будинки поблизу замку, ніби Божа кара вразила місто. Вранці військо разом з коронною артилерією рушило до Боровиці, звідки повідомили, що Павлюк обложений з двома тисячами козаків. Зраділе військо кинулося з усім поспіхом і розташувалось на нічліг у милі від Боровиці, а гетьман вночі послав туди 500 драгунів і пару гармат, бо і ворог узяв з Черкас у Боровицю три гармати і шість гаківниць. Перед світанком у таборі почали гарматну стрілянину і п. Жолтовський почав готувати укріплення, наблизивши шанці ближче до міста; побачивши це, ворог почав благи пощади. 20 грудня підійшов до Боровиці польний гетьман з військом у бойовому строю, оглянув місто і зауважив, що обложеними використано усі запобіжні заходи, багато хоругв маяло у місті, проте ворог, оточений з усіх боків почав тривожитись: грізним був для них п. воєводич, який знищив тих, що йшли до Павлюка, але ще грізнішим сам гетьман, бо повністю оточив їх шанцями, навіть відрізав воду. Правда, вони чинили рішучий опір, відстрілюючись і зводячи сильні укріплення, але у тих випадках, де люди доведені до крайнього відчаю, не діють людські зусилля. Тому вони просили пощади заради ран Христових і крові, пролітої на хресті. Їм послані у відповідь королівські універсали і чернь заціпеніла від жаху, впевнившись, що Павлюк говорить неправду і що король не знав про цю війну. Тому чернь збрала раду, на якій обраний новий старшина на прізвище

Каїрський, а Павлюка вирішено заарештувати. Хтось попередив його про це і він втік вночі зі своєю дружиною, але зустрів пильну сторожу Жолтовського, який не випустив його з палісадів і повідомив гетьманові. Той прибув на місце і після дванадцяти гарматних залпів, спрямованих на місто, підпалив його ракетами. Толі обложені знову прислали просити пощади, висловлюючи готовність виконати всі вимоги гетьмана, аби менш винні залишені були живими. Гетьман поставив умову – видати Павлюка, Томиленка, Скидана та іншу старшину, решті ж дарував життя. Посли обіцяли наступного ж дня вислати усіх названих за винятком Скидана, який перебував у Чигирині; тоді їх узяли під варту, а охочі з солдатів протягом ночі тримали піші караули навколо міста. У вівторок 21 грудня о третій годині ранку видані були полоненні майже на тому ж самому місці, де Павлюк колись розстріляв гетьмана Саву та інших, і відразу віддані під варту п. Жолтовському. Після цього оповіщено наказ, щоб ніхто з наших не входив у місто, доки не закінчать з козаками; але оскільки було багато хворих, то для них виділили одну вулицю, щоб не залишати їх на холоді, й у середу доправили до міста. У п'ятницю вдарили сигнал для скликання козацької ради. Козаки вийшли у поле і там чекали гетьмана, який послав замість себе чернігівського підкоморія п. Киселя, старосту носовського з п. обозним. Відкривши раду, Кисіль відібрав у них знаки козацького гетьмана, булаву, знамено, бунчуки і печатки, після цього від імені польного гетьмана призначив їм полковників, осавулів, суддів і військового писаря, призначення ж генерального старшого, волею гетьмана, було відкладене до сейму, причому тимчасово до королівського призначення поставлений був старшим Ілляш, найстарший з полковників. Після цього підкоморій написав їм присягу і договір такого змісту:

*Ми, найнижчі підніжки Й. К. Величності, пана нашого милостивого, пресвітлого сенату і всієї Речі Посполитої,*

панів наших милостивих вірні піддані: Левко Будновський і Лютай, військові осавули, полковники: черкаський, Яків Гугнівий, канівський, Андрій Лагода, чигиринський, Григорій Хомович, корсунський, Максим Нестеренко, переяславський, Ілляш Караїмович, білоцерківський, Яцина, яблуневський, Терешко, судді: Богдан і Куша, писар Богдан Хмельницький, всі сотники, отамани і чернь, браття поспільство, молодці Війська Й. К. М. Запорозького. Для того, аби на подальші часи не лише серед нас, але й серед нащадків наших залишалась вічна пам'ять як покара за наші злочини супроти непереможного величності Й. К. М. і всієї Речі Посполитої, так і їхнього милосердя, признаємося, що ми з вини старших забувши куруківські статті, писані нашою кров'ю, порядки, встановлені для Запорозького війська ясновельможним Станіславом Конєцпольським, краківським каштеляном і великим коронним гетьманом і принесену нами присягу, сперш ганебно побили старшину, поставлену нам від королівського уряду на раді при Русаві вельможними королівськими комісарами, паннами: Адамом з Брусилова Киселем, підкоморієм чернігівським, старостою носовським і Станіславом з Потока Потоцьким, воєводичем брацлавським і полковником; після того, прийшовши до Черкас, ми захопили запорозьку артилерію, після чого, прийнявши до себе посполитих понад встановлений реєстр у 7 000, дозволений королем і Річчю Посполитою, насмілилися з нашим старшим Павлюком виступити проти коронного війська під командуванням ясновельможного Миколи Потоцького, воєводи брацлавського, гетьмана польного коронного, надісланого для упокорення нещасних наших бунтів, і вступили з ним у битву. Там же на місці цієї битви, між Мошнами і Кумейками, учинився над нами святий і праведний суд Божий, бо коронне рицарство табір наш зруйнувало, відібрало артилерію, знамена, бунчуки і всі клейноди, з давніх часів заслужені від пресвітлих королів і Речі Посполитої, а більша частина війська полягла трупами. Нас же, що залишили-

ся живими, ясновельможний гетьман польний з військом коронним у Боровиці праведним судом Божим на тому самому місці, де раніше побита була нами наша власна старшина, оточив звідусюди, обніс шанцями і мав намір добити штурмом.

Толі ми всі, що відступали разом зі своїм старшим і були у цій облозі біля Боровиці, не бажаючи проливати до кінця християнської крові, але жадаючи зберегти свої голови для служби Речі Посполитій, просили милосердя у ясновельможного гетьмана польного коронного за посередництвом тих самих комісарів, які раніше створили військо і дали нам старшину. Ми видали старших наших, які привели нас до такого занепаду і були причиною усього зла, тобто Павлюка, Томиленка і деяких інших, а Скидана, призвідця тих же бунтів, який устиг втекти, зобов'язуємось усі разом розшукати і доправити до рук ясновельможного гетьмана польного. Оскільки старшого над військом, якого ми донині звикли мати серед себе, ясновельможний гетьман за наш злочин не побажав призначити аж до подальшого розпорядження короля і Речі Посполитої, призначивши лише полковників, то верховне начальство на час вручено п. Ілляшеві, переяславському полковникові, який, не беручи участі у бунтах, мирно залишався при коронному війську. Тепер усі ми, прохаючи подальшої милості короля і всієї Речі Посполитої присягаємо залишатись у спокої і ладу і призначаємо з посеред себе посольство до Й. К. Величності, пресвітлого сенату і всієї Речі Посполитої, а також до ясновельможного каштеляна краківського, великого коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Що ж стосується Запорозжя, морських човнів і звичайної сторожі, то ми зобов'язуємось бути готовими виступати за першим наказом ясновельможних гетьманів коронних і призначених комісарів, човни спалити, якщо буде таке розпорядження; і вислати з Запорозжя всю чернь, яка перевищує число встановленої там сторожі. Що стосується реєстрів, доведених у цей

*час до безладу через нашу поразку, то відносно цього, віддаючись на волю і милосердя Й. К. Милості і всієї Речі Посполитої, також яснорозумних гетьманів коронних, ми зобов'язуємось згідно компуту, складеного для нас комісарами і в тому порядку, в якому бажає мати нас милосердя Й. К. М. пана нашого милостивого, перебувати на майбутній час у повній вірності й підданстві Речі Посполитої. Усі це підтверджуємо присягою, здійнявши руки до неба, а ради вічної і безсмертної пам'яті, як про покарання за наші злочини, аби і на майбутні часи не повторилися подібні бунти, так і про обіцяне нам милосердя даємо цю грамоту з військовою печаткою і підписом військового писаря. Ця грамота мусить завжди знаходитися при військових реєстрах і для того, щоб ми пам'ятали, як отриману кару, так і милосердя Й. К. М. і всієї Речі Посполитої.*

*Писане у повній раді під Боровицею, напередодні Різдва Христового р. Б. 1637. Богдан Хмельницький, іменем усього Війська Й. К. М. Запорозького, як військовий писар при печатці рукою власною.*

Після принесення присяги старшина прийшла дякувати польному гетьманові, який напучував їх пам'ятати присягу, надалі не порушувати вірності королю і Речі Посполитій, а нинішніх заколотників знайти і покарати. Отримавши звістку, що у чотирьох милях звідси, в Ірклієві, перебуває Кизим з чотирма тисячами війська, гетьман послав до нього Станіслава Потоцького, а реєстровим наказав наступного дня з другого боку заходити до Ірклієва. Прибули також і старші козаки з Дорошем і Цехринєю, прохаючи милосердя, яке і було їм обіцяно за умови видачі Скидана та решти бунтівників. Вони твердили, що Скидан втік на Запорожжя. Інших же видали: Куша і Сачка, Павлюкового полковника, а Скидана обіцяли розшукати, у чому й присягнули.

У день Різдва Христового, віддавши честь Богові гарматними пострілами під час ранкової відправи і прослу-



хавши літургію, коронне військо зібрано на раду, де гетьман посилено і милостиво дякував усім за згоду служити протягом трьох тижнів, за таку успішну службу і покору йому і Речі Посполитій; повідомив, що нові ватаги зібрані Скиданом за Дніпром, за якими показуються ще інші, а через те, що обіцяні три тижні добігають кінця, просив кожного з поручників з тим же завзяттям до кінця нищити ворога. Деякі були згодні і не суперечили, інші воліли розійтись; нарешті обіцяли служити до 1 березня, тобто до кінця сейму і обрали послами на сейм для доповіді про їхні потреби старосту хмельницького, старосту богуславського і п. п. Корицинського, Длотовського, Стена, Убиша та інших. У той час як рицарство відбувало раду, козаки у кількості трьох тисяч йшли проти Кизима до Ірклієва при звуках бубнів і шаламайки сіс. Старший полковник їхав оточений знаменами, під бунчуком, тобто з білим значком з двома кінським хвостами, які звисали нижче яблука, і вкритими чорним чохлом. Багато хто, дивлячись на них, думав: „Якщо зрадите Речі Посполитій, то ніхто вже не жалиться над вами“. Та, дякуючи Богові, вони довели свою вірність. Коли ж надіслані були вірні язики від п. воєводича і п. Гижицького, які повідомляли про нові юрмиська і про те, що Кизим послав свого сина разом з Кропцем до Лубен за гарматами, гаківницями і людьми, гетьман у той же вечір поїхав до Дніпра, щоб дізнатися, чи не можна переправитися з артилерією.

Ніч була сприятлива, крига на Дніпрі встановилась; на ранок 25 грудня військо рушило і перейшло з гарматами на другий берег, та ледь відійшло півмилі від Дніпра, як реєстрові козаки привели Кизима до гетьмана, а його селянське ополчення розігнали. Видно, сам Бог сприяв гетьманові, посилаючи за його бажанням і дощ, і мороз, і перемогу. Тому, заспокоївши з Божою поміччю Україну, за такий короткий час, Й. М., прибувши з усією армією до Ієреміївки, частину війська відіслав назад за Дніпро на квартири, іншу частину з гарматами і полоненими послав

до Києва, третю відрядив далі за Київ, до Муравських Шляхів на зимові квартири, з наказом повсюди придушувати повстання. Та коли гетьман, розпустивши таким чином військо, сам наближався до Ірклієва, відбулося нове заміщення: отримано письмове повідомлення з Лубен, що там утретє вже збирається ворог і спустошує місто. Спершу Скидан, опісля Кукла і Скребець, тепер Кизименко і Дукренко, які спалили костюл і кляштор, бернардинів повбивали і забороняють їх ховати, вбили також п. п. Клобучинського з братом і слугами, Бедлинського, Висперського з дружиною і матір'ю, Красносельського, Каленського, Пудловського, Гловацького, та багатьох інших шляхтичів і євреїв. Й. М. знову послав свого брата Станіслава Потоцького, п. п. Казановського, Гижицького, Коморовського, Вихровського, кн. Четвертинського та інших з хоругвами, і одночасно наказав полковникові миргородському зайнятися справою, затримувати і карати винних.

Сам гетьман вирушив до Переяслава, покарав там бунтівників, трьох скарававши смертю, і так майже в кожному містечку, а за його прикладом і самі пани карали своїх непокірливих підданих, то смертю, то позбавленням майна. У день Нового року вирушив до Ніжина, де зустрів щирий прийом і всілякі запобігання з боку чернігівського підкоморія, аби затримати дорогого гостя, хоча й сам він через козацькі війни був лише тимчасовим гостем у своєму домі. По прибутті до Ніжина гетьман наказав скарати бунтівників: Пирога і п'ятьох старшин: сюди ж козаки Миргородського полку привели й Кизименка. У той же час отримано листа від великого коронного гетьмана, який у схвальних висловах привітав польного гетьмана з такою гучною перемогою і швидким упокоренням краю.

(Далі міститься сам текст листа, що сповнений красномовства, але не становить фактичного інтересу).

Пробувши недовгий час у Ніжині, гетьман вирушив до Києва, щоб дати законний лад у цьому центрі заворушення, тим часом як у призначених пунктах стояли напо-

готові хоругви. Місто прийняло гетьмана з належними почестями, його відвідав митрополит, а новозапочатковані школи вітали пишною промовою. Наступного дня гетьман наказав посадити на палю ватажків бунту та блюзнірів, Кизима з сином, а третьому, Кушеві зітнути голову. Того ж дня він розпорядився, аби полковник Ілляш у присутності призначених комісарів склав список реєстрових козаків, щоб бачити число, якого бракує, і прийняти від усіх присягу.

Пізніше вирушили у перший день посту на той же перепис до Трахтемирова п. чернігівський підкоморій і полковник королівських військ Станіслав Потоцький. Там відбувалось велике сум'яття, бо Скидан, зібравши п'ять тисяч бунтівників, піднімав уже повстання на Запорозжжі. Але зусиллями комісарів селян вдалося заспокоїти, а козаки поодинці присягнули на розп'ятті у дотриманні Куруківських статей. Після цього польний гетьман послав на Запорозжжя ротмістра Мелецького і старшого полковника Ілляша з приписом прийняти і там присягу, спалити човни і відібрати київські гармати, які були узяті п. краківським у міста під розписку і надіслані в Кодак, захопити Скидана і вивести надлишок сторожі із Запорозжжя. Далі гетьман вирушив до Летичева у супроводі полонених і козацької артилерії, захопленої як військовий трофей. Чотири гармати мали написи: „Ferdinandus me fecit”, „Rudolphus secundus Imper.”, „Rudolphus secundus Imperator, Bohemiae Rex, etc.”, четверта з арабським написом, п'ята гладенька без поміток, шоста київська кручена, сьома віддана п. стражникові, восьма пожалувана реєстровим козакам; інші гармати, взяті козаками по містах, повернені цим містам. Звідси гетьман вирушив до Тисмениці, де йому вручено було вдячне послання від короля.

---

### Щоденник 1638 року

*1) Про розподіл зимових квартир для коронного війська після минулорічної перемоги над Павлюком.*

Усі поради Плутарха сповнені глибокого змісту, але понад усе заслуговує він вдячності, нагадуючи передбачливим полководцям, з якою розважливістю треба турбуватися про розквартирування військ. Ясновельможний п. краківський, великий коронний гетьман і тепер зі звичною своєю передбачливістю, для більшої безпеки Речі Посполитої і припинення пожежі, доручив польному коронному гетьманові попередньо оглянути позицію за Дніпром. Почасти тому, що ніщо не може бути шкідливішим, як нехтувати ворогом, хоч би й наймізернішим, а тим більше таким, який гніздиться у самих надрах держави, завжди може за бажанням зібратися у великій кількості, володіє достатньою артилерією і тримається безстрашно при найменшому природному захисті – болоті, кушах тощо. Почасти ж тому, що завжди слід остерігатися упокореного ворога, особливо того, який витримував і відбивав татарські сили, вміє витримувати голод, спрагу і всі негаразди, навіть часом з невтомним працелюбством зводить могутні голландські батареї, парапети, вали і шанці, а на своїх пласких човнах наслідує на воді іноземні морські прийоми і звичаї. Почасти також тому, що нічим не можна так знесилити ворога і швидше розсіяти бунтівні юрмища, як зайняттям вигідних позицій у стані супротивника, особливо у цьому краї, бо як варвари природні вороги народів цивілізованих, так само русини вороги поляків. Тому, якщо солдатам призначити квартири за Дніпром, у козацькому лігвищі, де перебувають їхні дружини, діти, засіки, худоба, хутори та інше майно, то цим найкраще можна упокорити бунтівників.

Через це ясновельможний п. краківський не лише слідкував зірким поглядом за розподілом квартир, але майже уподібнився до Аргуса, з такою передбачливістю призначав їх, маючи на увазі при цьому і цілісність держави, і гідність Й. К. М., і мир у Речі Посполитій, і славу польської зброї, і сили язичників, що кочують поблизу України. А оскільки розповсюдилась чутка про новий бунт

в Пруссії, де Данциг зазіхав на морське володарювання, посилаючись на якісь привілеї та якусь грамоту, нібито видану йому кимсь від імені усіх штатів королівства і звертався до захисту іноземних держав, то п. краківський розподілив коронні війська: частиною їх зайняв Придніпров'я та Задніпров'я, убезпечивши всі шляхи при Дніпрі, іншій частині призначив стоянки у Польщі, поближче до прусського кордону, щоб зручніше слідкувати за безпекою держави. Після цього доручив польному гетьманові, товаришеві по мечу і мудрості, подальше упокорення повстання в Україні. Польний гетьман вивів польське військо з-під Ієремієвки та Ірклієва, розмістив жовнірів по квартирах, залишивши реєстрових козаків у підпорядкування, після чого передав начальствування своєму братові Станіславу Потоцькому, воєводичу брацлавському, ротмістру королівських військ, якого призначив полковником, бо не міг залишити на своєму місці нікого вірнішого.

## ***2) Вигоди, які отримала Річ Посполита від розподілу квартир для війська.***

Зазначене розквартирування військ мусило принести і дійсно принесло немало вигод для Речі Посполитої, бо відновлено було втрачений в Україні спокій для поміщиків, стосовно якого багатьом доводилося сумніватись, оскільки вони знали переконання непокірних козаків, які розраховували відпустити війською квартири тільки по цей бік Дніпра і то лише до берегів р. Росі. Таким розквартируванням не лише приборкана тиранія над домами, особами та майном шляхти, не лише розшукані й повернуті костьолам викрадені з них начиння і св. чаші, не тільки спіймані бунтівники і заколотники і видані для кари, повернуте право суду гетьманам і власним їх панам, але завдяки такому порядку розквартирування солдати не дозволяли ні збіговисьок, ні розповсюдження лихих задумів. Тому кожен бунтівний козак сидів тихіше, і покірливіше дивився на жовніра, ніж вовк, який втрапив у пастку; і прислужував-

ся, і ніяковів, і проклинав дружину. Нарешті після зайняття зимових квартир немалу користь, яка заслужила гетьманам велику вдячність, є те, що всі міста, уходи, укріплення від Дніпра до Муравського Шляху і звідти в дикі поля аж до Запорозжя, які належали доти козакам, всі оглянули і виміряли солдати і те, що у давнину відоме було лише вільним козакам, за що вони отримували в нагороду посади полковників і старшин, про те дізнався нарешті кожен звичайний солдат у найвіддаленіших козацьких поселеннях в Україні, і все це він може розповісти і показати. Нарешті Річ Посполита одержала і ту вигоду з такого розподілу зимових квартир, що при початку нового заколоту вдалося відразу зустріти його грудьми і дати відсіч на перший час, що було б не тільки важко при віддалених стоянках, але й пов'язане з небезпекою. Тим часом як тепер коронним військам легко було відбити найсильніший наступ, ніби якусь домашню сварку.

### *3) Навесні козаки покладають надії на Дніпро-Славуту.*

Різноманітні способи обираються воєначальниками для подолання ворожих сил. Так, наприклад, прадавні литовські князі, не маючи змоги перемогти німецьких рицарів, переселяли до укріплених замків на шістдесят і більше миль вглиб краю своїх підданих з усім їх майном, а коли сподівались на наступ ворога, тоді й зелені поля, і міста, все віддавалось у жертву вогню. Коли ж ворог, увірвавшись далеко вглиб країни, встигав проминути пожежі та пустки, він до того страждав від голоду і втоми, що мусив відступати, переможений без бою, не знаходячи ні пасовиськ, ні харчування.

Деякі приміряються в одну ціль, а б'ють в іншу і швидко вражають ворога; деякі перемагають супротивника, покладаючи надію на міські укріплення, на запаси зброї і провіанту, та багато інших способів можна зустріти як у політиків, так і в стратегів. Але для козаків, що жили понад

Дніпром і Доном, найбільші надії на безпеку дає вода, тобто річка чи болото. Тому вони назвали Дніпро Славутою, тобто гутою чи кузнею їхньої слави, а Дон паном „Доп”. Там, де козак позбавлений води, болота чи яру, він загинув; над водою він вельми сильний, кмітливий і здатен на великі подвиги, без неї ж глухий, німий, нічого не знає, і гине, як муха. Тому зима, коли не можна обкопуватись і прикриватись водою, лютий ворог козакові й найгірший час для війни; зате весна, літо і частина осені це для нього хліб, багатство, всіляке благополуччя. Тому початок повені на Дніпрі надав козакам стільки відваги, що вони замислили воскресити загиблу і поховану під Курейками славу. З цією метою, обравши собі Острянина<sup>1</sup> старшим на Запорожжі, а при ньому Скидана, послали просити на допомогу донських козаків. Після цього розіслали листи та грамоти в більш відомі монастирі та міста, відправили священників та ченців на Поділля, Покуття і Волинь, аби спонукати до війни народ і шляхту грецького віровизнання, залучаючи навіть черниць до цієї пропаганди. Нарешті відрядили посольство до Риму з пропозицією підкорити папі цілу Україну і всі міста та замки, які вдасться завоювати, за умови дозволити їм вести війну, прикриваючись папським іменем. Таким чином козаки не тільки вдавалися до всіх земних сил, але готові були звернутись до самого Плутона за порадою і допомогою супроти свого короля і Речі Посполитої, аби лише будь-яким чином воскресити козацьку силу, поховану рік тому Миколою Потоцьким, гетьманом польним коронним. Такої відваги надало бунтівникам скресання Дніпра та інших рік з настанням весни.

Але Станіслав Потоцький, полковник, який заступав

---

<sup>1</sup> Яцько Острянин, помилково називаний пізнішими козацькими літописцями Остряницею, був полковником ресстрових козаків; у цьому званні він згадується вже в 1634 році, під час походу козаків разом з польськими військами на Сіверщину і під Севськ /Акти Московської держави. – І. – С. 585-587.

місце гетьмана, зірко слідкував за ними, отримуючи багато вістей, які загрожували серйозними небезпеками, і весь час про те лише думав, яким би чином закріпити раніше отриману перемогу, що й довів на своїй посаді усьому рицарству і цілому світові, як це наявно можна бачити у подальшому викладі.

#### *4) Виступ із Запорожжя свавільних козаків.*

Козаки, які бідували на Запорожжі, вважали, що легко буде завдати поразки солдатам, які загостювалися в українських селах, яких спіткає лихо подібно до того, як колись ослабла доблесть Ганнібала від розкошів у Кампанії. Але ви, люб'язні козаки, не втямили, що Кампанія виробляє не такі ласощі та садовину, як села українські: брага, горілка, мед і пиво з дріжджами – ось і все українське раювання і солдатам ні на чому було зманіжитися, але швидко можна було загартувати себе для воєнних потуг.

У той час Острянин вийшов уже з Запорожжя, як носилися чутки, з військом величезним, страшним, непереможним, з доброю артилерією, з розрахунком на обіцяну допомогу і на сприяння населення, готове зрадити Речі Посполитій. Одні виготовляють порох, інші доставляють людей, гроші та провіант; вже влаштували свою лікарню у Трахтемирові, межигірський монастир шле їм благословення і Печерський віддає честь, на водах вже готові переправи; самі річки Псьол, Сула, Стариця і Дніпро несуть Острянинові луну: *veni, vide, vince!* Підбадьорений усім цим Острянин суходолом і човнами просувався до населеної України, але згадавши долю своїх попередників, він здригнувся і подумав, що всі ці обіцянки добрі, проте життя найцінніше понад усе. „Були гетьманами Наливайко, Підкова, Косинський, Павлюк і користувалися тією вольністю, якою я тепер користуюсь; невже і мені суджено скінчити життя на палі?” Через такі роздуми його таємні наміри спрямовані були до того, аби залучити всіх до повстання, але самому вціліти. Він виходив уже зі степів і



вступав у заселену область, але таємно і тихцем, аби про нього не знали, бо сили його були ще малими.

Одначе за ним зірко слідкував пильний полковник, що отримав попередньо розсудливу пораду від товаришів. Він повідомив про цю небезпеку польного коронного гетьмана, який з усім поспіхом вирушив до Срібного, бажаючи зустріти Острянина ще в степу, але той, попереджений, вирушив до Кременчука, вступив у заселену місцевість, роздобув коней і, пограбувавши Кременчук, Хорол і Омельник, а жителів їхніх захопивши з собою, повернувся до Говтви, міста князя Ієремії, зачинився там і укріпився.

### *5) Похід коронного війська під Говтву.*

Ворог, що зачинився у місті, був майже так само безпечний, як риба в сітях; тому п. полковник не хотів втрачати такої нагоди, але запевняв і надихав рицарство до швидкого наступу, оскільки ворог увійшов уже до міста. З наближенням нашого війська він не міг отримати ніякого підкріплення, ні зберегти надовго сміливості та відважності духу, яку мусила знищити наша поквалність. Рицарство заявило полковникові про повну готовність, без заперечень і затримок, забуваючи зовсім, що протягом декількох років вони не лише не отримують платні за свої криваві труди, але навіть останні їхні заслуги і втрати під Кумейками і Боровицею не принесли їм ніякої винагороди: тепер вони готові були йти за останні свої кошти, щоби тим сильніше довести свою готовність служити вітчизні, королеві та Речі Посполитій. Такою дивовижною була готовність рицарства, що кожен навперебій один поперед одного спішив на місце битви, прохаючи для себе і обираючи найнебезпечніші пости. Одних спонукало шкодування про те, що вони не брали участі у бою під Кумейками і вони ждали винагородити свою відсутність; інших надихала раніше здобута слава і бажання збільшити її новими подвигами.

Задоволений і обнадіений такою готовністю рицарства,

Станіслав Потоцький з числа його обрав раду і призначив тимчасово полковників та інших офіцерів, через відсутність у війську справжніх. На місця полковників були призначені: поручник подільського воєводи п. Блажейовський, поручник князя Ієремії Длотовський, поручник маркграфа і старости гродецького Владислав Ташицький; посада стражника доручена пильному ротмістрові, обозним призначений п. Кохан; після цього поспіхом вирушили до Говтви з коронною артилерією та німецькими солдатами.

### **6) Про укріплення Говтви Острянином.**

Кому пам'ятна поразка козаків під Кумейками, той повинен здогадатися про значність споруджених ними біля Говтви укріплень; незважаючи на те, що місто від природи добре захищене. Дійсно, Говтву з обох боків омивають річки Псьол і Хорол, і цей Псьол, оточений величезними болотами, подібно Діжі у Молдавії, оточує місто напівколом; по той бік річки ліси, а у цьому півколі місто, обнесене міцним частоколом, і замок, так само укріплений. Лише один міст веде від замку через воду, а вздовж цих рік біля міста глибокі яри і зарості. Крім такого захисту козаки насипали вал поза палісадом, ворота загородили дуже міцно і засипали землею, те ж саме зробили і в замку. Перед містом від однієї річки до іншої звели міцний вал, а курган, що знаходився перед валом, перетворили в сильний редут для того, щоб польське військо, яке не могло підійти інакше, як з цього боку, при наступі кинуло туди свої сили і не наближалось до міста. На валах розставили тисячі людей, декілька сотень розмістили для охорони воріт і башт, передовий шанець укріпили артилерією; до того ж розмістили на високих дахах ворожбитів і чарівниць, аби вони могли творити заговори над порохом, гарматами, повітрям і вогнем.

### **7) Влаштування польського табору біля Говтви**

Різні народи під час війни різним чином укріплюють

свої табори, польські ж коронні війська, які складаються майже виключно з осіб шляхетського походження, замість штучних споруд укріплюють свій табір живим заслоном, ставлячи шолом до шолому, меч до меча і ногу до ноги. Піхота ж, що складається з черні, зазвичай буде для себе при польській артилерії який-небудь невеликий шанець, пристосований у вигляді брустверу для стрільби з рушниць; тому й тут вона перекинула невеликий вал від ріки до ріки і влаштувала попереду його три добре укріплені шанці услід за тим і полковник, дивлячись, що табір вже влаштований, і хоругви встановлені у вказаних місцях, наказав готувати міст на Пслі і узявся до його зведення, вислав розвідників, розмістив передову сторожу, послав здобути свіжого язика, оглянув місцевість і вивідав розміщення ворога, бажаючи наступного дня, 6 травня, почати наступ. Але оскільки у цей день залишалось ще багато вільного часу, то п. полковник влаштував дослід: перевів на другий берег Псла два полки німецької піхоти – один п. обозного Вагановського та інший – німецького капітана, якому доручено командувати цим полком по смерті великого богатиря Жолкевського<sup>1</sup>, до того ж декілька тисяч реєстрових козаків під начальством старшого полковника п. Ілляша і хоругву п. Телецького і наказав усім їм повернутися до замку і мосту. Полки відразу ж насипали шанці, в яких і сховались, а Ілляш як добрий вояк скочив на міст зі своєю компанією, намагаючись захопити ворота, але подавлений навалою рушничних залпів, був поранений сам, а ворог відразу ж підклав вогонь і спалив міст. Однак серед

---

<sup>1</sup> У перекладі Величка у цьому місці додано таке зауваження: "В двух рейментах оных, за Псел направленных, либо не вспоминает списатель сего дияриуша, велебный Симон Окольский, личбы товариства, зная встыдаючися написать правды, для победы от войска Остряниного над ними станулей, однак я в рукописном козацком летописцу вычиталем тое, иже было товариства в двух помененных рейментах польских 9800". (Величко. – Т. IV. – С. 200).

самого ворога відбулося немале замішання і він, зрозумівши оманливість своїх надій, при вигляді такої енергії солдат і своїх втрат, почав замислювати щось нове; але все це було припинено настанням ночі.

### **8) Бій коронних військ з Острянином біля Говтви.**

Пан полковник приготувався до битви відповідно до всіх вимог воєнного мистецтва, бо той має велику перевагу перед супротивником, хто обирає поле для битви і на ньому чекає ворога. Тим часом п. полковник коронного війська, знаючи, що розум їхній замислює грабунок, а уста вимовляють неправду, наказав дотримуватись обережності полкам, розміщеним у шанцях, а також реєстровим козакам і рекомендував пильність начальникам табору. Одночасно він розпорядився якомога швидше закінчувати міст. Зі свого боку Острянин цієї ж ночі вислав декілька тисяч козаків через Псьол і ліси. Одним наказано непомітно наблизитися до польських полків, перегороджуючи дороги стовбурами і гіллям дерев для того, щоб кіннота не могла їх атакувати, іншим – по ярах і нетрях з обох боків підібратися до коронного табору і до світанку атакувати німців.

Такий характер хлопської війни; вони не визнають правила, що краще бути переможеним у чесному бою, ніж перемагати безчесним шляхом; зрадницька перемога ганебна справа, але в селянській війні це слава. П. полковник коронний наказав услід за тим стріляти з рушниць і гармат у козацькі шанці; звідти відповіли тим же і зав'язалась перестрілка. Зі свого боку й козаки, вислані вночі, почали відгукуватися до полків, які відповідали з гармат і мушкетів, вражаючи козаків і завдаючи їм великих втрат. Розлючені козаки все сильніше, частіше і впертіше наступали на німців з-поза дубів і колод, ніби ведмідь на бджіл; але ті з незламним серцем аж до вечора витримували натиск, доки нарешті їм не вистачило куль, але й

тоді вони воліли вмерти один біля одного, ніж потрапити до рук ворога <sup>1</sup>. Дійсно, немалий загін людей залишився там на місці, бо поляки не встигли так швидко добудувати міст і не змогли подати їм допомоги в лісі, такому густому, болотистому і заваленому колодами; тому вмирили там, як багатирі, як доблесні рицарі, як високі барони. Була мить, коли коронне військо підступало до валів і завдавало значних їм втрат. Але козаки, вийшовши з лісових долин і ярів, зайшли у тил війську, коли ж окремі хоругви вдарили на них, вони втікали у ці яри, ніби в якісь лігвища. Козаків загинуло близько 2 тисяч, але й наших достатньо: найбільш за все шкода загибелі кінноти, яка була відтиснута через незручності місцевості для кінної битви і на третій день мусила відступити.

Волів би я знати, чому у війні, такій справедливій і розпочатій волею короля і Речі Посполитої, Бог послав такий суворий початок? Гадаю, що тому були дві причини: перша та, що багато хто з віддалених панів спогорда ставився до цієї селянської війни, дивлячись на козацьку чернь як на своїх пастухів і поденників і тим самим применшував славу гарних воїнів і гетьмана. Тому Бог показав у першій же сутичці, що хоча серед козаків немає ні князів, ні сенаторів, ні воєвод, з якими солдат міг би помірятися у битві, проте є такі люди, що коли б не перешкождали тому складені проти плебеїв закони, то серед них знайшлись би гідні назватися рівними в хоробрості Цинцинату, який від плугу був закликаний у диктатори, або ж Фемістоклу. По-друге, було Богові завгодно показати, що се-

---

<sup>1</sup> Примітка Величка: „Свидетельствует летописец козацкий, же при нестаню очова нестало и обох тех региментов немецких, чого отец Околский, складач сего диариуша, не выразил для жалю, чили для встыду з так значного людей своїх упадку, бо з 9800 товариства, в помененых двох рейментах бывшего, заледве з полтораства человек живих до своего обозу, ни в чем, в едных толко кошулях приволоклося” (Величко. – Т. V. – С. 202).

лянські війни бувають такими жорстокими, що можуть бути придушеними лише самим Богом <sup>1</sup>.

### 9) Відступ від Говтви.

П. полковник розважливо відвів військо від Говтви і вирушив до Лубен, куди розраховував виступити й Острянин. Це було у день 11 травня. Вийшовши у поле, полковник чекав майже цілих два дні, чи не вдасться виманити Острянина з міста, але той засів міцно. Коли ж п. воєводич вирушив далі, Острянин хибно втовкмачив своїм, ніби він ганебно втік і запевнив їх, що краще їм вирушити до Лубен, де сходяться всі шляхи, де знаходиться центр військових сил, де зосереджені й люди, і припаси, і захист, ніж залишатися на місці. Покладаючи великі надії на мінливу фортуна, що всміхнулась йому біля Говтви, він сподівався повного успіху. Козаки вже розподіляли Україну поміж ватажків: одному віддавали Переяслав, другому Київ, третьому Волинь. Зупинившись у чотирнадцяти милях від Говтви, п. воєводич розташувався табором під Лубнами над р. Сулою, звідки поспішно послав звістку гетьманові у Бар і на Покуття. Негайно після відправлення цієї пошти він отримав звістку, що Острянин виступив з Говтви і вирушає до Лубен; солдати раділи гостям і готувалися до бенкету, щоби гідно прийняти бунтівників і клятвопорушників.

---

<sup>1</sup> Наприкінці глави у перекладі Величка вміщена така приписка запозичена, за його словами, з „Козацького літописця”: „Хоча при концу роздела композитор сего диариуша, отец Окольский, положил такое слово, что из иных корогвей много товариства такую войну и потребу кровю печатовали, однако не выразил того именно, колко власне там под Голтвою от войска Остряниногого козацкого (которого всего на тот час ишчислилося на 12 000) забито поляков розного гатунку, то есть товариства значного, пахолков и лиозных полчварти тысяча злишков, кроме козаков реестрових; бо по отходе войск польских от Голтвы, найшлося в шанцах польских, около Голтвы починенных, и по многим розным местам, ярам и долинам, не погребенных трупов польских на 3000, а погребенных, ишчисляючи могилки, на 500 злишков, по единому только человеку рахуючи в могилце”. (Величко. Т. IV. – С. 205).

### *10) Наступ Острянина під Лубни.*

Острянин мав уже немалі причини для наступу, бо не тільки послав Скидана до Чигирина, де знаходиться осереддя відбірного козацтва, але й отримав вірну звістку, що на допомогу йому відразу ж прибудуть декілька полків. Одним з них командував Путивлець. Полк цей свавіллям і бунтівним духом перевищував майже всі інші й до складу його, між іншим, входили досвідчені у військовій справі донські козаки. Іншим головував Сокирявий, а з того боку, від Києва, Солома та інші збирали нові полки. Взагалі немале число козаків приходило до нього збоку. Одне лиш у них завжди було неслухним та небезпечним, а саме те, що вони не підпускають до війська своїх священників і тому недостатньо думають про Бога, але як божевільні довіряють лише своїй силі та чисельності. Опинившись уже в милі чи півтора милях від коронного табору, Острянин помітив, що припинили прибувати значні підкріплення і не видно тих полків, які, за словами, мусили перебувати поблизу Лубен. Потрібно наступати далі, але йому якось мультко; тоді він наказав подати горілки і випив з рештою старшини для хоробрості по кварти чи ковшу, говорячи: „Милостивий п. воєводо, старосто і судде, тепера ж так будемо вітатися; поспішаймо до них”.

І так Острянин, котрий брехнею підманув багатьох рєстрових, пригноблював бідніших, силоміць зганяючи неповинних людей з міст і сіл, наобіцяв їм після перемоги багато шуб, срібла, коней і всякої здобичі, потім коли вивів їх на війну і побачив, що вони тисячами лежать після битви, наситившись цим м'ясом і падлом, сам замислив тікати від них. Привівши до ладу і належним чином оглянувши табір, він підступив до Лубен, де вже чекав його п. воєводич, генеральний полковник коронного війська зі всією компанією. Коли табір зупинився на обраному місці, випрягли коней і зчепили вози з возами, після чого п. полковник коронний наказав вдарити в бубни і засурмити в труби, подаючи сигнал до початку битви.

## *11) Битва військ коронних і запорозьких.*

Зайнявши поле для битви, війська отримали надію, по-перше, більш вигідною позицією, по-друге, сподіванням на майбутню удачу і обидві сторони почали обмінюватися гарматними та рушничними пострілами. У дійсності шанси були нерівні, оскільки одна зі сторін могла доводити свою мужність під прикриттям возів і брустверу, інша у відкритому полі пішим чи кінним строєм. Проте це послужило лише до більшої слави останніх, як доказ непохитності шляхетського серця. Навально наступав п. полковник, що керувався, почасти прикладом недавньої перемоги під Кумейками, одержаної його братом, польним коронним гетьманом, почасти порадами своїх полковників і умовами місцевості, почасти вродженою кмітливістю, успадкованою разом з кров'ю свого хороброго батька з доблесного роду графів Тарновських з Тарнова. Він наступав на табір, на артилерію, оточив ворога своїм військом, реєстровим козакам наказав сховатися у приготовані ними гуляй-городи, щоб захистити їх від пострілів і так, налягаючи з декількох боків, виснажував сили супротивника, розладнував його задуми, крутив ним, ніби в казані й з кожним рушничним залпом стирив на порох його горді задуми. Козаки ледь встигали відновлювати табір, розірваний декілька разів. Все відбувалось, одначе не без шкоди для нашого війська, яке втратило при цьому багато людей і коней. Обидва супротивники трималися міцно, напружуючи всі сили, чекаючи, над ким Бог винесе свій присуд і кому присудить перемогу. Поле вже щедро зрослося кров'ю, час перейшов далеко за полудень, вже відбули вечірню, а битва все ще продовжувалась, залишаючись невирішеною.

Полковник знову відвів війська на більш зручне місце, щоб лавою атакувати всю повздовжню лінію табору і наказав хоругвам рушити на нього з усією стрімкістю. З настанням ночі ворога оточили кільцем, але оскільки ніч була темна, а люди дуже змучились, то коронні вважали, що



проведуть її спокійно при певних запобіжних заходах, а наступного дня, 17 травня, можна буде просити гостей на сніданок. Але Острянин, який вирушив з Говтви з тією впевненістю, що йому варто лише показатися на полі, глянути на військо і здолати його одним страхом без бою, тої ж ночі вийшов непередбаченим боком через болота і мочарі. Так після цієї битви змирився Острянин, що запишався після Говтвянської перемоги; він боявся, що скоро над ним і його спільниками насипана буде могила, а можливо, його чекає ще лютіша доля: гостра паля, як гострого, або ж висіка шибениця, як найбільшого з лайдаків. Тепер, підірвавши свої сили, Острянин під час втечі питав у містах у знахарок і ворожбитів, чи залишиться він живим. Про це розпитував він у Лохвиці після битви і потім у Миргороді під час подальшої втечі.

### *12) Що відбувалося 17 травня після втечі Острянина.*

Три умови потрібно виконати у християнському війську після кожної перемоги. Перш за все, всі спільно мусять за перемогу подякувати Богові, який підкріплює сили на війні. Так і вчинило християнське рицарство, і кожен під час літургії виконував чи підтверджував дані Богові обітниці. По-друге, слід віддати останній борг загиблим товаришам. Тому одні проводжали їх до могили, інші склали пожертви на їхнє поминання. По-третє, скликано нараду про те, що робити далі? Чи покинути ворога, котрий втікає без переслідування, чи покінчити з ним, не даючи йому зібратися з силами. Вирішено було послати за ним навздогін, і п. полковник вислав ротмістра Гижицького, хоругви п. п. Павловського і Казановського та декілька сотень реєстрових, які, вийшовши з табору, йшли за ними по можливості, то дорогою, то збоку, зірко слідкуючи по боках.

### *13) Про прихід Путивльця.*

Коли п. Гижицький з ввіреними йому командами вий-

шов навздогін за Острянином, п. коронний полковник зрушив табір і військо і послав услід за п. Гижицьким двох комірників з попередженням, щоб він оволодів мостом під Миргородом. На шляху вони запримітили військо, яке здалося їм більш схожим на вороже, ніж на своє, після чого вони повернули назад до п. полковника, якого застали в той час, як він посилав з дорученням до Сліпорода декілька хоругв гетьмана польного коронного і козацьку та свою хоругви. Послані хоругви, підійшовши до цього невідомого війська, наочно впевнились, що це ворог. Вислані, щоб захопити язика, здобули його і привели до п. полковника. Він повідомив, що у цьому війську ватажками Путивлець, Мурко і Ріпка, народ у них відбірний, усі добрі стрільці; серед них знаходяться також 500 донців, а решта прийшли від кордонів запорозьких на допомогу Острянинові. Полковник поквапився якомога швидше вивести все військо, наказавши цим хоругвам затримати тим часом ворога. Натиск козаків стримували п. Коморовський, поручник гетьмана польного коронного, з п. Творжанським, поручником п. полковника, до тих пір, доки не підійшло все коронне військо.

#### *14) Наступ коронних військ на Путивльця.*

Залишивши табір під охороною і гарним наглядом, п. воеводич вийшов бойовим строєм у поле назустріч ворогові. Серця тріпотіли у воїнів: вони ще не натішилися нещодавною розвагою і жадали нової втіхи; охоче й весело, навіть не відпочивши, виходило рицарство проти Путивльця. Той при вигляді війська збентежився, бо він гадав, що не було іншого війська, крім того загону, який його затримував і сміливо йшов уперед; втім і тепер, нашвидку обкопавшись валом, він знову збадьорився. Козаків турбувала та обставина, що вони мушили зупинитися у безводному місці, але вони сподівалися, що під час битви їм легко удасться наблизитися до води.

### *15) Друга битва під Лубнами з Путивльцем.*

Побачивши коронні хоругви, Путивлець не тільки не покався у бунті, але наважився дати битву коронному війську. Табір, на який він особливо покладався, був влаштований таким чином: вози тісно зчеплені, і голоблі повернуті до фронту на зразок рогачів для того, щоб не допустити до самих повозів. Сам шанець вони залишили, а табір розташували у вигляді овалу, і в ньому засіли численні вправні стрільці з янчарками.

П. воєводич оточив його майже звідусюди для того, щоб у разі, якби не вдалося прорвати табору, принаймні виснажити ворога постійними приступами і змусити його, потроху відступаючи, нарешті звільнити поле. Небезпечно було доводити ворога до таких крайнощів, оскільки відчай міг тільки посилити його енергію, але разом з тим на сильного, свіжого і палкого супротивника необхідно було наступати з рівним запалом, а не відступати. Майже з усіх боків цілили і стріляли в табір, атакували його, бо на рівнині у відкритому полі не було ніяких перешкод. Зі свого боку не дрімав і ворог, безперервно і жорстоко вражаючи богатирів, які кидались на табір, власними і кінськими грудьми пробиваючи його краще, ніж будь-якими стінобитними машинами.

Довго кінець бою залишався невизначеним, завдяки влаштуванню козацького табору і їхнім відбірним стрільцям, так само і хоробрості нашого рицарства, яке повторювало атаки зі зростаючою мужністю, особливо у місцях, що становили найбільшу небезпеку. Пилюга їсть очі та розпалює спрагу, сонячна спека забирає сили, години минають у потугах без спочинку, а обидва війська все ще стоять чолом до чола, не відступаючи ні на крок. Та коли сонце стало хилитися на небі, став схилитись і жеребок війни. Заколотники зрозуміли, що з настанням ночі їх чекає смерть, бо вони залишаться без харчу: проте вони все ще не показують збентеження. Немало їх загинуло в таборі, багато було поранених, чулися там стогони і лю-

дей, і коней, те ж було й у нас у значній мірі, але битва все ще продовжувалась. Нарешті п. полковник виступив ще раз і зламав сили і лави бунтівників; вони просять милосердя, виявляють покору, нарікають на свою нещасливу долю і обіцяють присягнути. Після того військо стримало свої шаблі, але навчене втечею Острянина, оточило обложених тісною вартою і зірко слідкувало за ними аж до ранку.

### *16) Прохання війська Путивльця і отримана відповідь.*

*Ясновельможний м. п. полковнику Війська Й. К. М. коронного, пане наш милостивий.*

*Припадаємо до ніг В. М., пана нашого милостивого, ми нещасні упосліджені слуги і підніжки В. М. Серед цих лихих бунтів і заколотів ми не могли вгадати, до котрого боку пристати; багато нас було таких нещасливих слуг і найнижчих підніжків короля Й. М., п. нашого милостивого, які, зачувши грамоту В. М., нашого вельможного пана, вирушили було до старшого свого, полковника Війська Й. К. М. Запорозького, Ілляша Караїмовича, але біля перевозів зустріли невтішну і грізну звістку про те, що Острянин розіслав свої листи, у яких загрожував карати нас вогнем і мечем, якщо ми не пристанемо до нього. Мабуть, за наші смертні гріхи трапилося так, що ми, безвинні люди, пішли до нього, але найбільше нещастя, що впало на нас, було саме в тому, що ми повірили листу Острянина, який писав, ніби вже укладені умови з вельможним В. М. п. нашим милостивим і В. М. наказав їхати до нього, щоб усе військо було разом для складення реєстру. Ми, люди неповинні, сиділи по домівках, а коли трапився цей гріх, ніби на крилах налетіли на кров, якої багацько мусили пролити люди безвинні; присягаємо іменем Бога живого, що ми йшли не на війну і не мислили здіймати руки на короля Й. М. п. нашого милостивого, ні на Річ Посполиту, ні супроти Вашої Милості. Змилуйся, ясновельможний*

милостивий пане і добродію, над нами, людьми неповинними, не допусти усім нам загинути і далі проливати невинної крові, яка волає до Бога, бо не наша воля була, але тих, що вийшли нещодавно з Запорозжся, бо ж ми живемо на самому кордоні його, і запорожці постійно переходять сюди й туди по нашій стороні. Подай милосердя, яснелельможний пане, дозволь нам повернутися по домівках і молити Бога за щасливе панування Вашої Вельможності; до Острянина ж ми не думаємо йти. Змилуйся, милостивий пане, зволь відпустити нас додому, а звідти ми готові з'являтися на службу В. М. нашого милостивого пана під начальством старшого нашого полковника, призначеного нам наказом Й. К. М., п. п. гетьманів коронних і В. М. Повіdomляємо також В. М., що сьогодні ми обрали старшим собі Івана Василевича, який перекоує нас впасти до ніг В. М. і хоче докласти зусиль, аби схилити до покори й Острянина з його компанією. Тож удруге і вдесяте припадаємо до ніг В. М. і просимо милостивого спасіння. Дано у шанці в середу. Яснелельможному, а нам милостивому панові, найнижчі підніжки. Іван Василевич.

На цю супліку надійшла така відповідь від п. полковника.

Не лише цей зухвалий ваш вчинок і підняття руки на Й. К. М. та його війська доводять, з якими намірами, куди і навіщо ви йшли, але з самого вашого писання видно, що ви волієте підкорятися швидше лайдакові Острянину, ніж своєму королеві і його полковникові. За це ви недостойні милосердя, але через те, що ви просите про нього так переконливо і багато і очевидно просите щиро, а також через те, що ви відступились від старшин, які привели вас сюди і обрали інших, я готовий явити вам милість за таких умов. По-перше, ви мусите видати попередню старшину, тобто Путильця і Ріпку, по-друге, відразу ж мусите залишитися на службі під командуванням полковника Ілляша, скріпивши вірність присягою.

Відповідь козаків. Закликаємо Бога у свідки, що ко-

лишні старшини люди невинні, а оскільки вони стоять на службі Й. К. М., то їх легко буде взяти й опісля, у будь-який час; Ріпка тепер тяжко поранений, але будучи підданим В. М. з Кременчука, завжди залишиться у ваших руках. Зараз залишитися на службі не можемо, бо маємо поміж себе багато хворих і вбитих, але відвізши їх додому, через 3-4 дні явимося, куди накаже В. М.

Однак п. полковник інакше не згоджувався на милість і стояв на своєму. Тому козаки наступного дня 19 травня, оплакавши Путивльця і Ріпку, відіслали їх до п. полковника і тим вимолили собі помилювання. За свій заколот і зрадництво вони заслуговували смерті, але позаяк їх навчили задля власного спасіння прикритися Путивльцем, то вони видали лайдака. „Нехай твоя голова за всі наші голови; прощай нас господареві”!

### *17) Знищення козацького табору.*

У той час, коли козацькі послы, видавши старшину, вели переговори з п. воєводичем, просячи більшого милосердя, рицарство оглядало табір, оточений військом і, не дораховуючись під хоругвами багатьох товаришів поранених або вбитих, а також бачачи багато своїх коней вбитими під табором, пройнялося великим жалем. Потім, розлютившись, увірвалось до табору, і вирізало всіх, відомстивши таким чином за образу Й. К. М. і свою образу не тільки Путивльцеві, але й усім бунтівникам. Звичайно, слід дотримуватися слова, даного навіть ворогам, тим більше, що намір Речі Посполитої полягав лише у втихомирненні козаків, а не в їхньому знищенні. Можливо також, що у цьому побачать і деяку неповагу до п. коронного полковника, але слід зробити поступку і невтішному жалю солдат, які зазнали стільки горя і втрат. Інакше доведеться приписати цей факт волі самого Бога, що виявив суворий гнів проти клятвопорушників і збурювачів громадського спокою.

Втім і в тому разі, якби козаки розійшлися по домів-

ках, на чому самі наполягали, все ж були б великі труднощі, позаяк Острянин з військом готовий був вирушити до запорозького кордону, але після їх знищення на ворога було наслано жах. Тому, якби вказати Острянинові на Путивльця і стількох інших голів, які загинули через нього, Сокирявого, Скидана та решту бунтівників, він затремтів би і мусив утікати. Тим часом хоругви повернулися без перешкод до табору, щоб почати переслідування Острянина.

### *18) Обережність п. полковника після одержаної перемоги.*

Той, хто заміняє головного начальника, мусить бути таким же пильним, як батько, що оберігає своїх дітей від усяких пригод, для того, щоб ввірене йому військо було у безпеці, ніби у батьківському домі. Для попередження можливих неприємних випадків п. полковник, віддавши дяку Богові, послав униз по Дніпру в один бік п. Хршонстовського, у другий п. Длотовського, доручивши їм заповідати народові збиратися в загони і знищувати вже створені ватаги.

Вийшовши на рекогносцировку з декількома сотнями кінноти, п. Хршонстовський застав під Ієремівкою, нижче Сокирної, сто тридцять чоловік бунтівників, які, побачивши військо, зачинилися у двох хатах і стали захищатися. Ротмістр відчинив їх і знищив вогнем 22-го травня. Вийшовши звідти і побачивши шляхи вільними, він послав до Києва двох реєстрових, Захарію та Залеського з половиною свого загону 25-го травня, а сам вирушив до Трахтемирова. Оглянувши береги Дніпра, він упевнився, що на цьому боці зовсім немає бунтівників, на Задніпров'ї є трохи, і вони мають намір переправитися біля Трахтемирова. Дізнався він також, що князь Ієремія Вишневецький зі значними силами вже переправився через Дніпро. Ротмістр відіслав ці новини до п. коронного полковника, а сам поспішив до Трахтемирова. 6-го червня він натрапив

нижче цього міста на козаків, які пливли вверх по Дніпру і цілий день продовжував з ними перестрілку, щоб не дати їм проходу. Козаки гинули, як тварини, одначе ж важко було втримати їх, роз'їжджаючи верхи по берегу; при цьому ледве не втрапили з самопала в самого п. Длотовського. Повернувшись із об'їзду, він застав 7-го червня кн. Ієремію з його загоном і з загонами кн. Домініка, пані канцлерової та пані конюшової. Він прибув до коронного табору, до якого вступив 8-го червня, порадувавши своїм приходом втомлене рицарство, ніби янгол, посланий з неба. Не було потреби питати князя, хто приїхав, але дивуватися, треба було, дивлячись на родовиту та багату шляхту, на досвідчених вояків. Тут була нездоланна гусарська кавалерія, козацька артилерія, сагайдачні, відбірні піхота, а вів їх той, хто давно звик керувати ними і в малому тілі носив велику доблесть і безстрашне серце, для кого були забавкою найбільші небезпеки.

*19) Список війська, прибулого під Лубни з кн. Ієремією Вишневецьким.*

Гусари п. краківського воєводи полковник п. Бжозовський, п. п. Гжизовський і білоцерківський підстароста Чорний. Козаки, п. Островський і дві інші хоругви. 4000 піхоти, Жарновецький, 1000 драгунів.

Загін пані коронної канцлерової, яким керував брацлавський хорунжий Дзик, 400.

Загін коронного конюшого кн. Владислава Домініка Острозького, полковник Андрій Хсенський.

Загін кн. Вишневецького: 100 драгунів, 200 козаків, 100 угорців, 1000 українних людей, 6 гармат.

Загін пані коронної конюшової Вишневецької з п. стражником: 1000 гусарів, ротмістр п. Дембинський Еразм і козацький п. Барановський, піхоти 200 і драгуни.

Гусарські хоругви: п. Адама Калушовського 100, п. Анджея Черменського 100, п. Станіслава Гурського 200.

Петигорці: п. Семена Чечеля 100, п. Яна Вроновсько-



го 100, п. Анджея Русиновського 100, п. Анджея Олдаковського 200, п. Яна Прилуцького 200, п. Стефана Лепського 200 і 200 татар, драгунів з капітаном Петерсеном 200.

Піхота: п. Дибовського 100, п. Андрія Севрюка 100, п. Лагневицького 100, п. Луки Венгерця 100.

Артилерія: 6 гармат зі всіма бойовими припасами.

## *20) Вісті, надіслані з табору й до табору від гетьманів.*

Дня 24-го травня п. полковник коронний, відбуваючи ввірену йому посаду у цій військовій справі, послав Ї. М. п. п. гетьманам повідомлення про Путивльця та про значні втрати коронного війська. Але оскільки такі нещастя ніколи не бувають інакше, як обопільними, то обидва коронні гетьмани обнадіювали військо, по-перше, тим, що краківський каштелян з Польщі вже повертається на Поділля; по-друге, тим, що король наказав польному гетьманові якомога швидше поспішати до війська на Україну, аби запобігти скупченню бунтівників; по-третє тим, що на сеймі Річ Посполита багато зробила для рицарства: солдатам подарована четвертина утримання, знищені всі баніції, одноразову нагороду пораненим і утримання всім затверджено виплатити в останній день серпня. Про все це Й. К. М. видав рицарству такий універсал.

*Владислав IV, Божою милістю король польський, великий князь литовський, жмудський, ліфляндський, смоленський, чернігівський і шведський, готський, вандальський спадкоємний король...*

*Усім взагалі і кожному окремо, кому про те відати належить, а саме: полковникам, ротмістрам, капітанам, поручникам і всім особам військового стану, які перебувають на службі нашій і Речі Посполитой, люб'язним нашим вірнопідданим повідомляємо нашу королівську милість.*

*Люб'язні наші вірнопіддані! Після прибуття послів від Ваших Вірностей на нещодавно закінчений сейм, вислухав-*

*ши і милостиво прийнявши представлені нам потреби цілого війська, на все, що стосується до задоволення Ваших Вірностей у законному порядку, охоче даємо згоду, даруючи нашу милість усьому рицарству; залишаємо Ваших Вірностей на службі, яка почалася 1 березня і закінчується 1 вересня, при цьому нагадуємо і вимагаємо, щоб Ваші Вірності поводитися зі всією скромністю, не пригнобляли бідних людей, але дотримувались військових правил і не подавали ніяких приводів до скарг. Що ми, прийнявши милостиво від Ваших Вірностей нарівні з іншими послугами, даруємо вам нашу королівську милість і на майбутні часи.*

*Дано у Варшаві, травня 5 дня, року від Р. Х. 1638, царювання нашого у Польщі і Швеції у шостий рік.*

*Vladislaus rex. – Іоан Гембицький, секретар королівський.*

Задоволенні такою грамотою від п. п. гетьманів і Й. К. М., звитяжні вояки і сини корони майже забули всі труднощі та небезпеки війни і, ніби оживлені якимось дорогоцінним алхімічним еліксиром, з новими силами та ревністю оголосили про повну готовність служити своєю кров'ю королеві та Речі Посполитій проти ворога.

## ***21) Наступ услід за Острянином до Сліпороду та полон Сокирявого.***

Після того, як Путивлець з його загоном був знищений так несподівано, мабуть, волею Божою, на покару бунтівникам і для слави коронних військ, п. полковник, порадившись негайно з кн. Вишневецьким та рештою начальників панських загонів, 10-го червня повернув на Сліпород до Лубен, знаючи, що Острянин мав намір усі свої сили кинути на табір. Перейшовши від Лукомля на той бік до Сліпороду, останній послав до нашого табору свого полковника Гирявого, розіслав і на інші боки сильні сторожові загоони, сам же залишився з малою часткою свого війська на Сліпороді. То була велика помил-

ка з його боку, так послабити себе; видно сам Бог вже готував йому покару.

Коронний полк і з ним хоругви п. п. Четвертинського, Мелецького і Казановського, підоспіли до Сліпороду раніше решти війська, утримуючи ворога до його прибуття. Опівдні вчинили приступ, але Острянин, послаблений розсилкою загонів, захищався до ночі, а вночі вирушив до Лукомля. Услід за відступом його тієї ж ночі прибув до табору немалий полк бунтівників із Сокирявим на чолі. Останній, бажаючи в темряві краще роздивитися, як військо розташовується в таборі, відійшовши від них, виліз на дуба й почав звідти приглядатися. Його помітили реєстрові козаки, оточили і, схопивши, видали кн. Вишневецькому. То був старий козак, знайомий з морем і відомий ватажок бунтів, знав він багато хитрощів і чарів, заклинань на рушниці та на моровицю; але, якщо кому йдеться до погибелі, то не допоможе й ворожка. Упіймання його вельми врадувало реєстрових, які були такими задоволеними, ніби тримали вже самого Острянина. Люди, які були з Сокирявим, до 1500 чоловік, побачивши, що позбулися старшого, самі почали про себе турбуватись: відійшовши у болота і зарості, вони поробили засіки і сякі-такі загороджі. Вночі реєстрові козаки спробували здобути їх, але ні з чим відступили.

Наступного дня 11-го червня робили приступ драгуни кн. Владислава Домініка Острозького і внесли велике сум'яття серед обложених. Надходила на допомогу їм і піхота з інших загонів і настільки знесилила козаків рушничним вогнем, що ті відступили із зайнятої позиції і заглибилися далі в болото, а оскільки наступ на них відбувався безперервно, то з обох боків багато було загиблих. Загинув там старший інженер і капітан кн. Домініка, загинуло немало офіцерів і піхоти. Проте, за наказом полковника, необхідно було продовжувати наступ на ворога, який був уже розсіяним; вимушено дозволені були війську перепочинки, при чому ворог вигравав час для втечі, а солдати – для

його переслідування. Різними дорогами наступали вони за ворогом і нападали на його загони, які пробивалися до Острянина, а саме біля Олександрівки, де загинув і добрий товариш п. Гижицького п. Микуленський, і деякі спробували того ж частування, та все ж бунтівників більше потрапило до чорта. Тоді п. полковник послав уперед війська декілька хоругв з ротмістром, п. Гдешинським, слідом за Острянином до Лукомля, щоб захопити переправу і міст на р. Сулі. Ця передова сторожа наздогнала бунтівників і заволоділа мостом, але оскільки це була мізерна жменя супроти тисячного козацького загону, то вона змушена була відступати від мосту і ледве втекла до Лубен. Услід за нею тією ж дорогою наступало коронне військо і попереду його один полк; ці також намагались захопити міст, але козаки, не маючи сил утримати останній, підклали вогонь і запалили його; однак люди п. п. Казановського, Гижицького і Коморовського діяли з такою старанністю і поквапом, що встигли відбити міст і погасити вогонь. Тоді військо пройшло вільно, тим часом як Острянин з усім поспіхом відходив до Жовнина. Втеча ця значно збядьорила солдат, які охочіше переслідували ворога, наздогнали його нижче жовнинських млинів, де й затримали до наступного дня.

## *22) Битва з Острянином і Гунею під Жовнином.*

Уже при Сліпороді рицарство впевнилося, що Острянин ніколи не чекає світанку, маючи на меті безперервними переходами доклати наше змучене військо і коней, аби дочекатися зручного для себе часу. Тому військо, випередивши його, вельми рано вишикувалось у бойовий стрій, попрохало в неба допомоги і вдарило на козацький табір. При цьому хоругви, як кварцяні, так і панські, наступали з таким завзяттям, що неможливо було розпізнати, чия черга йти на приступ. З однаковою відвагою, мужністю і бажанням, незважаючи на втрати, рани і смерть, намагались вони прорвати табір, міцно скріплений, добре

захищений вогнепальною зброєю і рогаками, доки не розірвали більшої його частини. Відбили вісім гармат і порох і сам табір пробігали в усіх напрямках, наче спустілий. Побачивши свою поразку, Острянин утік уплав через Сулу, залишившись з одним лише бунчуком<sup>1</sup>. Правда, щасливим був початок цього тринадцятого дня, але Бог ще затримав перемогу, чи тому, що не вчинилося ще Його правосуддя, чи тому, що Він бажав дати їм час покаятися, чи можливо трапилося при цьому розгромі табору щось, що образило Божу велич. Не берусь вирішувати цього питання, знаю лише, що незвичайне захоплення погонею за втікачами не лише послабило коронне військо, але й дало час козакам, які залишились, укріпитись у таборі, втікачів же, доведених до крайнощів переслідуванням, змусило утворити новий табір і знову взяти участь у битві. Після цього битва набула з обох боків такого кривавого характеру, що гірше й бути не могло. Немало загинуло там людей високого серця, між іншими старий і заслужений поручник кам'янецького каштеляна і скальського старости, п. Миколи Гербурта, п. Билина. Загинув і пан Владислав Ташицький, поручник маркграфу і гродецького старости, людина невстрашимого серця, і великих здібностей. Загинув і поручник п. Балабана, теробовлянського старости, п. Врублевський, добре відомий усьому коронному війську.

---

<sup>1</sup> З цього часу Острянин вже не згадується в щоденнику Окозького, і козаки продовжують боротьбу вже під проводом Дмитра Гуні. Подальша доля Острянина відома з інших джерел. Втративши надію на успіх, він з частиною війська вирушив за Московський кордон. З ним був його син, генеральний осавул, 10 сотників і 1019 козаків; уряд призначив їм для поселення Чугуєве городище (нині місто Чугуєв Зміївського повіту Харківської губ.), наділив землею і надав допомогу для попереднього облаштування. Вже 21 лютого 1639 р. білгородський воєвода Пожарський рапортував про будівництво Чугуївських укріплень. У цей же час Острянин ходив у „пошук над татарами”, але між ними і козаками виник розбрат, вони його кинули і самі повернулися в місто. Через деякий час чвара ця посилилася і скінчилася вбивством Острянина. Більша частина козаків повернулася за Литовський рубіж (Багалеї. Матеріали для історії колонізації степної України. – Т. I. – С. 13-17).

Загинуло так багато товаришів, кварцяного і панського рицарства, що, взявшись за перо, не можна не згадати про них без гіркого жалю.

Рицарство докладало всіх зусиль, щоб оволодіти табором, але козаки обрали собі нового старшого, Дмитра Гуню, при якому Марс так дуже допоміг їм, що вони протрималися до вечора, а протягом ночі оточили табір шанцями. Ніч минула спокійно, а на ранок чотирнадцятого дня відновився бій. Кн. Ієремія Вишневецький, не шкодуючи себе, власним прикладом надихає військо, стрілянина не припиняється, і рицарство коронне, спонукуване пролітою кров'ю братів шляхтичів, продовжує наступати. При спогляданні такої великої відваги і сили шляхетської, зблякла сміливість хлопська. Вони просять милості й клопочуться про прислання до них кого-небудь для переговорів. П. полковник призупинив військові дії, князь також схиляється до миру. Надісланий брацлавський хорунжий п. Дзик з обозним кн. Ієремії, а коли вони прибули до ворожого табору, козаки запропонували їм такі умови миру: 1) вимога видати самого Ілляша Караїмовича, вірного полковника і першого серед реєстрових козаків; 2) дати їм нові знамена; 3) повернути гармати, відібрані у них під Кумейками; 4) затвердити старшим того, кого вони самі оберуть, після чого вони готові були вести переговори.

На це п. хорунжий зауважив їм: „Але ж це ви просите милості, а не коронне військо; нащо ж ви так гордо тримаєтесь?” Йому не дали закінчити і наказали швидше їхати; потім спитали його ім'я. Він відповів, що іменується Дзиком. Козаки здивувались і сказали: „Дзику, іди ж, щоб дзиковиння з тебе не було!” Ледь він від'їхав від шанця на відстань польоту стріли, як услід йому випустили до 2 тисяч пострілів, причому вбито коня під конюшим. Ось яка хлопська правда і гордість.

Причиною такого посилення їхнього зухвальства була звістка про те, що Скидан, відряджений Острянином до

Черкас за підкріпленням і воєнними запасами, вже переправляється через Дніпро і мусить прибути до них тої ж ночі, що й сталось у дійсності. П. полковник, також знаючи про це, вислав чотири кварцяні козацькі хоругви та Ілляша з реєстровими, які дуже його турбували, а коли він вирушив від Дніпра, вони порубали залишені там човни і сторожу при них. Незабаром у таборі отримано звістку, що гетьман польний прибув уже до Києва, звільнив зайняті ворогом дороги, привів з собою велику кількість війська, панів і ротмістрів, а невдовзі після нього з'явиться і краківський каштелян, який вже наблизився до кордонів Поділля. Видно дізналися про те й бунтівники, тому одні радили не дожидатися прибуття гетьманів, інші хотіли ще раз спробувати щастя за участю Скидана.

Отже 16-го червня п. полковник, знову порадившись із князем, з князівськими і панськими загонами, вдарив на табір як зі свіжими, так і з тими силами, що вже зазнали втрат. Велика кількість пороху і солдат ще більше надали йому відваги, а рицарство наступало з властивою йому безстрашністю. При цьому поранений пострілом Скидан, загинуло і багато інших. Тоді козаки стали думати про себе і підшукувати для захисту зручніше місце, а Скидана, якого знайдено було живим серед убитих, відіслали для безпеки до Чигириня. Але реєстрові відразу ж пронюхали про це, бо ж і змії не буде змієм, якщо не гризтиме собі подібних; послано за козаками декілька хоругв на розвідку, щоб вислідити Скидана, причому вони, знайшовши козацькі човни, порубали їх і спалили. 17-го числа п. воеводич продовжував громити ворога і послав до того ж для охорони до Трахтемирова і Монастиря ротмістра Хршонстовського, який наступного дня перестрілювався з козацькою передовою сторожею, натрапив на човни, порубав і затопив їх, не припиняючи топити і знищувати переможених. Хоча вони й благали про милосердя, проте вже не були гідні його після свого першого вчинку, навпаки заслуговували знищення мечем. Тим часом, як з прихо-

дом бунтівників щоденні сутички все посилювалися, 20-го червня отримано було повідомлення, що п. гетьман примчав з кіннотою до Переяслава, залишивши під Києвом гармати, ядра та решту начиння. Коронне військо вельми зраділо приємній новині, так само як і люди кн. Ієремії разом із князем. Але ворог, який прибув того дня до Монастиря у 250 човнах з тисячею кінноти, розсипався у різні боки, а Гуня, почувши про те у своєму таборі, вночі побудував собі міст і пішов з військом до гирла р. Старець біля Дніпра.

Місце це, добре захищене від природи, здавна мало готовий шанець, бо там, як сказав нам козак Себастьянович, був колись табір, в якому козаків облягав черкаський староста кн. Вишневецький, тому й тепер там у землі знаходять старовинні шпори. Місцевість ця багата водою, лісом і пасовиськами для коней, дніпровський берег неприступний, тепер же вона так добре була укріплена і зсередини, і з боку поля, через що ворота завжди залишались відчиненими. Не один інженер дивувався кмітливості грубого хлопа та його майстерності у таких от спорудах, дивлячись на міцні вали, шанці, батареї та бруствери. І дійсно, якби коронному війську завдяки хоробрості серця і швидкості коней вдалось би пробитися у їхні рови, перекопи та нори, власними грудьми проломити дубові палісади і частоколи та мужньо пройти вали і привалки, необхідно було б оволодіти ворожим шанцем, застосувати ще більше сил і відваги на те, аби його самого здобути всередині цих укріплень. Козаки, не знаючи, як діяти далі, побудували ці фортифікації, бо відмовившись від наступу, думали лише про засоби захисту, що доводять їхні часті благання і прохання про мир.

**23) *Ким був цей Гуня, регіментар бунтівних козаків після Острянина.***

Козаки мають звичку вихвалити своє військо і одночасно ганити свою старшину, стверджуючи, що кожен з



їхніх старшин нездатний і нікчемний, і ніколи не дають про них гарного відгуку. Робиться це з тією метою, щоб сторонні, помітивши в них будь-які достоїнства, відносили їх до усього війська, у разі ж невдачі, щоб легше було захистити і старшину, і самих себе. Одначе, придивившись до цієї старшини, потрібно визнати, що обираються в неї далеко не пересічні люди і не перші стрічні, особливо в тих випадках, коли вони підіймають руку на свого короля, його гетьманів і солдат. Коли селянин і підданий повстає на свого пана і короля, тоді вже старший над бунтівниками не лише має бути без совісті й честі, але завжди і в усьому конче мусить виявляти велику відвагу і обережність, аби не втрапити на палю. Цей Гуня і раніше користувався у них немалою популярністю, оскільки за рік перед тим, під Кумейками, він із залишками війська і декількома гарматами вночі втік до Боровиці й там з'єднався з Павлюком. Звідти вирушив зі Скиданом на Запорозжя, де козаки обрали його кошовим отаманом. Саме він образив надісланого до запорожців п. Мелецького, висловив презирство до реєстрових і обіцяв розігнати їх по селах відразу після скресання Дніпра. Нарешті пішов далі, на смілився писати і виряджати посольство до татарського воєначальника, султана-калги, висловлюючи готовність підкоритися йому, про що свідчить копія цього листа, надіслана королеві з Криму.

*Вельможний, милостивий султане Калго, пане наш милостивий!*

*Ревно доручаємо нашу рицарську службу Вашій Царській Милості, бажаючи доброго здоров'я і в усьому щасливого успіху від Господа Бога Всемогутнього Вашій Царській Милості на многія літа.*

*На славу і дружню обіцянку як Його Царської Милості, так і Вашої, нашого милостивого пана, зберегти до нас приязнь, ми також, зберігаючи вірну дружбу з Вашою Царською Милістю, паном нашим милостивим, надсилаємо нарочито до В. Ц. М. товаришів наших, Грицька*

*Горілого і Андрія Ожеженка, щиро прохаючи В. Ц. М., аби В. М. зволили прислати нам для підкріплення свої війська, бо вороги наші напевно йдуть, щоб знищити нас. За це ми зобов'язуємось відслужити В. Ц. М. у будь-якій потребі за першою вимогою всюди, де накаже В. Ц. М. і війську В. Ц. М. надавати повсюди безпечний прохід і провідників; про що вдруге і щиро просимо В. Ц. М. Коли буде на те милостива згода В. Ц. М., звольте, не затримуючи, відпустити до нас наших товаришів. Дано на Запорозькій 26 лютого 1638 р. Вашої Царської Милості в усьому покірні слуги. Дмитро Тимошевич Гуня, гетьман Війська Й. К. М. Запорозького.*

Саме цей Гуня, що добре спізнав під Жовнином мужність як своїх, так і хоробрих жовнірів, зупинившись із військом біля гирла Старця, обкопався і дуже загрожував із цієї позиції, але у той же час зі свого боку достатньо випробовував завзяття коронного рицарства.

#### ***24) Прибуття польного коронного гетьмана під шанець на Старці.***

Відійшовши від Жовнина, Гуня не гаючись вирушив зі своєю артилерією, яка складалась з восьми гармат, до валів і шанця над Старцем. 22-го червня він входив уже в шанці, сподіваючись, що коронне військо не поспіє за ним так швидко і козакам залишиться достатньо часу, щоб укріпитися. Та попри усілякі їхні сподівання, п. польний коронний гетьман прибув з-під Києва з кіннотою до валів і влаштував бій відсталим козакам, які не встигли ще пройти в укріплення. За найкоротший час ревні товариші поклали на місці шаблею багатьох козаків, решті порушили всі їхні задуми – похитнули їхні сподівання. Коли старшина дивувалася, що війська так швидко приспіли услід за ними, поранені козаки пояснювали, що це сам польний гетьман. Невдовзі вони помітили це й по знаменах, і мужність їхня стала холонути. Коли ніч припинила битву, підійшли коронні війська і стали табором. Панські і

князівські люди, а також загін кн. Ієремії, зайняли чоло і крило під самим шанцем. Звідти в одну лінію простягся німецький шанець, а згодом була влаштована батарея; коронний табір оточив їх майже від води до води. Наступного дня 24-го червня п. гетьманові видали Скидана, котрого, пораненого у жовнинській битві, відправили було до Чигирина. Передавав його п. Доброшевський, товариш обозного стражника п. Ловчицького, і подія ця стала важливою і щасливою ознакою.

П. гетьман наказав декільком хоругвам кавалерії відбити козацьку вилазку; сутичка ця продовжувалась від полудня до вечора і потім майже щоденно відбувалися подібні ж сутички. Робилося це з тією метою, щоб бунтівники безперервно витрачали порох, а тим часом гетьман чекав залишену під Києвом коронну артилерію. Але Бог допоміг нам більше, ніж сподівалися, бо й ротмістри поспішили до війська, і панські загони теж прибули до табору, а зухвалий козак скидав роги і починав просити миру у гетьмана; але оскільки наостанок козаки не заявляли нічого рішучого для одержання милості, то гетьман знову мусив перейти до зброї.

### *25) Про свіжій панські війська і коронну артилерію*

На самому початку липня прибула з-під Києва коронна артилерія, яку з великими труднощами і обережністю провів серед усіх небезпек п. Петро Коморовский, ротмістр Й. К. М.; при ньому багато товаришів і поручників і 150 чоловік угорської піхоти гетьмана польного.

Прибув брацлавський воєводич, ротмістр королівської гусарської хоругви п. Петро Потоцький, з ним власних людей 100 чоловік козацької кінноти, 80 піхоти і багато двірських слуг. За ним з коронним стражником п. Лашцем 400 чоловік.

Затим прийшов загін краківського воєводи, який складався з декількох сотень піхоти та декількох сотень гусарів і козаків. Їм призначено позицію окремо від коронного та-

бору, на іншому боці Дніпра для того, аби не пропускати підкріпленнь до козацьких шанців і краще охороняти Задніпрянщину від козаків.

Прибув п. хмельницький староста, Микола Стогнів, полковник і разом поручник королівської хоругви, привів за власний кошт 100 козаків і 100 драгунів. Прийшла з ним і хоругва лянцкоронського старости п. Зебжидовського і, зайнявши позицію на краю табору, хоробро витримувала безперервні напади козаків і слугувала незламною опорою для табору.

Прибув загін київського судді, остерського старости, п. Стефана (Аксака), що складався з 150 вершників під командуванням п. Висоцького. Цей останній на шляху до табору з'єднався з людьми київського біскупа і з кварцяними хоругвами, які п. польний гетьман послав було під командуванням ротмістра Й. К. М. Побятинського до Димера, де як було чутно, перебував Пожарський із загonom бунтівників у декілька сотень чоловік: там він побив їх, багатьох узяв у полон і, спіймавши самого Пожарського, передав гетьманові, від якого той отримав сувору кару за свої злочини. П. Олізар, як і завжди чулий до кожної потреби Речі Посполитої, привів 150 чоловік своїх родичів, людей відбірних, піддаючись при тому всім небезпекам від ворога з гідністю для доброго рицарства. Ксьондз Єлець, єзуїт, привів 70 вершників; побачивши, як множаться ватаги бунтівників, він вибрав у маєтку, який присвятив Богові та своєму ордену, таких людей, які могли б дати їм відсіч.

П. Немирич дорогою до табору потурбувався про те, щоб не допустити бунтівників підкріплюватися і поспішати до табору з того боку Дніпра, звідки сам він прибув. Це вимагало немало сил і діяльності, для табору ж було вельми вигідним.

Отже бунтівні селяни щоденно спостерігали з шанця прибуття нових полків, тим часом як самі вони не отримували ніякого підкріплення; одні радили просити миру, інші,

а саме найбільш винні, воліли гинути всі разом. Одначе ж і той самий Гуня, котрий свою гуню (свитину) вкрив було гетьманським едабом, сам скинув її, припинив називатися гетьманом і звернувся до п. гетьмана польного з таким проханням.

Копія листа цієї наволочі до Й.М.

*Довіряючи з усією ревністю милості Вашій Вельможності нашу найнижчу і покірну рицарську службу та ін.*

*З великою радістю чекали ми подальшої милості В. М., нашого милостивого пана, втішені допіру універсалом В. М., і вважючи, що В. М. як пан християнський, зглянувшись над пролиттям християнської крові, зволить покласти якось милостивий край цим розбратам. Тому ми й не розпускали Війська Запорозького, не бажаючи більше дивитися на таке нестерпне пролиття невинної крові. Тепер же очевидно мусимо припустити, що В. М. не для примирення чи якогось договору спустився у плавні з усім своїм військом і наблизився до Війська Запорозького, але можливо для того, аби повністю винищити нас і з цією метою розпустив своїх розвідників, які знущаються над безвинною християнської кров'ю гірш від усякого ворога св. Хреста, ніби слуги жорстоких тиранів. Видно немає тут ні правди, ні страху Божого. Вже нехай би вели війну з нами, з Військом Запорозьким, яке наважилось пожертвувати життям і віддатися на суд і волю всевишнього Бога за наші криваві заслуги і безвинно пролиту кров нашу, аби лише zostавили у спокої бідних невинних і пригноблених людей, голоси і безвинно пролита кров яких волають до Бога про помсту, до якої спонукують і нас. Тепер з вини наших зрадників ми позбавляємось усіх прав і вольностей, здавна пожалуваних за наші кровні заслуги блаженної пам'яті польськими королями, втрачаємо все, що з давніх пір було здобуто винятково нашою шаблею. Тому ми швидше готові вмерти і всі до останнього скласти свої голови, ніж прийняти такий мир, як під Кумейками, який дав нам Бог, щоб ніколи не відновлювався. Одначе ж, як рані-*

*ше зголошувалися ми письмово В. М-ті, так і тепер, віддаючись на вашу мудрість, просимо В. М. зволити припинити це безвинне пролиття християнської крові та до нас, війська Запорозького, зберегти свою високу милість, аби ми не терпіли більше таких бід і гноблень і знову могли залишатися при попередніх, здавна здобутих нашими кривавими заслугами наших правах і вольностях. Звичайно, ми не хотіли б бачити далі такого пролиття безвинної крові, нас турбує тільки те, що В. М., наблизившись сюди, не зволить належним чином укласти перемир'я, ні вести справжньої війни, а тим часом просто здобути нас буде нелегко. Для того ж, аби на нас не впало звинувачення, бо ми як слуги і підніжки В. М., не бажаємо битися проти В. М., проте, якби хто нападав на нас, змушені будемо захищатися, то прохаємо В. М. чинити з нами так, аби це було зі славою для В. М. та без гноблення як нас самих, так і вбогих неповинних людей і без пролиття крові. Звертаючись до В. М. як до батька з упевненістю, що В. М. своєю мудрою обачністю виправить наш вчинок і, прийнявши нас, як раніш, у свою панську милість, зволить бути милостивим нашим захисником і заступником перед Й. К. М. і Річчю Посполитою. Ми ж довіку будемо молитися, щоби Бог нагородив В. М., милостивого пана і благодійника нашого, усіляким щастям і благополуччям.*

*Доручаючи себе милості вельможного пана разом з найнижчими послугами нашими, покійно просимо швидкої відповіді, сприятливої чи такої, яку вкаже воля і милостиве міркування В. М., оскільки ми в усьому покладаємось на мудрість і розсудливість В. М. и просимо сьогодні ж повідомити нас про своє рішення. В. М., нашого милостивого пана, цілком покійні й найнижчі слуги. Дмитро Тимошевич Гуня, старший Війська Й. К. М. Запорозького.*

У відповідь на це Й. М. написав, що попередні вольності вони втратили завдяки своїм бунтам і заколотам проти королівської величності, тепер же будуть користу-

ватися тими вольностями, які дають їм Й. К. М. і Річ Посполита. Козаки, не слухаючись цього, пишуть знову те ж саме, тобто що бажають тих же прав, які мали від попередніх польських королів. Упевнившись, що справа зводиться до даремного зволікання, п. гетьман 10-го липня відновив наступ і в той час, коли охочі наближались до ворожих валів, артилерія цілила всередину окопу з позиції гетьмана з одного боку і з німецьких шанців з іншого. П. польний коронний гетьман сам вів атаку, бажаючи своїм особистим прикладом ще більше надихнути охоче військо, причому під ним вбито коня. Сутичка продовжувалась до ночі.

Наступного дня обложені надіслали листа з мирними пропозиціями. Бажаючи миру, вони просили гетьмана не обтяжувати їх незвичними вимогами і залишити при попередніх вольностях, застерігаючи при цьому, аби він не довіряв реєстровим, які знаходилися при ньому, бо вони зраджують йому так само, як зрадили козакам, з якими споживали хліб-сіль. У відповідь відряджено посольство для прочитання козакам конституцій сейму поточного року, для того, щоб вони не підозрювали гетьмана у суворих намірах і впевнилися, що не сам він скорочує їхні вольності, але виконує лише волю короля і Речі Посполитої. Послами були: п. п. Петро Коморовський, Ролинський, Жолдовський, летичівський писар Якуб Келчовський з хоругви п. польного гетьмана та інші. Коли їх завели в шанець, Гуня оголосив, аби козаки збиралися на раду, потім привів їх до середини кола, де були бунчук і бубон, наказав принести й розіслати на землі в'язку сіна, посадив послів поруч себе, велів подати хліба і вареної риби і просив їх пригоститися. Посли прийняли цю гостинність і тим довели свою вірність військовим звичаям і своєму государеві. Подали воду, Гуня випив за їхнє здоров'я, після чого велів подати горілки, випив сам немалий келих за здоров'я гетьмана і рицарства і пригостив послів. Гуня оголосив козакам мету посольства і запропонував прочитати волю короля. Після

прочитання здійнялося сильне ремствування і хвилювання серед бунтівників і черні, відповідь відклали на завтра і Гуня сказав послам: „Коли переговоримо поміж себе, повідомимо вам”, після чого посли спокійно відбули.

### *26) Розсилка роз'їздів на козацькі поселення і приступ до шанця.*

Обложені козаки довго зволікали у шанці, воліючи шляхом нестатків виснажувати панське військо, солдат і коней, ніж правдиво і ретельно вести переговори. Тому п. гетьман розіслав роз'їзди до найближчих сіл, щоб спалити їх. При вигляді сильних пожеж щирі прохання, моління і лемент з шанця спрямовані до табору: однак це лихо хоча й викликало у них жаль, проте мало спонукувало до справжнього каяття у своїх злочинах і до покірливості. Тому артилерії знову наказано з усіх шанців стріляти в окоп, піхоті ж, регіментам і кавалерії бути готовими і вичікувати зручного моменту для бою. Підступали до валів і воріт, кожен намагався зробити все можливе, аж до ночі тривала перестрілка, ніч також не була спокійною, навпаки, тривога зробила вояків такими пильними, що привчила їх протягом цілих п'яти тижнів не скидати панцирів.

5-го липня, бажаючи спробувати щастя, Гуня вийшов з шанця, але не відважився далеко відходити від нього; частина козаків оточила вали, інші мали намір щось вдіяти проти валів, але хитрошам їхнім запобігли, бо гетьман наказав вистрілити у прапор Гуні з трьох гармат. При цьому вбито було козака, який носив над ним бунчука і сам він був наляканий, проте відразу ж схопив бунчука і спершу власноручно носив його, потім передав іншому козакові. Навтішалися там і реєстрові козаки і піхота. Теж саме відбувалося і наступного дня, але боротьба відбувалась у двох напрямках, оскільки, з одного боку війська п. краківського воєводи і п. коронного стражника, які підходили від Домонтова, звільняли дороги від бунтівних юрб, даючи в полях лад, ніби в упорядкованому місті, тим часом як



з другого справа під шанцями і цього дня продовжувалась не менш настійливо. Під кінець битви, коли обидва супротивники відходили з поля, Гуня повторив учорашній жарт, випустив декілька ядер у гетьманський прапор; при цьому ядро вдарило в голову коня п. Жолтовського, який їхав поруч з гетьманом, а гетьманський кінь врятувався стрибком.

Наводжу тут жарт безстрашного серця: коли кінь раптом впав під п. Жолтовським, військовий стражник, п. Ловчицький зауважив: „Моєю буде Черешенька”, натякаючи на королівщизну, якою той володів. Коли ж услід за тим його самого наполохали ядром, вік вигукнув: „Не хочу вже й Черешеньки.” Багато розважалися пани подібними жартами проміж себе, бо смерть – забавка для доброго вояка. У тій же сутичці поранений пострілом у плече п. Якуб Келчовський, товариш гусарської хоругви п. польного гетьмана, який тепер є міським летичівським писарем, а на той час оберігав особу гетьмана. Можна сказати, що він ніби щитом закрити собою гетьмана, даючи останньому можливість уникнути небезпеки, бо був поранений, закрити його спереду. Цю заслугу визнав за ним і сам польний гетьман як пан, що любив правду, та обоє вони перш за все приписували це Божій милості. Так минав час з втратами для обох боків, і козаки сподівалися постійними вилазками, як нічними, так і денними знести коронне військо і тим самим послабити пута, що зв'язували їхнє свавілля. П. польний гетьман милостиво повівся з козаками, відтягував війну, не бажаючи пролиття крові, переконував їх щиро підкоритися Й. К. М., пояснював вольності, права та милості даровані їм королями, вони ж усім цим нехтували, вважаючи нещирістю і понад усе ставили селянські вимоги. Тому вирішено було, не звертаючи уваги на їхні прохання, протягом десяти днів безперервно вдень і вночі вести приступ, встановивши між хоругвами почерговість для відпочинку, а також звести поблизу німецького шанця, який був під начальством п. Жолтовського, батарею з дубових колод із земляним блок-

гаузом на верхівці, звідки було б зручніше і певніше цілити з гармат у їхній табір.

### *27) Відчай козаків.*

Ніщо не може так швидко довести людину до крайнього і непоправного падіння, як відчай. Та коли селянин доведений до відчаю, то йому загрожує остаточна загибель, оскільки з одного боку він бачить приготувану за його злочини сувору і неминучу кару, з іншого – таку ж неминучу і жалюгідну смерть. Тому він у відчаї або вдається до самогубства, або шукає смерті, кидаючись туди, де бачить невідворотну небезпеку. При вигляді нової, так міцно влаштованої споруди, з висоти якої видно було кожен куток, закапелок і кожну окрему людину у шанці, одні радили тікати, інші пробиватися крізь польське військо. Чернь повідомила, що всі готові здатися, але старшина, бачачи це, вдалася до іншого виверту: у ніч на 22-ге липня обложені вислали до шанця, що перед батареєю, декількох козаків, нібито для піймання язика, насправді ж для того, щоб вивідати пароль. Ті під виглядом реєстрових сміливо підійшли до вибранців, розговорилися з ними, дізнались пароля й тої ж миті передали своїм, а півгодини потому, влаштувавши засідку, підійшли до шанців у кількості декількох десятків. У них спитали пароля, вони відповіли. Тоді козак, що лишився з вибранцями, спитав, чи мають вони язика? Відповідають, що є й не один. Поки вони перемовлялися, інші напали збоку на бідолашних вибранців і вирізали у п. Соколовського декілька десятків необережної і занадто довірливої піхоти, яка не звернула уваги на те, що на війні, особливо такій, як ця, необхідно вміти вирізняти своїх. За допомогою цих хитрощів вони розраховували знищити батарею і блокгауз і скинути гармати, заради чого і пробралися нагору, але шум незабаром привів на місце сторожке військо, отже козаки змушені були стрибати з батареї і рятуватися втечею раніше, ніж їх оточать. Усе це викликало в таборі сильне хвилювання, і тої ночі

все військо залишалось при зброї. Багато козаків полягло на тому місці, бо вони у декілька тисяч вибігли з шанця, вважаючи, що посланим вдалося увірватися до табору й не очікуючи зустріти військо готовим відразу до опору. Тривога ця продовжувалась аж до ранку, бо важко було так швидко відновити спокій.

Та ось для козаків настав новий привід для відчаю: чутно було, що народ з різних сторін йде їм на допомогу, і це додало їм немало бадьорості, як раптом замість підкріплень вони отримали звістку, що Саву Киянина з декількома сотнями чоловік розбито і взято в полон, про інших же не було й слуху. Як не впасти у відчай при такому становищі: сиди собі у шанці, ніби в клітці; тут вже не співати, а доведеться вовком вити, та найгірше те, що в них не стало хліба і взагалі запас провіанту закінчувався; невтішно було трудитися день і ніч, а замість харчу мати лише воду та дещицю конини. Бачачи це й усвідомлюючи, що всім доведеться ганебно загинути, вони почали щиріше просити помилування; приходили до п. гетьмана послали від черні та інші від старшини, просили для себе старих, написаних біля Курукова статей, додаючи ніби знехотя: „А втім, як ваша воля”. П. гетьман, бачачи, що козаки доведені до краю ужитими ним заходами, дозволив вести перемови, допуслав до себе з проханнями, перекопував їх віддатися на волю Й. К. М. і Речі Посполитої, доводив, що це відповідає їхнім власним інтересам, аби король призначав зі шляхти комісара і полковників для війська Запорозького. Робиться це виключно з метою постійно підтримувати спокій серед війська, оскільки ці начальники будуть оберігати й захищати суди і вольності козацькі, а також утримувати їх самих від бунтів. Та козаки продовжувати тягти ту ж саму пісню і писали до п. гетьмана одне й те саме; наводжу тут копію такого листа.

*Ясновельможний милостивий пане гетьмане польний коронний, пане наш милостивий!*

*Як спочатку В. М. зволив виявляти нам свою панську*

милість, так і про продовження її до останку принижено й покірливо просимо, тобто, аби нам залишитися при давніх правах, дарованих попередніми блаженної пам'яті польськими королями. Огідно стає глядіти на таке пролиття християнської, тим паче неповинної крові, яку ми воліли б зберегти для боротьби з ворогами корони польської, аби принаймні зі славою покласти один біля одного свої голови. Видать, нещасливій своїй долі мусимо ми завдячувати тим, що спіткав нас такий тяжкий гнів Божий, а далі й В. М., пана нашого; однак ж ми добре знаємо, що скільки б не вести війну, а доведеться миритися. Тому як раніше ми ніскільки не відмовлялися від великого милосердя В. М., так ще менше відмовимося від нього тепер; навпаки і вдруге, і вдесяте просимо: змилуйся над нами, будь ласкав зберегти нас як Військо Запорозьке для подальшої служби Й. К. М. і Речі Посполитій, а також і В. М., не вимагаючи від нас того, чого немає зазвичай. Не довіряй, вельможний наш милостивий пане, тим відступникам, які окремо від нас називають себе Військом Запорозьким, бо якщо вони зрадили Богові й нам, своїм товаришам, з якими ділили хліб-сіть, то чому ж не могли б вони зрадити В. М. Нехай би ми не спокутували більше вищезгаданий наш гріх, і ніякі б вороги не раділи б цьому. Просимо не так за себе, як за невинних людей: змилуйся, милостивий пане, ти мав ласку раніше виявляти своє панське милосердя, будь ласкав явити його й до кінця Війську Запорозькому, як найнижчим і вірним слугам Й. К. М. і В. М., нашого милостивого пана. Тоді ми, спізнавши милості В. М., якій щиро доручаємо себе, довіку зобов'язуємось молити Бога про благополуччя В. М. і дякувати за неї найпокірнішою і найвірнішою військовою службою, якій віддаємося з усією запопадливістю. – Дано у таборі в суботу, липня (?) 1638 р. В. М. нашому милостивому панові, в усьому наймізерніші слуги і підніжки: Дмитро Тимошевич Гуня, старший з Військом Й. К. М. Запорозьким.

У відповідь на таке послання слід було знову взяти-

ся за шаблю, проте дві причини утримували руку як п. гетьмана, так і бунтівників. По-перше, панські загони, бачачи продовження перемов, почали вже розходитися з табору тим часом як бунтівні козаки наприкінці липня отримали звістку, що до них надходять свіжі сили і провіант. По-друге, головною причиною війни було питання про те, чи буде застосована до козаків знову прийнята про них конституція, чи ж будуть їм залишені старі права. Тому гетьман вирішив спорядити посольство в шанець для переговорів з ними і зажадав, щоб у той же час певна частина старшини з'явилась до табору для розмови з ним самим. Послами до козаків призначені: ротмістр Коморовський, німецький полковник Жолтовський і стражник Ловчицький, які досить розлого розмовляли з ними, пояснюючи, що вказана постанова Речі Посполитої спрямована на підтвердження їхніх вольностей, для оберігання їхнього спокою як з боку бунтівників, так і солдат і нарешті відкриває їм шлях до усіляких милостей короля і Речі Посполитої. Та глухому не варто розповідати казки. Їх радувало, що війська йдуть від п. гетьмана, радувало, що незабаром має прибути Філоненко з підкріпленням і припасами, радували й добрі передбачення ворожок, проте всі ці надії виявилися оманливими. Як побачимо, Філоненко небагато допоміг їм, якщо ж і відходила частина солдат, проте залишались такі, що звичні були наступати, а не відступати. Неправду також пророкували ворожки, бо, коли декотрих з них на другому боці Дніпра спіймав роз'їзд п. коронного стражника, то вони сказали, що козакам загрожує погибель. Звичайно диявольські підмовляння бувають брехливі, а гріх неминуче викликає кару.

### ***28) Причина, що спонукала козаків гаятись.***

Шило ніколи в мішку не сховаєш, і будь-яка зрада, хоч була б вона позолочена зовні, особливо така, що спря-

мована проти Бога і короля, завжди відкриється. Бунтівні козаки різними зволіканнями встигли надовго затримати укладення миру, прикриваючи нещирість оманливою простотою до тих пір, доки не отримали відомостей про Філоненка, якого незабаром чекали, а тому на всі умовляння, котрими Його Милість схиляв їх до миру, так відповідали 2-го серпня через своїх послів.

*Ясновельможний і до нас милостивий п. гетьмане, пане наш милостивий!*

*До великих прикроців і обтяженя нашого спрямоване те, чого В. М., наш милостивий пан і благодійник, зволіш вимагати від нас, докоряючи нам зрадливістю. Бачить Бог, що ми зі щирою радістю і бажанням готові були б прийняти й виконати все те, що нам мають ласку пропонувати послі В. М., якщо не заради себе, то заради всього того, що ми не лише чули, але й бачили й випробували самі на собі, над-своїм кровним майном, друзинами і дітьми, що терпимо й до теперішнього часу. Покладаючись на милостиву обіцянку В. М., день у день чекаємо її виконання; тому всі ми, від найстарших до найменших, дійшли згоди не вимагати нічого понад Куруківські статті, але й не відступати від них. Отож змилуйся, вельможний наш м. п., збережи їх цілими до майбутнього сейму, доки не повернуться до нас наші послі від Й. К. М. Тоді ми готові прийняти не лише комісара, а хоч би його слугу і будемо йому підкорятися, впевнившись самі у волі Й. К. М., супротивитись якій ми негідні й не бажаємо, навпаки намагаємося і надалі будемо намагатись очиститись від будь-яких підозр. Тепер же вдруге і вдесьте принижено і покірливо просимо: не гноби нас, В. М., наш милостивий пане і благодійнику, тим, чого не може бути. Прохаємо негайної відповіді сьогодні ж; при цьому з усією щирістю доручаємо себе милостивому розсуду В. М., разом з нашою покірливою рицарською службою. – Дано у таборі в гирлі Старця. 2 серпня 1638. В. М., нашого милостивого пана і благодійника, в усьому покірливі й наймі-*

*зерніші слуги і підніжки: Дмитро Тимошевич Гуня, старший з Військом Й. К. М. Запорозьким.*

Становище ставало серйозним, оскільки вони замислили або зі зброєю в руках, об'єднавшись зі свіжими силами, пробитися з шанця, чи як-небудь успішніше розправитись з коронним військом, або ж після поповнення припасів суперничати з голодним військом, хто довше протримається. Та коли Бог карає людей, то найрозумніше їхнє рішення буде для них погибельним. Тому все, замислене бунтівниками, виявилось слабкішим павутини. При такому пильному війську і передбачливому гетьманові хіба що птах принесе їм у шанець запаси. Нещасливий у своїх задумах козак, ти ще більше нещасливий тим, що відкидаєш запропоновану п. гетьманом милість і приязнь.

### **29) Наступ на козацький шанець.**

Оскільки гетьманові не вдалося лагідністю перемогти хлопської впертості, а тим часом деякі війська вже збирались іти додому, то 4-го серпня п. гетьман здійснив генеральний приступ на шанець. Усю піхоту, як князівську, так і військову послали до валів, стріляли з гармат, кавалерія кинулась на вали. Реєстрові козаки не лінувались і викликаних на герць бунтівників відрізали від шанця. Інші, які влучно стріляли з шанця, винищували полки, бо лише показувалась за привалком чуприна, меткіше обстригали її мушкетною кулею, ніж цирульник ножицями. Бунтівники вдавались до своїх зрадницьких хитрощів. Так, наприклад, вийшовши з валів, вони при наступі хоругв повертали до шанця свої рушниці й стріляли в нього для того, аби солдати, що підступали, приймали їх за реєстрових, та лише проходила хоругва, як вони знову обороняли свою позицію. Одні, стоячи у шанці, інші, лежачи під валами за бруствером, підстерігали тих, хто підійде поближче, щоб підстрелити чи стягти з коня і взяти в полон. Останнє було не важке, оскільки вони вирили навколо шанця бага-

то круглих ям, об які коні часто спотикалися. Часом верх брали коронні хоругви, іноді козаки, як звичайно буває в бою, при цьому обидва боки не залишилися без втрат, оскільки бій продовжувався майже цілу добу. Зрештою він приніс деяку користь коронним військам частково тому, що вже наближався Філоненко, головним же чином тому, що запас пороху у козаків закінчувався і самі вони, втомлені та змучені, були менш здатні до вилазки для зустрічі й захисту Філоненка. Велику користь принесла ця атака й тим, що реєстрові козаки здобули чудових язиків, потрапили в окоп, роздивилися шанці і впевнились, що не варто було й пробувати оволодіти валами, бо всередині побудовані блокгаузи, і вода є в достатку. Тому справа не скінчиться здобуттям валів, але доведеться голодом винищувати ворога. Ці вали і шанці зазвичай нагонять страх на нападників.

### *30) Прибуття Філоненка під шанець.*

Усі сподівання справедливої війни покладаються не на людські сили, а на Бога, але бунтівлива чернь яка підступно підняла злочинну руку на свого короля і Річ Посполиту, покладала надії не на Бога, а на сили, які очікувалися з Філоненком, котрого Острянин вже давно послав по селах. Тому козакам незабаром довелося гинути, як тваринам. Отримавши точну звістку, що Філоненко 6-го серпня мусить підійти до шанця, вони на радощах втягли на верхні вали гармати, ядра і порох міцно оберігаючи вали для того, щоб війська могли безпечно рухатися біля їх підніжжя, оглянули зброю, кінні підгодували коней. Усі вже наготові та в чеканні, як раптом чують, що з протилежного боку Дніпра бажаних гостей кількістю до двох тисяч, які йшли по тому берегу і водою, зустрічає п. стражник з військом п. краківського воеводи під керівництвом п. Бжозовського, гарматними та рушничними залпами. Солдати від радості витанцьовують навколо них, замість руки подають їм шаблю, замість поту ллється кров. Та



оскільки людина не потерпає від того, чого не бачить, то зачинені у шанці, чуючи цей шум, тішаться найприємнішими припущеннями: вони сподіваються, що йдуть великі сили і багато провіанту, що після їхнього приходу вдасться повернути собі попередні вольності і козаки знову отримують волю і право обрання гетьмана. Бідолаха Філоненко жваво обертався посеред коронного війська, та справа його не лагодилась, він втрачав багато людей, розкидав провіант, втратив немало пороху, а табір козацький все ще далеко. Тому припинивши забавку, козаки хутчіше взяли-ся за весла, відчалили швидко і вправно і під прикриттям боліт і островів, користуючись дніпровськими звивинами, вислизнули з рук загонів п. воєводи краківського і п. Лаца і опівночі прибули під шанець.

Тепер козаки збираються з силами і намагаються ввести новоприбулих; одні виходять із шанця, інші допомагають, стоячи на валах, треті намагаються провести прибулих під прикриття окопів, деякі відволікають військо п. гетьмана. Проте гетьман, незважаючи на це, серед темної ночі розташував і кінноту, і піхоту і зустрів тих, що виходили на берег: свою легку надвірну міліцію він пустив униз по Дніпру й велів рубати шаблями. Після першого пострілу жовнірів ворог був збентежений; з ним змішалися волохи й татари, підоспів син п. гетьмана, за ним хоругви п. п. Казановського, Гижицького і Бориславського і так проводжали його від Дніпра. Сам гетьман з кн. Вишневецьким та іншими хоругвами так перепинив їм шлях, що ні безперервна стрілянина, ні хоробрість тих, що входили, ні хитрість захисників не могли їм допомогти. Одні вмирали, перегороджуючи вхід, інші, намагаючись увійти. Вночі козаки вдавались до військових хитроців: вони нікого не залишали на воротах шанця для того, щоб хоругви потрапляли там на готові засідки. Після цього частина козаків відійшла від шанця і, коли хоругви підступали до Гуні, вони обертали свої самопали у той же бік, прикидаючись реєстровими, що стріля-

ють у шанець, коли ж хоругви проходили повз них, вони спрямовували постріли у тил останніх і відступали до шанця. Нарешті вони стріляли вклавшись, розпростертими на землі поблизу валів збоку поля, через це доводилося хіба що рубати їх шаблями чи топтати кіньми, у чому й не відмовляли собі хоробрі солдати. Там доводив свою мужність кн. Ієремія Вишневецький, доводили також люди з хоругв кн. Владислава Домініка Острозького та канцлера. Не поступався їм у хоробрості й п. хмельницький староста з хоругвою Й. К. М., хоругви обох гетьманів, кн. Олександра Вишневецького, подільського воєводи Станіслава Потоцького, брацлавського воєводича, нащадка славного патріота Стефана Потоцького. Хоругва п. Станіслава Потоцького, який перед тим заступав гетьмана, п. Павловського, п. Загоровського та інші достойні вічної пам'яті разом зі своїми хоробрими ротмістрами, бо не було жодної хоругви, яка б не відзначилась мужніми подвигами при цій події. Достойні вічної пам'яті: п. Мелецький, який зауваживши небезпеку, що загрожувала п. гетьманові з засідки, притримав його повід, відпущений для більшої стрімкості в наступі, хоча це й було небезпечним для нього самого; п. Ловчицький, стражник військовий, який ні на крок не відступав перед навалою ворога; п. Жолтовський, що посеред вогню зберіг життя і славу; п. Микола Загорський, ротмістр королівської угорської піхоти, що був при особі п. гетьмана, котрому доручено було стерегти у таборі 70 чоловік найважливіших козацьких полонених. Побоюючись, щоб серед такої січі табір не піддався будь-якій небезпеці з боку полонених і бажаючи полегшити піхоті можливість певніше оберігати його, він відділив убік декількох полонених – Путивльця, Скидана і Саву, потім подав знак угорцям вирізати решту, після чого об'єднав свою піхоту з піхотою п. Петра Потоцького і хоробро вдарив на ворога. Гідні особливої згадки й багато інших, бо тут Бог винятковим чином вказував коронному рицарству способи придушити огидний йому

бунт і повернути бунтівників у межі, вказані конституціями Речі Посполитої. До другої години за північ не припинявся вогонь і не згасав богатирський запал хоробрих коронних рицарів. Вони подали крицеве перо і свою кров замість чорнила майбутнім письменникам та історикам для того, щоб ці останні не тільки на вічні часи зберегли для загального відання їхні хоробрі подвиги, але й посвідчили також, що вони такою високою відвагою ще більше прикрасили самі своє високе народження.

Увійшов у цей шанець Філоненко, але з великою ганьбою для себе, по-перше, тому, що втратив більшу частину війська, оскільки пробився лише з декількома сотнями людей; по-друге, і провіанту, якого чекали від нього, ледь вистачило на два дні; по-третє, тому, що його послугу козаки охрестили зрадою і його самого спершу публічно покарали киями, а потім прикували ланцюгом за шию.

---

До цієї глави у літопису Величка такий додаток, названий ним: „З літописця козацького”<sup>1</sup>:

*Складаючи у цьому щоденнику вищеописані розділи, вельбний отець Окольський вельми розминувся з правдою, чи то нарочито, чи таку, неправди сповнену, мав у себе реляцію, бо що писав про Хвилоненка, який тільки з двома тисячами зібраного козацького війська плив човнами по Дніпру на поміч до гетьмана Гуні до шанця на Старці, то є неправдою. Бо ж полковник Хвилоненко об'явився не з двома, а з п'ятьма тисячами з лишком свого війська і провіанту мав потрібного на два і на три місяці окрім достатнього запасу військового. А що Окольський написав панегірик про те, як коронні війська, які на тому боці ріки Дніпра zostавалися, Хвилоненка побивали, то написав чисту брехню, бо хто видав теє, аби жовнір кінно міг на воді човнами пливучого жовніра гонити і побивати. Та й Хвилоненко був би не кмітливим вождем, якби, чуючи про кінні*

---

<sup>1</sup> Літопис Величка. – Т. IV. – С. 262-264.

коронні війська, невідомо для чого мав під них човнами підпливати. І взагалі Хвилоненко поза островами і затоками Дніпровими так проскочив і до шанця головного війська прийшов, що коронне військо, по березі на тому боці Дніпра розташоване, заледве й чути про нього могло. Хвилоненко, небагато тоді маючи збитків від тогочасних коронних військ, в цілості з усім військом і провіантами приплив до гетьмана Гуні нічною порою до шанця. Потуга польських військ, що перебували біля шанця на Старці, за наказом свого головного вождя усіма силами спрямована була на те, аби не впустити Хвилоненка з військом і провіантом до шанця. Та гетьман Гуня з військом з шанця, а Хвилоненко з човнів вийшовши, зібралися і всі провіанти забравши, з великими перепонами від поляків увійшли до шанця. Поляки, почавши від опівночі, чинили козакам такі тяжкі прикрі перепони, що там же на плаці мусили трупом лягти козаків 875 чоловік, а поляків 5068 чоловік окрім поранених і тих, котрі були смертельно поранені, убик відбивались і падали. Зручніше було на кінних поляків пішим козакам з-поза шанців і трупів польських, кінських і людських стріляти і потрапляти, ніж полякам на піших козаків стріляти і влучати. І хоча там була і польська піхота, однак і їй від козаків дісталося, як і кінноті їхній, бо ж військо Запорозьке так було у стрільбі вправне, що на сам лише голос стріляло і багатьох поляків у нічній темряві розгонило і вбивало. А коли дочекались світла і військовий запал у обох супротивників скінчився, то козаки вибирали свої трупи, тоді й людських трупів порахували вищенаписане число, яких за витребуваний з людського боку спокій безборонно від козаків повернуто, до людського обозу забрано і поховано.

Панове поляки, вельми ошпарившись такою отмічною і гарячою козацькою відповіддю, більш уже надалі такій впертій відвазі своїй дали спокій і не сміли на козаків близько підступати, більш того, і гетьманові своєму, і гетьманові козацькому, що у шанці був, дуже радили

*і раяли, аби вчинено було обопільний спокій і вгамовано нещадне пролиття християнської крові. Це й збулося незабаром таким порядком і діями, як наступні розділи цього щоденника (повні неправди і підлабузництва Окозького) показують.*

### **31) Підкорення гордих козацьких голів волі гетьмана.**

Коли оманлива надія напередодні жорстоко погнала бунтівників на вістря списів, тоді лише побачили вони хисткість свого становища. Тому, не чекаючи більше нових підкріплень, вони вирішили щиро підкоритися п. гетьманові і просити помилування. Спершу вони просили прислати кого-небудь, з ким можна було б докладно поговорити в їхньому колі. На це Й. М. відповів, що диктує закони переможець і, якщо вони хочуть милосердя, нехай кращі з них самі прийдуть до нього. Тяжко було чути бунтівним козакам, що доведеться їй стати перед гетьманом і там укладати договір. Одначе, несамохіть згодившись на переконання п. п. Петра Коморовського, Жолтовського, Ловчицького і військового судді п. Стефана Хоментовського, послали Романа Пешту, але той, наблизившись до гетьманських наметів, пройнявся таким страхом, що з ним трапився випадок епілепсії. Прийшовши до тям і підбадьорений ласкавою мовою п. гетьмана, Пешта сказав: „Бачимо, що сам Бог карає нас, вдаємось до твого милосердя і просимо, аби укладена була більш м'яка конституція відносно козаків, або щоб запропонована нам тепер не мала застосування до тих пір, доки не повернуться наші посли від Й. К. М.” Перше було неможливим, але на друге п. гетьман виявив згоду. Не бажаючи однак просто випустити їх з шанця й через це зволікання, він зажадав, аби козаки видали артилерію, підтвердили присягою своє слово і щоб старшим і гетьманом у них на цей час був ніхто інший, як сам п. гетьман, а полковниками ті, кого він призначить. Після вказав Корсунь як місце, де вони повинні, примирившись з реєстровими, укласти спільну

раду 9 вересня, обрати послів і написати прохання до Й. К. М. До повернення козацьких послів мусить бути складений козацький реєстр, після повернення ж їх козаки повинні повернути на Маслів Став гармати, булаву, бунчук, прапори й бубни, а приймати їх будуть комісари і полковники за вказівкою Й. М. Почувши це, козаки у великій радості впали до ніг гетьмана, дякуючи за благодійництво і прохаючи бути їхнім заступником і покровителем.

Таким чином були втихомирені бунтівні козаки. Коли п. гетьман переконував їх прийняти конституцію, вони супротивились, але коли примусив їх силою, сказали: „Хай буде за твоїм наказом”. Отак хлопе, знай пана! Того ж дня передана їм форма присяги; спершу присягали реєстрові, за ними обложені, після всіх чернь.

### *32) Присяга козаків і черні.*

Присяга реєстрових козаків:

Ми: Сава Іванович, Каленик Прокопович, Михайло Максимович, полковники Війська Й. К. М. Запорозького, що перебуває при війську Й. К. М. коронному, самі від імені усього цього війська присягаємо Господові Богу Триєдиному й усім святим нашим, що ми волі та наказу Й. К. М., відразу після повернення послів наших від Й. К. М. в усьому покорятися і ні в чому противитися не будемо. Також і розпорядження ясновельможного Й. М. гетьмана коронного, як старшого і благодійника нашого, в усьому будемо зобов'язані виконувати; товаришам нашим реєстровим, які були обложеними на Старці, ні в чому прикрощів і ганьби не чинити, у разі потреби самим поміж собою творити одне одному правосуддя, в усьому в любові й згоді товариській жити. На все це правдиво присягаємо, якщо ж неправдиво, Боже нас покарай на душах і тілах наших і цьому житті й майбутньому.

Присяга козаків, обложених на Старці.

Ми: Роман Пешта, Іван Боярин, Василь Сакун, пол-

ковники війська, обложеного на Старці, іменем цілого війська присягаємо Господові Богу Триединому і всім святим у тому, що оскільки за провину, вчинену проти волі Й.К.М. і Речі Посполитої, ясновельможний Й.М. п. воєвода брацлавський, гетьман польний коронний, показавши милосердя, мав ласку милостиво пробачити і встановити мир на основі певних домовленостей, означених і записаних в особливій грамоті, то всі ці пункти ми зобов'язуємося виконувати добровільно. Накази Й.К.М., лиш тільки отримаємо їх, так само як і накази ясновельможного Й.М. п. гетьмана польного коронного, старшого і благодійника нашого, в усьому виконувати будемо і зобов'язуємось. Тих, котрі не були з нами нарівні в реєстрі, але прийшли до нас з поміщицьких маєтків, відпроваджуємо від себе і надалі обіцяємо не приймати. Товаришам нашим, які були при війську Й.К.М. коронному, як старшим, так і молодшим, ніякої кривди чи образи ні словом, ні ділом не повинні чинити. На всьому цьому правдиво присягаємо, якщо ж неправдиво, нехай нас Бог покарає на душах і тілах, і цьому житті й майбутньому.

### Присяга бунтівної черні.

Пам'ятаючи злочин нашого нестриманого бунту, для того, щоб знали про нього і нащадки та для попередження того, щоб надалі не лише ми, але й нащадки наші не сміли й мислити про бунти чи повстання, сповідуємо милосердя нашого найяснішого величності короля, об'явлене нам ясновельможним Й. М. п. воєводою брацлавським, гетьманом польним коронним. Оскільки після перших комісій, підписаних нашою кров'ю і скріплених неодноразовою присягою, ми відважились здійснити повстання і підняли руку на короля і його військо, розсилали листи і сили наші в цих бунтах обертали проти власних панів, забуваючи благодійництво, знову явлене нам під Боровицею після недавньої поразки під Кумейками (де, завдяки відвазі ри-

царства відібрані у нас клейноди, артилерія і прапори і складені до ніг Й. К. М.), благодійництво, яке не відвернуло нашої зятятості від нинішнього збурення, – то тепер, після нового злочину нашого, великою покірливістю випрохавши помилування, ми готові виконувати в усьому волю Речі Посполитої, ясно висловлену в конституціях, так само і окремо об’явлену нам волю ясновельможного Й. М. п. воеводи брацлавського, гетьмана польного коронного. Комісара, призначеного від Й. К. М. і Речі Посполитої, готові прийняти після виїзду комісії й після повернення послів наших від Й. К. М., у чому всі вповні присягаємо. Приймаючи владу шести призначених полковників, обіцяємо виявляти їм усю належну покору, над нами ж визнаємо винятково верховну владу ясновельможного п. гетьмана, під охорону якого віддаємось усі, як вірні й покірливі піддані. Також з товаришами нашими реєстровими козаками, які були у той час у війську Й. К. М., зобов’язуємося жити по-братськи, припинивши всіляку ворожнечу і ні в чому не докоряючи один одному. Артилерія і всі знаки військові мусять залишатися на місці, зазначеному полковниками за згодою ясновельможного п. гетьмана; при ній мусять перебувати полковники невідлучно, в усьому віддаючись на волю ясновельможного п. гетьмана польного. Гармати, взяті у шляхти й у киян, будуть нами негайно повернуті. Після повернення ж наших послів від Й. К. М. обіцяємо видати призначеному для того комісару нашу власну артилерію й усі військові знаки з висловленням покірності, як найнижчі підніжки Й. К. М., у чом у і присягаємо. Упевнені в милосерді Й. К. М., сподіваємось, що він залишить нас при давніх вольностях війська Запорозького і що дружини і вдови давніх козаків не зазнають ніяких утисків. Просимо при тому вельможного Й. М. п. воеводу брацлавського, гетьмана польного коронного, підтримати своїм заступництвом перед Й. К. М. клопотання трахтемирівських ченців у тому сенсі, щоб призначена комісія залишила їм їхні володіння, а також щоб п. геть-



ман наказав повернути монастирську скарбницю, призначену для хвали Божої, яка знаходиться нині у полковника Ілляша. Просимо покірно не забороняти нам, з дозволу старших, виходити у степи для звіриноного полювання і в ріки для риболовлі, але ніяк не для бунтів чи виходу в море. Отже, приймаючи надані нам милості, благодійництва і милосердя, обіцяємо повну покору, вірність і відданість і утрете присягаємо у тому й на майбутні часи для того, щоб це зобов'язання наше ні для кого не було таємницею. – Дано у таборі в гирлі Старця 7-го серпня 1638. За згодою Війська Запорозького, з дозволу п. п. полковників, обраних на цей час і за наказом як старших, так і молодших, підписуюсь Мартин Незнанський, на той час військовий писар рукою власною.

### *33) Закінчення військового походу.*

Наступного дня 8-го серпня рицарство прослухало в гетьманському наметі месу і вдячне богослужіння, ксьондзи проспівали „Te Deum”, після чого пушкарі й піхота дали декілька залпів холостими зарядами з гармат і мушкетів. Те ж зробили й козаки, обложені в гирлі Старця, і так минув день у великих веселоощах. Тепер козаки вільно ходили в таборі, а рицарство в їхньому шанці, де гарно роздивились і втямили всі їхні військові хитрощі, засідки, схованки і пастки. Одні знаходили, що неможливо було взяти їх у цьому укріпленні інакше, як лише довготривалою облогою; цю думку поділяв і п. гетьман. Інші говорили: „Зверніть увагу на те, яка велика різниця між солдатом, котрий від плуга і рала береться за меч і тим, який ніколи не займався ручною працею; перші не лише невтомні у роботах, але від важкої праці стають здібнішими до ще тяжчої, тим часом як останні відразу ж знемагають”.

9-го серпня бунтівні козаки, подякувавши Богові, отримали дозвіл роз'їжджатися по домівках. Вирушило й коронне військо на призначені йому стоянки, а Й. М. п.

гетьман відбув до Ніжина, потім до Києва. Це зайняло часу до 24-го серпня, як раптом повідомлено, начебто козаки починають знову збиратися юрбою для повстання, що вони не віддали в Каневі артилерії, як було наказано і збирали нову раду. Через це п. гетьман послав до них Трояна Голомбковського з такою інструкцією.

*Інструкція шляхетному п. Трояну Голомбковському від ясновельможного Й. М. п. гетьмана польного коронного, генерала, подільського, ніжинського та ін. старости, посланому до Чигиринна на раду з новообраних полковників і запорозького братства, допущеного в милість Й. К. М.*

1. Перш за все привітати всіх від мого імені, побажати їм доброго здоров'я і милості короля, Речі Посполитої і нас, вождів, про здобуття якої вони почали вже дбати.

2. Спитати, чому козаки, порушуючи своє зобов'язання, скріплене присягою, досі не доправили до Канева, як було обумовлено, артилерії, яка є власністю війська Запорозького, а чужої не повернули за призначенням; бо справа найбільшої справедливості – віддати те, що не своє, а тим самим зняти з себе усяку підозру.

3. Якщо єдина тому причина, як це правдоподібно, лише та, що внаслідок знесилення і слабкості своїх коней вони не в змозі були доправити цієї артилерії, то я, будучи їхнім головою, сам докладу зусиль і даю свій універсал у Черкаси і Медведівку на взяття підвод, котрі якомога швидше доправили б артилерію в домовлене місце для того, щоб не розходилися між людьми пусті чутки, які викликають сумнів відносно їхньої вірності, правдивості і доброчесності, у чому так нещодавно присягали Й. К. М. і щоб такою поведінкою і зволіканням вони знову не викликали проти себе якоїсь підозри.

4. Гадаю, що рада ця зібрана не з інших причин, як лише задля того, щоб зі свого середовища обрати достойних послів, чого я й сам бажаю, так само як і того, щоб козаки якомога покірливіше виконали зобов'язання нещодавно принесеної присяги, за якою вони обіцяли підкори-

тися волі Й. К. М і Речі Посполитої й прийняти такий лад, який продиктує Річ Посполита. Бажаю також, аби вони найбільшою покірливістю заслужили собі нові милості короля і Речі Посполитої і не сумніваюсь в успіхові, для полегшення якого я дам грамоту їхнім послам, бо за свідченням св. писання, усяк, хто принижується, піднесеться, а той, хто підноситься, низько падає.

5. Повідомити їм також, що до мене доходять чутки про те, що багато хто з підданих власницьких маєтків бажає присвоїти собі звання і вольності козацькі, що супротивно і попереднім і нинішнім комісіям, а тим більше нинішній їхній присязі, саме за якою кількість реєстрових не може бути збільшена понад те число, яке буде встановлене комісарами Речі Посполитої, присланими від Й. К. М. Тому повідомити їм, щоб вони не втручалися в те, що суперечить давнім уставам, бо козаки не повинні перебувати у власницьких маєтках, а дише у королівських.

6. Повідомивши все на раді й вислухавши їхні пояснення, повертайся до мене. – Дано у Києві 26 серпня 1638 р.

Козаки відповіли, що артилерія відіслана і знаходиться на шляху до Канева і лише дві найбільші гармати залишені на місці у Чигирині через брак коней. Раду збирали для того, аби домовитися про час, коли б усі могли з'їхатись для вислухання послів і захисту Запорозжя і призначили терміном для неї 9-го вересня у Києві. При цьому послали Й. М. п. гетьманові свою петицію, на яку так відповідав їм Й. М.

1. Я маю зі Звенигородки донесення тамтешнього п. підстарости про те, що люди, які в реєстрах *провентових* здавна числяться такими, що відбувають замкові і міські повинності, приписують себе до реєстрових, хоча ніколи не були козаками. Справжнім же реєстровим, товаришам вашим, не повинно бути завдано жодної прикrostі, жодного порушення прав; п. підстароста не повинен й думати про це. Втім, я пошлю туди корсунського полковника для розслідування справи на місці й за найменшу образу, зав-

дану вашому товаришеві, п. підстароста підлягатиме відповідальності.

2. Що стосується роменської волості, я отримав донесення від п. підкоморія і п. роменського підстарости про те, що в той час, коли ми ще перебували у таборі один проти одного, в цих маєтках зібралася було купка лайдаків, яких погромили слуги п. коронного підкоморія і, здається, декількох скарали на горло. Проте й інші, вже після дарованого їм помилювання, відійшовши від нас, знову збунтували декотрих селян, напали на фільварок п. підкоморія і начисто пограбували його, забрали всі товари, вбили слугу намісника і вчинили багато інших насиль, вірогідно, сподіваючись на вашу допомогу. Коли ж за моїм наказом туди прийшли німці для збирання призначеного їм провіанту, вони обкопались над Сулою, де легко були б узяті німцями, якби ці останні отримали від мене наказ знищити їх. Розслідуйте ж тепер, де переховуються ці лайдаки і хто серед них заслуговує покарання. Пригадайте, що під час попередніх переписів ви самі наполягали, щоб ніхто з роменців не був внесений до реєстру через ту причину, що лише найближчі до Дніпра мусять бути козаками, щоб швидше можна було вдовольняти потреби служби королю і Речі Посполитій. Бо у разі нападу татар місцеві люди постраждали б раніше, ніж надійшла б допомога з Ромнів. Отже вони несправедливо домагаються цього, а ви також необґрунтовано берете їх під свій захист. Бо як у нашому шляхетському стані користується вольностями і прерогативами шляхетськими лише той, хто й за них кров проливав і довго служив за свій власний рахунок Й. К. М. і вітчизні, так і ви розсудіть самі, чи справедливо і чи пристойно буде прилучити до вашого стану і рицарських вольностей, за які й ви, й предки ваші несли свої голови, якихось пастухів, які й вас самих неодноразово вводили в немилість короля і Речі Посполитої. Якщо збереться декілька десятків чи декілька сотень ланців, десь розорять і пограбують, ніхто не скаже, що це зробили селяни, навпаки,

вказують на козаків, оскільки й ви часом пристаєте до них і тим самим налаштуєте проти себе серце Й. К. М. і Речі Посполитої. До того ж ви й через вашу присягу зобов'язані не клопотатися за тих, кого відділили зі свого середовища, оскільки усі ні в якому разі не можуть залишатись козаками. Та якби навіть це було можливо, то не таким чином треба намагатися запобігти від Й. К. М. такої милості, щоби користуватися рівними з вами вольностями, треба йти тим же шляхом, яким йшли ваші предки і своєю кров'ю і майном заслужили їх від короля і Речі Посполитої. У придніпровських містах тому й встановлені численніші полки, що роменці не зараховані до козацького реєстру.

3. Помічаючи, що поміж вас існує деяка обопільна недовіра, що при самому початку примирення ви вже підозрюєте і остерігаєтеся один одного, я бажаю і прошу вас приїхати до мене у Київ, узявши з собою по декілька десятків чоловік від кожного полку для того, щоб я міг про все переговорити з вами і особисто привести вас до єднання. Тому я бажаю також, аби й та рада, яку ви призначили для вибору послів, відбувалась у моїй присутності як вашого старшого. Це слугуватиме для підняття вашого значення і почесні й відхилить будь-яку несприятливу думку про вас.

4. Оскільки я є попечителем над вами і вашими маєтками, то жадаю для вас від Й. К. М. відміни всього того, до чого призвели негожі вчинки перших зрадників і розширення ваших вольностей, між іншим і повернення сіл, що належали Трахтемирівському монастиреві, які королівським привілеєм віддані п. коронному стражникові. Але через те, що ще раніше п. стражник, ґрунтуючись на королівській декларації, витрачав свої гроші на посів, прошу і попереджаю вас, аби ви у цьому разі виявили покірність Й. К. М. і не перешкоджали збору цього посіву, доки не отримаєте через своїх послів докладної резолюції про все від Й. К. М. Для того ж, аби вона відбулась у бажаному і

сприятливому для вас сенсі, я зі свого боку буду ревно клопотатися перед Й. К. М.

5. Що стосується листа і скарги вашої на слуг п. коронного стражника, я відразу надсилаю йому листа з палким проханням про заборону своїм слугам завдавати вам найменших прикроців; коли ви з'явитесь до мене, я вже отримаю відповідь від стражника, яку і повідомлю вам. Одначе ж майже одночасно з вашим листом був у мене слуга п. стражника коронного, який твердив, що там немає жодного зі слуг стражникових і дійсно краще буде вказати поіменно тих, хто там бешкетує. Тоді пан стражник віддасть вам належну справедливість.

### *34) Рада козацька у Києві, обрання послів до Й. К. М.*

Пункти, обумовлені на нашій спільній раді у Києві 9-го вересня 1638 р.

1. Послами до Й. К. М. обрані: Роман Половець, Богдан Хмельницький, Іван Боярин і Ян Вовченко. Інструкції ж для них і наші прохання, звернені через них до Й. К. М., попередньо повинні бути представлені на розгляд і милостиве затвердження Й. М. гетьмана.

2. Для того, щоб гарнізони не виходили на Запорожжя аж до наступного розпорядження Й. К. М., ми призначили зі свого середовища товариша на ім'я Андрій Муха, надавши йому від кожного полку по десятку кращих людей, з якими він мусить стояти в обраному ним місці й нікого не пропускати. Потрібен тільки наказ від п. гетьмана, нашого милостивого пана, щоб кременчуцькі жителі надавали їм допомогу і покору.

3. Що стосується артилерії, то вона мусить залишатися у Каневі, при ній не повинно бути зайвих людей, окрім необхідної кількості пушкарів, та гармашів близько двадцяти чоловік, а всім іншим накажемо відразу ж розійтися по домівках. Для залишених покірно просимо призначити утримання, позаяк їм нічим жити у Києві.

4. Відносно тих, які без нашого відома збиралися коло

Гадяча, ми вирішили послати канівського полковника Івана Боярина і з ним по десять чоловік від кожного полку; уповноважуємо його, відшукавши призвідця бунту і зради, скарати його смертю, решту привести до відповідної покори і наказати їм розійтись. Просимо, щоб Й. М. п. гетьман, наш милостивий пан і благодійник, виявив ласку послати з цим полковником свого слугу і підтвердити все це своїм панським універсалом.

5. Ми постановили, щоб як ми, старшини, так і військо, яке знаходиться під вашим керуванням, всі й всюди жили у братській любові і щоби під страхом смерті ніхто на смів ні в чому докоряти один одному. Ми мусимо оберігати священне правосуддя, ні в чому не ухиляючись від принесеної нами присяги – в усьому звертатися до ясновельможного п. гетьмана і благодійника нашого і всі справи надавати на його розгляд як нашого старшого.

6. Люди, які перебували раніше в будь-якому полку і тепер не повинні переходити до іншого полковника, але віддавати своєму звичайні повинності і відповідний послух і підлягати його суду. Ніхто з полковників не повинен ні розпоряджатися козаками, йому не підлеглими, ні судити їх.

Левко Іванович Бубновський, Роман Пешта, Каленик Прокопович, Михайло Максимович, Василь Скакун, Іван Боярин, полковники з усім Військом Й. К. М. Запорозьким.

### *Копія листа козаків до Й. К. М.*

*Ми, найнижчі підніжки величності В. К. М., пана нашого милостивого.*

*Як ті з нас, котрі, зберігаючи вірність підданства нашого, перебували добропорядно на службі Вашої Королівської Милості, пана нашого милостивого, разом із військом В. К. М. коронним, з ясновельможним Й. М. п. воєводою брацлавським, гетьманом польним коронним і так будемо чинити і надалі, не допускаючи запалювати*

себе ніякою негідною іскрою. Так і ті, котрі, наслідуючи приклад і підмовляння деяких підбурювачів, вчинили було гріх відступництва від найяснішого величності В. К. М., пана нашого милостивого і цілої Речі Посполитої. Тепер уже Господь Бог написав кров'ю свій присуд на тілах тих, хто підбурював нас до зла, інших загнав у чужі краї, не бажаючи терпіти невдячних у вітчизні чи шляхом полону передав у милосердні руки В. К. М. і, коли ми кривавими слізьми вимолили у ясновельможного п. гетьмана ту милість, що залишені живими, припадаємо до ніг В. К. М. з покірним і слізним благанням, через посередництво послів наших, обраних у повній раді, у згоді та єднанні товариському в Києві, при особі ясновельможного Й. М. п. гетьмана польного коронного, якого визнаємо своїм старшим, благодійником і заступником перед В. К. М. Ми, які перебували у вірності, просимо особливої милості В. К. М., а ми, хто відчуває свою провину, вчинену внаслідок облуди наших старшин, просимо про відпущення гріхів наших і про підтвердження дарованого нам п. гетьманом милосердя, за що готові виконувати негайно всі повеління В. К. М. і Речі Посполитої, аби ясновельможний п. гетьман передав нам власний наказ. Зв'язавши себе присягою вірності спершу Богові, потім В. К. М. залишаємося вірними їй до смерті, щоб не бути клятвopорушниками, але такими підданими найяснішої величності, як матиме ласку наказати В. К. М. і постановить чи вже постановила Річ Посполита. Найнижчим нашим листом повторюємо присягу нашу підкоритися її розпорядженню і накладаємо на себе закляття: нехай та сама шабля військ В. К. М., яка рясно зросила кров'ю наші поля, знесе голови наші, якщо ми коли-небудь чинитимемо опір волі В. К. М. Тепер же з покірним і щирим серцем волаємо до милосердя В. К. М., аби В. К. М. як володар співчутливий мав ласку поглянути на нас милостивим оком і милостиво прийняти найнижчі прохання, які ми передаємо через своїх послів. Ми ж зобов'язуємось до смерті зберігати вірність, підтвердже-



*ну даною присягою, будемо молити Бога про щасливе царювання В. К. М. і охоче проливати нашу кров у боротьбі з ворогом корони на славу В. К. М. і Речі Посполитої.*

***Копія інструкції, даної послам козацьким до Й. К. М.***

Перш за все із сердечною скрутою принижено і покірно просимо Й. К. М., пана нашого милостивого, пробачити і забути за своєю королівською милістю вчинений нами гріх повстання супроти королівської величності і знову прийняти нас, як і раніше, у свою високу милість як вірних своїх підданих і найнижчих підніжків.

Але позаяк ми за цю провину позбавлені деяких прав і вольностей наших, подарованих блаженної пам'яті польськими королями, то бажаємо знову заслужити їх своєю кров'ю і готові жертвувати життям і до останнього подиху стояти за славу Й. К. М. і цілої Речі Посполитої. Тому послі наші припадуть до ніг Й. К. М. з покірливим проханням залишити нам ці вольності, тобто наші землі і майно, не враховуючи сюди попередніх вольностей, тобто права мати власну виборну старшину, як було досі. Оскільки тепер з волі Й. К. М. і Речі Посполитої запроваджено новий лад, а саме: комісар та інші начальники, яким ми зобов'язуємося підкорятись, будуть призначатися просто від Й. К. М.

Принижено і покірно просимо і благаємо Й. К. М. надати свою високу милість вдовам, чоловіки яких загинули на службі Й. К. М. і Речі Посполитої під начальством коронних вождів для того, щоб оберігати їхнє життя і спокій. Нехай вони за ці послуги і тепер, і до кінця життя залишаються під милостивим захистом Й. К. М.

Трахтемирів був подарований нам для утримання інвалідів блаженної пам'яті польськими королями і при ньому декілька сіл для прохарчування поранених і скалічених наших товаришів. Тепер ці села пожалувані п. Лацу через помилкові про них довідки, покірливо просимо як і раніше милостиво підтвердити за нами, оскільки це при-

хисток для наших калік і понівечених на службі Й. К. М.

Покірливо й принижено просимо і благаємо Й. К. М. і Річ Посполиту надати нам найбільшу милість, знову наділити утриманням, яке ми раніше мали по милості Й. К. М. і втратили за свою провину. Ми ж зі свого боку бажаємо виправити свою вину, зобов'язуємось при всіх, які можуть трапитися потребах, до останнього подиху стояти грудьми проти кожного ворога за честь Й. К. М. і Речі Посполитої.

Наші послы будуть просити Й. К. М., щоб знищені були „кадуки”<sup>1</sup> на козакому майні, випрохані різними особами.

---

*Остаточна комісія з козаками, яка відбулася 4-го грудня на Масловому Ставі.*

Микола з Потока Потоцький, воєвода брацлавський, гетьман польний коронний, генерал подільський, кам'янецький, летицький, ніжинський та ін. староста, Микола з Фульштина Гербурт, каштелян кам'янецький, скальський, Самуїл Лащ Тучапський, стражник коронний, канівський і овруцький старости, Станіслав з Потока Потоцький, воєводич брацлавський, Петро з Потока Потоцький, воєводич брацлавський, Максиміліан Бжозовський, підстолій київський, Людвіг Олізар, Ілля Четвертинський, Ян Жолтовський, Юрій Ловчицький, Роман Загорський, Вікентій Пшерембський, Стефан на Чарні Чарнецький, Ян Сковецький, Якуб Шемберг – комісари, послані від руки Й. К. М., щоб виконати постанову Речі Посполитої над військом Запорозьким, затверджене нещодавно минулим сеймом, передаємо майбутнім часам звіт про нашу діяльність.

---

<sup>1</sup> Якщо залишалося нерухоме майно після смерті власника, який не залишив спадкоємців, чи коли це майно було конфісковане за злочин власника, то воно надходило до казни; уряд роздавав такі маєтки особам, які за заслугами чи протекцією могли отримати від нього нагороду. Про нового власника говорилось, що він отримав маєток „junge caduko”, а сам спосіб переходу майна називався „кадуком”.

Справа завершилась у щасливе правління найяснішого Владислава IV, що царствує над нами, при якому вітчизна наша не тільки одержувала перемоги над зовнішніми ворогами, але й щасливо і успішно позбулась внутрішнього сум'яття серед власних підданих, завдяки розпорядливості ясновельможного п. Станіслава на Конєцполі Конєцпольського, великого коронного гетьмана і доблесті п. польного коронного гетьмана. Бунтівні козаки, нині вірні і покірливі вояки Й. К. М., були підбурювані зрадниками вітчизни, (з яких одні загинули вже під час війни, інші під мечем правосуддя, деякі на палях розплатилися за свою зраду) і всупереч присязі, ухиляючись від обов'язків свого підданства, неодноразово виливали отруту на свою вітчизну. Особливо після недавньої поразки під Кумейками і останньої присязи, після помилування, отриманого від п. польного гетьмана під Боровицею, після того, як Річ Посполита встановила для них на сеймі той лад, який тепер знищено, вони знову повстали проти цієї постанови і проти війська коронного. Незабаром проте, завдяки хоробрості й мужності п. гетьмана польного, вони були обложені біля гирла Старця і там, змучені голодом, виснажені величезними втратами в людях, змушені були зректися від своїх підбурювачів, зобов'язались присягою в усьому визнати над собою волю Й. К. М. і сеймових постанов і виконувати їх як у головніших, так і в найдрібніших пунктах. Тепер вони покійно приймають заслужене ярмо на свої шиї від нас, ревних Й. К. М. і вірних слуг вітчизні, які жертвували їй життя і майно, ні в чому не опираючись волі Й. К. М. і постановам Речі Посполитої, згідно прийнятій біля гирла Старця присязі. Перш за все на місце старшого вони охоче прийняли комісара Й. К. М. п. Петра Коморовського, вірного слугу короля Й. М. і людину для них приємну. Оскільки він ще раніше призначений був старшим, то козаки, при складення реєстру в його особі принесли присягу на вірність і покійність Й. К. М. і Речі Посполитій, яку одноголосно підтвердили і тепер. Гармати і всю іншу

військову зброю вони склали до наших ніг. Опісля, відповідно пунктам ординації Речі Посполитої, п. комісар проголосив присягу, яка вимагалась за змістом конституції, після чого відразу прийняв з рук наших у своє розпорядження артилерію та клейноди, складені до наших ніг. Для того, щоб все довести до потрібного ладу, призначені були полковники: черкаський п. Ян Гижицький, переяславський п. Станіслав Олдаковський, канівський п. Амвросій Секержинський, корсунський п. Кирик Чиж, білоцерківський п. Станіслав Калевський, чигиринський п. Ян Закевський. Згідно вимогам конституції ці особи були обрані з родовитої шляхти, досвідчені у військовій справі, цілком придатні до цієї служби в інтересах Речі Посполитої. Для того ж, аби кожен з них з більшою ретельністю виконував прийняті обов'язки, кожен окремо приніс присягу, складену для цієї нагоди: „Присягаю Господові Богу Триєдиному у тому, що на цій посаді буду вірним і старанним слугою Й. К. М. і Речі Посполитої, покірним Й. К. М. п. п. гетьманам і комісару, віддаючись у розпорядження Речі Посполитої в усьому, що може стосуватися слави Й. К. М. і на добробут Речі Посполитої. У чому нехай допоможе мені Бог і його свята спокута”. Далі, згідно припису, було оголошено обрання п. комісара і полковників. Після того призначено утримання по 600 злотих щорічно двом військовим осавулам: Левкові Бубновському та Ілляшеві Караїмовичу, які під час повстання не лише не приєдналися до нього, але навпаки, й іншим подавали гарний приклад повним збереженням вірності та підданства Й. К. М. Опісля обрані шестеро осавулів по полках: у Черкаському Каленик Прокопович, у Переяславському Левко Мокієвський, у Канівському Яків Андріянович, у Корсунському Іван Нестеренко Бут, у Білоцерківському Матвій Коробченко, у Чигиринському Роман Пешта, всі з річним утриманням у 250 злотих. Після цього обрані сотники у полках: у Черкаському: Григорій Себастьянович, Ючук Савич, Мартин Грицькович, Онисько Заєць, Богуш Бара-

баш, Прокіп Лазенко, Данило Городченя, Мойсей Опара, Богдан Топичка, Себастьян Богуславський; у Переяславському: Михайло Ворона, Федько Лютай, Грицько Ворона, Михайло Залеський, Захарій Юхотинський Перехрист, Михайло Куща, Северин Мокієвський, Мисько Паскевич, Остап Лисович; у Канівському: Іван Іванович Боярин, Андрій Лагода, Лукаш Криштофович, Петро Маркович, Матвій Кожушенко, Данило Дробистенко, Андрій Гунько, Ілько Бут, Яцько Костенко, Федір Дукаренко; у Корсунському: Михайло Манилович, Максим Мастеренко, Павло Гайдученко, Іван Ющенко, Андрушко Балаксієнко, Микола Вояновський, Яцько Якубенко, Сашко Демидович, Богдан Щисковський, Миско Іванишенко; у Білоцерківському: Яцько Клиша, Яцина Лютренко, Яцько Свірченко, Сахно Керичник, Гима Данило, Стефан Семченко, Савка Москаленко, Матвій Половський, Гаврило Гроленко, Тишко Клиша. У Чигиринському: Богдан Хмельницький, Федір Якубович, Дорош Кучкович, Павло Смитка, Стефан Якимович, Василь Мацкевич, Грицько Нужний, Андрій Муха, Федір Якубович Весня, Семен Василенко; кожному з них покладено річного утримання по 200 злотих. Опісля обрані їхні помічники, називані отаманами, які мусили знаходитися при кожному сотникові у всіх полках. В Черкаському: Гаврило Ганус, Андрій Ласота, Дмитро Трохимович, Ярмос Золотновський, Мисько Петрович, Гринеч Сухад, Семен Пулвика, Оліхвір Дзіюболла, Іван Лобаченко; у Переяславському: Іван Гладкий, Михайло Болдко, Іван Зборовський, Яцько Руманиця, Лонецький, Мицко Батоячий, Михайло Янойко, Гаврило Калущенко, Негойд з Берчан; у Канівському: Щербиненко, Тарас Онуфрійович, Гаврило Грудина, Яцько Борисенко, Олекса Гришикович, Андрій Станкевич, Гнат Тичина, Матвій Глуд, Борис Онощенко; у Корсунському: Лесько Гайдзевич, Семен Москаль, Проник Униченко, Яцько Голубицький, Нестор Костенко, Яхно старий Ливинський, Михайло Скиба, Федько Брасуленко, Федір Шолуда, Кузьма Череваненко; у Біло-

церківському: Миско Оледоха, Грицько Куриненко, Данило Писаренко, Іван Селіфан, Стецько Гурченко, Іван Голеник, Харко Наро́денко, Васько Путивлець, Іван Кривда, Васько Блябла; у Чигиринському: Онисько Бут, Костик Занкевич, Васько Гайдук, Конрад Бартул, Микола Потерацький, Трохим Боровицький, Бузан Кизарченко, Яцько Тараненко, Стасько Медведовський, старий Іванищовський. Кожному з них призначено річного утримання по 60 злотих, вважаючи інші видатки на артилерію і утримання п. комісара. Останній, незважаючи на розпорядження Речі Посполитої, ніяким чином не може розміститися у Трахтемиріві з артилерією і декількома десятками чоловік, оскільки це місце було спустошене і начисто знищене пожежею, бо там був головний прихисток бунтівників і там вони найзавзятіше захищались під час останнього повстання. Беручи до уваги, що п. комісару з його людьми важко зимувати, сидючи на порожньому згарищі, призначена для них тимчасова квартира у Корсуні до розпорядження від Й. К. М. і Речі Посполитої, або ще швидше, від п. каштеляна краківського. Наступний пункт ординації, який проголошував, щоб осілости козацькі, які за спадком їм належать, відмежувати на вічні часи, цього разу ніяким чином не може бути виконаним, не через якусь сторонню причину, але єдине тому, що взимку внаслідок снігів важко розпізнати межові знаки, як-то: копиці, річки, дороги, болота, а тому важко проводити розподіл маєтків. Що стосується даного нам наказу розслідувати про Трахтемирівські ґрунти, що і в кого забрано і повернути потерпілим, то п. стражник коронний представив нам привілей Й. К. М., даний йому на цей маєток, як на конфіскований у зрадників, за яким він вже є власником цього маєтку. Нам довелося припинити розшук, відклавши справу до подальшого розпорядження Й. К. М. При виконанні цього доручення ми не шкодували ні праці, ні здоров'я, ні коштів для послуги Й. К. М. і Речі Посполитій. Так само і в майбутньому охоче присвятимо майно і кров нашу для слу-

жіння Й. К. М. і Речі Посполитій. – Дано на Масловому Ставі, 4-го грудня 1638 р.

---

Остання глава у щоденнику Окольського названа: „Список вельможних панів вбитих і поранених у війні з козаками, також їхньої челяді і коней, з 8 травня по 7 серпня 1638 року”. Список цей містить імена офіцерів і товаришів, вбитих і поранених у кожній хоругві кінного кварцяного (тобто такого, що служив на державному утриманні) війська та загальні цифри вбитих і поранених челядників і коней. Втім список Окольського далеко не повний. Він зібрав відомості тільки про 22 кінних кварцяних хоругви; про 5 хоругв кварцяних, також про драгун, піхоту і всі війська, які служили на приватному утриманні панів, він не міг зібрати відомостей і обмежується загальним зауваженням, що страти їхні були дуже відчутними. Вважаючи, що каталог, складений Окольським являє мало історичного інтересу, ми обмежимося лише наведенням загальної цифри втрат, які зазнали 22 хоругви. В них було вбито: 6 офіцерів, 77 товаришів, 146 челядників, 254 коня, поранено більш чи менш небезпечно: 14 офіцерів, 149 товаришів, 150 челядників, 73 коня.

---

У літопису Самійла Величка до перекладу щоденника Окольського упорядником літопису є додаток, який містить оцінку самого щоденника і декілька нових відомостей про біографії згаданих у ньому осіб. Ми вважаємо цікавим навести текст цього доповнення, складеного Величком<sup>1</sup>.

„Побачивши і прочитавши, ласкавий читачу, той щоденник Окольського, з друкованої польської на слов'янську мову перекладений, побачив у ньому багато непотрібних панегіричних речей і невправний переклад немайстерного перекладача; бо ж ворогом був і переклад той краще виправити і панегіричні речі викинути. Але, роздивившись,

---

<sup>1</sup> Літопис Величка. – Т. IV. – С. 290-294.

нічого не наважився у тім перемінити, аби тим не скривдити читача, хіба що у певних місцях додав за літописця козацького”.

Отож, дочитавши до кінця того „Щоденника”, пізнав з нього і нещасливий кінець Острянинової війни з поляками. Бо Військо Запорозьке, не сподобившись милості Божої у своїх жаданнях, не змігши одвоювати у поляків своєю зброєю стародавніх вольностей, мусило пристати на трактат, укладений з козаками через гетьмана польного в гирлі річки Старця біля козацьких шанців, а 4-го грудня за волею і указом короля Владислава Четвертого і Речі Посполитої підтвердженого остаточною комісією на Масловому Ставі. Від того часу десять років, аж до щасливої війни Богдана Хмельницького з поляками, замість козацьких гетьманів начальствували в малоросійській Україні над реєстровими козаками лядські комісари і полковники, як показано наприкінці сього „Щоденника”. А першим комісаром був Петро Коморовський і поставлено шестеро полковників, а саме: черкаського, переяславського, канівського, корсунського, білоцерківського і чигиринського.

Жалісливим серцем і те тут додаю, що поляки, будучи початком і виною усьому злу і кровопролиттю, (як у попередні роки, так і цього 1638 року вони ж через крученого і шаленого свого товариша Геродовського ввели у гнів проти себе і у війну Військо Запорозьке) на бідних і щиро-сердних козаків покладають провини і називають їх нестачними і розбійниками. Не хочуть у собі догледіти того, що самі охоплені сатанинською заздрістю, багатьом доколишнім містам і провінціям, цісарським, поморським та іншим завдали війною численні лиха і руйнування. Але й тим не наситивши своїх заздрісних сердець, заходилися були вільний зі стародавніх часів православний козацько-руський народ, що живе по обидва боки річки Дніпра, втягти у своє підданське ярмо і обкласти правом вічного підданства, обернути святе православ'я на унію, та до римського



облудництва привести. Для того самі себе на розбійницький кшталт обернувши, не зважали на жодні попередні королівські мандати і накази про всілякі вольності й свободи, видані Війську Запорозькому за численні рицарські послуги і затверджені привілеями. Легковажачи ними, протягом багатьох років самовільно, безправно і насильницьки Військо Запорозьке і весь малоросійський народ нехристиянські й нелюдські аж до Кумейківської і Остриянової воєн обтяжували, розоряли, кривдили і збиткувалися. А по закінченні війни, нещасливому для Війська Запорозького, і за укладеними з козаками у Масловому Ставі пактами, вигідними їм, полякам, цілком вже славу, честь і заслуги Війська Запорозького скасували і знищили, а малоросійський, посполитий і шляхетний народ поневолили і обклали нестерпними лихами. Так залишалося протягом десяти літ, аж до щасливої з ними ж, поляками, війни від Бога посланого гетьмана Богдана Хмельницького, завдяки якій те невольницьке лядське ярмо з козацької і малоросійської шиї скинуте і устави їхні, лядські, складені на обтяження малоросіян, тоді козацькою і кримською шаблею потяті й знищені. Корисніше було б їм, полякам, коли б стародавні гордощі й заздрощі душею відкинувши, добре керувалися королівським мандатом і, не порушуючи давніх прав і вольностей Війська Запорозького і малоросійського народу, затверджених королівськими привілеями, тримали б народ у своєму доброму заступництві й ласці. Самі б не чинили утисків та іншим гнітити і кривдити не допускали, а скривджених аби праведним судом задовольняли, щоб Військо Запорозьке любов'ю та приязню зласкавили, кривдників і глумителів людських, як то згаданого несамовитого Геродовського та інших, по-дібних йому в несамовитості, щоб належно скарали. Тоді, як і раніше, зазнали б до себе взаємної приязні та прихильності усього Війська Запорозького і малоросійського народу. Зважно, читачу! Через ту їх, поляків, злісність і зарозумілість, жадання своєї безчесної пихатості, по недовгому часі після

закінчення Острянинової війни (лише до війни Хмельницького) мало чого отримавши і натішившись, через воєнну зброю відстраждали з обох боків кількадесят тисяч війська свого лядського і нашого козацького, за природним правом братів своїх.

Видно те з коротких літописних козацьких записок і зі щоденника Окольського, що Острянин, будучи настраханий ляхами під Жовнином, покинув козацьке військо і, захопивши один бунчук, з малою дружиною переплив там під Жовнином Сулу і подався в Московську державу, а точніше на Дон, оскільки з донцями він був у знайомстві та дружбі, бо раніше бували вони з ним, Острянином, на полі й на морі у воєнних промислах.

Гуня з Хвилоненком, почавши на Старці у козацькому шанці чинити трактат з польним гетьманом, турбувався таємно й про себе (аби не був козаками виданий головою гетьманові, як під Лубнами Путивлець), щоб у цілості зберегти своє здоров'я. Й для того ще перед трактатом підмовивши з Хвилоненком добрих молодців козаків та кільканадцятєро своїх друзів, велів їм приховано і потаємно підготувати один ніж з усім, як належить до походу та харчовим припасом. Сам бо був і підмовлені козаки вже готові біля дуба, а переночувавши, мав укласти з польним гетьманом і козаками трактат. Він, Гуня, тої ж ночі з Хвилоненком, одірвавши від дrevка королівську корогву і взявши булаву (бо зброя вже наперед була винесена до дуба), вийшов з шанця, буцімто догледіти розставлені від себе козацькі дозори, а приспівши до наготованого човна і сівши в нього зі всією своєю дружиною, відплив на низ, куди йому була потреба і врятував свою молодецьку голову від покарання лядського, що мало на неї впасти.

Богдан Хмельницький під час Острянинової війни був значним реєстровим козаком, а після закінчення її на Старці, обраний від Війська Запорозького на комісії або київській раді, з іншим значним товариством у посольство до короля Владислава Четвертого і Речі Посполитої з

інструкцією, йому даною, благати милості королівської і Речі Посполитої за провину Війська Запорозького і просити колишньої милості й ласки до війська і всього малоросійського народу. А повернувшись з того посольства, він, Хмельницький, привіз Війську Запорозькому не іншу відповідь і милість від короля і Речі Посполитої, тільки таку, якої ляхам хотілося. Через Потоцького, гетьмана польного та інших товаришів (як наприкінці щоденника Окольського показується), вона була підтверджена і закріплена остаточною комісією на Масловому Ставі 4-го грудня. Була підтверджена з крайньою для Війська Запорозького і всього малоросійського народу нуждою і лихом. Тут під час призначення замість козацького гетьмана польського комісара, полковників, сотників, осавулів, поручників, тобто отаманів, (як описує також і щоденник) і Хмельницький призначений чигиринським сотником.

---

Після поразки Павлюка під Кумейками сейм, який зібрався у Варшаві на початку 1638 року, постановив переформувати козацтво і позбавити його усіх пільг і вольностей, що витікали зі статей Куруківської угоди. На сеймі була встановлена нова „ординація Війська Запорозького”, яка викликала збройний протест під керівництвом Острянина. З численних, наведених Окольським документів, що стосуються переговорів козаків з польним гетьманом Миколою Потоцьким, зрозуміло, що весь політичний інтерес цього зіткнення полягав у тому, щоб змусити козаків підкоритися сеймовій „ординації”. Внаслідок перемоги, яку одержали поляки над козаками, обложеними на Старці, останні змушені були підкоритися сеймовій постанові. Ми наводимо переклад цієї постанови, яка обумовила нову фазу стосунків польського уряду з козаками <sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Переклад здійснено за текстом, вміщеним у *Volumina legum.* – Т. III. – С. 440.

## *Ординація Війська Запорозького реєстрового, що знаходиться на службі Речі Посполитої.*

Хоча єдине Наше бажання у справі управління державою полягає в тому, щоб виявляти постійно Нашу королівську ласку вірним Нашим підданим, але свавільство козацьке виявилось таким нестримним, що для його придушення довелося кинути війська Речі Посполитої та вести з ними війну. Оскільки з волі Господа, розпорядника всіх військових дій, вони зазнали поразки і були розбиті й Річ Посполита врятована від небезпеки, то Ми скасовуємо на вічні часи всі пільги, прибутки, право на самосуд і на обрання старшин, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані Нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту. Ми постановляємо, щоб усі ті, кому доля дарувала життя, були обернені на хлопів. Але оскільки багато з реєстрових, яких Річ Посполита визнає на своїй службі лише у кількості 6000, виявилися покірними Нам і Речі Посполитій, то Ми, за присудом нинішнього сейму, постановляємо таке влаштування цього війська. Посаду „старшого” ніколи не буде обіймати особа з їхнього середовища, але старшого комісара ми будемо призначати на кожному сеймі за рекомендацією гетьманів, обираючи для того особу зі шляхетського стану, досвідчену у воєнній справі. Комісар буде зобов'язаний керувати всім козацьким військом, попереджувати його бунти, чинити правосуддя скривдженням і, за наказом коронного гетьмана, перебувати з військом у вказані термін та місце, відповідно до потреб Речі Посполитої. Він мусить скласти присягу за такою формою: „Я (ім'ярек) присягаю Господові Богу триєдиному, що, прийнявши посаду, буду служити вірно і віддано моєму королеві, його величності Владиславу IV, його нащадкам, королям польським і Речі Посполитій. Свавільля козацьке буду у межах можливості приборкувати, бунти їхні заздальгідь попереджати і своєчасно повідомляти про них коронному гетьману, чинити правосуддя особам, скривдженням козаками, їх же самих ні в

чому кривдити не стану. В усьому буду дотримуватися нинішньої постанови і підкорятись гетьманським наказам. Клянуся в цьому іменем Господа Бога”.

Комісару мусять підкорятися осавули, полковники, сотники і все військо, і всі вони разом з комісаром мусять підкорятися коронному гетьманові. Осавули і полковники повинні також призначатися зі шляхтичів, досвідчених у военній справі і досвідчених непохитною вірністю. Сотники й отамани будуть обиратися з козаків, заслужених Нам і Речі Посполитій, випробуваних у военній справі. Резиденція комісара буде у Трахтемирові як у центральному пункті. Полковники мусять жити у своїх полках і не виїжджати з них без дозволу коронного гетьмана. Полки з їхніми полковниками мусять почергово виступати в Запорозжя для захисту тієї області і для перешкодження татарам у переправі через Дніпро. Вони повинні перешкоджати зібранню свавільних юрмищ на островах і річках і не дозволяти їм вирушати у морські походи. Крім чергового загону жоден козак не може без паспорта, виданого від комісара, ходити в Запорозжя. Якщо непослух буде зарештований губернатором, який перебуває у Кодаку, то мусить бути покараний смертю. Коли польське військо, розташоване в Україні виступить у похід, комісар мусить виступати з двома полками і, розташувавшись біля Чорного Шляху, перехоплювати татарські роз’їзди. У більш небезпечних випадках він повинен зібрати все військо і вирушити туди, куди накаже гетьман. Ми гарантуємо, що козаки, які знаходяться на службі Речі Посполитої, не будуть терпіти ніяких утисків від українських старост і підстарост. Козаки зі свого боку не повинні втручатися у справи, що їх не стосуються, особливо ж не повинні завдавати збитків нашим прибуткам. Комісари і полковники мусять суворо наглядати за цим і, якби вони недбало виконували цей обов’язок, то коронний гетьман мусить притягти їх до відповідальності. Позови, що виникли між міщанами наших міст і реєстровими козаками, будуть судитись зміша-

ним судом, який складається з підстарости і полковника. Ми призначаємо комісію від імені Нашого і Речі Посполитої, яка визначить на вічні часи місце козацької осілости для того, аби щорічно не відбувалось переміщень, які завдають шкоди Речі Посполитій і збитків Нашим прибуткам. Реєстрові козаки не повинні зазнавати ніяких утисків, ні особистих, ні майнових. Міщани наших міст в силу існуючих законів не повинні записуватися у козацтво ні самі, ні їхні сини і не повинні віддавати доньок заміж за козаків під загрозою конфіскації майна. Постановляємо також, щоб козаки не селились у більш віддалених українських містах і не набували в них маєтності, обмежуючись Черкасами, Чигирином, Корсунем та іншими прикордонними містами, де присутність їхня необхідна для захисту краю від татар, щоб таким чином зникли приводи для юриськ і бунтів. Ми призначаємо також сеймову комісію для розгляду справи про Трахтемирівські землі і, якщо виявиться, що козаки відняли ці землі насильно у будького, то комісія повинна буде повернути їх попереднім власникам. По цій справі складена, втім, більш докладна інструкція і передана до королівського архіву.

## ОПИС УКРАЇНИ БОПЛАНА 1630 – 1648

Серед мемуаристів першої половини XVII ст., які залишили записи, що належать до історії південної Русі, безсумнівно найбільший інтерес викликає твір Гільома Боплана, який має назву: “Опис України”. Важливість цього твору залежить як від особистих якостей тексту, так і від того місця, яке він займав упродовж тривалого часу в описуваному краї. Завдяки обставинці, в якій Боплану довелося жити в Україні упродовж сімнадцяти років, він об’їхав країну в усіх напрямках і добре ознайомився з топографією; володіючи великою спостережливістю і вмінням рельєфно передавати побачені ним риси, він у своїх записках прекрасно описав побут народу, серед якого прожив достатньо довго. Найголовніша заслуга Боплана полягає в тому, що він як іноземець не був особисто зацікавлений у козацько-шляхетській війні, яка розпочалася на його очах, і тому передає її мотиви цілком об’єктивно без упередженої думки звеличити або принизити ту чи іншу сторону; крім того він володів значною мірою цивілізованості, що змушувала його дивитися на описувані факти з точки зору гуманітарної загальнолюдської справедливості, якої не могли досягти його сучасники – польські мемуаристи.

Гільом Левасер де Боплан (Guilloum Levasseure de Beauplan) француз, родом із Нормандії. Дворянська фами́лія Левасер була дуже численна і поділялася на багато гілок, які носили окремі назви за назвами своїх маєтків. Ймовірно, що батько нашого мемуариста отримав у Нормандії маєток від дворян Вінефей (Vinefey), яке має назву Боплан (Beauplan) і заснував нову лінію “Levasseurs de Beauplan”. Гільом народився наприкінці XVI ст. і в молодості вступив на військову службу у французьке військо. У 1618 році він згадується як “escuyer et lieutenant dans la place du Pont de l’Arche” на службі всесильного тоді тим-

часового правителя, маршала д'Анера. Близько 1630 року він був викликаний польським королем Сигизмундом III як досвідчений інженер до Польщі, де уряд доручив йому справу укріплення південних кордонів України як від татарських нападів, так і від козацьких повстань. Протягом сімнадцяти років Боплан перебував в Україні, займаючись будівництвом фортець та їх озброєнням, а також заснуванням слобід, що утворилися під прикриттям укріплень.

У рік смерті Владислава IV Боплан залишив польську службу та повернувся на батьківщину; ймовірно, добре знаючи край та стосунки там, він передбачив конфлікт з його наслідками і відмовився від участі у ньому.

Після повернення на батьківщину Боплан почав упорядковувати свої замітки та спогади і склав опис краю, в якому прожив досить довго. "Опис України" був надрукований у Руані вже у 1650 році; з того часу цей твір видавали декілька разів як французькою, так і в перекладі на інші мови. Нам відомі наступні видання цікавої пам'ятки:

1) Перше видання надруковане в Руані у друкарні Якова Калью; воно вийшло лише у кількості 100 примірників, призначених автором для роздачі своїм знайомим. Примірники цього видання відразу являли собою бібліографічну рідкість, і ми не знаємо чи зберігся до нашого часу хоча б один із них; про існування цього першого видання ми знаємо лише із заміток видавця Калью, розміщених в другому виданні.

2) Перше видання роботи Боплана викликало у суспільстві значний інтерес, і видавець, з огляду на численні запити публіки, попросив у автора право на друге видання, яке вийшло у Руані у 1660 році. Ми наводимо повний його заголовок: "Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transilvanie, ensemble Lurs moeurs, facons de vivre et de faire la



guerre.Par le sieur de Beauplan. A Rouen chez Jacques Caillone, dans la cour du palais.1660”. Частина примірників другого руанського видання була придбана паризьким друкарем Лесуром, який випустив їх у продаж, змінивши лише заголовний аркуш, під виглядом третього видання з приміткою друкарні: ”chez Simond Le Sourd. Paris 1661”. Пропонований нами переклад складений за другим руанським виданням.

3) Англійський переклад твору Боплана розміщувався у збірнику подорожей:”Collection of voyages and travels”, виданим у Лондоні у 1704 році. У цьому збірнику твір Боплана виданий у першому томі, зі ст. 573.

4) Латинський переклад “Опису України” видав Mitcler de Kolof у другому томі збірника “Historiarum Poloniae ac Litvaniae scriptorum collectio magna”, що вийшов у Варшаві у 1769 році.

5) У збірнику Dubois, що має заголовок: ”Essai sur l’histoire litteraire de la Pologne. Berlin. 1778” поміщені об’ємні уривки з твору Боплана на французькій мові зі збереженням правопису XVII ст.

6) Німецький переклад був виданий Меллером під заголовком:”Beschreibung der Ukraine und deren Einwohner, aus dem Franzosischen des Wilhelm le Vasseur sieur de Beauplan ubersetzt. Herausgegeben von Johann Wilhelm Moeller.Breslan bei W.G.Korn.1780”. Меллер особисто побував в Україні і додав до перекладу свою статтю, яка доповнювала відомості Боплана про Україну та буджацьких татар.

7) Польський переклад твору Боплана розміщений у збірці, виданій Юліаном Немцевичем під заголовком: ”Zbior pamietnikow historycznych o dawnej Polsce”. - Том 3,ст.336-406.Варшава 1822. Переклад зроблено досить недбало, і викривлення власних імен, які бачимо у французького письменника, залишені без виправлення польським перекладачем.

8) Російський переклад “Опису України” було видано

у Петербурзі в 1832 році Устрямовим; видання, яке складене ретельно з доданням ґрунтовних коментарів, давно не продається і вважається нині бібліографічною рідкістю, саме тому ми вважаємо за доцільне запропонувати новий переклад.

9) Князь Августин Голіцин надрукував у Парижі в 1861 році нове видання французького тексту Боплана; це видання в серії матеріалів з історії Росії, опубліковане під назвою: "Bibliothèque russienne", складає дев'ятий номер, до тексту додано передмову, яка включає більшою мірою дані про генеалогію роду Левасєрів.

Окрім "Опису України" Боплан, перебуваючи у цій країні, зібрав цінний матеріал для складання карти південно-російських областей: "Мої карти складені, – каже він, – не за чутками і не за чужими замітками, а за точними вимірами, які я сам виробив у всіх напрямках зображеної області". Свої карти Боплан доручив гравіювати голландському художнику Вільгельму Гондіусу, який поселився в Данцігу близько 1633 року. Гондіус виконав три роботи, які доручив йому Боплан:

1) Карту України на восьми аркушах меншого розміру, яка має заголовок: "Delinictio generalis camporum desertorum vitgo Ukraina, cum adjacentibus provinci is bono publico erecta Guilyelman le Vasseure de Beauplan, architectum militarem et capitaneum. Cum privilegio S. R. M-tis Pol. Guilhemus Hondius fecit Gedani 1648". Ця карта була присвячена королю Яну Казиміру і до неї додані пояснення на французькій мові під заголовком: "Le graveur an lecteur". Карта, яка була видана невеликим накладом, складала додаток до першого Руанського видання "Опису України" 1615 року. Інше видання цієї карти у зменшеному масштабі було виготовлене в Руані і додане до другого видання твору 1660 року. Друге видання карти має назву: "Carte d'Ukraine, contenant plusieurs provinces, comprises entre les confins de la Moscovie et les limites de la Transylvanie dresse par G. L. V. de Beauplan, ingenieur et capitain

d'artillerie du Serenissime Roi de Pologne, a Rouen, cher Jaques Cailloué dans la cour du palais". Якщо брати до уваги слова видавця, і для другого видання карта була замовлена у Гондіуса, але останній помер у 1660 році, раніше за вихід видання, а приготовлені ним, вже награвійовані дошки, придбав у його вдови король Ян Казимір, і таким чином видання не відбулося.

2) В 1650 році Гондіус на замовлення Боплана видав великий атлас України, який складався з восьми карт, був прикрашений гербами та розмальованими фігурами, які являли собою поляків, козаків і татар, а також зображували найголовніші твори краю. Окремі аркуші являли собою докладні карти воєводств: Київського, Чернігівського, Подольського, Брацлавського, Волинського і Покуття. Один аркуш являв собою загальну карту всіх цих земель у зменшеному масштабі. Атлас мав таку назву: "Deliniatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus et districtibus provinciisque adjacentibus bono publico erecta per Guilyelimum le Vasseur de Beauplan, architectum militarem et capitaneum, aeri vero incisa opere et studio Wilhelmi Hondii, S. R. M-tis Poloniae et Sveciae Calcographi privilegiati. Gedani. Anno Domini M. D. CL."

3) Боплан замовив у Гондіуса загальну карту Польського королівства, що мала заголовок: "Nova totius Poloniae Magnique Ducatus Prussiae et Lithuaniae cum suis palatinatibus et confinjis exacta deliniatio per G. Le Vasseur de Beauplan, S. R. M-tis arshitectum militarem et capitanium". – Смерть не дозволила Гондіусу завершити гравіювання цієї карти; врешті-решт, здається, незавершену ним дошку придбав амстердамський гравер Данкер Данкертс і, доповнивши її, видав під своїм іменем.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Свідectво про картографічні роботи Боплана взято з книги: J.C. Block. Das Kupferstich – Werk des Wilhelm Hondius. – Danzig, 1891. – С. 15 – 18.

**ПОСВЯТА**  
**НАЙСВІТЛІШОМУ**  
**І НАЙМОГУТНІШОМУ МОНАРХОВІ**  
**ЯНОВІ-КАЗИМИРУ, БОЖОЮ МИЛІСТЮ**  
**КОРОЛЮ ПОЛЬСЬКОМУ, ВЕЛИКОМУ КНЯЗЕВІ**  
**ЛИТОВСЬКОМУ, РУСЬКОМУ, ПРУССЬКОМУ,**  
**МАЗОВЕЦЬКОМУ, ЖМУДСЬКОМУ,**  
**ЛИВОНСЬКОМУ ТА ІН.,**  
**ШВЕДСЬКОМУ, ГОТСЬКОМУ**  
**І ВАНДАЛЬСЬКОМУ КОРОЛЮ**

Безмежний простір земель, які нині відділяють мене від Ваших володінь, яким би великим він не був, не є достатньо міцною перешкодою, аби завадити витворові мого розуму схилитися до стіп Вашої Величності, так само і роки, впродовж яких я перебуваю далеко від них, не змогли ні в чому зменшити ревність, з якою я Вам служив і продовжую час від часу писати деякі твори, які могли б справити приємність Вашому розумові і корисну розвагу Вашим очам. Щоб краще Вас упевнити в цьому вагомішми, аніж слабкі слова, доказами, беру на себе сміливість з цілковитою покірністю і глибокою повагою піднести Вашій августійшій величності опис цього великого пограниччя — України, розташованої між Московією і Трансільванією, яку Ваші попередники здобули для Вас п'ятдесят років тому і розлогі рівнини якої стали настільки ж родючими, наскільки пустельними були досі.

Це — нове королівство, яке віднедавна значно зросло завдяки доблесті і розумному поступуванню великого і незрівнянного Конецпольського, краківського каштеляна і верховного головнокомандуючого Ваших військ, хоробрість якого завжди супроводжувалась такою великою розсудливістю, що із усіх битв, якими б небезпечними вони не були, він виходив тільки переможцем.

Про це я можу говорити з цілковитою впевненістю,

оскільки був очевидцем цього упродовж сімнадцяти років, протягом яких мав честь перебувати в даний час на службі двох останніх покійних королів: першого — батька, а другого — брата Вашої Величності. За цей час я заклав основи більше п'ятидесяти значних слобід, що стали начебто колоніями, з яких за короткий час утворилося понад тисячу сіл внаслідок росту кількості нових поселень. Цей люд, спрямувавши всі свої турботи на благо Вашої держави, розсунув досить далеко її кордони і доклав стільки зусиль, щоб обробити неродючі землі, які він там зустрів, що тепер їх дивовижна родючість складає найбільший прибуток Вашого королівства.

Цей новоздобутий край є незборним захистом проти могутності турків та жорстокості татар, міцною перепорою, здатною зупинити їхні згубні і часті набіги, і вороги ці бувають дуже здивовані, зустрічаючи у провінції, яка раніше служила для них місцем переходу до завоювань, неспростовне свідчення своєї ганьби і свого занепаду.

Якраз на цій топографічній карті Ви можете за мить оглянути з будь-якої точки цю простору землю України, володіння якою є для Вас таким же славним, як і вигідним. З огляду на положення можна судити про її значимість, а з політичних і державних міркувань — спрямуватися більше, ніж будь-коли до продовження важливого наміру щодо її розширення, втілення якого може помножити нескінченну кількість дорогоцінних оздоб Вашої королівської корони.

Я міг би ще багато сказати з цього приводу, якби не розумів, що корисніше промовчати про це, аніж відкриватися, бо побоююся, що даючи Вам добродійні поради, даватиму і настанови Вашим ворогам, котрі стануть для них настільки ж корисними, наскільки зашкодять Вам.

Отож, я облишу цю мову, щоб сказати Вашій Величності, що великий воїн і державний муж, непереможний Конєцпольський, визнавши зусилля, труди і тривалий час, які я витратив на складання цієї карти, був ласкавим так

сповістити про це покійного короля, що його Величність мав намір вшанувати мене значною нагородою, але смерть разом з ним забрала в могилу і мої надії.

Нарешті Ваша гучна слава начебто воскресила їх, коли я дізнався, що Ви маєте не менше любові, аніж ці знамениті небіжчики, до достойних людей, і що Ваші щедроти ніколи не поминають тих корисних послуг, які були Вам виявлені. Це й дало мені підставу сподіватися, що Ваша Величність, володіючи не лише прадавніми польськими землями, а й цією великою провінцією України, до придбання якої я значною мірою причетний, здійснила на ділі благовоління, яке покійний король, Ваш брат, справедливо задумав для мене, і що Ви прихильно поставитесь до цього дарунка, що його Вам підносить той, хто прагнув лише честі служити Вашим наказам і щастя могли називатись назавжди. Вашої величності найпокірнішим, найсмирненішим і найвірнішим слугою.

*Гійом ле Вассер де Боплан.*

## ДО ЧИТАЧІВ

*Панове, я пропоную вам карту, складену не за чужими описами і не з чуток. Я склав її сам на основі точніших вимірів, здійснених мною в усіх закутках краю, який вона зображає, що повинно переконати вас як у точності, так і правдивості моєї розповіді. Обмаль дозвілля, відпущеного мені при виконанні важливих доручень, якими я був зайнятий під час війни у тих краях, примусив мене присвятити не менше восьми років, щоб довести цю працю до досконалості, оскільки я міг трудитися над нею лише принагідно.*

*Отож, насолоджуйтесь на дозвіллі плодами моєї праці, споглядаючи зі своїх кабінетів цю гарну і рідкісну країну, найбільша частина якої була заселена за мого часу, міста й фортеці, плани яких я сам накреслив; знайте, що я буду вдячний за вдовolenня, яке отримає ваша похвальна цікавість.*

## ЧИТАЧЕВІ ВІД КНИГОВИДАВЦЯ

*Любий читачу! Минуло десять років відтоді, як автор цієї книги доручив мені видрукувати сто примірників, які були подаровані лише друзям. Та оскільки багато осіб, побачивши її, знайшли її не тільки присмною, але й дуже прихильно про неї відгукнулися як про книжку, що заслуговує на друге, повніше видання, то я подумав, що, задовольняючи їхню цікавість, я не завдам шкоди загалові, коли передрукую її у повнішому і точнішому вигляді. Це й змусило мене настійливо просити автора, щоб він мені дав, якщо має, ще якісь відомості, які може пригадати. Він залюбки зробив це, хоча й не без певної прикrostі від того, що не зміг виконати даної в попередньому виданні обіцянки — додати генеральну карту Польщі: із зображенням людей, диких тварин, рослин та інших рідкісних речей, які можна побачити й оглянути у тих краях. Цієї можливості він був позбавлений через смерть свого гравера Віллема Гондіуса, який вигравіював усі дошки, котрі король Польщі одержав з рук його вдови; відтоді автор не зміг дістати жодних відомостей про них. Ось що є причиною того, що всі ці дорогоцінні відомості були поховані (разом з Гондіусом), не без великої шкоди для публіки, яка мала б від них надзвичайне задоволення.*

*Опис України і річки Борисфен, званої в просторіччі Дніпром, від Києва до моря, в яке вона впадає*

Київ, званий колись Кізовією, був раніше одним із найдавніших міст Європи, про що свідчать залишки старовини, а саме: висота і ширина укріплень, глибина ровів, руїни його храмів, стародавні поховання кількох королів, що в них знаходяться. З цих храмів лише два збереглися в цілості: Святої Софії і Св. Михайла, а від решти лишилися тільки руїни, як від церкви Св. Василя, стіни якої заввишки від 5 до 6 футів зберігають грецькі написи на алебастрі, яким понад 1400 років, але вони майже стерлися від древності. Серед руїн цих храмів донині знаходять поховання кількох князів Русі.

Храми Святої Софії і Св. Михайла відбудовані в їх давньому вигляді. Храм Святої Софії має гарний фасад і чудовий вигляд, з якого б боку на нього не глянути; її стіни прикрашені кількома мозаїчними фігурами та історичними сценами. Ця робота виконувалась з малесеньких різнобарвних камінців, що блищать, мов скло, і підбрані так добре, що не можна розпізнати, чи це живопис, чи ткання. Склепіння зроблене з самих глиняних глечиків, з усіх боків наповнених і покритих гіпсом. У цьому храмі є гробниці кількох королів; тут же резиденція архімандрита. Собор Св. Михайла називається Золотоверхим, оскільки він вкритий позолоченими листами. В ньому показують мощі святої Варвари, які, як кажуть, були перенесені сюди під час воєн у Нікомедії.

Це стародавнє місто розмістилося на плато, на вершині гори, яка панує з одного боку над усією місцевістю, а з іншого — над Борисфеном, який протікає біля підніжжя цієї гори. Поміж нею і згаданою річкою знаходиться новий Київ — місто, яке тепер досить малозаселене і має не більше 5-6 тис. жителів; вздовж Борисфена воно тягнеться на 4 тис. кроків, а вшир від Борисфена до гори — на 3 тис. кроків. Його обнесено поганеньким ровом завширш-



ки 25 стіп; воно має форму трикутника і обгороджене дерев'яною стіною з вежами з такого ж матеріалу. Замок знаходиться на узвишші гори, що височіє над нижнім містом, але над нею самою височіє стародавній Київ.

Римські католики мають в цьому місті чотири костьоли, а саме: кафедральний собор, храм домініканців на ринку, бернардини — попід горою, а з недавнього часу — єзуїти, які розмістилися між бернардинами і річкою; грекорусини мають близько десяти храмів, які вони називають церквами. Одна з них, при якій є Університет або Академія, яку вони називають Братською церквою, знаходиться біля ратуші. Інша, збудована біля підніжжя замку, називається, якщо пам'ять мені не зраджує, Св.Миколая; решта розміщені по різних дільницях міста, але зокрема я їх не пригадую.

У місті є лише три гарні вулиці, всі ж інші, не будучи ні прямими, ні правильно дугоподібними, звивисті на зразок лабіринта. Вважається, що місто немовби розділене на два міста, одне з яких, де кафедральний собор, називається містом єпископа, а друге — городян, де знаходяться три інших костьоли та грецькі церкви. Як на той край, то це місто — досить купецьке; його торгівля охоплює зерно, хутра, віск, мед, сало, солену рибу тощо. Вона має свого єпископа, воеводу, каштеляна, старосту і грод; а також чотири юрисдикції — юрисдикція єпископа, юрисдикція воеводи або старости, що одне й те саме, третя — вїйта і остання — юрисдикція шевенів і консулів.

Житла тут побудовані на зразок московських, одноповерхові, досить низькі, рідко вище одного поверху. Використовуються свічки, зроблені з дерев'яних скалок, такі дешеві, що за два динари їх іде більше, ніж треба для освітлення найдовшими зимовими ночами. Димарі продаються на базарі, що викликало б у нас сміх, як і їхній спосіб приготування м'ясних страв, весільні обряди та інші церемонії, про що ми будемо говорити далі. Однак саме звідси пішов той благородний люд, який нині зветься запорозь-

кими козаками. Протягом багатьох літ вони заселяють різні місця по Борисфену і довкола; ще й тепер їх кількість сягає до 120 тис. чоловік, при звичаєних до війни і готових менш, як за тиждень, до виконання будь-якого наказу, що йде від імені короля. Це люди, які часто, майже щороку роблять набіги на Понт Евксінський з великою шкодою для турків. Вони неодноразово грабували Крим, який належить Татарії, спустошували Анатолію, розорили Трапезунд і досягали навіть гирла Чорного моря за три милі від Константинополя, де винищували все вогнем і мечем, повертаючись звідти з великою здобиччю і рабами, звичайно малими дітьми, яких вони залишають для послуг у себе або дарують вельможам свого краю. Літніх людей вони ніколи не залишають, хіба що тоді, коли вважають їх досить багатими, аби заплатили за свій викуп і відкупились. Кількість козаків, які йдуть у походи, ніколи не перевищує 6-10 тис. чоловік. Вони чудом перепливають море на поганеньких човнах, виготовлених власними руками, форму і конструкцію котрих я опишу пізніше.

*Ремесла,  
якими займаються козаки*

Говорячи про відвагу козаків, цілком доречним буде розповісти і про їхні звичаї та заняття. Отож, ви дізнаєтесь, що серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі

чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, призвичаїлися не дбати про завтрашній день.

Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на усіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними, ніж інші у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чийі знання у порівнянні з загалом значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям.

Родючий ґрунт дає їм зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити, тим більше, що немає судноплавних річок, які б впадали у море, за винятком Борисфену, але навігація на ньому припиняється за 50 миль нижче Києва через 13 водопадів, що там є. Останній з них віддалений від першого на сім великих миль, що становить цілий день шляху, як це видно на карті. Це перешкоджає їм вивозити зерно в Константинополь, а звідси — і їхні лінощі: вони зовсім не хочуть працювати, хіба що при крайній потребі, коли їм немає за що купити необхідне. Вони воліють краще піти позичити усе потрібне у турків, своїх добрих сусідів, аніж потрудитися, щоб самим його надбати тощо. Їм доволі, коли є що їсти й пити.

Вони сповідують грецьку віру, яку по-своєму називають руською, дуже шанують святкові дні і дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса. Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок їхньої душі залежить від зміни їжі. Зате, я гадаю, навряд чи жоден інший народ у світі давав би собі стільки волі у питті, як вони, бо не встигають протверезіти, як одразу (як-то кажуть) починають лікуватися тим, від чого постраждали. Однак усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі. Окрім одягу, в них немає нічого про-

стацького. Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. Тому рідко минає 7-8 років без того, щоб вони не бунтувалися і не піднімалися проти них. Поза тим усім це люди віроломні, зрадливі, підступні, яким довірятись можна, лише добре розваживши.

Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі\* під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Пригадується, і я сам це бачив, як біля двохсот польських вершників змусили тікати 2000 їхніх найкращих воїнів.

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не побоїться і тисячі поляків чи навіть кількох тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними. Вони високі на зріст, жваві, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, яким особливо хизуються, коли пограбують його у своїх сусідів, бо в інших випадках вдягаються досить скромно. Вони відзначаються міцним від природи здоров'ям, навіть мало схильні до такої пощесті, розповсюдженої по всій Польщі, яку медики називають Віліса, бо все волосся у тих, хто нею вражений, сплутується, жажливо переплітаючись до купи; місцеві жителі називають її гостець. Мало хто з козаків помирає від хвороби, хіба що в глибокій старості, бо більшість гине почесною смертю на війні.

---

\* Табори — це вози, якими козаки прикриваються, коли рухаються по голому степу. (Прим. авт.)

## *Руська шляхта*

Шляхта поміж ними дуже небагаточисленна, наслідуює польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри.

### *Які повинності селян щодо панів*

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають відповідну кількість зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдом. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би їм не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також забирають десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року — третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі). Тому як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство і призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені. Проживши там певний час і взявши участь у морському поході, вони вва-

жаються запорозькими козаками. Завдяки таким втечам їхні загони постійно і непомірно зростають, що з достатньою очевидністю підтверджується і нинішнім повстанням. Після поразки поляків ці козаки повстали у кількості 200 тис., які, завершивши кампанію, стали господарями території понад 120 миль завдовжки і 60 — завширшки. Ми забули додати, що в мирний час звичним заняттям козаків є полювання і рибальство. Ось що ми і хотіли оповісти побіжно в загальних рисах про звичаї і заняття цього народу.

Але повернемося до початку нашої розповіді. Переказують, що в ті часи, коли давній Київ перебував у повному розквіті, морської протоки, яка веде повз Константинополь, ще не існувало. Існують припущення, наважусь навіть сказати — певні докази, що рівнини по другий бік Борисфену, які тягнуться аж до Московії, були колись залиті водою. Це підтверджують якорі та інші сліди, знайдені кілька років тому довкола Лохвиці над річкою Сулою. Окрім того, всі міста, що збудовані на цих рівнинах, мають вигляд недавньої забудови, зведеної кілька сот років тому. Мені захотілося дослідити історію русів, щоб дещо довідатися про давні часи цих місцевостей, однак намарне, бо, розпитавши кількох найученіших з-поміж них, я дізнався тільки те, що великі і тривалі війни, які спустошували їхню землю з краю до краю, не помилували і їхніх бібліотек, котрі від самого початку винищувалися вогнем. Вони, проте, пригадували, ніби за давніми переказами море, як ми вже згадували, покривало колись усі ці рівнини, і це могло бути за 2 тис. років тому. Стародавній же Київ був повністю знищений близько 900 років тому, за винятком двох храмів, про які ми говорили раніше. Окрім цього, наводять ще один суттєвий доказ того, що море простягалось до Московії, а саме: усі руїни старовинних замків і древніх міст, які я зустрів у цій місцевості, розташовані на підвищеннях та найвищих горах і жодної — на рівнинному місці. З цьо-

го можна припускати, що в давнину тут усе було затоплене. Додайте ще й те, що в деяких руїнах знайдені погребі, заповнені якимись мідними монетами з таким ось зображенням.

Як би там не було, скажу лише, що вся рівнина, яка простягається від Борисфена до Московії і навіть далі, є дуже низькою і піщаною місцевістю за винятком берегів Сули на півночі і берегів Ворскли та Псла, як це можна краще роздивитись на карті. Зауважте також, що течія цих річок майже непомітна, ніби це стояча вода. Якщо ви співставите усі ці докази зі стрімким і швидким рухом у протоці Чорного моря, яка, проходячи повз Константинополь, впадає у Біле<sup>1</sup> море, вам неважко буде уявити, що колись ці місця були затоплені водою.

Продовжимо опис нашого Борисфена і зауважимо, що на відстані однієї милі вище Києва з протилежного боку в Борисфен впадає річка Десна, яка бере початок біля міста Москви і має понад сто миль завдовжки.

У половині милі нижче Києва видніється поселення, що називається Печери, а в ньому — великий монастир, звичайна резиденція митрополита, або патріарха. В горі, сусідній з монастирською, є багато печер, схожих на копальні, які заповнені великою кількістю тіл, що зберігаються тут понад 1,5 тис. років і подібні до єгипетських мумій. Розповідають, що перші християни-пустельники вирили ці підземні пристанища, щоб таємно молитися Богу, і спокійно жили в цих печерах під час переслідування від язичників. Тут показують якогось святого Іоанна, якого видно тільки до пояса, а нижче він у землі. Тутешні ченці розповіли мені, що згаданий святий Іоанн, передчуваючи наближення смертної години, сам приготував для себе яму, але не в довжину, як звичайно, а в глибину. Коли ж настав його час, до чого він здавна був готовий, то, попрощавшись зі своїми братами, почав спускатися у моги-

---

<sup>1</sup> Таку назву мало Мармурове море.

лу, але з ласки божої зміг увійти туди лише по пояс, хоча яма і була достатньої глибини. Тут можна також подивитися на якусь Олену, яку вони дуже шанують, і залізний ланцюг, яким, як кажуть, диявол бичував святого Антонія і який має силу проганяти злих духів з тіла людей, ним прив'язаних. Є також три людські голови в посудинах, з яких постійно виділяється олія, дуже ефективна при лікуванні деяких хвороб. У цьому місці спочивають також тіла ряду визначних осіб, між іншим 12 будівничих, які спорудили тутешню церкву. Їх бережуть, немов дорогоцінні реліквії, показуючи цікавим, що не раз траплялося і мені, коли якимось я стояв на зимових квартирах у Києві, маючи час знайомитися з цими подробицями. Щодо мене, то я зовсім не бачу (як уже казав) помітної різниці між цими тілами і єгипетськими муміями, хіба що ті не настільки чорні і тверді. Гадаю, що вони зберігаються так довго нетлінними завдяки природі цих печер чи копалень, виритих певною мірою у піску, які взимку теплі і сухі, а влітку прохолодні і сухі, без жодної ознаки вологості. У цьому монастирі є багато ченців, а також патріарх всієї Русі (ми про нього вже згадували), який проживає в цьому місці і підлягає лише константинопольському патріархові.

Перед цим монастирем стоїть інший, де живе багато черниць, числом до сотні; вони займаються шитвом і гаптують на ошатних хустинах прегарні вишивки, продаючи їх тим, хто приходить на огляд і відвідини. Вони вільно виходять з монастиря, коли хочуть, і звичайно йдуть на прогулянку до Києва, що віддалений від їхнього монастиря на половину льє. Всі вони вбрані в чорне, ходять лише попарно, як і більшість католицьких черниць. Пригадую, що доводилося бачити серед цих черниць обличчя таке гарне, яке рідко коли зустрінеш у самій Польщі.

Між Києвом і Печерами на горі, яка стоїть над річкою, знаходиться монастир руських монахів, розташований в дуже гарному місці і прозваний монастирем Св. Миколая. Тутешні ченці харчуються лише рибою,



однак вільно виходять, коли їм забажається, щоб розважитися і навідати знайомих.

В долині нижче Печерська збудоване поселення, яке називають Трипіллям. Ще нижче, на вершині гори, видніються Стайки. Це давнє місто, де є пором для переправи через ріку. Далі лежить Ржищів, розташований так само на горі; це важливе місце і його варто було б укріпити, оскільки тут дуже легка переправа через річку. Ще далі йде Трахтемирів — руський монастир, розташований серед урвищ і оточений неприступними скелями. Саме в цьому місці козаки ховають усе найцінніше; тут теж є пором для переправи через річку.

На відстані однієї милі звідси на протилежному березі ви бачите Переяслав — місто, яке видається не настільки древнім, бо воно лежить у низині. Однак завдяки своєму місцеположенню, укріпленому самою природою, воно є одним із найбільш значних тутешніх міст, де можна було б легко збудувати дуже вигідну фортецю, яка служила б арсеналом у захисті від московитів і козаків. Місто може мати 6 тис. дворів, тут же стоїть один козацький полк.

Ще нижче на руському боці лежить Канів — стародавнє місто і замок, де завжди як гарнізон стоїть один козацький полк; тут також є пором для переправи через річку.

На протилежному березі нижче бачимо Бубнівку, а далі Домонтів, місця мало примітні. Ще нижче і знову на руському боці розміщені Черкаси, дуже старе місто, добре розміщене і придатне для укріплення. Я бачив його у час розквіту, коли сюди звідусіль сходились козаки і навіть мав резиденцію сам їхній отаман. Але ми спалили його 1637 р. 18 грудня, через два дні після того, як здобули перемогу над згаданими козаками. У той час, як ми з ними воювали, вони теж тримали тут козацький полк. Є також пором для переправи через річку.

Нижче знаходяться Боровиця. Бужин, Воронівка, а з протилежного боку десь за чверть милі — Чигирин-Діброва, а також Крилів, але вже з руського боку, розташо-

ваний на річці Тясмин на віддалі однієї милі від Борисфену.

Ще нижче, але на московському боці видно Кременчук, де є зруйнована древня будівля і де я 1635 р. накреслив план замку. Це місце дуже гарне і зручне для проживання. Крім того, це — останнє місто на Дніпрі, оскільки далі за ним тягнуться безлюдні степи.

На одну милю нижче знаходиться гирло Псла, дуже рибної річки; ще трохи нижче на руському боці є маленька річка, яку вони називають Омельник, котра впадає у Борисфен і наповнена раками. Нижче на тому ж боці є ще одна річечка, яку називають Другий Омельник, у ній, як і в першій, теж повно раків. Навпроти неї тече Ворскла, досить велика і дуже рибна річка, яка впадає в Дніпро, а також з того ж самого боку річка Орель, де риби ще більше, ніж у попередніх. Якраз у гирлі цієї річки я бачив, як витягли понад 2 тис. риб за одним закиданням сіті, і найменша з них мала фут у довжину.

На протилежному боці, що належить Русі, є кілька озер, настільки рибних, що незліченна кількість риби гине від надмірної тисняви у надто стоячій воді, викликаючи нестерпне гниття, від якого тхне навіть вода. Вони називають ці місця Самоткань. Довкола них я бачив вишнікарлики<sup>1</sup> заввишки два з половиною фути або десь коло того, які родять солодкі плоди величиною зі сливу, що дозрівають лише на початку серпня. Тут трапляються дуже густі гаї цілком з цих маленьких вишень, іноді понад дві милі завдовжки, однак завширшки лише 200—300 кроків. Слід визнати, що в цю пору року такі невеликі вишневі гайки виглядають дуже привабливо, їх досить багато в полях, найчастіше — по видолінках. Зустрічається багато карликових мигдалевих дерев, але вони дикі і їхні плоди дуже гіркі. До того ж вони не ростуть у такій великій кількості, аби утворити маленький гайок, як згадані вишні, плоди яких настільки смачні, наче з культивованих дерев. При тім мушу зізнатись, що піддавшись цікавості, я переса-

<sup>1</sup> Це не що інше, як терен.

див декілька таких вишневих і мигдалевих дерев в Барі, місці мого постійного перебування. Плоди стали більшими і смачнішими, а дерево, скориставшись перевагою, втратило свою природну низькорослість.

Вище цих місць видно маленьку річечку, що зветься Домоткань, дуже багату раками, які мають понад дев'ять дюймів у довжину. У ній збирають також водяні горіхи, які схожі на металеві колючки, варені, вони дуже добрі для споживання.

Спускаючись ще нижче, ви натрапляєте на Романів, великий пагорб, де козаки зустрічаються, збираючи військо і проводячи раду. Це місце було б дуже гарним і зручним для спорудження міста.

Ще нижче знаходиться острів завдовжки і завширшки 150 кроків, який весною заливається. Його також називають Романів; туди збирається багато рибалок, які прибувають з Києва та інших місць. За островом річка розливається на всю ширину, не перепиняючись і не розділяючись у своїй течії жодними островами. Ось чому татари наважуються переходити її саме у цьому місці, не остерігаючись засідок, зокрема, вище острова.

Трохи нижче на руському боці видно місце, зване Теренський Ріг,<sup>1</sup> що є одним із найкращих для проживання місць, які я коли-небудь бачив. Воно ж і найбільш вигідне для спорудження замку, який би перегородив річку, оскільки тут вона ще розливається на всю свою ширину, маючи не більше 200 кроків завширшки. Пригадую, як зробив постріл з карабіна з одного берега на другий. Протилежний берег трохи вищий і називається Висока гора, що й складає додаткову зручність цього місця, оточеного багатьма протоками, багатими на рибу, які проходять також поміж островами.

Нижче знаходиться Монастирський острів котрий дуже високий і весь зі скель і з урвищами довкола по 25-30 футів,

---

<sup>1</sup> Село Таромське Катеринославського повіту.

окрім верхньої частини, де він трохи нижчий. Це і є причиною того, що його ніколи не затоплює. Колись тут був монастир, який і дав йому назву, але тепер від нього немає жодних слідів. Якби над цим островом не височів суходіл, там було б добре жити; острів має до 1000 кроків у довжину і 80 або 100 — в ширину. Тут повно вужів та різних гадюк.

Далі бачимо Кінський острів, що у верхній частині має майже три чверті милі в довжину і чверть — у ширину; він вкритий лісами й болотами, а навесні затоплюється водою. На цьому острові є багато рибалок, які за браком солі зберігають рибу в попелі, а також у великій кількості сушать її. Вони рибалють у річці Самарі, яка впадає в Дніпро з іншого боку, навпроти верхів'я Кінського острова. Згадана річка Самара зі своїми околицями має велике значення не лише через багатство риби, але і через віск, мед, дичину та будівельний ліс, чого тут багато, як ніде інде. Саме звідси було взяте все дерево, яке використовувалося при спорудженні Кодака, про який ще буде мова. Течія цієї річки дуже повільна через численні звивини. Козаки називають її святою річкою, можливо через її нечуване багатство; я бачив, як навесні тут ловили оселедців і осетрів, яких у інші пори року немає.

Нижче за Кінським островом є Князів острів, цілком скелястий острівець до 500-600 кроків завдовжки і 100 — завширшки, котрий, як і Козацький острів, розташований ще нижче за течією, не затоплюється повинню, так само скелястий, безлісий та повен змій.

Трохи нижче, на відстані гарматного пострілу, знаходиться Кодак, який є першим порогом, тобто грядою скель, що тягнеться впоперек річки, перешкоджаючи плаванню човнами. Тут є замок, який я заклав у липні 1635 р., але наступного ж місяця серпня, якраз після мого від'їзду, якийсь Сулима, отаман частини повсталих козаків, повертаючись з моря і побачивши, що замок заважає йому повернутися додому, зненацька захопив його і вибив дощен-

ту весь гарнізон, де могло бути до 200 солдат під командуванням полковника Маріона<sup>1</sup>. Захопивши і пограбувавши форт, згаданий Сулима повернувся з козаками на Запорозжя, недовго пробувши його господарем, бо він був взятий в облогу і здобутий іншими вірними козаками під командуванням відомого Конецпольського, краківського каштеляна. Згодом цей отаман бунтівників був схоплений разом з усіма своїми людьми і відвезений до Варшави, де його четвертовано.

Після цього поляки занедбали цей замок, що зробило козаків зухвалими і відкрило їм дорогу до бунту, який трапився 1637 р. І коли ми 16 грудня цього ж року зустріли їх опівдні десь добрих 18 тис. у таборі під Кумейками, то хоча наша армія складалася лише з 4 тис. воїнів, ми негайно атакували і розбили їх. Битва тривала до півночі; з їхнього боку на полі лишилося 6 тис. чоловік і п'ять гармат, а решта, поступившись нам полем бою, утекла під захистом ночі, яка тоді була дуже темною. Ми втратили близько 100 наших, а 1000 було поранених, і між ними — багато командирів. Там втратив життя пан де Морвей — французький дворянин, який був підполковником; там же вбито і його хорунжого, пана капітана Жулкевського, пана поручника де ля Кротад і ще чимало іноземців.

Після цієї поразки війна з козаками тривала до жовтня наступного року, а після укладення миру ясновельможний Конецпольський особисто вирушив у Кодак з 4 тис. чоловік, де залишався доти, доки не був укріплений форт, що тривало біля місяця або близько того. Потім гетьман від'їхав, забравши з собою 2 тис. чоловік, а мені наказав з кількома загонами і гарматами оглянути місцевість аж до останнього порога. На зворотному шляху він наказав підніматися по річці човнами разом з ясновельможним паном Остророгом, великим шамбеляном; я мав нагоду оглянути падіння 13 водопадів і нанести їх на карту ту, що ви бачите.

---

<sup>1</sup> Цей полковник Маріон був французом. (Прим. авт.)

У цих краях 100 і навіть 1000 чоловік не бувають у повній безпеці, навіть цілі армії повинні переміщатися в строгому порядку, оскільки тутешні землі служать місцем перебування для татар, які, ніде не зупиняючись постійно, тільки те й роблять, що нишпорять то тут, то там по цих великих просторах рівнинах; ходять вони купно, не менше як по 5-6 тис., а інколи навіть до 10 тис. разом.

Ми ще повернемося до опису їхніх звичаїв і того, як вони ведуть війну. Тут я лише скажу, що я бачив і відвідав усі 13 водопадів і пройшов через усі ці каскади лише в човні, піднімаючись вгору по річці, що на перший погляд видається неймовірним, бо висота деяких каскадів, які ми проминули, становить від 7 до 8 футів. Судіть самі, чи там треба вправно володіти веслом. Серед козаків жоден не може вважатися справжнім козаком, якщо не піднявся через усі пороги. Отже, за їхнім звичаєм і мене можна визнати за козака, і саме в цьому — моя слава, яку я здобув під час цієї подорожі.

Щоб вам пояснити, що таке власне поріг, скажу, що це — руське слово, яке означає “кам’яна скеля”; пороги утворюють ніби кам’яну грядку, протягнуту впоперек річки: деякі з них знаходяться під водою, інші на рівні води, ще інші виступають більш як на 8—10 футів над водою. Вони такі великі, наче будинки, і розташовані так близько один до одного, що утворюють немовби греблю або дорогу, що перепиняє течію річки, яка за ними падає в одних місцях з висоти від 5 до 6, а в інших від 6 до 7 футів і т. д. залежно від рівня води в Борисфені. Навесні, коли тануть сніги, усі пороги вкриваються водою, окрім сьомого, названого Ненаситцем, котрий о тій порі року єдиний перешкоджає судноплавству. Влітку і восени, коли вода значно спадає, водопади мають іноді від 10 до 15 футів. З цих 13 водопадів лише між Будилівським, десятим, і Таволжанським, одинадцятим, татари можуть переправлятися через річку уплав завдяки легкодоступності берегів. Від першого і до останнього порогу я зазначив лише два острови, які не за-

топлюються водою. Перший лежить проти четвертого водопаду і називається Стрільчий: він увесь — із високих на 30 футів скель з урвищами довкола себе, його довжина — близько 500, а ширина — від 70 до 80 кроків. Не знаю, чи там є якесь водоймище, бо ніхто, окрім птахів, туди не дістанеться. Поза тим, краї цього острова затінені диким виноградом. Другий острів набагато більший, має до 2 тис. кроків у довжину і 150 — в ширину, теж цілком скелястий, але урвищ тут менше, ніж на попередньому. Це місце укріплене самою природою і зручне для проживання. Кажуть, що на цьому острові є багато таволги, яка являє собою тверде, як самшит, червоне дерево і має властивості полегшувати сечовиділення у коней. Острів називається Таволжанським, що одночасно є назвою, як ми вже сказали, одинадцятого водопаду. Тринадцятий поріг зветься Вільним і стоїть у місці, дуже зручному для будівництва міста або замку.

Вище на відстані гарматного пострілу видніється скелястий острівець, який козаки називають Кашоварницею, що означає те саме, що “варити пшоно”, ніби вони хочуть висловити цим радість, яку відчують, безпечно спустившись через пороги, і з цієї нагоди справляють на цьому маленькому острівці учту. Слід знати, що під час своїх подорожей вони харчуються якраз пшоном.

Трохи нижче Кашоварниці аж до Кічкаса є гарні для проживання місця. Кічкас — це невелика річечка, яка з боку Татарії впадає у Дніпро, чи Борисфен. Від неї бере назву коса, оточена Борисфеном і двома неприступними урвищами, як це видно на карті; досягнути сюди можна лише зі сторони поля по досить низинній місцині, що має близько 2 тис. кроків у довжину. Досить було б тільки перекрити тут прохід, і мали б прекрасно укріплене місто. Щоправда, поверхня тут нерівна, у формі горбів, так що в одному місці вищими є береги Татарії, а в іншому — протилежний берег підноситься над татарським. Місцевість тут дуже висока, річка протікає повною течією, не зустрі-

чаючи жодних перепон, хоч і дуже вузька, особливо на південь, що, як ви бачите, позначено на карті цятками. Там знаходяться місця, які видались мені найвужчими. Я бачив, як поляки стріляли з лука з одного берега на інший, і стріла падала більш як на сто кроків далі за протилежний берег. Саме тут знаходиться найбільша і найзручніша переправа для татар, де вони зовсім не бояться засідок, оскільки в цьому місці русло має не більше 150 кроків, береги дуже доступні, а місцевість відкрита. Ця переправа також називається Кічкас.

На півмилі нижче починається верх Хортиці, та оскільки я далі цього місця не бував, то розповім вам лише те, що зміг дізнатися з оповідей інших, у зв'язку з чим не можу видавати це за чисту монету. Отже, кажуть, що цей острів дуже значний за своїми розмірами і майже весь оперезаний урвищами, а, відповідно, малодоступний. Має дві добрих милі в довжину і півмилі в ширину, переважно у своїй верхній частині, оскільки на захід звужується і понижується; повені його не затоплюють. На ньому росте багато дубів, і він був би добрим місцем для поселення, яке служило б для спостереження за татарами.

Нижче цього острова річка тече, дуже розширюючись. Ще нижче знаходиться Великий Острів завдовжки у дві милі, зовсім голий; великої вартості не має, тим більше, що навесні затоплюється водою за винятком середини, де лишається сухе місце до 1,5—2 тис. кроків у діаметрі. Навпроти цього острова з боку Татарії пливе річка, яка впадає в Дніпро і називається Кінська Вода. Вона дуже швидка і зберігає окреме русло протягом двох миль нижче острова Тавань, протікаючи вздовж татарського берега і то відділяючись від русла Дніпра, то знову зливаючись з ним, від чого утворюються великі піщані гребені між її руслом і Дніпром.

Томаківка — це острів до третини милі в діаметрі або біля того, майже круглий, дуже високий, здіймається у вигляді півкулі, геть покритої лісом. Якщо стати на його



вершині, то видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Гавані. Цей острів дуже гарний, я лише не зміг дізнатись, які у нього береги. Він знаходиться ближче до Русі, аніж до Татарії. Хмельницький обрав це місце для схованки, коли йому загрожувало оточення. Саме в цьому місці вони почали збиратися, коли піднялися для виступу у травні 1648 р., і виграли 26 травня битву під Корсунем.

Трохи нижче річки Чортотлик, десь посередині Дніпра, лежить досить великий острів з якимись руїнами. Цей острів оточений понад 10 тис. інших островів та острівців, розкиданих вздовж і впоперек цілком хаотично, заплутано і нерівномірно; одні з них сухі, інші — болотисті, до того ж усі вкриті великим, як списи, очеретом, який заважає бачити протоки, що їх розділяють. Саме в плутанині цих місць козаки мають свою схованку, яку називають “Військовою Скарбницею”, тобто скарбом армії. Усі ці острови навесні затоплюються водою, лише місце, де знаходяться руїни, залишається сухим. Ширина річки від одного берега до іншого близько одного льє. Саме в цих місцях нічого не змогли б вдіяти усі турецькі сили. Тут загинуло багато турецьких галер, що переслідували козаків, коли ті поверталися з Чорного моря. Запливши у ці лабіринти, вони (галери) не могли знайти дороги назад, а козаки, обстрілюючи їх зі своїх човнів, захованих за очеретами, завдали їм жару. Відтоді галери не піднімаються вище, аніж на 4-5 милі від гирла. Розповідають, що у Військовій Скарбниці в цих протоках козаки заховали багато гармат, і жоден поляк не може дізнатися, де саме. Бо окрім того, що поляки ніколи не бувають у цих місцях, козаки зберігають це у таємниці і не видадуть її. Зрештою, і поміж козаків мало хто це місце знає. Усі здобуті у турків гармати вони опускають на дно, навіть гроші свої там ховають і беруть їх лише тоді, коли виникає потреба. Кожен козак має свою окрему схованку, бо, захопивши здобич у турків, вони діляться нею, а повернувшись до цих місць, кожен ховає свій малий добуток,

як уже говорилося, під воду, але, звісно, ті речі, які не зіпсуються від води.

Саме в цих місцях вони роблять свої човни, тобто судна для морських походів, які мають у довжину до 60, у ширину 10 або 12, а в глибину 8 футів, з двома стернами, як це видно на поданому далі рисунку.

Каїр — це довгий острів на 5-6 миль, зовсім плоский, порослий частково очеретом, частково вербами; коли основний рукав русла проходить під руським берегом, то острів стає ширшим зі сторони Татарії; західний його край ніколи не затоплюється.

Великі Води, тобто, велика водойма, що є навпроти Осокорівки; тут мало островів, а посередині ріки є невизначене місце, де їх зовсім немає.

Носаківка — це довгий безлісий острів, що має понад два льє і навесні затоплюється. Татари переходять через цей острів, як і через Каїр. Космаха, має лише півльє довжини. Між цим островом і Руссю знаходиться канал, який називається Космаха. У ньому козаки переховуються, коли виходять у море, побоюючись, щоб їх не помітила сторожа, виставлена над протокою Тавань, в руїнах давнього замку Іслам-Городка, оскільки турок завжди пильно вартує це місце.

Тавань — це протока і велика переправа для татар, оскільки ріка тече тут одним руслом і має не більше 500 кроків завширшки, руський берег дуже високий і стрімкий, а протилежний — низький, який є островом Тавань, що у повінь не затоплюється. Це дуже підходяще місце для форту, щоб приборкати козаків і перешкодити їм виходити в море. Річка пливе нероздільно, тобто єдиним каналом протягом двох миль і тільки нижче починає розливатися, утворюючи нові острови і канали.

Острів Тавань має у довжину до двох з половиною, а в ширину — до третини милі. Канал, що лежить між згаданим островом і Татарією, називається Кінські Води; ми про нього вже говорили. Коли ріка не в розливі, її можна

перейти на конях; добра половина острова, зокрема на західному боці, затоплюється.

Козацький острів має в довжину близько півмилі, однак затоплюється.

Острів Бургунка має також близько півмилі і теж затоплюється водою. Це татарська переправа, в цьому місці треба перейти 3 канали, а саме: Кінські Води і двічі Дніпро; жоден з них не можна перейти на конях.

Від Кічкаса до Очакова є п'ять переправ, де можуть переходити татари; перша — Кічкас, друга — Носаківка. Ця переправа дуже незручна, бо тягнеться у довжину десь на три чверті милі, повна островів і очеретів, через які незручно переходити по багатьох каналах. Окрім того, татари остерігаються козаків, які зазвичай знаходяться неподалік від цих місць і влаштовують їм засідки.

Третьою і найкращою переправою є Тавань, вона особливо зручна як через те, що знаходиться на відстані лише одного дня шляху від Криму, так і тому, що її легше переходити, бо має тільки два канали: перший — Кінські Води, який зазвичай можна перейти на конях в цьому місці, а потім Дніпро, який треба долати вплав, але він не дуже широкий, хоча все-таки може мати до 500— 26 600 кроків.

Четверта переправа — Бургунка, вона менш зручна, ніж попередня, бо тут є три дуже широкі канали для переходу, а саме: Кінські Води і двічі Дніпро; усі три не можна подолати на конях.

П'ята і остання переправа — це Очаків, який є гирлом Дніпра, шириною на добру французьку милю. Татари переходять її таким чином: на свої плоскодонні човни вони кладуть упоперек жердини, до яких прив'язують в ряд коней один біля одного, з одного боку стільки ж, як і з іншого для підтримання рівноваги. Потім кладуть свою поклажу в човен і пускають його на воду; прив'язані коні йдуть за ним і таким чином повільно перетинають лиман. Коні геть засапуються, але оскільки вони коротко прив'язані до жердини, яка їх підтримує,

а човен рухається повільно, то перепливають легко, звісно, якщо гарна погода і все спокійно. За мого часу турки переправили таким чином свою кавалерію з 40 тис. коней, яку їхній Великий Пан послав 1642 р. на облогу Озова, або ж Азака, міста на Дону, здобутого у турків козаками Московії рік тому, і відвоював його.

На три милі вище Очакова знаходиться гирло Богу, де лежить острів у формі трикутника довжиною до півмилі, навпроти Семенового Рогу.

Вище Семенового Рогу на Бозі знаходиться Виноградна Криниця з джерелом прямо над проваллям, гарне і зручне для проживання місце завдяки лісу, який тут вигідно розміщений, і завдяки млинам, які можна було б тут поставити.

Андріїв острів може мати до милі у довжину і чверть милі в ширину, вкритий лісом.

Піщаний Брід зручний для переправи на конях, річка тут неглибока, до 3 футів, і вузька, береги легкодоступні, так що можна було б переправляти навіть важку артилерію. Нижче цього місця річка судноплавна, а вище у багатьох місцях її можна переходити на конях, як це видно на карті.

Кременчук — це острів завдовжки 1,5, завширшки 1 тис. кроків. З північного урвистого берега його висота 20—25 футів, з південної сторони він низький. Лише на півльє далі, з боку Очакова, тут є будівельний ліс. На півночі острова є місце з твердим ґрунтом, досить вигідне для будівництва форту або замку, оточене долинами попід урвищами.

Усть-Саврань, або Новий Конецполь — останнє поселення поляків з боку Очакова, яке я заклав 1634 р., а 1635 р. збудував тут королівську фортецю; гадаю, що в цьому місці можна було б звести добрий арсенал проти турка.

Та повернемося до Очакова і скажемо, що це місто, яке належить турку, знаходиться у гирлі Дніпра і по-турецькому називається Джанкерман. Це місто є стоянкою

для галер, які охороняють гирло Борисфена, щоб перешкодити виходу козаків у Чорне море. Порту тут немає, є лише добра якірна стоянка. Під замком лежать два міста, розташованих поруч на одному зі схилів гори, а другий — урвище. Вони добре захищені з південного до північного заходу. Стіни замку можуть мати до 25 футів у висоту, але міські стіни набагато нижчі. У місті може бути до 2 тис. жителів.

На південь від цих міст є ще один невеликий замок на зразок артилерійської платформи<sup>1</sup>, де розміщено кілька гармат, щоб стріляти через річку на протилежний берег Борисфена (лиман має добру милю). Там стоїть вежа, де турки тримають сторожу, яка здалеку помічає козаків на морі, щоб подавати звідтіля сигнал галерам. Однак козаки з цього кепкують, бо уміють проходити туди й назад непоміченими завдяки способу, про який я розповім далі.

Приблизно на відстані однієї милі на південний схід від Очакова є добрий порт, що зветься Березань, його ширина в гирлі — до 2 тис. кроків; заплисти туди можна лише човном, але і для галер він достатньо глибокий. Вони можуть там підніматися на 2 милі по річці, яка утворює цей порт. Річка називається Анчакрак.

Єзеро, тобто озеро Тилігул, має 8 миль завдовжки і від сьомої до восьмої частини милі в ширину; від берега моря тут є природна гребля, яка перешкоджає морю і озеру зливатися. Озеро настільки кишить рибою, що вода нею аж тхне. Ні припливу, ні відпливу води тут немає.

Озеро Куяльник знаходиться не ближче, ніж 2 тис. кроків від моря і кишить рибою, як і попереднє. На рибну ловлю на ці два озера приїздять караванами більш як за 50 миль; тут трапляються коропи та щуки такої величини, що просто дивовижно.

Білгород розташований на відстані 1 милі від моря на річці Дністрі; турки називають його Аккерманом; це місто також належить туркам.

---

<sup>1</sup> Боплан має на увазі фортецю Кінбурн.

Кілія — це теж турецьке місто, повністю оточене кам'яною стіною з контрескарпом; замок стоїть вище міста на річці Дунай, на віддалі 1 милі від її гирла. На протилежному березі навпроти нього є Стара Кілія, де ще й тепер видніються якісь руїни.

Буджак лежить між Білгородом і Кілією. Це — рівнина завдовжки до 12, завширшки від 5 до 6 миль, де збираються і переходять татари-бунтівники, які не визнають ні хана, ні турка; тут може бути 80 або 90 поселень. Повторюю, це з тих свавільних татар, які постійно чинять набіги на Дике Поле, щоб захоплювати християн і продавати їх на галери, бо вони живуть лише з грабунку, немов хижі птахи. Іноді вони заходять в Україну та на Поділля, але залишаються тут недовго і завжди готові до швидкої втечі, тим більше, що їх буває не більше 4-5 тис. Вони постійно тримаються поблизу кордонів і в Дикому Полі; їхні поселення рухливі, а житла поставлені на двох колесах, як домівки пастухів у Франції, бо коли кінчається трава в одній долині, вони знімаються табором і переходять на інше місце; я опишу це в кінці розповіді.

Тендра — це острів на відстані 4 милі від гирла Дніпра, завдовжки до 3-4 миль; голий, вкритий поодинокими чагарниками. Прісна вода тут надзвичайно смачна, а довкола — хороші місця для якірної стоянки.

За 2 милі від гирла Дунаю знаходиться низький острів до 2 миль в окружності, де також є прісна вода; турки називають його Ілланада, тобто острів змії.

Ізмаїл — це турецьке місто, що зовсім не обнесене муром. За милю вище від Ізмаїла знаходиться те місце, де Осман, Великий Пан турків, наказав 1620 р. збудувати міст, коли він ішов на Поділля з 600-тисячним військом. Це місце лежить на відстані гарматного пострілу нижче Облущиці. Йому не вдалося нічого іншого, тільки захопити злидений замок на річці Дністер у Волощині, що зветься Хотин. До того ж поляки здали його лише після укладення угоди з турком за умови, що той повернеться до

Константинополя, що він і зробив, втративши понад 80 тис. чоловік як у битвах, так і внаслідок хвороб і голоду, які охопили турецьке військо. Річка у цьому місці дуже вузька, не більше 500—600 кроків завширшки, бо турки стріляють зі своїх луків з одного берега на другий. Нижче згаданого мосту Дунай розливається на декілька рукавів, а головний канал проходить повз Кілію.

Між Рені і Облущицею, як видно на карті, є два острови. Паллеко — це острівець округлої форми, розташований між Дунаєм і Понтом; його величина — до 200 кроків. Він оперезаний урвищами і увесь покритий лісом. Щороку Дунай нищить потроху його береги своєю швидкою течією. До того ж, ґрунти на цьому острові лише піщані.

Галац належить Волощині; його жителі — християни грецького віросповідання. Він розміщений на Дунаї між гирлами двох річок; Серету і Пруту.

На південь знаходиться Варна, порт на Чорному морі у Болгарії. Далі до Константинополя на морі немає ніяких значних місць, окрім чорноморських веж, розташованих у гирлі каналу за три милі від Константинополя.

*Про Крим,  
або край Татарії*

Крим — це великий півострів на Чорному морі, розташований на південь від Московії. Острів густо заселений татарами, які вийшли з Великої Татарії. Вони тут мають короля, якого називають ханом і який підлягає Великому Туркові. Це ті татари, які так часто вдираються у Польщу і Московію у кількості до 80 тис., палять і нищать усе, на що натрапляють, а потім виводять з собою до свого краю 50 і навіть 60 тис. руських невільників і продають їх для служби на галерах. Цей бо народ живе тільки з грабунку.

Згаданий півострів має горловину завширшки лише з півмилі, і якби її перетяти, утворився б острів. На пере-

шийку цього півострова розташоване злиденне місто без мурів, оточене лише наполовину заповненим водою ровом завширшки 20, а завглибшки 6-7 футів; його ж обнесено жалюгідним валом висотою у 6-7, а шириною — у якихось 15 футів. Місто лежить за 300 кроків від східного берега; у ньому є кам'яний замок, замкнутий в інший замок, який його оточує. Відстань від цього міста до західного берега — півльє вздовж рову, який тягнеться до моря. У згаданому місті не може бути більш як 400 дворів. Татари називають його Ор, а поляки — Перекоп, тобто нашою мовою — “перекопана земля”. Ось чому географи називають цю частину Татарії *Tartaria Perescopensis*.

Гезлеве<sup>1</sup> — це старовинне місто на сході, що належить ханові і може мати 2 тис. дворів; має порт.

Топе-Таркан, або Херсонес — це старовинні руїни. Бахчисарай — це місто, де мешкає хан татарів; тут може бути до 2 тис. дворів.

Альма, або Фот-сала — це село, у якому є католицька церква Святого Іоанна; у ньому може бути близько 50 дворів.

Балаклава — порт і містечко, де будують кораблі, галери і галіони для Великого Пана. Вхід до порту має близько 40 кроків; порт має близько 800 кроків у довжину і 450 у ширину. Я не зміг довідатися ні про його глибину, ні про те, яким є дно — піщаним, мулистим чи скелястим. Однак вірогідно, що його глибина перевищує 15 футів, бо сюди заходять судна, навантажені більш як 500 тоннами. У цьому містечку не більше як 120 дворів. Це місце — один із найкращих і найзручніших портів у світі, оскільки судно тут завжди на плаву. Який би не стався шторм, воно навіть не хитається, захищене від усіх вітрів високими горами, що оточують бухту.

Мангуп — це злиденний замок, розташований на горі,

---

<sup>1</sup> Нинішня Євпаторія.



що зветься Баба. Усі мешканці цього замку — євреї. Тут не більше як 60 дворів.

Кафа — це столичне місто Криму. Тут є резиденція турецького губернатора, поставленого Великим Паном. Татар у цьому місті живе мало, у ньому переважають християни, вони послуговуються купленими у татар невольниками, яких ті захопили у Польщі та Московії. У цьому місті є 12 грецьких церков, 32 вірменські і один костюл Св. Петра. Тут може бути 5—6 тис. дворів, але понад 30 тис. невольників, оскільки в цьому краї послуговуються лише слугами такого роду. Це місто дуже купецьке і торгує як у Константинополі, Трапезунді, Синопі, так і в інших містах, зрештою, в усіх місцях як на Чорному морі, так і по всьому Архіпелагу, і на морі Левант, і на цілому Чорному морі.

Кріменда — дуже старовинна; належить ханові і нарахує біля сотні дворів.

Карасу також належить ханові і має близько 2 тис. дворів.

Тузла — у цьому місті є солеварні; там може бути 80 дворів.

Карасу може мати 2 тис. дворів.

Керч — близько 100 дворів.

Ак-Мечет — близько 150 дворів.

Арабат, або Орботек — це кам'яний замок з баштою, розташований на перешийку півострова, що замкнутий між морем Лиман і Тонкою Водою. Ця горловина не ширша за одну восьму милі, де від одного моря до іншого тягнеться частокіл. Наші козаки називають півострів Косою, тому що він має вигляд коси. У цьому місці хан тримає свій табун, у якому, як кажуть, є до 70 тис. коней.

Тонка Вода<sup>1</sup> — це протока між суходолом і Косою. Має лише 200 кроків у ширину, і в штіль її можна перейти верхи на конях. Козаки переходять її табором, коли йдуть

---

<sup>1</sup> Нині Генічеська протока.

красти коней з ханського табуна, про що ми невдовзі напишемо.

Від Балаклави до Кафи берег моря дуже високий і стрімкий. Решта півострова уся низинна. На рівнині у південному напрямі до Ору є багато кочових татарських поселень, поставлених на двоколісних возах на зразок тих, що в Буджаку.

Гори Балаклави і Карасу називають горами Баба; з них витікає 7 річок, що зрошують цілий півострів. Усі гори повністю покриті лісами.

Над річкою Кабартою є виноградники.

Над річкою Салгиром — багато городів і садів.

Протока між Керчю і Таманню не ширша 3—4 французьких милі.

Тамань — це місто у краю черкесів, яке належить турку. У цьому містечку є злиденний замок, де несуть варту приблизно 30 яничарів так само, як і в Темрюці, де охороняється перехід до Азаку, або Азова, важливого міста в гирлі річки Дону. На схід від Тамані лежить земля черкесів, котрі є татарами-християнами і вважаються найбільш віруючими.

### *Кримські татари*

Оскільки ми вже знаходимося у татарському краї, мені здається, що не буде недоречним сказати дещо про їхні порядки, спосіб життя, те, як вони воюють, якого порядку дотримуються у походах, вступаючи на ворожу землю, і як відступають назад у Дике Поле.

Декілька днів після народження татари не можуть розплющити очей, як то буває у собак та, взагалі, в інших тварин. Вони невисокої статури, найвищі з-поміж них не більші за наших середніх. Швидше малого, аніж високого зросту, вони кремезні, з крупними членами тіла, з високим і широким животом. Плечі у них міцні, шия коротка, голова велика, лице майже кругле, лоб широкий, очі ледь

розплющені, але дуже чорні і з довгим розрізом, ніс короткий, рот досить малий, зуби білі, як слонова кістка, шкіра смаглява, волосся дуже чорне і жорстке, немов кінська грива. Одним словом, у них зовсім інший вид, ніж у християн. Поглянувши на них, їх можна відразу розпізнати. Своїм зростом і виглядом вони скидаються на індіанців Америки з околиць Мараняну чи на тих, кого називають караїбами. Вони сміливі і витривалі воїни, не піддаються втомі, легко переносять зміну погоди, оскільки з 7-літнього віку, вийшовши зі своїх котарг, тобто осель чи халабуд на двох колесах, ніколи не сплять під іншим дахом, окрім відкритого неба. Починаючи з цього віку, їм завжди дають їсти тільки те, що вони самі собі вполюють з лука. Ось як вони навчають своїх дітей влучно стріляти. Після досягнення 12-літнього віку їх посилають на війну. Коли діти ще маленькі, їхні матері турботливо купують їх щодня у воді, де розчинено сіль, аби їхня шкіра загрубіла і вони стали менш чутливі до холоду, коли їм доведеться перепливати ріки в зимову пору.

Ми тут розглядаємо два різновиди татар: одні звуться ногайськими, а інші — кримськими. Останні, як ми вже згадували, походять з того великого півострова, що лежить над Чорним морем і загальноприйнято називається Таврійською Скіфією.

Ногайські татари діляться на дві частини, а саме: великі ногаї і малі ногаї. Обидва народи проживають між річками Доном і Кубанню, є кочовими і в побуті дикими. Одні з них частково є підданими хана, короля Криму, а інші — московитів. Є й такі, що підкоряються лише собі. Ці татари не такі відважні, як кримські, а останні не такі хоробрі, як буджацькі.

Ось як одягаються татари. За одяг цьому народу служить коротка сорочка з бавовняної тканини, яка спадає лише на півстопи нижче пояса, шаровари і короткі, до колін, штани для верхової їзди з сукна або найчастіше з бавовняної тканини, вистрочені зверху. Найбравіші з-поміж

них носять каптан з вистроченої бавовняної тканини, а зверху — сукняний халат, підбитий лисячим або благородним куничим хутром, шапка з такого ж хутра та чоботи з червоного сап'яну без острогів. Простолоуд має на плечах тільки баранячі кожухи, вивертаючи їх вовною назовні під час спеки та в дощ. Вигляд їх в такому одязі, коли їх несподівано зустріти в полі, викликає жах, оскільки їх можна прийняти за білих ведмедів верхи на конях. У часи холодів та взимку вони вивертають свої кожухи вовною всередину. Те саме роблять і з шапкою, виготовленою з такого ж матеріалу.

Вони озброєні шаблею, луком з сагайдаком із 18—20 стрілами; за поясом у них ніж, кресало, щоб добувати вогонь, шило і 5 або 6 сажнів ремінних шнурів для зв'язування бранців, яких їм вдається захопити під час походу. Кожен з них має в кишені нюрнберзький годинник. Лише найзаможніші носять кольчугу, інші ж, не маючи нічого, йдуть на війну вважай голими. Усі вони дуже сміливі і вправні на конях, але у них погана посадка, бо ноги надто зігнуті із-за коротких стремен, і сидять вони на конях так, як виглядала б мавпа, посаджена на хорта. Однак усе-таки вони дуже вправні на конях і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня, який заспається, на іншого, котрого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуваючи більше на собі господаря, одразу ж перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поруч з ним, щоб бути у зручному місці, коли вершник схоче пересісти на нього з тією спритністю, яка їм властива при перестрибуваннях. Ось як ці коні привчені служити своїм господарям. Зрештою, це особлива порода коней, поганой постави, негарних, але надзвичайно витривалих щодо втоми. Переходи по 20—30 миль без зупинок під силу лише цим бахматам (так вони називають цю породу коней). Гриви у них дуже густі і звисають аж до землі, а хвости волочаться позаду.

Їжа більшості осілих жителів, а також тих, які кочу-

ють — зовсім не хліб, хіба що вони знаходяться серед нас. Кони́на для них смачніша, ніж воловина і овече та козине м'ясо. Що ж до баранини, то вона їм невідома. Крім того, коли ріжуть коня, то треба, щоб він був дуже хворий або щоб уже не було надії його використати, перш ніж зважитися його забити. Навіть якщо кінь здихає сам по собі від якої б то не було хвороби, вони не утримуються від того, щоб його з'їсти, оскільки, слід гадати, цей народ не належить до найделікатніших. Навіть ті, що вирушають на війну, роблять так само. Об'єднані по десять чоловік, вони, зауваживши, що котрийсь кінь уже не може бігти, забивають його. Якщо у них знайдеться борошно, вони рукою перемішують його з кров'ю, як це робиться зі свинячою кров'ю при виготовленні кров'яних ковбас, потім доводять це до кипіння, варять у казані і споживають як великий делікатес. М'ясо ж готують таким чином: ділять його на чотири частини, три з них віддають тим з своїх товаришів, у яких м'яса немає, собі ж залишають лише задню чверть, яку нарізають на якомога більші кружала з найм'ясистішого місця, не товщі 1-2 дюймів; кладуть їх на спину коня, якого сідлають поверх них, підтягаючи якнайтісніше підпругу, потім сідають на коня і скачуть дві або три години, продовжуючи похід у тому ж темпі, як рухається все військо. Потім зіскакують з коня, розсідлюють його і перевертають свій шматок м'яса, знімаючи пальцями піну з коня і змочуючи нею страву, боячись, аби вона не пересихала. Далі знову сідлають коня, як і раніше дуже міцно затягуючи підпругу, і знову скачуть дві-три години. Отоді вже м'ясо на їх смак вважається приготованим, ніби душенина. Ось такі їхні делікатеси і приправи. Що ж до інших частин чверті м'яса, які не можна порізати на великі кружала, то їх варять з дрібкою солі, не знімаючи піни, оскільки вважають, що знімати піну з горщика — це викидати геть увесь смак і соковитість м'яса.

Ось так цей нещасний народ живе. Добру воду вони п'ють тільки тоді, коли трапляється, що буває дуже рідко.

Впродовж усієї зими вони вживають лише розтоплений сніг. Ті з них, хто заможніший, як, наприклад, мурзи, тобто знать, та ті, у кого є кобилиці, п'ють їхнє молоко, що заміняє їм вино й горілку. Пшоняну, ячмінну і гречану каші вони заправляють кінським жиром, бо у них ніщо не марнується. Зі шкіри вони виготовляють (бо володіють усіма цими ремеслами) паски, вуздечки, сідла, нагайки, якими підганяють своїх коней, оскільки зовсім не вживають острогів. Ті, що зовсім не ходять на війну, харчуються у залежності від пори року і можливостей м'ясом овець, баранів, козенят, курей та іншої птиці. (Що ж до свинини, то вони її не споживають, як і євреї). Якщо їм вдається роздобути борошна, вони печуть з нього на попелі коржі, однак звичайною їхньою їжею є пшоно, ячмінна і гречана каші. Ці види злаків вони вирощують, споживають також рис, який їм привозять. Щодо фруктів, то їх у них небагато, зате у широкому вжитку є мед; вони його дуже люблять, а також виготовляють з нього напій, який не варять, тому він викликає страшенні різі в шлунку.

Ті, що живуть в містах, більш цивілізовані: вони випікають хліб, подібний до нашого; їхнім поширеним напоєм є брага, яку готують з вареного проса. Цей напій густий, як молоко, і все-таки п'янкий. П'ють також горілку, яку їм привозять з Константинополя. Є ще й інший напій, який виготовляють бідняки, що не мають змоги купити браги. Ось як це робиться: у барильце наливають коров'ячого, овечого або козиного молока, збивають його і одержують трохи масла, а те, що залишилось, зберігають в глеках, щоб використовувати як напій. Оскільки він скисає, то готують його майже щодня. Цей народ досить тверезий, вживає мало солі до наїдків, зате додає багато приправ, зокрема, червоного перцю. Готують вони ще один різновид напою, подібний до того, що роблять жителі Мадагаскара. Відварюючи м'ясо з дрібкою солі, вони, як ми вже говорили, не збирають піни; після того, як м'ясо звариться, вони зберігають оцей навар, який називають

“чорба”, а потім, коли хочуть пити, підігривають його. При смаженні м’яса на рожен насаджують цілу вівцю або барана, а коли м’ясо готове, ділять його на шматки завдовжки в 1 фут, а завширшки в 4 пальці. Ось як харчуються ці люди.

Раз ми вже розповіли, як вони живуть у себе вдома, тепер розкажемо, як вступають на ворожу землю з наміром пограбувати її, спалити і захопити невільників.

Хан, котрий є їхнім королем, одержавши наказ Великого Пана вступити в Польщу, починає докладати зусиль до підготовки війська. Якщо він особисто бере участь у поході, його армія складається з 80 тис. чоловік. У інших випадках їхнє військо нараховує, як звичайно, 40—50 тис., якщо очолює його в поході лише мурз. Їхні набіги на ворожі землі відбуваються, зазвичай, на початку січня, завжди о зимовій порі, щоб уникнути перешкод на шляху. Ні болота, ні ріки тоді не можуть перешкодити їх просуванню в будь-якому з тих напрямків, куди ведуть їхні шляхи. Отже, зібравшись і оглянувши військо, вони вирушають уперед. Нашому читачеві слід зауважити, що хоча Крим лежить між 46 і 47 паралелями, однак Дике Поле на північ від нього взимку аж до березня повністю вкрите снігом. Це додає татарам, які пускаються у таку довгу дорогу, впевненості і зухвалості, бо хоча їхні коні зовсім не підковані, однак сніг оберігає їм копита. Цього б не було, якби землю не вкривав сніг, а затверділа від морозу земля нищила копита коням. Найвпливовіші і найбільш завбачливі з-поміж них кують своїх коней підковами з волового рогу, прикріплюючи їх до ніг чимось на зразок шкіряної дратви або цвяхами. Це, проте, тримається досить недовго і легко губиться. Ось чому вони так бояться безсніжної зими, а також ожеледиці, коли починають ковзатися навіть найкраще підковані коні.

Просуваючись уперед, вони роблять невеликі денні переходи, звичайно по 6 миль, і так рухаються день за днем, розраховуючи свій час і дії таким чином, щоб мати змогу

повернутися додому раніше, ніж скресне лід, і щоб їхнє повернення пройшло благополучно. Ось так вони наближаються до кордонів Польщі, обираючи собі шлях по балках, яких шукають і які неначе переходять одна в одну. Це робиться для того, щоб сховатися в степу і не бути викритими козаками, які в різних місцях тримають сторожу і, дізнавшись про появу татар та напрям їх руху, піднімають тривогу у своєму краї. Ось тому татари користуються згаданою мною хитрістю, тобто пересуваються лише по балках, а увечері, стаючи табором, не розпалюють вогнищ з тієї ж причини. Також посилають уперед розвідників, намагаючись упіймати кількох козаків, аби здобути “язика” від ворога. Зрештою, лише найбільш спритному і досвідченому вдається захопити противника зненацька.

Татари переміщаються по 100 коней у ряді, фактично по 300, оскільки кожен татарин, як ми вже говорили раніше, веде за вуздечку ще двох коней, що служать для запасу, їхній передній ряд може займати вшир від 800 до 1000 кроків, а вглиб вони мають десь від 800 до 1000 коней і займають понад 3, навіть 4 великих милі, якщо тримаються тісними рядами, бо інакше вони розтягаються більше, як на десять миль. Для того, хто цього не бачив на власні очі, це буде дивне видовище, оскільки 80 тис. татар ведуть понад 200 тис. коней; не так густо дерев у лісі, як їхніх коней тоді у степу. Коли бачиш їх здаля, то здається, що це на обрії піднімається якась хмара, збільшуючись в міру того, як піднімається, і сповнюючи жахом найсміливіших, маю на увазі тих, хто не звик бачити таких полчищ водночас. Рухаються ці великі армії так: щогодини вони зупиняються на півчверті години, щоб дати можливість своїм коням помочитися, а ті настільки добре навчені, що роблять це відразу ж, як тільки їх спиняють. Одночасно татари злязять з коней і також мочаться. Потім не гаючись сідають на коней і продовжують свій шлях. Усе це відбувається за єдиним сигналом свистка.



Наблизившись до кордону на відстань біля 3 або 4 миль, вони роблять зупинку на два-три дні у вибраному місці, яке, на їх думку, може служити за схованку. Там вони наводять порядок і дають собі перепочинок. Після того, як військо відпочине, його ділять на три частини: дві третини призначаються для основного складу, а третю ще раз ділять на дві половини, кожна з яких утворює окремий фланг, а саме: правий і лівий. Розподілені таким чином, вони вступають до краю. Основний склад (який вони своєю мовою називають кошом) поволі, але безупинно, пересувається разом з флангами і вдень, і вночі, даючи війську не більше години на харчування аж доти, доки не заглибиться на 60—80 миль до краю, не заподіюючи при цьому жодної шкоди. Але коли вони починають повертатися назад, основний склад продовжує рухатися у тому ж темпі, а фланги за наказом воєначальника віддаляються і скачуть кожен у свій бік на 8—12 миль від війська, але так, що половина вперед, а половина вбік. Я забув сказати, що кожний фланг може мати від 8 до 10 тис. чоловік і підрозділятися знову на 10—12 загонів по 500—600 татар у кожному. Розбігаючись повсюди по селах, вони оточують їх, виставляючи по чотири сторожові пости довкола і підтримуючи великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабують, палять і вбивають усіх тих, хто чинить їм опір, а тих, хто здався, забирають з собою, і не тільки чоловіків і жінок з немовлятами, але також і худобу, як, наприклад, коней, волів, корів, баранів, кіз та ін. Щодо свиней, то увечері їх всіх зганяють, замикають у клуні або в іншій будівлі, а потім з чотирьох кутків підпалюють у зв'язку з відразою, яку почувують до цих тварин. Ці фланги (як ми вже сказали), не маючи наказу віддалятися більше, ніж на 8—12 миль, повертаються зі своєю здобиччю до основного складу, який легко знайти, бо він залишає за собою помітний слід, оскільки там скаче понад 500 коней в ряд, отож, їм лишається тільки йти по сліду. Через 4-5 годин вони приєднують-

ся до основного складу війська. Після їх прибуття відразу ж віддаляються два інших фланги такої ж чисельності, як і перші, один праворуч, другий ліворуч, рушають чинити такий же грабунок, що й попередні, після чого, як і раніше, повертаються, а тоді знову від'єднуються від війська два нових свіжих фланги, аби зробити таке ж спустошення, що й перші. Ось так по черзі вони здійснюють свої набіги, в той час як основний склад ніколи не зменшується і постійно охоплює дві третини всього війська, яке рухається (як ми вже говорили) лише кроком, щоб бути завжди у формі і наготові до бою з польською армією, якби трапилося з нею зустрітися, хоча в їхні наміри така зустріч не входить, навпаки, вони б прагнули по можливості уникнути її.

Вони ніколи не повертаються тією дорогою, якою увійшли, а роблять щось на зразок кола, щоб певніше уникнути польської армії, оскільки ведуть виключно оборонні бої, та й то лише тоді, коли на них добре натиснуть. Навіть переконавшись, що їх десятеро проти одного, вони не наважуються напасти першими, оскільки ці розбійники (а саме так слід називати цих татар) приходять у Польщу зовсім не для того, щоб битися, а для того, щоб зненацька пограбувати і захопити здобич. Якщо ж поляки їх зустрічають, то завдають їм жару і примушують відступати швидше, аніж кроком. Нарешті, перебігши і пограбувавши край, вони закінчують свій набіг і повертаються у Дике Поле на відстань 30—40 миль від кордону. Почуваючись у безпечному місці, вони роблять тривалу зупинку, отямлюються і приводять себе в порядок, якщо в сутичці з поляками виникло безладдя.

Під час цього перепочинку, який триває тиждень, вони збирають усю здобич, яка складається з бранців і худоби, і ділять її між собою. Ця картина може зворушити найбільш нелюдські серця, коли розлучається чоловік з жінкою, матір з дочкою без жодної надії ще колись побачитися, бо йдуть у жалюгідне рабство до безбожників-магометан, де

заснають безмежної наруги, їхня брутальність підштовхує їх до мерзенних вчинків, як наприклад: знеславлення дівчат, гвалтування жінок на очах їхніх батьків і чоловіків, навіть обрізання дітей перед батьками, аби навернути їх до Магомета.

Словом, найбільш тверді серця здригнулися б, чуючи крики і співи, плач і стогони цих нещасних русинів, бо цей народ і співає, і голосить плачучи. Цих нещасних тепер поділено в різні сторони: одних — у Константинополь, других — у Крим, ще інших — в Анатолію і т. д. Оце така коротка розповідь про те, як татари, напавши, за неповних два тижні захоплюють у полон людей у кількості понад 50 тис. душ, як обходяться зі своїми бранцями, поділивши їх, а потім, після повернення до свого краю, продають на власний розсуд.

А тепер ми розкажемо, як татари вступають до Польщі у літній час, коли звичайно їх буває не більше 10—20 тис., бо якби було більше, їх би надто швидко виявляли. Ось як вони вступають: опинившись за 20—30 миль від кордону, ділять свою армію на 10—12 загонів, у кожному з яких може бути до тисячі коней. Половина війська з 5-6 загонів вирушає праворуч на відстані 1-1,5 милі загін від загону; те ж саме робить друга половина загонів, що тримається ліворуч на такій самій відстані, утворюючи в цілому передню лінію, розтягнуту на 10—12 миль. Попереду на відстані більше 1 милі просувається сторожовий загін, щоб захопити “язика” і краще зорієнтуватися, куди йти. Ось так вони простують навкіс, тісно тримаючись один одного, з тим, щоб у призначений день зустрітися на домовленому місці за якихось 2 або 3 милі від кордону так, як у центрі сходяться різні радіуси. Причиною того, що вони йдуть окремими розділеними загонами, є острах, аби їх не викрила козацька сторожа, яка постійно чатує в степах на відстані 2-3 милі одна від другої. Не розпізнавши, скільки насправді є татар, вона зможе повідомити лише про той загін, який побачила. Бо ці козаки, як тільки здаля помітять татар,

негайно віддаляються, щоб зняти у краї тривогу. Коли вони бачать якусь тисячу чи біля того, така незначна кількість ворога їх не тривожить, а тому через декілька днів після одержання звістки про нього вони бувають дуже вражені їхньою кількістю.

Татари перетинають кордон таким ось шляхом: вони йдуть, постійно тримаючись напряму між двома великими ріками, вибираючи весь час вищі місця і шукаючи витоків малих річок, які впадають у великі, одні — в одну з них, другі — в іншу. Завдяки цьому вони не зустрічають жодних перешкод у своїх набігах, грабують і спустошують, як і їх попередники, але не заглиблюються у край далі, як на 6—10 миль, і повертаються назад якнайшвидше, не залишаючись тут довше, ніж два дні. Після цього відступають так, як ми описували вище, діляться здобиччю, і кожен повертається до своєї домівки.

Це свого роду незалежні татари, які не підкоряються ні хану, ні турку; їхні поселення знаходяться в Буджаку, який являє собою рівнину, розташовану, як ми вже зазначали, між гирлом Дністра і гирлом Дунаю. За моїх часів там було близько 20 тис. втікачів чи вигнанців. Ці татари хоробріші за тих, що мешкають у Криму, оскільки більш витривалі у військових діях, бо щодня мають нагоду в них вправлятися. Вони також є кращими, ніж інші, вершниками. На рівнинах, які лежать між Буджаком і Україною, перебуває звичайно від 8 до 10 тис. татар, розділених на загони по тисячі кожен, що віддалені один від одного на 10—12 миль в пошуках удачі. Внаслідок небезпечності переходу через ці степи козаки, наміряючись їх переходити, рухаються табором \*, тобто в оточенні возів. Вони ставлять свої вози у два ряди по вісім або десять возів попереду і стільки ж — позаду, а самі йдуть всередині з рушницями, короткими списами і ко-

---

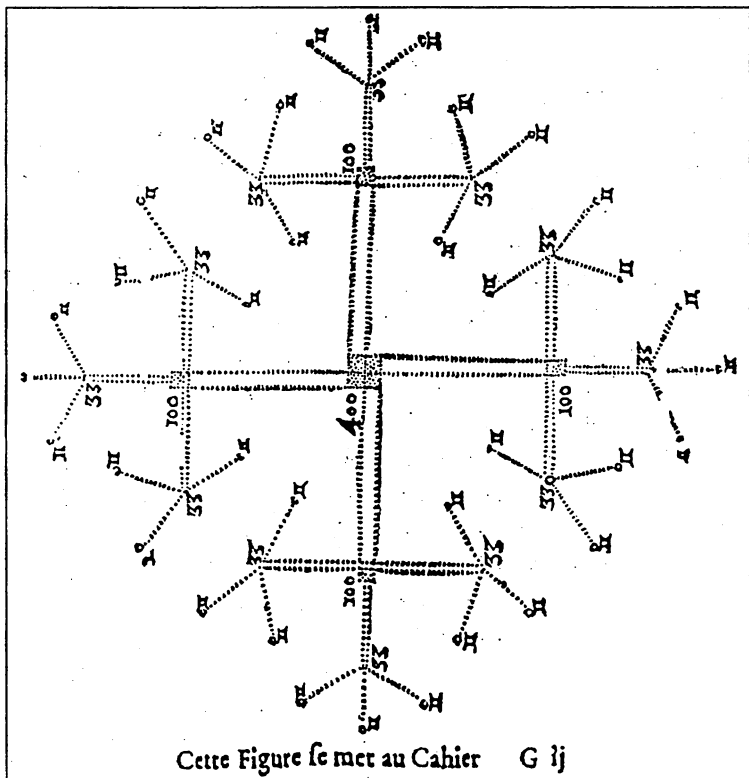
\* Табір — це те, що ми називаємо караваном. (Прим. авт.)

сами, насадженими на довгі держала; найвправніші вершники їдуть ззовні табору. Попереду на віддалі чверті милі, позаду теж на віддалі чверті милі, а також на кожному з боків вони виставляють по одному вартовому для спостереження за татарами. І коли їх помічають, то подають сигнали, і табір зупиняється. Якщо татарів помічено раніше, то козаки розпочинають з ними бій, і навпаки, якщо татари першими побачать козаків, то, несподівано напавши, атакують табір. Зрештою, мандруючи тими степами, слід приказувати, як італійці: “Bon piede, bon occhio”. Я зустрів декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не могли зробити, хоча мене супроводжувало лише 50—60 козаків. Так само і ми не могли їх подужати, оскільки вони не наближались до нас на рушничний постріл, а лише кілька разів вдавали, що атакують нас, посилаючи хмари стріл на наші голови, а стріляють вони дугою, вдвічі далі, ніж наша зброя; потім відійшли.

А ось до яких хитрощів вони вдаються, ховаючись у степах, щоб зненацька напасти на якийсь караван, лишаючись непоміченими. Треба знати, що ця місцевість вкрита травою до двох стіп висоти, так що вони не можуть переміщатися, не потоптавши трави і не лишивши за собою стежки або сліду, завдяки чому відомо, скільки їх може бути і в який бік ідуть. Остерігаючись сильного переслідування, вони вигадали спосіб і на це, а саме: з групи в 400 осіб вони утворюють немов би чотири промені своїми меншими загонами, у кожному з яких може бути до 100 коней. Один прямує на північ, інший — на південь, а ще два інші — на захід і схід. Коротше кажучи, усі ці чотири невеликі загони їдуть кожен у свій бік протягом десь із 1,5 милі, а там вказаний маленький загін із 100 чоловік ділиться ще на три, які вже нараховують приблизно по 33 особи і рухаються так само, як і попередні, якщо не натрапляють на річку. Через півмилі вони знову розділяються на три частини і рухаються так далі

доти, доки їх не стане, як ми вже зазначали, по 10—11. Це зрозуміліше на рисунку, ніж на словах. Усе відбувається менш, ніж за якихось півтори години, і на повному чвалі, бо якщо їх помітять, то буде вже пізно для всякої моторності. Вони опанували цей маневр досконало і знають степ, немов лоцман свій порт. Кожен загін з 11 чоловік простує степом, як йому заманеться, не зустрічаючись у своєму колі з іншим. У призначений день вони, нарешті, з'їжджаються на зустріч за 10—12 миль далі, у якійсь низині, де є вода і добра трава, бо саме у таких місцях переходять. Кожен малий загін добирається на зустріч іншою дорогою, в одних дорога до місця зустрічі коротка, в інших — дуже довга через те, що довелося робити багато обходів і поворотів. Слідів вони не залишають зовсім, бо трава, потоптана 11 кіньми, за день-два піднімається. Прибувши на згадане місце, вони декілька днів проводять у цій схованці, а потім виїжджають звідти вже усім військом, прямують до якогось прикордонного села, зненацька захоплюють його, грабують і відразу утікають, як уже описувалося.

Татари придумали цей хитрий спосіб переходування у степах, щоб краще обманювати козаків, які їх завзято переслідують, знаючи, що їх не більше 500 — 600. Отже 10 або 12 сотень козаків сідають на коней і рушають у погоню, шукаючи слідів. Знайшовши їх, ідуть по сліду аж до описаного вище кола, там губляться, не знаючи, де шукати далі, бо сліди розбігаються на всі боки. Таким чином, змушені повертатися до своїх домівок і признаватися, що нічого не вистежили. Ось як важко перестріти цих татар, хіба що випадково, коли вони п'ють чи їдять або вночі під час сну. Однак вони завжди насторожі, а зір у них пильніший і гостріший, ніж наш, тим більше, що очі у них вузькі і, відповідно, вони мають сильніший візуальний промінь і бачать далі, ніж ми, помічаючи нас скоріше, як ми їх побачимо. Одним словом, перемагає хитріший, а не сильніший.



Cette Figure se met au Cahier G ij

Якщо з ними трапиться зустрітися вранці або увечері, коли сходить чи заходить сонце, тоді змагаються за те, котра зі сторін виграє сонце, аби мати його позад себе; це схоже на протистовбу двох кораблів у морі: котрий виграє вітер. Нарешті, коли поляки проникають у ряди татар, а ті не почуваються достатньо сильними, аби боронитися з шаблею в руці, то розлітаються, неначе мухи, хто куди. Відступаючи, вони стріляють з лука на повному чвалі, і то настільки влучно, що не промахуються у вершника на відстані 60—100 кроків. Поляки не в змозі їх догнати, бо їхні коні не такі витривалі, як татарські.

За чверть милі татари знову збираються до купи і розпочинають лобову атаку на поляків, а коли ті розтрусують

їх ряд, знову кидаються врозтіч і, відступаючи, весь час стріляють ліворуч, бо праворуч не можуть. Виснаживши таким способом поляків, татари змушують їх відступити, бо застосовують цей маневр лише тоді, коли, як я вже казав, мають перевагу вдесьятьох проти одного. В інакшому випадку вони тікають, не обертаючись. Ось так цей народ воює у цих краях.

А тепер розповімо, як татари долають уплав ріки, більші від найбільших у Європі. Усі їхні коні вміють плавати, особливо тут, у цьому холодному краї, де вода важча, ніж у Франції, оскільки не так добре очищається сонцем. Але я, наприклад, переконаний, що якби вони привезли своїх коней до Франції, то ті не перепливли б через Сену, як це роблять на Борисфені. Як я сказав, вода тут важча і, відповідно, важчі тіла стають у ній легшими, що я сам мав нагоду випробувати. Ось як вони це роблять: коли військо хоче перейти через Борисфен, найбільшу ріку в цьому краї, вони вибирають таке місце, де береги доступні з обох боків. Далі кожен запасається комишем або очеретом залежно від того, на що саме натрапить, і робить з нього дві невеликі в'язанки по 3 фути завдовжки і від 10 до 12 дюймів завтовшки. На в'язанки, відстань між якими становить 1 фут, зверху впоперек тісно прив'язують три палиці, а знизу — з кутка в куток — одну, яку прикріплюють до хвоста коня. Потім татарин, роздягнувшись, кладе на цей пліт сідло свого коня, на сідло одягу, а поверх неї лук, стріли і шаблю, усе добре зв'язане і прикріплене. Далі зовсім голий, з нагайкою у руці заходить у воду, підганяючи свого коня вуздечкою, що лишилася в того на шиї, і тримаючись поперемінне одною рукою то за неї, то за гриву. Підганяючи коня, примушує його таким чином плисти, а сам теж пливе за допомогою однієї руки, бо другою весь час тримає, не відпускаючи, гриву і вуздечку. Ось так він спрямовує свого коня, підганяючи його одночасно нагайкою, доки той не перейде річки. А коли кінь уже торкнеться ногами дна на протилежному березі і



коли вода сягатиме йому лише по черево, татарин зупиняється, відв'язує пліт від кінського хвоста і відносить його на землю. Водночас з одним переходять усі інші, оскільки пливуть у ряд, розтягнувшись вниз по течії на півмилі. Ось те, що я зумів дізнатися про татар.

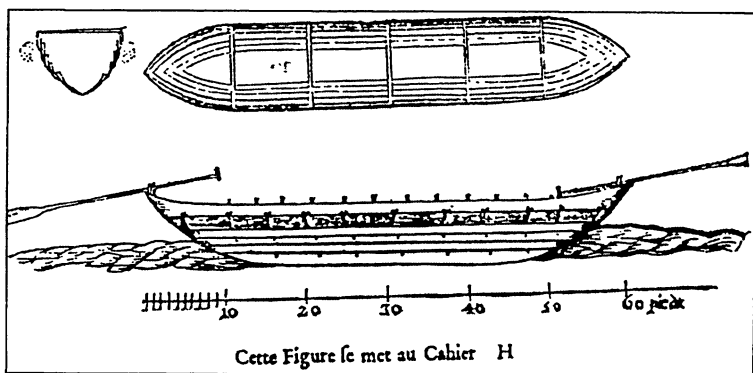
### *Про козаків*

Нам ще залишається розповісти, як ми й обіцяли раніше, про те, як козаки обирають свого старшого, а також як вони, пересікаючи Чорне море, здійснюють свої походи аж до Анатолії, щоб воювати з турком. Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника. Хоча самі при цьому чинять по-зрадницьки, та ви і пригадуєте, напевно, що я оповідав раніше, говорячи про їхні звичаї і звичні зради. Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча додає, що недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!" і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою

мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою. Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у своїх діях, зокрема, щоб не трапилось жодної невдачі, коли веде їх у похід, і щоб він проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень з ворогом, оскільки за виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповідав вище. Керувати ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, кому це випадає. За сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано.

Коли у них виникає намір піти в море, то, не маючи дозволу короля, вони беруть його у свого старшого, скликають Ruds, тобто Раду, і проводять вибори отамана, котрий очолить їх у цьому поході, дотримуючись такого звичаю, про який ми розповідали стосовно виборів старшого, хоча отаман цей потрібен тільки на певний час. Далі вони вирушають до Військової Скарбниці, місця свого збору і будують тут судно близько 60 футів завдовжки, 10—12 футів завширшки і 12 — завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з верби або липи, довжиною до 45 футів. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 футів завдовжки і до одного фута завширшки, які прибиті дерев'яними цвяхами, причому кожен ряд унапуск на наступний, як і в звичайних річкових судах, і так доти, доки човен не досягне 12 футів у висоту і 60 — у довжину, розширюючись у міру підвищення. Та це зрозуміліше на рисунку, який я в загальних рисах накидав. На ньому можна бачити товсті, як бочки, в'язанки очерету, що щільно кріпляться одна до одної по всій довжині човна від одного краю до другого і міцно прикріплюються до бортів ликом із липи або дикої вишні. Будуються вони так, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лава-

ми, а потім просмолюються. Користуються двома стернями по краях човна, як показано на рисунку, оскільки човни дуже довгі і треба було б забагато часу, щоб розвернутись, коли виникає потреба у розворотах під час втечі. Звичайно, з кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони (козаки) напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати, їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути.



Сухарі знаходяться у великій бочці заввишки 10 футів, на 4 фути в діаметрі, яку міцно прив'язують. Сухарі витягають через втулку. Беруть із собою також барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається "саламаха", тобто, пречудова страва. Щодо мене, то я не знайшов у ньому вишуканого смаку, а коли й вживав його під час своїх мандрів, то лише тому, що не знайшлося нічого кращого. Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того жодної горілки везти з собою не дозволяється,

оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе, що необхідне для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5-6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4—6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, благоденську свиту і шапку, 6 фунтів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Спорядившись ось так, вони спускаються по Борисфену. Отаман має на щоглі відзнаку і, звичайно, йде на третину корпусу попереду, їхні човни тримають так близько один біля одного, що майже торкають веслами. Турки, зазвичай, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфена наготові кілька галер, щоб не дати їм вийти з лиману. Але козаки хитріші: вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3-4 милі вгору по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож задовольняючись чеканням на них (козаків) у гирлі, турки завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили взагалі, то по всій країні здійснюється тривога, досягаючи самого Константинополя. Великий Пан розсилає

гінців по всьому анатолійському узбережжю, в Болгарію і Румелію, аби там кожен пильнував і був готовий до появи козаків з моря. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року\*, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії. Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловіків і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста, захоплюють їх, грабують, палять їх, заглиблюючись іноді на цілу милю вглиб краю, але одразу ж повертаються, знову вантажаться зі здобиччю і вирушають в інше місце, щоб ще раз спробувати щастя. Якщо випадково натраплять на щось підходяще, то атакують його, а якщо ні — то повертаються зі здобиччю додому. А коли вони наткнуться на якісь турецькі галери чи інші судна, то переслідують їх, нападають на них і беруть штурмом. Ось як це відбувається: їхні судна виступають з води не більше, як на 2,5 фути, тому вони (козаки) помічають судно або галеру раніше, ніж можуть бути помічені самі. Далі вони опускають на своєму човні щоглу і визначають напрям вітру, намагаючись плисти так, щоб сонце до вечора було у них за спиною. За годину перед заходом сонця вони з силою гребуть до судна чи галери, доки не опиняться на відстані 1 милі і звідти стережуть їх, боячись втратити з поля зору. Потім десь біля півночі (подавши сигнал) вони щосили веслюють до судна, причому половина команди готова до бою, тільки й чекає, коли судно настільки наблизиться, щоб стрибнути на нього. Ті, що на судні, дуже дивуються, побачивши, що на них напало 80 чи 100 човнів, з яких сипляться люди, одразу ж захоплюючи корабель. Зробивши це, козаки грабують усі знайдені гроші й товари малих розмірів, які не псуватимуться у воді, а також гармати й усе те, що, на їх думку, може знадобитися; потім пускають судно разом з

---

\* Зауважте, що вони вирушають лише після св.Іоанна з тим, щоб повернутись щонайпізніше на початку серпня. (Прим. авт.)

людьми на дно. Ось яку користь мають з цього козаки. Якби вони вміли правити судном чи галерою, забрали б їх теж, але у них немає цього вміння.

Тепер слід повернутися у свій край. Тим часом варта у гирлі Борисфена подвоєна, щоб належно покарати їх за грабунки. Вони, одначе, кепкують з цього, хоча й ослабли. Адже не буває так, щоб у проведених битвах вони не втратили багатьох зі своїх, чи щоб море не поглинуло кількох човнів, бо не всі вони такі міцні, аби витримати. Козаки причалюють у затоці, яка знаходиться за 3-4 милі на схід від Очакова. В цьому місці за чверть милі від Великого моря у напрямку до Борисфена тягнеться майже на 3 милі дуже низька долина, яка інколи заливається на півфута водою. Звідси козаки по 200—300 чоловік починають перетягати волоком один за одним свої човни, і в такий спосіб протягом двох-трьох днів дістаються до Борисфена з усією здобиччю. Ось так вони рятуються і уникають бою з галерами, що стережуть гирло навпроти Очакова. Наприкінці повертаються до своєї Скарбниці, де ділять здобич, про що я вже розповідав.

Є у них ще один шлях повернення — повертаються вони через Донський лиман, перепливаючи протоку між Таманню і Керчу і піднімаючись по лиману аж до річки Міусу доти, доки вона сплавна для човнів. Від її верхів'я до верхів'я Тачаводи лише 1 миля, а Тачавода тече у Самару, котра в свою чергу впадає у Дніпро на відстані 1 милі вище Кодака, як це видно на карті. Але козаки цим шляхом повертаються рідко, бо це задовга дорога до Запорожжя. Іноді вони використовують цей шлях, вибираючись у морський похід, коли вихід із Борисфена стережуть, щоб не дати їм вийти, великі сили, або ж у них є не більше 20—25 човнів.

Коли галери натрапляють на них у відкритому морі посеред дня, то завдають їм великої шкоди своїми гарматами, розполохуючи, немов шпаків, і немало човнів іде на дно. Приголомшені козаки, кому вдалося врятуватись,

швидко утікають навсібіч, куди лиш можуть. Але коли вони самі йдуть на бій з галерами, то лишаються на своїх лавах, прикріпивши весла до кочетів перев'язю з лози. Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, уже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином ведуть вогонь безперервно і дуже влучно. Галера може зав'язати бій лише з одним човном, однак їхні гармати завдають козакам великої шкоди. У таких сутичках вони завжди втрачають до двох третин своїх людей. Рідко коли трапляється, щоб повернулася половина команди, зате привозять багату здобич, як-от: іспанські реали, арабські цехини, килими, парчу, бавовняні і шовкові тканини, інші цінні товари. Ось з чого живуть козаки і такі, власне, у них прибутки, бо якщо йдеться про працю, то вони не знають іншого, як тільки пити та гуляти зі своїми товаришами після повернення. Виконуючи свою обіцянку, ми розкажемо дещо про звичаї, яких вони дотримуються, зокрема весільні, а також про те, як вони інколи діють, закохавшись, що, безсумнівно, багатьом видасться новим і неймовірним.

*Як дівчата залицяються  
до парубків*

Отже, на відміну від загальноприйнятого звичаю усіх народів, тут можна побачити, як дівчата залицяються до молодих людей, котрі їм сподобалися. Поширений між ними забобон, якого вони ревно дотримуються, призводить до того, що дівчата ніколи не зазнають невдачі і більш упевнені в успіхові, аніж чоловіки, коли б ті самі робили вибір. Ось як вони діють: закохана дівчина заходить до хати батьків парубка якого любить, коли сподівається застати вдома батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, вона каже: "Помагай Біг", що по-нашому означає: "Нехай благословить вас Господь". Це є звичним вітанням, яке промовляють, заходячи до чиєїсь господи. Сівши, вона вихваляє того, хто вразив її серце, і звертаєть-

ся до нього так: “Іване , Федоре, Дмитре, Войтку, Микито” і т. д., тобто, називає його одним із згаданих вище імен, які тут найбільш поширені. “Я помітила, дивлячись на твоє обличчя, певну доброзичливість до мене, яка свідчить, що ти зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; твої чесноти дозволяють сподіватися, що ти станеш добрим господарем. Ці твої гарні риси схилили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку”. Далі вона каже те саме батькові й матері, покірно просячи їхньої згоди на шлюб. А якщо дістає відмову або якусь одговірку, що він надто молодий і ще не готовий женитися, то відповідає їм, що нікуди не піде звідси доти, доки він її не пошлюбить і вони не стануть жити разом. Промовивши це, дівчина наполягає на своєму і вперто відмовляється йти з хати, бо не одержала того, що їй належить по праву.

Через декілька тижнів батько й мати бувають змушені не тільки погодитись, але й намовляють сина поставитися до неї прихильно як до дівчини, котра має стати його жінкою. Так само і юнак, бачачи, що дівчина так наполегливо бажає йому добра, починає дивитися на неї як на ту, що колись стане володаркою його бажань. А тому починає наполегливо просити батьків, щоб дозволили йому покохати дівчину. Ось як закохані дівчата у цій краї можуть швидко досягти мети, змушуючи своєю наполегливістю батька, матір та обранця виконати те, чого хочуть. Бо, як я вже казав, батьки бояться накликати на себе гнів господній, щоб з ними не трапилося якогось страхітливого нещастя. Адже прогнати дівчину значило б зневажити увесь її рід, який затаїв би глибоку образу. Окрім того, у цій справі не можна вдатися до насильства, не накликавши на себе гніву і церковної кари, що буває при цьому дуже суворою, накладаючи, коли подібне трапляється, епітимію і великий штраф, а це вкриває дім ганьбою. Із страху перед марними забобонами вони уникають, наскільки можуть, тих нещасть, котрі —



а в це вони вірять, мов у догмат віри — повинні трапитися з ними через відмову їхніх синів дівчатам, що просили їх за чоловіків. Звичай, який я щойно описав, водиться тільки між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках. Але трапляються і почуття людей нерівного стану, між селянином і панночкою, котрі підлягають іншому звичаю і привілею, що тут теж зустрічаються.

*Як селянин може одружитись  
з панночкою*

У селах цього краю існує звичай, що по неділях та на свята селяни з жінками та дітьми збираються після обіду разом у певному місці, а саме у корчмі, де вони проводять решту дня, частуючи один одного. За цим заняттям проводять час тільки чоловіки та жінки, котрі п'ють, доки молодь розважається, танцюючи з дівчатами під звуки дудки (тобто волинки). Сюди зазвичай приходить і місцевий пан з сім'єю, щоб подивитися на танцюючих. Іноді пан запрошує їх потанцювати перед своїм замком, що є для цих забав звичним місцем. Там він і сам танцює з дружиною й дітьми, і наступає ніби змішання панів з простолюдом. А слід зауважити, що всі села на Поділлі і в Україні здебільшого оточені лісами, де є схованки, у яких влітку селяни ховаються, коли надходить звістка про наближення татар. Ці ліси можуть тягнутися до півмилі в ширину. І хоча селяни є підданими майже на зразок рабів, вони, однак, здавна мають право і привілей викрадати, якщо це їм вдасться під час загального танцю панночку, навіть коли вона донька їхнього пана. Треба лише, аби він (селянин) зробив це так кмітливо й спритно, щоб йому вдалося (бо інакше він загине) втекти звідтіля до сусіднього лісу. Якщо він зможе перебути там 24 години у схованці і його не знайдуть, йому прощається вчинене викрадення. Коли викрадена дівчина схотіла б вийти за нього

заміж, він уже не може відмовитися від неї, не втративши голови; якщо ж дівчина цього не бажає, його звільняють від звинувачення у злочині, і ніхто жодним способом не повинен його за це карати. Та коли трапиться, що його спіймають раніше, ніж за 24 години, йому стинають голову відразу і без будь-якого суду. Щодо мене, то за 17 років мого перебування в цьому краї мені ніколи не траплялося чути, щоб сталося щось подібне. Зате я сам бачив, як дівчата сваталися до хлопців і це їм не раз удавалося, про що я написав вище. Бо у тому звичаї, про який ідеться, надто багато ризику. Силоміць викрасти дівчину, потім утекти з нею на очах усіх присутніх і не бути схопленим — а для цього треба мати добрі ноги — було б дуже складно без згоди і домовленості з дівчиною. До того ж селяни тепер більш пригнічені, ніж колись, а шляхта також стала чванькуватішою і гордовитішою. Очевидно, такий привілей був наданий селянам ще в ті часи, коли поляки, обираючи короля, вибирали того, хто найпрудкіше бігав босоніж як найсміливішого і найспритнішого, начебто сміливість і кмітливість розуму залежить від ніг і спритності тіла. Звідси, на мою думку, бере початок і те, що вельможі зобов'язують короля давати на наступний день після його обрання присягу перед вітварем не ув'язнювати жодного шляхтича за будь-який злочин, за винятком злочину проти держави та особи пануючого, якщо мине 24 години після його скоєння. З цього видно, наскільки вони поважали тих, хто мав дар спритно бігати і швидко ходити. Це помітно ще й по тій надзвичайній оцінці, яку вони дають прудкогоним коням. Власне, вони звертають увагу лише на це і платять за коня, що прудко бігає, будь-яку ціну, яку лишень правлять. Гадаю, усе це для того, щоб спритніше наздоганяти ворога, коли той утікає, і швидше утекти самому, коли переслідують тебе.

Після того, як ми поговорили про сватання у русинів, розповімо дещо і про весільні обряди та про особливості, що при цьому спостерігаються.

## *Як відбувається весілля*

Весільні церемонії такі: запрошується молодь як з одної, так і з іншої сторони, потім вони одержують наказ нареченого і нареченої запросити усіх спільних родичів бути присутніми на весіллі, тобто на їхній весільній учті. Кожному, хто виконує це доручення, дається як відзнака віночок з квітів, який вішають на руку, і список усіх запрошених, до кого йдуть у переддень весілля, виступаючи парами. Перший, котрий промовляє, урочисто виголошуючи запрошення, тримає в руці паличку. Я не спинятимусь на описанні страв і того, скільки сортів м'яса подається на стіл, розповім лише, що наречена вбрана за їхнім звичаєм так: на ній довга сукняна коричнева сукня, що тягнеться по землі, облямована зверху напівшовковою, напіввовняною тасьмою і підшита китовим вусом, який й розширює. Голова нареченої не покрита, волосся розсипане по плечах, відкриваючи лише обличчя, на голові вінок із квітів залежно від пори року. У такому вбранні батько, брат чи близький родич ведуть її до церкви, а попереду — скрипка, дуда або цимбали. Після вінчання хтось із близьких родичів бере її за руку і відводить додому під таку ж мелодію. Я не торкатимуся опису забав під час весільної учті; вони, хоч і незвичні, нічим не поступаються забавам інших народів. Зауважу лише, що до гультьяйства, до якого вони схильні від природи, їх особливо підштовхує те, що з нагоди весіль, а також хрестин їхніх дітей місцевий пан дозволяє їм варити пиво. Завдяки цьому привілею його можна пити набагато дешевше і в більшій кількості, бо слід зауважити, що в інший час броварні належать панам, і всі піддані мусять купувати пиво там.

Коли підходить час класти наречену на шлюбне ложе, жінки, родички нареченого, забирають її і відводять до покою, де роздягають догола і докладно оглядають її з усіх боків, заглядаючи навіть за вуха, у волосся, між пальцями ніг та інших частин тіла, щоб переконатися, чи ніде

немає захованої крові, шпильки або шматини, просоченої якою-небудь червоною рідиною. Якби щось подібне знайшлося, весілля порушилося б і зчинилося б велике замішання. Коли нічого не знаходять, на наречену одягають гарну бавовняну, зовсім білу нову сорочку, потім кладуть її у постіль між двома простирадлами і приводять потайки нареченого, щоб ліг разом з нею. Коли молоді опиняться разом, закривають завісу, а тим часом більшість присутніх на весіллі приходять до покою з сопілкою. Чоловіки танцюють з чаркою в руках, жінки підскакують і плещуть в долоні, аж доки шлюбний союз не звершиться. Коли під час щасливого поєднання наречена подасть якийсь знак втіхи, усі присутні одразу ж починають підскакувати і, плещучи в долоні, зчиняють веселий галас. Родичі нареченого, не відходячи, стоять на сторожі коло ліжка, прислухаючись, що там відбувається, чекаючи, щоб відслонити завісу, коли фарс буде закінчено. Тоді подають нову білу сорочку, а якщо на знятій з неї знаходять сліди невинності, наповнюють увесь дім гучними криками радості і вдоволення, і вся рідня їх підтримує. Потім наречену одягають і зачісують так, як водиться серед жінок, до числа котрих вона приймається, тобто покривають їй голову, що дозволяється лише після набуття становища заміжньої жінки. Дівчата ж ніколи не носять іншого убору, окрім власного волосся, і вважали б це для себе ганьбою.

Наступного дня грають ще один не менш кумедний фарс, що повинен видатися неймовірним тому, хто цього ніколи не бачив. Робиться це так: в обидва рукави сорочки просовують палицю, її (сорочку) вивертають навиворіт і носять наче знамено вулицями міста з великою урочистістю, ніби це прапор з почесними слідами битви, аби весь народ переконався у невинності молодої і чоловічій силі її мужа. Усі весільні гості ходять слідом з музикою, співаючи і танцюючи ще завзятіше, ніж досі. У цій процесії кожен з юнаків веде під руку одну з присутніх на весіллі дівчат, обходячи місто. Увесь люд збігається на цей галас

і проводить їх, аж доки вони не підійдуть до хати молодого.

Якщо ж, навпаки, слідів честі нареченої не виявиться, кожен кидає чарку об землю, жінки перестають співати, свято розладнується, а родичі дівчини збентежені і знеславлені. Словом, весілля припиняється. Потім гості чинять у домі тисячі збитків: дірявлять горщики, що служили для приготування м'яса, надбивають глиняні кубки, з яких пили. На шию матері нареченої натягають кінський хомут, садять її на почесному місці і співають їй грубі сороміцькі пісні, подаючи пити в одному з надбитих кубків та всіляко дорікаючи, що мало дбала про збереження честі дочки. Нарешті, висловивши усі ганебні образи, які тільки їм спали на думку, вони розходяться по хатах з відчуттям сорому за такий прикрий випадок. Зокрема, родичі молоді деякий час сидять вдома, немов ховаючись і не виходячи на люди через збентеження, якого завдала їм ця неприємна подія. Що ж до молодого, то він вирішує сам, чи залишати її, чи ні, але якщо відважиться на це, мусить бути готовим перенести всі образи, які йому з цього приводу робитимуть.

При цій нагоді додаю ще декілька слів про звичаї жінок. Віддам належне їхній цнотливості, коли вони тверезі. Та свобода, з якою вони п'ють горілку і мед, зробила б їх, безсумнівно, легкодоступними, якби вони не боялися накликати на себе публічне осміяння і ганьбу, яка падає, як розповідалося вище, на дівчат, коли ті хочуть вийти заміж, втративши ознаки своєї невинності.

Перш, ніж завершити цю розповідь, скажу дещо про церемонії, що відбуваються на Великдень. У Страсну Суботу вони йдуть до храму (який називають церквою), аби взяти участь у церемонії, що там проводиться і полягає в тому, що у гріб кладуть образ нашого Господа, а потім з великими урочистостями виймають звідти. Після того, як цю виставу, або церемонію закінчено, усі, як чоловіки й жінки, так і хлопці та дівчата, опускаються навколішки перед єпископом (якого тут називають влади-

кою) і подають йому яйця, пофарбовані у червоний або жовтий колір, промовляючи так: “Христос воскрес”. Єпископ, приймаючи яйце, відповідає: “Воїстину воскрес” і при цьому цілується з жінками і дівчатами. Таким чином, єпископ менш, як за дві години, збирає 5 або 6 тис. яєць і має приємність цілувати найвродливіших жінок і дівчат, які є в церкві. Правда, йому певною мірою було б незручно, та й неприємно цілувати старих жінок, але він спритно і швидко розрізняє їх: коли бачить обличчя, яке йому не подобається, простягає для поцілунку лише руку. Так, як я оце розповів, робив у Києві митрополит, що зветься Могила, який є главою усіх єпископів; так само робить і найбільш парадний парафіяльний священик, якого вони називають “господин”.

Протягом наступного тижня не варто зовсім ходити по вулицях, не маючи запасу фарбованих яєць, щоб роздавати їх усім знайомим, кого зустрінеш, промовляючи до них ті самі слова, які говорять до владики або господина. Тоді знайомий або знайома відповідають так само, як вище, обнімаються і цілуються, а той чи та, кого привітали, повинен при цьому дати своє яйце, повторивши ту ж церемонію.

Ознайомтесь ще з однією розвагою, яка відбувається рано-вранці у великодній понеділок. Хлопці групами ходять по вулицях, ловлять усіх зустрічних дівчат і ведуть до цямрини колодязя, де обливають їх, виливши п'ять-шість відер води на голову, щоб ті стали зовсім мокрими. Така забава дозволяється лише до полудня. На другий день, у вівторок, настає черга за дівчатами, які роблять те саме, але більш лукаво. Кілька дівчат ховається у якійсь хаті, кожна з глеком, повним води. Тим часом на сторожі ставлять довірену дівчинку, яка умовним вигуком попереджає їх, коли бачить хлопця. Цієї ж миті усі дівчата вибігають на вулицю і з голосним криком хапають хлопця. Почувши їх, усі сусідські дівчата біжать на допомогу, і доки дві або три найсильніші тримають його, решта ллє воду з

усіх глечиків йому за комір. І не дадуть утекти доти, доки не викупають як слід. Ось так проводять великодні дні хлопці й дівчата.

Чоловіки у великодній понеділок мають іншу розвагу. Вранці вони гуртом рушають до замку, щоб побачити свого пана, який ласкаво чекає на них. Низько вклонившись, кожен підходить до нього і подає курчат або якусь іншу птицю. З вдячності за ці дарунки пан частує своїх підданих горілкою. Для цього вибивають дно у бочки і ставлять її посеред двору. Селяни оточують її, стаючи в коло, далі підходить пан з великим черпаком і, наповнивши його горілкою, п'є до найстаршого в гурті. Потім передає черпак тому, до кого пив. Так вони усі п'ють один за одним, а далі починають наново, аж доки в бочці нічого не лишиться. Якщо бочка спорожніє до настання вечора (що трапляється досить часто), пан наказує викотити ще одну повну замість порожньої, оскільки повинен частувати їх аж до заходу сонця, якщо селяни ще можуть триматися на ногах. Бо після заходу сонця дають знак розходитися, і ті, хто почувається добре, повертаються до своїх домівок. Якщо ж ні, то лягають на вулиці і сплять, доки не прокинуться, хіба що жінка чи діти змилосердяться над ним, покладуть його на носилки і занесуть додому. А ті, хто надто багато випив, лишаються на подвір'ї замку, доки не проспляться. Вид цих нещасних п'яниць, які не з'їли жодного шматка хліба і валяються у своїх нечистотах, наче свині, відразливий. Я бачив одного такого бідолашу, якого наче мертвого везли на візочку, хоча була ще тільки друга година пополудні. Такі ось дивні звичаї, які, на жаль, гублять людей. А наскільки грубим є прислів'я, котре у них завжди на язиці: якщо не тямиш пити горілку, пий саму воду.

Ці люди насилу засинають після звичайного обіду, але коли п'яні, то сплять таким глибоким сном, що вранці нічого не пригадують з минулого дня. Сп'яніння настільки відбирає у них розум, що зберігають людську подобу хіба

зовні. При такій нагоді той, хто має намір добитися чогось від них у подарунок, вдає, ніби п'є разом з ними, а коли побачить, що ті добре розвеселилися від випитого (оскільки в такому стані вони дуже щедрі), то просить від них те, чого хоче, і відразу ж одержує згоду. А відтак забирає уподобану річ з собою. Вранці вони дуже дивуються, нічого не пам'ятаючи і не знаходячи того, що віддали учора, їх охоплює сум і розкаяння у своєму марнотратстві, однак втішаються тим, що подібним же способом обмануть когось іншого, відшкодовуючи свою втрату.

### *Козацька медицина*

Оскільки ми ведемо мову про наших русинів, або козаків, розповімо, що нам відомо про те, як вони чинять за деяких обставин та оказій. Я бачив козаків, хворих на лихоманку, які, щоб одужати, не вживали нічого іншого, окрім півзаряду гарматного пороху: розвівши його навпіл з горілкою, усе добре розмішували і випивали, а потім лягали спати, щоб уранці прокинутися цілком здоровими. У мене був візник, який не раз це робив і одужував завдяки цим лікам, про які не здогадуються ні лікарі, ні аптекарі. Я бачив також, як інші брали попіл і змішували його з горілкою, як говорилося вище, і випивали з таким же результатом. Теж неодноразово я бачив, як вони, поранені стрілою, перебуваючи далеко від хірургів, перев'язували себе жменею землі, змішаною в долоні з дещицею власної слини, і це заліковувало так добре, як найкращий бальзам. Це свідчить, що у цій землі, як і будь-де, побутує дотепна винахідливість. Пригадую, як одного разу я зустрів на річці Самарі козака, котрий варив рибу у дерев'яному цеберку (яке поляки і козакі чіпляють позад луки до сідла, щоб напувати коней). Для цього він розпікав на вогні гальку, а потім кидав її на дно цеберка, повторюючи це доти, доки вода не закипіла і риба не зварилася. На перший погляд така вигадка здається примітивною, однак вона не позбавлена глузду.



Я нагадав, що перед цим говорив про одну хворобу, яку вони називають гостець і на яку хворіють. Тут буде доречним сказати про неї кілька слів. Хворі на цю недугу (яку французи називають “ковтун”) протягом року не володіють жодним членом, немов паралітики, відчуваючи такі сильні болі в усіх нервах, що безперервно кричать. Коли мине рік, якоїсь ночі у них так сильно пітніє голова, що вранці усе волосся виявляється склеєним в одне широке пасмо, схоже на хвіст тріски. З цієї миті хворий відчуває велике полегшення, а через кілька днів одужує і почуває себе здоровішим, ніж будь-коли, якби не гідке на вигляд волосся, яке не можна розчесати. А якби хотів його зрізати, то рідина, що виділяється через пори волосся, через два дні потрапила б на очі і хворий осліп би.

Вони вважають цю хворобу невиліковною, я ж кількох з успіхомвилікував, доглядаючи їх так, як у Франції лікують сифілітиків. Дехто, відчувши, що вражений цією недугою, проводить певний час у чужих землях, щоб змінити повітря, що дійсно сприяє повільному одужанню. А взагалі ця хвороба не передається, якщо пити з тієї ж посудини, але є заразною, коли мужчина спить із жінкою, що нею вражена: чоловік передає її своїй дружині, дружина чоловікові. Лікарі розрізняють чоловічу і жіночу хвороби. Кажуть також, що старі баби, як вони називають літніх жінок, отруюють людей і передають їм цю недугу, даючи їсти якісь короваї хліба, а інші — через запах гарячої води. Мозок того, хто вдихнув таку пару, вражається, і незабаром він захворює. Трапляються і діти, які народжуються із зліпленим волоссям, але це сприятливий знак, бо коли вони підрастають, волосся розклеюється, а діти пізніше уже не піддатливі на захворювання цією недугою.

### *Про фауну України*

Розповім ще про одну примітну річ у цьому краї. Вздовж берегів Борисфена є незліченна кількість мух;

вранці вони звичайні і не завдають шкоди, опівдні з'являються великі, завбільшки з дюйм, які так терзають коней і проколюють їм шкіру, що ті геть скривавлені. Але найгірше увечері понад річкою, де через мошву і комарів не можна спати без пологу. Так козаки називають щось на зразок маленького намету, у якому сплять, щоб захиститися від цих комах, бо без нього вранці вони вставали б із геть запухлим обличчям. Якось таке трапилося зі мною, тому можу підтвердити. Минуло три дні, доки моє обличчя набрало нормального вигляду. Я майже не міг бачити, ані розплющити очей, бо повіки цілком запухли, і на мене було страшно дивитися. Але, як я сказав, козаки мають полог, який робиться так: вирубують 15 невеличких дерев'яних вилок з ліщини завтовшки в палець і завдовжки в 2,5 стопи або біля того, забивають їх у землю на відстані двох стіп один від одного, а вшир — на стопу, згори кладуть п'ять ліщинових поперечок, що спираються на вилки, і знову кладуть на них зверху ще п'ять жердин, які спираються на поперечні палиці. Все це зв'язують мотузкою, а поверх накидають бавовняне напинало, викроєне і зшите за відповідним розміром, яке затуляє не лише верх, але й усі боки, звисаючи десь на фут або й більше. Його підгортають під матрац або постіль, щоб комашня не проникала всередину. Тут легко вміщаються двоє, але так сплять лише старші офіцери, бо не всі можуть дозволити собі такий маленький намет. Одним словом, комахи у цьому краї настільки надокучливі, що доводиться постійно підтримувати вогонь, аби відганяти їх димом.

Від мух перейдемо до сарани, її тут теж так багато, що вона змусила мене пригадати кару, яку господь наслав колись на Єгипет з наміром упокорити фараона. Я бачив тут це лихо кілька років підряд, зокрема у 1645 і 1646. Отже, ці комахи прилітають не просто полчищами, а цілими хмарами, розтягаючись на 5-6 миль в довжину і 2-3 в ширину. Звичайно, вони прилітають з боку Татарії; це трапляється після засушливої весни, а в Татарії і її східних око-

лицях, тобто Черкесії, Абхазії і Мінгрелії, рідко буває інакше. Цю нечисть жене східний або південно-східний вітер, який несе її у тутешні краї, де вона усе спустошує, поїдаючи посіви і траву навіть ще недозрілими. Таким чином, де лиш вона пролетить і сяде, — винищує усе швидше, як за дві години, через що потім виникає велика дорожняча на харчі. Якщо ж сарана лишається у цьому краї до осені, до місяця жовтня, часу свого вимирання, то кладе кожна до 300 яєць, з яких навесні може вилупитися за сухої погоди, про що я вже згадував, в 300 разів більше комах на лихо населенню. Проте якщо на час її вилуплювання ідуть дощі, вона гине і цього року не з'явиться, хіба що звідкілясь прилетить, її кількість — це те, що нелегко описати, бо все повітря буває заповнене нею, аж довкола темно. Я не зможу краще передати вам її приліт, як порівнюючи з тим, що ви бачите у похмурий день, коли йде дрібний сніг, а вітер розносить його у різні сторони. Сарана сідає на землю, щоб попастися, і усі поля вкриваються нею; при цьому чутно якесь шарудіння, яке піднімається, коли вона жере. Менш як за годину-дві, сарана пожирає усе до ґрунту, потім знімається і її несе туди, куди дме вітер. Коли вона летить, то у найясніший день сонце видно не краще, ніж якби небо було б затягнуте величезними хмарами. 1646 р. у місяці червні, перебуваючи протягом двох тижнів у новому місті, званому Новгород, де я будував фортецю, я був здивований, побачивши її там у такій великій кількості. Це було дивовижне видовище, бо сарана в цих околицях виплодилася щойно навесні і ще не могла добре літати, повністю вкриваючи землю, а в повітрі її було стільки, що я у своїй кімнаті не міг їсти, не запаливши свічки. Усі будинки були нею заповнені, ця нечисть заповзала в конюшні, хліви, кімнати, на горища і навіть у погребі. Я спробував палити гарматний порох із сіркою, щоб її відігнати, але усе це було ні до чого, бо як тільки відчинялися двері, незліченна кількість сарани залітала всередину, інша вилітала, безперервно кружляючи повсю-

ди. Дуже неприємно було виходити на вулицю, коли ці істоти ударялися об твоє обличчя, ніс, очі і щоки, так що неможливо було навіть відкрити рота, щоб туди не залетіло кілька з них. Та це ще нічого, бо ці тварюки не давали жодного перепочинку і тоді, коли хотілося їсти, і надумавши розрізати на тарілці кусень м'яса, ти різав водночас і сарану, а заледве відкривав рота, щоб піднести до нього шматок м'яса, треба було одразу виплюнути сарану. Зрештою, найдосвідченіші втрачали рівновагу від такого громаддя. Це неможливо навіть точно висловити. Аби добре собі все це уявити, треба побачити самому, як довелося мені. Знищивши у цьому краї все протягом двох тижнів і набравшись сил, аби летіти далі, вона піднялась, і вітер поніс її звідтіля в іншу місцевість, чинити таке саме спустошення. Я бачив її якимось увечері, коли вона сіла на ночівлю і нею була вкрита дорога більше ніж на 4 дюйма завтовшки, одна на одній. Навіть коні ступали по ній з великим страхом, лише добре підхльоснуті нагайками, нашоршували вуха, хропли. Коли колеса наших возів і копита наших коней розчавлювали цих комах, від них ішов такий гідкий сморід, який вражав не тільки ніс, а й мозок. Щодо мене, то я цього смороду витримувати не міг, не промивши спершу носа оцтом, а далі не тримаючи і не нюхаючи постійно змочену ним хустинку. Зате тут розкошують свині, поїдаючи сарану з великим смаком і жиріючи від неї, однак ніхто не хоче їсти їхнього м'яса, оскільки ця нечисть, що завдає стільки шкоди, викликає у людей огиду. Нарешті, ось як ці комахи розмножуються і плодяться. Вони залишаються у тому краї, де їх застає жовтень, роблять своїми хвостами нірку в землі і кладуть у неї по 300 яєць кожна, а тоді, закріпивши їх лапками, здихають, бо ця нечисть ніколи не живе довше шести з половиною місяців. Навіть якщо згодом починаються дощі, яйця не гинуть; їм не завдає жодної шкоди навіть мороз, яким би сильним і суворим він не був. Ось так вони зберігаються до весни, яка наступає десь у середині квітня. Коли сонце

пригріє землю, сарана вилуплюється і розлазиться, підстрибуючи, скрізь, де може. Протягом шести тижнів вона не може літати, тому далеко від місця, де вилупилась, не відходить. Після того, як зміцніє і стає здатною літати, піднімається, куди понесе вітер. Якщо на той час, коли починається їхній лет, панує північно-західний вітер, він заносить їх усіх на погибель у Чорне море. Але якщо вітер з іншого боку, то несе їх у ті краї, де вони чинять спустошення, про які вже йшлося. Коли ж у час вилуплення починаються дощі і тривають 8—10 днів підряд, усі їхні яйця гинуть. Так само влітку: якщо трапиться 8—10 днів безперервного дощу, уся сарана здихає на землі, бо не може більше літати, а отже, тутешні жителі гарантовані від неї. Але якщо літо сухе (що буває найчастіше), то ця нечисть мучить їх доти, доки у жовтні не виздихає. Ось так я бачив у цих краях упродовж багатьох років. Щодо цих комах — то вони товсті, як палець, і мають по 3-4 дюйми у довжину. Тутешні люди, які добре розуміються на мовах, розповідали мені, що на їхніх крилах написано халдейськими літерами “*Божий гнів*”, по-французькому — “кара божа”. Посилаюсь на тих, які мені про це сказали і знають мову.

А тепер перейдемо до того, що мені здалося найбільш незвичним. За Дніпром протікають дві річки, одна з яких зветься Сула, а інша Супій; обидві впадають у Дніпро. Між цими річками водяться маленькі тваринки, яких їхньою мовою називають байбаками\*, а за будовою і розмірами вони нагадують кроликів Барбарії. У них лише чотири зуби, а саме: два — вгорі, два — внизу, шерсть, мов у борсука, вони ховаються в землю, немов кролики. У жовтні зариваються до своїх нір, звідки вилазять лише наприкінці квітня, починаючи бігати по полю в пошуках корму. Таким чином, проводять зиму під землею, харчуючись тим,

---

\* Байбаки — це маленькі тваринки, які збудовані, як барбарійські кролики. (Прим. авт.).

що назбирали влітку, і довго сплять. Вони дуже ощадливі, інстинктивно дбають про харчування. Можна було б сказати, що серед них є раби, бо ті, котрі ледачі, примушують рабів лягати на спину, кладуть їм на живіт великий жмут сухої трави, яку байбак тримає, обнявши лапками, а зручніше б сказати — руками, ці тваринки допомагають собі ними майже так, як мавпи своїми. Потім інші байбаки тягнуть його за хвіст аж до входу в нору, використовуючи цю тваринку ніби санчата, а звідти примушують розносити траву по тайниках. Я декілька разів бачив, як вони так господарювали. З цікавості я зупинявся і спостерігав за ними цілими днями, навіть розкопав землю аж до нір, щоб побачити їхнє житло. Я побачив безліч ходів, розділених ніби на маленькі кімнатки, одні — це їхні комори, інші служать кладовищем і усипальницями, де вони ховають своїх мертвих, ще інші призначені для якихось особливих потреб. Вони селяться по 8—10 пар разом, кожна має окреме житло, де живуть у великій злагоді, їхня спільнота ні в чому не поступається спільноті бджіл чи мурашок, про яку стільки написано. Додам, що усі ці тваринки двостатеві. Якщо їх зловити молодими у травні, вони легко приручаються. На базарі вони коштують не дорожче, аніж 1 су або 6 ліардів. Я кількох тримав, вони дуже гарно виглядають в домі і приносять стільки задоволення, ніби якась мавпа або білка, споживаючи той же корм і такий самий тип їжі.

Забув сказати, що ці тварини дуже хитрі, оскільки ніколи не виходять, не виславши далеко наперед дозорця, якого ставлять на якомусь підвищенні, щоб попереджати інших, доки ті зайняті харчем. Як тільки дозорець помічає чужака, піднімається на задні лапки і починає свистіти. За цим сигналом усі тікають до своїх схованок, а дозорець за ними, і залишаються там доти, доки не вирішать, що люди вже пройшли, перш ніж вийти. Відстань між цими двома річками, Сулою і Супоєм, не перевищує 6 миль, а від Дніпра до кордонів Московії — не більше 15—20 миль. Саме там

водяться ці тваринки, котрі живуть так, як я описав, і більше ніде їх немає. Немає нічого доброго в тому, що всюди повно маленьких нірок (як кролячий садок): коні, потрапляючи в них копитом, падають із загрозою поламати собі ноги. Зі мною самим таке траплялося декілька разів. У травні і червні селяни ганяють їх таким способом: виливають 5-6 відер води в нору, що примушує їх вискакувати, а на виході з нори тримають торбу або сітку, куди ті попадаються. Молодняк, яким би прирученим він не був, не може забути своєї природи: у жовтні, якщо їх не прив'язати, зариваються десь у будинку в схованці на довгу сплячку. Можливо, якщо їм не перешкодити, вони б спали повних шість місяців, як садові соні та ховрашки. Мої байбаки лишалися у цьому стані до двох тижнів. Після довгих пошуків знайшли нору, яку я розрив, щоб забрати їх, і побачив, що вони знову немов геть здичавіли.

У цих краях водяться також перепілки з блакитними лапками, отруйні для тих, хто їх їстиме.

У Дикому Полі поблизу порогів вздовж Дніпра я зустрів також якусь тварину завбільшки з козу, але з дуже тонкою і короткою шерстю, після линьки м'якенькою, майже як атлас. Пізніше її шерсть стає грубішою, коричневатого кольору, але не такого темного, як у кози. Ця тварина має два білих дуже блискучих роги, руською мовою її називають "сайгак". У неї дуже тонкі ноги і копита і зовсім немає носової кістки. Пасучись, вона ступає назад, бо не може пастися інакше. Я куштував м'ясо цієї тварини, воно таке ж смачне, як і м'ясо дикої кози, а роги, котрі я зберігаю як рідкість, білі, блискучі і гладенькі.

У цих же краях водяться олені, лані і дикі кози, які ходять стадами, а також вепри неймовірної величини і дикі коні, що ходять табунами по 50—60 голів. Вони досить часто викликали у нас тривогу, оскільки ми їх здалеку приймали за татар. Ці коні нічого не варті в роботі. Навіть якщо їх приручати молодими, також не годяться до роботи, а тільки для їжі: їхнє м'ясо дуже м'яке, ніжніше за теляти-

ну, але на смак, як на мене, не таке приємне, бо нудотне. Тутешній люд, який їсть перець, як ми горох, приправляє його так, що від прянощів ця приторність втрачається. Що ж до старих коней, які не піддаються прирученню, то вони йдуть прямо на різницю, де їхнє м'ясо продається так само, як воловина і баранина. Зрештою, у них зіпсовані ноги, оскільки зроговіла шкіра так стискає їм копита, що вони зростаються, бо не розчищені, а тому коні не можуть швидко бігати. У цьому ясно видно провидіння Боже, яке створило цю тварину цілком для служби людині, бо коли опиняється поза її опікою, стає немов би безпорадною і нездатною бігати.

По берегах цих річок водяться також птахи з таким великим горлом, що в ньому немов би цілий ставок, у якому зберігається жива риба, яку при потребі вони їдять. Я бачив птахів такої ж породи в Індії. Інші птахи, які тут найбільш примітні і водяться у великій кількості, — це журавлі. Їх тут дуже багато. На кордонах з Московією водяться зубри та інші великі тварини, а також білі зайці і дикі коти. В цій же краї ближче до Волощини трапляються барани з довгою вовною, які мають коротший, але набагато ширший, аніж звичайно, хвіст у формі трикутника; зустрічалися і такі, у яких один хвіст важив понад 10 фунтів. Він має, звичайно, більше 10 дюймів у діаметрі, трохи більше в довжину, а до кінчика він звужується і увесь наповнений добірним салом. У місцевої шляхти можна також побачити шпакуватих, тобто крапчастих, мов леопарди, собак і коней, гарних і привабливих для ока. Вони їх запрягають у свої карети, коли вирушають до королівського двору.

Велика незручність у цьому краї в Україні — це відсутність солі. Щоб цьому зарадити, її привозять з Покуття, області на кордоні з Трансільванією, що належить полякам; воно знаходиться за 80—100 миль звідси, як видно на карті. Там в усіх колодязях солоня вода, з якої вони випарюють, як і ми, білу сіль і роблять з неї ніби хлібинки



завтовшки 1 і завдовжки 2 дюйми; 300 таких маленьких буханців віддають за 1 су. Ця сіль дуже приємна на смак, але не така солоня, як наша. Виготовляють тут ще одну сіль з попелу вільхового і дубового дерева, вона дуже смачна з хлібом. Цю сіль називають коломицькою. В околицях Кракова є копальні гарної, як кришталь, солі, а місцевість зветься *Велічка*. У цих краях також бракує доброї води; на мою думку, це є однією з причин захворювання на гостець — недугу, про яку ми говорили вище.

### *Про клімат України*

Хоча ці землі знаходяться на тій же широті, що й Нормандія, однак холоди набагато сильніші й різкіші, аніж там, про що ми скажемо далі. Серед того, на що треба особливо зважати у цих краях, є мороз, який протягом декількох років був таким сильним, таким суворим і різким, що неможливо було витримати не тільки людям, навіть тим, хто супроводжує військо чи служить у ньому, але й худобі, як-от коням чи іншим свійським тваринам. Той, кого сповна настигне його лютість, вважає, що легко відбувся, якщо не наразився на небезпеку втратити життя, а відкупився лишень якоюсь частиною тіла, втративши тільки пальці на руках чи ногах, ніс, щоки, вуха або навіть той член, який через соромливість я не зважусь назвати, їхнє природне тепло гасне тоді за єдину мить, і вони відмирають від гангрені. Трапляються і міцніші люди, кінцівки яких не піддаються омертвінню так раптово, але й вони без допомоги не можуть уникнути появи ран, настільки ж пекучих, як і рани від опіків та інфекційних хвороб. За час перебування у цьому краї я переконався, що мороз не менш пекучий і по-руйнівному всесильний, ніж вогонь. На самому початку ці виразки такі малі, що болячки схожі на горошинки, але за декілька днів, а інколи навіть і годин, вони збільшуються і розростаються так швидко, що вражають увесь орган. Саме так двоє моїх

знайомих втратили ні за що через мороз свої вельми делікатні органи.

Іноді, і найчастіше, мороз вражає людей настільки сильно і раптово, що неможливо нічим йому зарадити, а особливо тоді, коли не вжито запобіжних заходів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Смерть, якою помирають від морозу, двояка: перша дуже швидка, тому що насильствена; її, однак, можна назвати легкою, бо страждають недовго і помирають уві сні. Коли знаходишся у полі чи то на коні, чи у візку або в кареті і не вжив необхідних запобіжних заходів, тобто не дуже добре одягнувся, не закутався в хутро або не маєш достатньо сили, щоб витримати такий суворий мороз, то холод охоплює кінцівки ніг і рук, а потім усі інші згадані частини тіла, так що поволі, впадаючи у нечутливість до холоду, піддаєшся млявості, яка чимось нагадує летаргію. У такому стані відчувається непереборне бажання спати, якщо ж ви так зробите, то дійсно заснете, але таким сном, від якого вже ніколи не прокинетесь. Однак якщо ви або ті, хто знаходиться біля вас, зробите усе можливе, аби прокинутись, ви уникнете смерті. Я саме таким чином, не раз буваючи дуже близьким до цього, уникав небезпеки, бо мої слуги, міцніші і більш призвичаєні до такої лютості клімату, будили мене, як тільки бачили, що починаю дрімати. Інший шлях померти від холоду не такий раптовий, однак настільки жорстокий, тяжкий і неймовірно нестерпний, що доводить того, хто від нього терпить, майже до нестями. І ось що трапляється навіть з найміцнішими: холод проймає тіло до крижів, перехоплюючи поперек, а у вершників проникає попід лати, здавлює і стискає їх так сильно, що відморозжуються нутроці, насамперед шлунок і кишечник, звідки усе верне назад. І хоча відчуватимуть постійний голод, але навіть якщо з'їдять найлегше для перетравлювання м'ясо чи вип'ють при нагоді бульйону або чогось подібного, відразу ж після їжі усе це вивертається з такими страшними болями і нестерпними різями, що неможливо висловити.

Ті, кого це спіткало, безперестанно скаржаться, а при цьому часто і голосно кричать, немов би їм тягнуть і рвуть усі кишки та інші частини живота. Полишаю на вчених медиків досліджувати причину таких сильних страхітливих болей, оскільки це не складає мого завдання. Я обмежуюсь повідомленням про те, що сам бачив. Завдяки цікавості декого з тутешніх мешканців, які, бажаючи дізнатися про наслідки такої сильної і жорстокої недуги, провели розтин кількох покійників, виявилось, що більша частина їхніх кишок почорніла, спеклась і начебто склеїлась до купи. Це переконало їх, що на таку хворобу немає ліків, бо в міру того, як псуються і відмирають від гангренни нутрощі, хворі не можуть не скаржитись і не кричати безперестанно і вдень, і вночі. Це й робить їхню смерть такою болючою і затяжною, а страждання безперервними.

Саме такі надзвичайні морози вразили нас 1646 р., коли польське військо вступило до Московії з наміром очікувати повернення татар, які туди проникли, щоб зав'язати з ними бій і відбити усіх захоплених бранців. Однак мороз був настільки пекучим і лютим, що довелося зняти табір з того місця, де ми його розбили, втративши понад 2 тис. чоловік. Добра частина з них померла з тієї ж причини і в таких же муках, як я оповів вище, а решта лишилася каліками. Мороз вибив не тільки людей, але й коней, хоча ті незрівнянно міцніші й витриваліші. У цій кампанії понад 1000 з них відморозили ноги і не змогли далі йти, а у тому числі шестеро з кухні пана генерал-лейтенанта Потоцького, який нині є головнокомандуючим і краківським каштеляном.

Ці холоди настали тоді, як ми стояли неподалік від річки Мерла, що впадає в Борисфен. Найпоширеніший засіб протидії такому сильному морозу — це запобігти йому; він полягає тільки в тому, щоб добре одягтися і заpastися всілякими теплими речами. Щодо мене, то я, їдучи на возі або в кареті, завжди тримав на ногах собаку, щоб зігрівати їх, а також вкривав їх великою вовняною ков-

дрю або вовчою шкурою. Обличчя я протирав спиртом, як і руки й ноги, які потім закутував якоюсь теплою шматиною, просоченою цією ж рідиною, залишаючи її висихати на собі. Завдяки цим засобам і з Божою поміччю я уникнув усіх пригод, про які згадував вище. На них швидше наражаються тоді, коли не п'ють і не їдять ніякої гарячої страви. Вони (тутешні мешканці), як правило, споживають її тричі на день; вона складається з гарячого пива з невеликим додатком масла, перцю та хліба, що заміняє їм суп і оберігає нутрощі від холоду.

### *Про Польщу Як обирають короля*

Коли помер король Сигізмунд III, архієпископ гнезненський зайняв його місце, щоб очолити і керувати конвокацією, яку він скликав у Варшаві через два чи три тижні після смерті короля. Усі сенатори негайно з'явилися сюди, щоб порадитись і прийняти рішення про час і місце виборів нового короля. Вирішивши це поміж собою, кожен сенатор повернувся до свого воєводства, щоб скликати там сеймик, який підлягає його віданню, тобто зібрати усю (підпорядковану йому /сеймику/) шляхту, у визначений час і на певному місці, куди вона вся з'їжджається. Зібравшись, вони разом обговорюють своє рішення щодо виборів нового короля, причому кожен намагається навести докази відповідно до власних симпатій. Після усіх дебатів і суперечок приходять до згоди щодо певних князів; депутати, послані на елекцію, обгрунтувавши там повноваження, які мають від своїх виборців на участь у виборах і на згоду в обранні когось одного з п'яти чи шести запропонованих кандидатів, а не іншого, будуть обирати серед них саме його, а не когось іншого. Таким чином, у один і той же час кожен сенатор робить у своєму воєводстві те, про що йдеться. Отже, послы воєводств (або провінцій) є першими, найвпливовішими і найзначнішими при голосуванні на сеймах. Вони, як і воєводи, виступають, однак,

від імені загалу, бо перш ніж прийти на засідання, радяться і погоджують те, що мають вирішити, і від цього ні в чому не відступають. Таким чином, якщо можна так сказати, уся сила в їхніх руках, бо там не можна ні прийняти, ні затвердити жодного пункту, якщо на нього немає згоди усіх послів. І коли знайдеться хоч один, хто заперечить і голосно вигукне “Nie Wolno” (що нашою мовою означає “Ви не маєте права”), усе зривається. Таким правом вони користуються не лише під час виборів короля, а й на будь-якому іншому сеймі, який можуть припинити і перекреслити усе, що ухвалили сенатори. Основоположними у своїй державі вони вважають такі засади:

1) жоден шляхтич не може претендувати на корону, а також жоден не може віддавати своє ім'я чи голос на те, щоб обиратися королем;

2) той, хто обирається королем, мусить належати до римсько-католицької апостольської віри;

3) той, кого обирають королем, повинен бути іноземним князем, який не мав би жодних земельних володінь у їхній державі.

І хоча сини польських королів є княжичами, народженими у цьому краї, вони, однак, вважаються серед них чужоземцями і не користуються спадковими землями і спадщиною, як місцева шляхта. Ось чому вони можуть обиратися королями, як це трапилося з королем Владиславом IV, котрий під час смерті свого батька короля Сигізмунда III був старшим княжичем. Потім на трон вступив його брат, теперішній володар Ян Казимир. Але це жодним чином нічого не порушило і не призвело до зміни засад успадкування королівської влади.

Ось порядок, якого вони дотримуються під час елекції, що зазвичай відбувається у відкритому полі за півмилі від Варшави, столичного міста Мазовії, де звичайно є резиденція короля. У тутешньому замку завжди відбуваються сейми, оскільки це місто є ніби центром усіх об'єднаних під польською короною провінцій. Місце елекції знаходиться у

півмилі від згаданого міста у напрямку на Гданськ. Тут влаштовано невеликий майдан на 1000 або ж 1200 кроків в окружності, оточений незначним ровом завширшки від 5 до 6 футів, який служить єдино для того, щоб на майдан не могли забігати коні. Тут є два великі намети: один для самої елекції, де засідають сенатори, другий — для зібрань усіх послів від провінцій, котрі проводять наради, являє свої повноваження і викладає те, на що може згодитися.

На своїх нарадах вони узгоджують усе, що треба прийняти або відхилити. Так вони збираються щодня на ці наради, котрі кожного разу тривають по 6-7 годин; саме тут висловлюються всілякі можливі докази на підтримку їхніх вольностей.

Згадана елекція покійного короля Владислава тривала два тижні, протягом яких довкола цього маленького майдану стояло понад 80 тис. вершників. Це були вояки, що супроводжували сенаторів, бо кожен сенатор має невеликий почет; у одного з них вояків більше, в іншого — менше. Так, наприклад, краківський воєвода мав тоді до 7 тис. чоловік, інші сенатори — відповідно до своїх можливостей.

Кожен прибуває сюди у супроводі друзів і слуг; ці загони є у найкращому, як тільки можна, стані, у доброму порядку і рішуче налаштовані битися на випадок незгоди. Зауважте, що під час елекції шляхта усієї країни пильно вичікує, тримаючи ногу в стремені, щоб при чутті про найменші чвари чи незадоволення своїх послів приборкати усякого, хто б намірився посягати на їхні вольності чи порушувати їх.

Нарешті, після численних засідань і нарад вони приходять до згоди щодо кандидатури князя на місце їхнього короля. Кожен з них чи, принаймні, найповажніші з-поміж сенаторів і послів підписуються під цим. Звістку оголошують не того самого дня, а лише наступного. Потім кожен, повернувшись до свого загону, віддає йому розпорядження шикуватися у бойовий порядок згідно з наказом, вида-

ним з цього приводу головнокомандуючим (оскільки усі стають тоді під великий штандарт корони), і триматися напоготові, щоб кричати: “Хай живе король!”, називаючи його на ім’я, та салютувати. Після трикратного вигуку лунають залпи з усіх гармат та рушниць при великій радості і виявах задоволення присутніх, що також повторюється тричі. Після цього увесь сенат піднімається, і найповажніші сенатори вирушають до старшого князя, якого обрали своїм королем. Він на той час перебуває у селі на відстані півмилі. Привітавши його від імені усієї держави, вони виголошують перед ним урочисту промову, у якій повідомляють, що сейм обрав його королем, благають зволити на це, ласкаво прийняти їх і правити з мудрою завбачливістю, запевняючи, що він матиме дуже вірних і покірних підданих. Коли король погоджується і приймає обрання, сенатори показують йому свої статuti і закони (хоча він і так знає їх), а він обіцяє зберігати їх непорушними. На другий день короля везуть до костьолу Св. Іоанна у Варшаві, де він перед вітварем складає присягу.

А ось ті умови, які йому зачитуються перед усім зібранням:

1) він ніколи не користуватиметься іншими землями Корони окрім тих, що йому визначені на утримання; (Короною вони називають свою державу);

2) не повинен ні купувати, ні посідати жодної п’яді з усіх вищезгаданих земель;

3) не видаватиме патентів та повноважень на рушення війська, якщо цього не ухвалив сейм;

4) йому не вільно ув’язнити польського шляхтича, якщо після скоєння будь-якого вчинку минуло 24 години, хіба що йдеться про образу маєстату або злочин проти держави;

5) не може оголошувати війну іншим країнам, ані посылати туди послів у державних справах без згоди сейму своєї Речі Посполитої;

6) погоджується на постійну присутність при своїй особі

трьох сенаторів, які складатимуть його Раду, а також контролюватимуть його дії, перестерігаючи, щоб не задумав і не здійснив якогось плану їм на шкоду; шокварталу служать три інших сенатори, так що король не зможе нічого зробити, попередньо цього не узгодивши;

7) згаданий король не може ні одружитися, ні укласти союз без згоди сенату; навіть не може виїхати з королівства;

8) не має права надавати шляхетство простолюдину, незважаючи на його заслуги, хіба що вони виявлені на державній службі, та й то тільки за згодою сенату.

Обмежений такими умовами, він має, однак, право і найвищу владу надавати бажаним йому особам не лише церковні бенефіції, а й бенефіції з королівського домену, якщо ті незайняті. Однак потрібно, щоб це робилося тільки на користь коронної шляхти, особливо тих, хто заслужив цього послугами як на війні, так і у посольствах чи інших публічних службах, що стало б для них винагородою і сприяло б заохоченню решти до добрих вчинків і до прагнення стати корисними і добродієчними.

Він також має владу давати дозвіл випалювати на виділених ним землеволодіннях дерево для добування поташу та інших попелів, що дає дуже великий прибуток, незважаючи на те, що поглинає багато лісу.

Він навіть користується найвищим правом роздавати різні уряди від найменшого до найбільшого, однак тільки пожиттєво, жодну особу не можна відсторонити від них без його згоди або ж без суду.

Він зволяє і визначає час скликання сеймів, які зазвичай відбуваються через кожні два роки. Вирушаючи особисто на війну, він може зобов'язати усю шляхту будь-якої провінції супроводжувати його як ополчення. Той, хто ухляється від походу, позбувається голови, а його родина — шляхетської честі, маєток же конфіскується на користь корони. Ось як далеко сягає його власна влада. Однак хоча він і король, але багато в чому його руки зв'язані, і він



робить не те, що хотів би, а те, що вимагається, погоджуючися і зволяючи на глибоко неприємні для себе речі. Та все ж таки він глава держави, і все чиниться від його імені, хоча сам він, як ми вже казали, нічого не може ні вирішувати, ні постановляти одноосібно.

### *Про шляхетські вольності*

Польські шляхтичі рівні у правах, поміж ними немає вищих, як у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії та інших землях, де існують герцоги, маркізи, графи і барони. У них немає іншого титулу, окрім титулу *старости*, в руках якого знаходиться адміністрація і землі королівського майна. Шляхетські землеволодіння тут не є залежними від когось, тому убогий шляхтич важить не менше, ніж той, хто багатший за нього, але особливою повагою користуються ті, що займають коронні уряди.

Кожен шляхтич, яким би незнатним він не був, сподівається, що колись зможе стати сенатором, якщо на це буде королівська ласка. Задля цього вони з юних літ вивчають латину, бо усі їхні закони написані цією мовою. Крім того, усі вони хотіли б одержати якісь бенефіції з королівського майна, що підштовхує їх до змагання у добродетельності, у служінні у війську, а при нагоді — до здійснення великодушних і благородних вчинків, за які можуть бути поміченими своїм командиром і рекомендованими королю, який їх за це винагородить яким-небудь незайнятим бенефіцієм. Поза тим шляхта, як ми вже сказали, вільна у виборі свого короля, а король не владен ув'язнити жодного шляхтича за будь-який вчинений злочин, якщо після його скоєння минуло 24 години, за винятком злочину з образою маєстату. Жоден із них також не може бути ув'язненим доки не розглянуто і не вирішено його справу у суді з оголошенням вироку; до суду ж треба позивати тричі. Таким чином, оскаржений шляхтич зберігає право лишатися на свободі, клопотатись перед суддями у власній

справі і навіть бути присутнім на опитуванні свідків, що свідчать проти нього, не боячись ув'язнення до завершення процесу. Навіть після оголошення вироку він може квапливо вступити до якогось монастиря, котрі досить часто служать притулком для злочинців, що не мають змоги рятуватися власними силами. Велика знать насміхається над правосуддям і висилає чимале військо проти тих, хто розпочинає з нею процеси. У вироку, звичайно, оголошується смертна кара і конфіскація маєтку \*. Потім це проголошують голосно, закликаючи тричі злочинця з'явитися і протягом години стати перед судом (та вони не настільки наївні, щоб здатися в руки ката, знаючи, що їх засуджено на смерть). Коли ті не з'являються, до вироку додають інфамію. Це означає, що кожен може убити його (злочинця) там, де зустрінє; за цим же вироком той, хто з ним питиме чи їстиме, вважається причетним до злочину. Якщо протилежна сторона, не відчуваючи себе достатньо сильною, доходить згоди із засудженим і, одержавши певну суму грошей, відмовляється від усіх своїх претензій, то злочинець може взяти від короля лист про помилування, який обійдеться йому у дві або три тисячі ліврів. Завдяки цьому його злочин прощається, інфамію відмінено і він знову вступає у володіння своїм маєтком. Але якщо злочинець не такий могутній, як протилежна сторона, він повинен, рятуючи своє життя, покинути край, а його майно конфіскується на користь корони. Це якраз і є ті землі, що звуться бенефіціями; король сам ними володіти не може, а роздає шляхті у пожиттєве користування. Але, як то кажуть, і злочини старіються: уже через кілька років приятелі засудженого починають клопотатися про примирення; а ще до того помре протилежна сторона чи пом'якшиться її серце з жалості, чи ще щось інше. А тоді вже можна легко повернути назад свій маєток, якщо він хоч трохи чогось вартий.

---

\* Так карають за вбивство шляхтичем іншого шляхтича. (Прим. авт.)

Але серед військових — усе інакше, оскільки при найменшій провині їх негайно арештовують, вважаючи не шляхтичами, а солдатами; вони підлягають військовому суду, і вирок виконується одразу ж після його оголошення.

Шляхта може брати, не втрачаючи гідності, землю в оренду та продавати усе, що на ній родить, однак торгівля, так само, як і у Франції, їй не дозволена.

Під час особистих сварок у них не треба вимагати відразу через поєдинок сатисфакції за образу, завдану наодинці. Але коли вони вважають, що їх образили, то збирають усіх своїх приятелів з найхоробрішими підданими і виїздять з якомога більшою силою у похід, щоб зустрівши ворога, вдарити на нього і, якщо вдасться, розбити. Зброї ж не складають до тих пір, доки не закінчать бій або доки не втрутяться спільні друзі і не помирять їх, а замість шаблі вкладають їм до рук великий келих, наповнени токайським вином, щоб випити за здоров'я один одного.

Шляхта, що є ніби малим сувереном, має право носити корону на своїх гербах і відливати стільки гармат, скільки схоче, та будувати фортеці настільки могутні, наскільки дозволяють статки, і ні король, ні держава не можуть їй у цьому перешкоджати, їм (шляхтичам) бракує хіба права карбувати монету, щоб стати повними суверенами. Раніше вона карбувалася від імені держави, тепер же її вибивають лише від імені короля. Нарешті, як говорилося вище, вони мають суверенну і цілковиту владу над підданими-селянами, тобто своїми васалами у спадкових маєтках. Але над селянами, що живуть у маєтках корони, якими шляхтичі користуються лише пожиттєво, вони не мають стільки влади, бо не можуть ні скарати жодного селянина, не подавши на нього в суд, ні забрати без причини його маєтність. Селяни, піддані Корони, зазнаючи утисків, можуть поскаржитися королю, який їх захищає і оберігає їхні права.

Окрім того, не можна засудити на смерть шляхтича за вбивство селянина, який належить іншому шляхтичу. Відпо-

відно до закону, досить за вироком сплатити 40 гривень спадкоємцям покійного, щоб очиститися від злочину (гривня дорівнює тридцяти двом су). Щоб звинуватити шляхтича у злочині, треба свідчення 14 селян, тоді як для засудження селянина вистачає свідчення двох шляхтичів.

Чужоземці не можуть тут купувати землю, як і ту-тешні селяни, які ніколи не володіють нею безумовно. З того, що вони і їхні діти мають у пожиттєвій власності, надходять великі прибутки їхнім панам, а самі вони не мають права ні продати, ні заставити свій наділ, який власник може відібрати, коли йому заманеться. Але городяни у містах можуть вільно купувати і володіти будинками і садами довкола міст, що належать до міських привілеїв і вольностей. З цього можна побачити, що всіма землями у цій державі володіє шляхта, яка завдяки цьому є дуже багатою. Виняток становлять землі, належні Короні (неспадкові, як ті, що про них згадувалося вище), де є окремі села, що належать королю і надаються ним боярам. Це особливий стан, нижчий за шляхту, але вищий за городян, якому маєтки надає король. Нащадки бояр успадковують їх при умові виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть, на користь держави. Серед цих людей, хоча й заможних, більшість є досить бідною.

Загалом польська шляхта досить багата, як було сказано вище, але в Мазовії, де її дуже багато і де шляхтичі становлять шосту частину тутешнього населення, вони живуть не в такому вже й достатку. З цієї причини значна частина займається землеробством і не вважає ганьбою ходити за плугом або йти на службу в дворяни — почет найбільших вельмож. Це заняття більш почесне, ніж служити візником, що змушені робити найтупіші з-поміж них. Двоє таких служили у мене візниками протягом ряду років, коли я перебував у цьому краї на посаді першого капітана артилерії і королівського інженера, хоча вони й були шляхтичами з доброго роду.

Родові мастки шляхти звільнені від обов'язку надання зимових квартир і військових постойв, підлягаючи їм лише під час переходів армії. Військо може квартирувати тільки на землях королівського домену.

Якщо спадкоємцями є декілька братів, розподіл здійснює старший брат, а наймолодший вибирає першим свою частину. Вдова, одружуючись вдруге, може при бажанні віддати усе своє майно тому, за кого виходить заміж, позбавляючи таким чином спадку своїх дітей. Цей закон тримає дітей у шанобливій покорі до своїх батьків і матерів.

### *Звичай польської шляхти*

Польська шляхта досить покірна і послужлива перед вищими, як-от перед воєводами та іншими державними сановниками, люб'язна і привітна з рівними собі співвітчизниками, але дуже зверхня і нетерпима по відношенню до нижчих за себе. З іноземцями, яких, зрештою, не так і багато і з якими вона неохоче спілкується, привітна, зокрема з турками і татарами бачиться лише на війні, зі зброєю в руках. Щодо московитів, то через їхню брутальність не має з ними зовсім ніяких стосунків і не хоче спілкуватися з ними, так само як зі шведами та німцями, до яких відчуває таку сильну відразу, що не лише не люблять одне одного, але прямо таки ненавидять. Якщо поляки часом і звертаються за чимось до німців, то тільки при нагальній потребі. Французів, навпаки, називають своїми братами, мають споріднені з ними звичай і схильності, як-от: свобода висловлюватися, не приховуючи думок; їм властива відверта й весела вдача, яка дозволяє сміятися і співати без усякої меланхолії. Французи, які спілкують з цим народом, також дуже їх поважають і шанують, бо загалом поляки добрі, щедрі, нелукаві, зовсім не мстиві, дотепні. Ті, що здобули освіту, досягають великих успіхів у справах, мають добру пам'ять. Вони — пишні, величні й

розкішні у своєму вбранні, носять коштовні хутра. Я бачив вбрання з хутра соболя, вартість якого перевищувала 2 тис. талерів, його прикрашали великі золоті гудзики з рубінами, смарагдами, діамантами та іншим дорогоцінним камінням. Зі шляхтою завжди є багато слуг. Поляки дуже відважні, мужні і вправні у володінні зброєю, чим перевершують усіх своїх сусідів як люди, що постійно в цьому вправляються, бо завжди перебувають у стані війни, майже безперестанно ведучи її проти таких могутніх володарів Європи, як турки, татари, московити, шведи, німці, а іноді — і проти двох-трьох із них одночасно. Так, власне, було і в 1632 та 1633 рр., коли йшла війна проти турків, татар і московитів, з якої вони успішно вибралися після ряду виграних битв. Невдовзі після неї, 1635 р. розпочалася війна проти шведів. Нарешті через посередництво королівського посла пана Даво у Пруссії на велике задоволення обох королів було укладено мир між цими королівствами — Польщею і Швецією. Окрім своєї щедрості, вони (поляки) дуже шанобливі люди і своїх друзів, які вшановують їх відвідинами, приймають з великою ввічливістю. Навіть чужоземців, яких доти ніколи не бачили, зустрічають з такою люб'язністю, ніби близько і давно їх знають. У цьому краї трапляються дуже багаті вельможі, настільки багаті, що мають до 800 тис. ліврів прибутку зі спадкових маєтків, не кажучи вже про тих, що користуються бенефіціями від короля, які охоплюють майже шосту частину королівства. Ці величезні багатства виникають внаслідок того, що селяни не можуть володіти спадковими землями. Ось причина того, що цим вельможам належить усе: їхні багатства і далі зростають завдяки захопленню, а також конфіскації маєтків, відібраних у непокірних і бунтівників, що передаються до згаданих коронних володінь. Шляхта, побоюючись того, щоб король, володіючи такими великими маєтками, не став самодержцем, перешкоджає йому самому ними володіти, що виходить для неї непогано, оскільки завдяки цьому живе у більшому достатку.

Коли ці люди йдуть на війну, то споряджаються настільки дивно, що якби щось подібне з'явилося у нашій армії, то їх би швидше роздивлялися, ніж боялися, хоча усі вони обтяжені зброєю, і то бойовою. Я спробую подати опис спорядження, яке особисто бачив на панові Дечинському, ротмістрі<sup>1</sup> козацької короги<sup>2</sup>, який був озброєний так: перш за все він поверх кольчуги носив шаблю; на голові мав шолом із залізним шишаком, з якого звисала з обох боків і ззаду сітка; зроблена з такого ж матеріалу, що й кольчуга, яка повністю закривала його плечі; карабін, а якщо його немає, то лук з сагайдаком; на поясі висіло шило<sup>3</sup>, кресало<sup>4</sup>, ніж, шість срібних ложок, складених одна в одну і вміщених у футляр з червоного сап'яну, за поясом — пістолет, парадна хустина, торбинка з м'якої шкіри, яка згортається і може вмістити півлітра; нею черпають воду для пиття під час походу; ташка<sup>5</sup>; нагайка<sup>6</sup>, 2-3 сажні шовкового шнура завтовшки з півмізинця, призначеного для зв'язування полонених, якщо вдасться їх захопити. Усі ці речі висять на поясі з протилежного від шаблі боку. Тут же — рiг, щоб доглядати за ротом коней. Окрім цього, праворуч біля сідла — велике дерев'яне цеберко місткістю на піввідра води, щоб поїти з нього коня, а також троє ремінних пут<sup>7</sup> для зв'язування коня, коли той пасеться. Крім того, коли немає лука, на його місце чіпляється рушниця на перев'язі; є ладунка<sup>8</sup> ключ для карабіна і порохівниця. Зважте самі, чи може людина, навантажена ось так, почуватися вільною у бою.

<sup>1</sup> Тобто, капітан. (Прим. авт.)

<sup>2</sup> Це вершники, що мають лук і стріли. (Прим. авт.)

<sup>3</sup> Це шило. (Прим. авт.)

<sup>4</sup> Таке кресало служить для нагострювання шаблі, ножа та для висікання вогню. (Прим. авт.)

<sup>5</sup> Це — великий плоский мішок з червоного сукна, у який складають листи і папери, гребінці і навіть гроші. (Прим. авт.)

<sup>6</sup> Це — маленький батіжок зі шкіри, яким підганяють коней іти швидше. (Прим. авт.)

<sup>7</sup> Це — ремінні пута, якими триножать коня, коли пускають його паситися у поле. (Прим. авт.)

<sup>8</sup> Це — шкіряний плоский мішок, куди кладуть патрони для карабіна і для пістолета. (Прим. авт.)

Гусари, що служать по-уланськи, — це шляхтичі з чималим маєтком, які мають до 50 тис. ліврів прибутку. У них дуже гарні коні, найдешевший з яких коштує не менше 200 дукатів. Це все — турецькі коні з Анатолії, з провінції, що зветься Караманія. Кожен улан служить на п'ятьох конях. Отже, у корогві зі 100 уланів є тільки 20 товарищів, які рухаються в одній шерензі так, що кожен з них очолює ряд; наступні чотири шеренги — це їхні слуги, кожен у своєму ряду. Довжина їхнього списа 19 футів, від вістря до держака він порожній, а решта зроблена з міцного дерева. На вістря своїх списів вони чіпляють прапорець завжди двоколірний: біло-червоний, синьо-зелений або чорно-білий, що має у довжину 4-5 ліктів. Це, напевне, для того, щоб лякати ворожих коней, бо коли вони, опустивши списи, мчаться на весь кар'єр, ці прапорці тріпочуть довкола і лякають ворожих коней, шеренги яких вони хочуть прорвати. Озброєні вони у панцирі, наруччя, наколінники, шоломи і т. д. Збоку у них лише шабля, біля лівого стегна палаш, прив'язаний до сідла. На праву луку сідла приторочено довгий меч у формі чотиригранника, широкій біля рукояті і звужений до вістря, щоб ним можна було проткнути людину, яка впала на землю, але ще жива. Задля цього меч має 5 футів в довжину і круглу рукоять, щоб зручніше було притиснути до землі і пробити кольчугу. У них палаш призначений, аби рубати тіло ворога, а шабля — битися врукопашну і рубати кольчугу. Носять також бойові сокири вагою до шести фунтів, схожі на наші чотиригранні піки. Вони добре нагострені, з довгим держакком; служать для нанесення ударів по ворожих шоломах і панцирях, які розбиваються від ударів такої зброї.

І якщо їх зброя і спосіб воювати здаються нам відмінними від наших, то ми хочемо у подальшій розповіді показати вам, що їхні бенкети і звичаї, яких вони на них дотримуються, зовсім не схожі на те, що побутує у більшості інших народів світу. Бо вельможі, які особливо хизуються, як дуже багаті, так і ті, що мають скромніший



достаток, приймають один одного надто розкішно, відповідно до своїх можливостей. Можна впевнено стверджувати, що їхні звичайні обіди значно перевершують пишнотою наші урочисті бенкети. Це дає можливість, поміркувавши, уявити, на що вони здатні, коли влаштовують бенкети у тих випадках, які вважають урочистими. Це особливо стосується великих вельмож королівства та інших сановників Корони. У вільні дні, коли їм не треба йти до Сенату під час засідань сейму у Варшаві, влаштовуються учти, витрати на які досягають 50 і навіть 60 тис. ліврів. Це дуже великі видатки, якщо взяти до уваги, що там подається і в який спосіб. Бо тут усе робиться не так, як у землях, де мускус, амбра, перли чи вишукані приправи до страв коштують величезних грошей. Усе, що тут подається, — найзвичайніше, приготовлене грубо і в колосальних кількостях, хоча й для незначної кількості осіб. Витрати збільшуються від їхнього марнотратства (це стосується навіть слуг і лакеїв, що докладніше ви побачите пізніше). Так ось, щоб ви могли уявити вартість усього цього на якомусь прикладі, я вам скажу, і скажу напевно (на основі реєстрів, які сам бачив), що декілька разів натрапляв на записи, де згадувалося, що тільки на одному бенкеті було склянок на 100 екую, хоча і недорогих, бо коштували лише по 1 су за штуку.

Отже, коли розпочинається такий бенкет, їх буває найчастіше не більше чотирьох-п'яти вельможних сенаторів, до яких іноді приєднуються присутні при дворі послы. Це становить досить невелику кількість гостей у порівнянні з тими великими видатками, що наводилися вище. Але надалі кількість гостей збільшується за рахунок дворян, які супроводять кожного, хто називається вельможею, їх буває по 12—15 чоловік при кожному, і загалом (і то досить часто) вони утворюють товариство від 70 до 80 осіб. Отже, сідають за стіл, зіставлений з трьох столів, зсунутих один до одного у вигляді двох прямих кутів загальною довжиною до сотні футів. Їх, зазвичай, застеляють (ко-

жен) трьома гарними тонкими скатертинами, а вся сервіровка — із золоченого срібла; на кожній тарілці — шматок хліба, накритий дуже маленькою, не більшою за носову хусточку серветкою, і ложка; ніж відсутній. Приготовані таким чином столи звичайно розставляються у великій просторій залі, в кінці якої стоїть буфет, прикрашений численним і пречудовим срібним посудом і оточений стойкою у вигляді невеликого парпету, за який ніхто, окрім ключника і служебників, не може зайти. На буфеті досить часто буває по 8 або 10 стосів срібних тарелів, і така велика кількість тарілок, що вони височать у людський зріст, а він не такий і маленький у цім краї. Навпроти буфету, звичайно над дверима, розміщена сцена, на якій сидять музиканти: і ті, що грають на різних інструментах, і ті, що співають. Вони грають не усі разом і не безладно; спершу починають скрипки, за ними ріжки, їх стільки, скільки потрібно. Після того, як вони закінчать, звучать людські голоси: це досить мелодійно співають найняті для цього діти. Усі ці різноманітні звуки повторюються почергово і тривають аж до закінчення бенкету. Музиканти завжди їдять і п'ють до бенкету, бо під час нього (оскільки повинні займатися тим; у чому полягає їхнє завдання) не можуть відволікатись на те, щоб їсти й пити. Приготувавши усе ось таким чином, накривають на столи, заставляючи їх різноманітними стравами, а потім запрошують вельмож до зали. Посеред зали стоять четверо дворян: двоє з них тримають миску для миття із золоченого срібла, що має до трьох футів в діаметрі, та дзбан відповідної величини з такого ж металу. Вони підходять до вельмож і дають їм помити руки, а, зробивши це, відходять і дають місце двом іншим, котрі тримають, кожен за свій кінець, рушник для витирання довжиною до трьох ліктів, подаючи його вельможам, які витирають руки. Після цього господар дому, гостинно їх припрошуючи, садить кожного на місце, якого той заслуговує відповідно до становища і достоїнства. А коли повсідаються і розмістяться, їх обслуго-

вують стільники, по три на кожен стіл, пригощаючи стравами, що приготовлені і приправлені за місцевим звичаєм, а саме: одні з жовтою підливою із шафрану, інші з вишневим соком, який робить підливу червоною, інші — з вичавками та соком перетертих слив, які надають підливі чорного кольору, ще інші, нарешті, приправлені соком вареної, протертої через сито цибулі, що робить підливу сірою; вони її називають *гонцем*. Усі ці види м'яса (кожен окремо у своїй підливі) нарізані шматками завбільшки з клубок, аби кожен міг взяти собі шматок відповідно до свого апетиту. Супи вони ніколи не їдять і зовсім не подають їх на стіл, бо кожне згадане м'ясо подається зі своїм бульйоном, а поміж ними ще й різного виду паштети з цих же сортів м'яса. Кожен з гостей вибирає відповідно до свого смаку котрусь із цих підлив, яких завжди є лише чотири (як ми й казали). Окрім вказаних страв подають також яловичину, баранину, телятину та курей без підлив і, як прийнято у цьому краї, добре приправлених сіллю і прянощами, та так добре, що нема потреби у солонках, яких ніколи і не ставлять. В міру того, як тарелі порожніють, подаються інші, як-от: з квашеною капустою зі шматком солоного сала або з вареним пшоном чи тістом, що їдять як великий делікатес, так само як і іншу підливу, приготовлену з кореня, який вони називають *хроном*, натираючи його і заправляючи оцтом. У нього смак гірчиці, він дуже вишуканий і смачний. Його можна їсти як зі свіжою, так і з солоною яловичиною та різною рибою. Коли перша переміна закінчена, а тарелі спорожніли, причому м'ясо, яке на них було, поїли головним чином не згадані гості, а їхні слуги, про що докладніше розкажемо трохи нижче, усе прибирається разом з першою скатертиною і подається друга переміна. Вона повністю складається зі смаженого м'яса; як-от: телятини, баранини і яловичини, які подають порціями більшими, ніж півчверті туші; далі йдуть каплуни, курчата, кури, гуси, качки, зайці, олені, лані, дикі кози і кабани та всіляка інша різноманітна ди-

чина, як наприклад: куріпки, жайворонки, перепілки та інші дрібні пташки, чого тут дуже багато. Що ж до голубів, то їх ніколи не подають, бо вони трапляються у цих краях рідко, так само, як і кролики та бекаси. Усі ці страви подаються без певного порядку, для урізноманітнення вперемішку одні з одними, з декількома різними салатами. За другою переминою йде закуска, що складається з декількох різних фрікасе з гороховим пюре і великим шматком товстого сала. Кожен бере від нього шматок, розрізаючи на дрібненькі шматочки завбільшки з гральну кістку, які їдять ложкою зі згаданим пюре, і це для них — дуже смачна страва, її ковтають, не жуючи. Цей наїдок має таке велике значення, що, якби його не подали під кінець обіду, вони вважали б, що їх погано приймали. Те саме — з пшоняною кашею з маслом чи ячмінною крупою, приготовленою так само: вони їх називають *кашею*, а голландці — *грю*. Теж подають обсмажене на маслі тісто у вигляді макаронів, начинених сиром, а також ще один вид тіста з гречаного борошна у вигляді маленьких, дуже тонких коржиків, котрі вмочають у сік із зерен білого маку. На мою думку, вони їдять їх, щоб повністю насититися, а потім добре спати.

Після того, як другу перемену прибирають таким же чином і способом, як першу, подається десерт, який дозволяють обставини та пора року, як-от: кисле молоко, сир та інші страви, яких тепер уже не можу пригадати. Усі ці страви й ласощі настільки далекі від наших звичайнісіньких рагу, що я волів би одну нашу страву замість їхніх десяти, але в дечому вони переважають нас. От хоча б щодо риби, то вони на ній чудово розуміються, бо крім того, що тут водяться дуже гарні сорти, вони готують її так добре і падають їй такого приємного смаку, що збуджується апетит навіть у найбільш пересичених. У цьому вони переважають усі інші народи, і то не лише на мою думку і на мій смак, але і на думку всіх французів та інших іноземців, яких вони пригощали і які одноставно вважають, що це

чудова страва, бо для неї не шкодується ні вино, ні олія, ні прянощі, ні родзинки, ні соснові горішки, ні тому подібне, з допомогою чого при певних навичках її можна добре і витончено приправити. Під час обіду вони п'ють небагато, щоб закласти хорошу і міцну основу; п'ють лише пиво, яке наливають у високі, циліндричної форми скляні посудини, вмістом з тутешній гарнець. Туди ж кидають грінки з хліба, підсмажені на олії.

Вище ми звернули вашу увагу, що при першій і другій перемінах тарелі забирають зі столу майже порожніми, хоча гості не з'їдають багато, і це правда. Але ви зауважте, що кожен з тих, що сидить за столом, має одного або двох слуг. Віддаючи їм тарілку, щоб одержати чисту, вони (гості) беруть із тарелей те, що, на їх смак, більше підходить і кладуть на ці ж тарілки, а наклавши всього, передають їх повними своїм слугам. Ті, бачачи, що добре запаслися і забезпечили себе різним м'ясивом, збираються гуртом в одному з кутків зали і починають їсти, а вірніше, пожирати усе ніби крадькома, зчиняючи непристойний і дуже зухвалий галас, який, однак, їхні пани не перепиняють, бо самі його спричинили, і, зрештою, це такий у них звичай.

Після того, як пани, небагато випивши, добре попоїдять за столом, а слуги в тому чи іншому кутку зали зметуть усе, що їм дали їхні хазяї, вони починають посправжньому пити за здоров'я один одного, але вже не пиво, як раніше, а своє вино — найкраще і найміцніше у світі. І хоча воно на колір біле, але червонить їхні пики і набагато підвищує вартість бенкетів, оскільки випивають його дуже багато, а коштує воно по 4 ліври за гарнець; оцінюють його швидше за якістю, а не за поширеністю. Після того, як хтось вип'є за здоров'я приятеля, то подає йому свій келих, наповнений таким самим вином, щоб і той відповів тим же. Це дуже легко робиться і без допомоги слуг, бо їхні столи заставлені великими срібними карафками і кубками, які наповнюються одразу, як тільки спо-

рожніють. А відтак через годину-другу після початку такого милого заняття не без задоволення дивишся як на кількість кубків, що стоїть перед кожним, а їх стільки, що випити усі неможливо, так і на форми та фігури, які вони утворюють: квадратні, трикутні, видовжені, овальні, ці посудини переміщаються у таких різноманітних напрямках і стількома способами, що мене б не переконали, що планети у своєму рухові мають більше неправильностей і відхилень. А йде усе це від незбагненої сили цього смачного і приємного білого вина. Провівши 4 чи 5 годин за такою славною і неважкою працею, дехто, переситившись, засинає; інші, неспроможні втримати такої кількості рідини, виходять, щоб звільнитися від неї і повернутися після цього ще більш готовими до битв; ще інші розповідають про свої геройські вчинки у таких самих битвах, з яких вони вийшли як переможці над компаньйонами. Але все те, що роблять пани, не йде у порівняння з тим, що роблять їхні слуги. Бо якщо і вчинили спустошення, коли їли, то незрівнянно більші чинять, коли п'ють, вихиляючи у десять разів більше вина, ніж їхні хазяї. Тому поводяться з нечуваною зухвалістю, витираючи брудні і масні тарілки об шпалери (такі гарні і рідкісної краси) або об звисаючі рукави одягу своїх панів, без поваги і до них самих, і до їхнього гарного вбрання.

На довершення всього вони усі п'ють так завзято і так багато, що ніхто не уникає дії вина: як пани, так і їхні слуги та музиканти — усі п'яні. Однак той, хто пильнує срібний посуд, не завжди такий п'яний, щоб це завадило йому, наскільки він зможе, стежити, аби ніхто не вийшов з дому, доки ті, кому це доручено, не зберуть усього срібного посуду. Проте вони теж не дрімають, як і інші, і тому досить часто не в змозі виконати це завдання, а вже після бенкету у більшості випадків завжди виявляється, що не вистачає кількох речей.

Ось, нарешті, і все, що нині підказує мені пам'ять з того, що я бачив і чув у цьому північному краї стосовно

його розташування, людей, які там живуть, їх віри, звичаїв та способу ведення війни. Якщо моя пам'ять, яка зберегла до цього часу усе те, про що я вам розповів, дасть мені можливість пригадати ще дещо гідне, на мою думку, вашої уваги, я не ухилюсь від свого обов'язку і поділюся з вами від усього серця. Сподіваюсь, що коли те, що я вам розповів, прийдеться не до смаку, ви великодушно вибачите мені невміння писати більш гладенько, ніж, як я вважаю, личить шевальє, котрий усе своє життя провів, перекопуючи землю, відливаючи гармати і палячи порох.

## VII

# СКАЗАННЯ ПРО НЕВІЛЬНИКІВ, ЯКІ ВТЕКЛИ З ТУРЕЦЬКОЇ КАТОРГИ 1643

Найтяжчі лиха, які спізнав південно-руський народ протягом його історичного життя, становили, безсумнівно, татарські набіги, що заважали мирному культурному розвитку народу протягом майже трьох століть. Почавшись із часів Менглі-Гірея у другій половині XV сторіччя, набіги ці з більшою чи меншою інтенсивністю продовжуються до другої половини XVIII<sup>1</sup>. Татарські напади не дозволяли місцевому населенню зайнятися мирним розвитком землеробської і промислової діяльності й тим більше розвитком розумової культури. Щорічно, інколи декілька разів на рік, юрми хижаків, вриваючись у країну, розоряли села, містечка і міста, грабували чи спалювали все майно жителів і гнали в ясир велику кількість полонених. Доля останніх була безнадійною. На ринках Кафи, Очакова та інших портових міст Кримського ханства щорічно продавались тисячі, іноді десятки тисяч південно-русів. Багато хто з них розвозилися як товар по всіх ринках Середземного моря, обертались на домашню прислугу чи надходили як раби на громадські роботи. У числі останніх найтяжча доля діставалась тим полоненим, які надходили у власність морського відомства турецької імперії. Военні кораблі того часу, так звані галери, рухались або під вітрилами, або, за відсутності чи небажаному напрямку вітру, на веслах. Задля цієї потреби на палубах кораблів були влаштовані лави, на яких містилися декілька сотень скutih залізними ланцюгами невільників, котрі змушені були цілодобово вергати важкі весла, що рухали галеру. Непо-

---

<sup>1</sup> Останній набіг Крим-Гірея на Нову Сербію та Південну Київщину вчинений у 1769 році (*Memoires du baron de Tott*. – Т. III).



сильна праця, погане утримання, жорстокі покарання і нелюдське поводження доводили нещасних бранців до крайніх меж можливих людських страждань, з яких до смерті не було жодного виходу. Каторга, так називалась функція гребця на галері, в уявленні південно-руського народу була синонімом безмежної скорботи і безнадійного лиха, гірше якого нічого не могла створити навіть палка уява. Розповіді небагатьох невільників, які випадково поверталися з каторги на батьківщину, стали сюжетами прекрасних витворів народної творчості. У числі дум, присвячених описові долі невільників на каторзі, найповніша і художня, це дума про Самійла Кішку, яка розповідає про звільнення бранців з турецької каторги і захоплення ними галери, на якій вони мучилися<sup>1</sup>. Цей прекрасний витвір народної епічної творчості, передаючи численні характерні побутові риси з життя невільників та ставлення до них турків, довго не міг бути прив'язаний до точно визначеної історичної події. Лише останнім часом факт, оспіваний у думі, отримав реальне історичне забарвлення, завдяки надрукуванню двох звітів про дану подію, складених двома його учасниками. Перший звіт, складений, вірогідно, італійцем Сильвестром з Ліворно, був виданий окремою брошурою італійською мовою у Римі в 1643 р. в друкарні Григнані. Два рукописні переклади цієї брошури польською мовою зберігаються у рукописному відділі інституту Осолінських у Львові, під № № 967 та 6. Останній, старіший, написаний почерком XVII століття, розміщений у збірнику історичних та наукових творів, зібраних Петром Яблонським. Він має довгу назву, що починається словами: „Звістка про чудесну подію і. т. ін.” Переклад з тексту Яблонського був уміщений в „Киевской старине”<sup>2</sup>, звідки ми його й беремо.

<sup>1</sup> Дума ця була надрукована у збірниках: Лукашевича – Малорусские и Червонорусские думы и песни (1836), Максимовича – Сборник украинских песен (1849) и Антоновича и Драгоманова – Исторические песни малорусского народа – Т. I (1874).

<sup>2</sup> 1883 рік. – червень. – С. 224-228.

Інше свідоцтво складене головною діючою особою звільнення бранців, калузьким стрільцем Іваном Семеновим Мошкіним. Воно було подане як чолобитна на царське ім'я з проханням про призначення допомоги і збереглося у Московському архіві міністерства юстиції<sup>1</sup>. Надруковано у „Чтениях в Императорском обществе истории и древностей Российских” за 1894 р., кн. 2, звідки ми й беремо наведене оповідання. Обидва свідчення абсолютно рівноцінно передають обставини події і в деяких подробицях обопільно себе доповнюють.

Звіряючи текст народної думи з двома наведеними свідченнями, ми бачимо, що дума відтворює подробиці події, описаної учасниками, але переносить її в інший, дещо віддаленіший час і головну роль приписує гетьманові Самійлові Кішці. Ми повністю поділяємо погляд п. Науменка<sup>2</sup>, який висловив припущення, що у середині XVII століття у пам'яті народній зберігався нечіткий переказ про перебування в турецькому полоні й звільнення з нього Самійла Кішки і що пізніше, у той час, коли створювалась дума, переказ цей злився зі свіжішими спогадами після повернення на батьківщину численних товаришів Сильвестра з Ліворно та Івана Семеновича Мошкіна, якого Сильвестр називає капітаном Симоновичем<sup>3</sup>.

Гетьман, або „старший Війська Запорозького” Самійло Кішка помер за 40 років до описуваної події. Він походив з роду Брацлавських землевласників. Одна гілка цього роду, що володіла маєтками у південній Брацлавщині, була розорена татарськими набігами і представник її, Іван Кішка, наприкінці XVI ст. мусив продати свої маєтки кн. Костянтину Острозькому<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Приказного столу розряду стовпчик № 1408.

<sup>2</sup> Киевская старина. – Л. – С. 229.

<sup>3</sup> За підрахунками обох мемуаристів, у числі 280 звільнених полонених було 207 „християн з польської Русі”, 20 чоловік служилих людей Московської держави, які перераховані поіменно, та до 50 з інших християнських країн.

<sup>4</sup> Вейман, Старая Брацлавщина и ее люди /Киевская старина. – 1889. – червень. – С. 536.

Вірогідно один з його найближчих родичів, Самійло, подався шукати щастя на Запорозжі, побував у турецькому полоні й потім під кінець життя обіймав посаду „Старшого війська Запорозького”. На цій посаді він документально відомий нам з липня 1600 року по січень 1602; опісля ім'я його більше не згадується, а у березні 1602 року замість Кішки стосунки з польським урядом підтримує новий представник козацтва Гаврило Крутневич<sup>1</sup>.

---

*1. Звістка про чудесну подію, яка нещодавно трапилась: про те, як захоплена була найкраща турецька галера під командуванням Анти-паші Маріоля, як отримали волю 207 чоловік невільників християн з польської Русі і 70 невільників з інших християнських країн, як захоплені були в полон 40 турків і 4 багатих єврейських купці, як убитий був згаданий Анти-паша з багатьма іншими турками і яка багата здобич була знайдена на галері.*

Один вельможний офіцер, москвит на прізвище Симонович, упродовж багатьох років перебував у полоні турецького царя разом з іншими своїми земляками. Він мав твердий намір звільнити себе і земляків з тяжкої неволі й протягом трьох років спільно з товаришами обмірковував і готував план свого визволення. Утримувався він на каторзі на вишуканій і добірній царгородській галері, яка перебувала під командуванням жорстокого Анти-паші Маріоля. Нарешті у листопаді 1642 року він почав готувати засоби для звільнення з великою обачністю і у глибокій таємниці, з деякими більш близькими і вірними товаришами.

Коли галера знаходилась біля фортеці Азака, він став припасати потроху рушничний порох і, зав'язуючи його у мішки, віддавав на зберігання одному русинові Микулі. Цього Микулу Анти-паша вважав цілком вірним собі слу-

---

<sup>1</sup> Listy Stanisława Zoikiewskiego. – С. 107-117.

гою і надав йому посаду економа, доручивши завідувати їстівними припасами, призначеними як для його особистого столу, так і для продовольства турецьких солдат і невольників. Тому турки не слідкували за поведінкою Микули, він у будь-який час походжав без ланцюгів по галері і лише на ніч на нього накладали пута. Користуючись своїм становищем, Микула приховав мішок з порохом, якого зібралось до 40 фунтів, поклав його серед мішків з сухарями, де, милістю Божою, його не помітили ні нишпорки, ні турецька сторожа. У листопаді галера разом із шістьма іншими знялась із якоря і припливла до Царгороду.

З однієї галери встиг утекти невольник грек і доніс султанові, що, незважаючи на його накази та розпорядження, які гарантували безпеку грекам, Анти-паша захопив у полон на свою галеру 40 чоловік з цього народу. Султан виніс догану Анти-паші й наказав йому відпустити греків на волю. Та паша не побажав виконати цього наказу і тому 9 листопада, напередодні дня св. Мартина, він опівночі знявся з якоря, розпустив усі вітрила і вирушив у путь. Решта шість галер отримали наказ наступного дня рушати за ним у Наполі-ді-Романія, де паша мав намір перебути зиму й вести вигідні торговельні оборудки з купцями цього міста.

Коли галера досягла Білого (Мармурового) моря у двох милях від Царгороду, капітан Іван Симонович і його товариші русини вирішили, що їм трапився випадок звільнитися з полону раніше, ніж вони сподівались. Вони вирішили прискорити виконання свого наміру, доки їх не доженуть решта шість галер. Швидко перемовившись між собою, вони приготувались: кожен з них запасся каменем, лопатою чи сокирою, деякі ж припасли шаблі й сховали їх між лавами. Шаблі ці тієї ночі роздав їм юнак на ім'я Сильвестр з Ліворно, якого і султан, і Анти-паша вважали щирим і переконаним ренегатом, тим часом як він таємно залишався християнином і був щирим посібником змови. Юнак цей при настанні ночі вклався посеред турецьких

солдат і вдає, ніби спить. Тим часом капітан Симонович, який був прикутий ланцюгом до першої лави, лежачи під нею, почав гнотом підпалювати порох, один же з товаришів намагався прикрити його собою. Цей порох був підкладений під дошки у задній частині галери під те приміщення, де ночував сам Анти-паша і з ним 37 турецьких солдат. Шестеро солдатів були розставлені на ніч на галері вартовими, вони помітили, що у капітана блищить в руках вогонь і гукнули його, питаючи, що він робить. Симонович відповів, що палить люльку, турки задовольнилися цією відповіддю і заспокоїлись. На лихо, порох виявився вогким і незважаючи на подвійну спробу, не спалахнув. Помітивши це, Сильвестр, який лежав серед турецьких солдатів, непомітно проповз по галері й приніс московському капітанові жевріючих вуглин, обгорнутих у ганчірку. Останній кинув вуглини вниз у те місце, де був закладений порох. Нарешті пролунав вибух, хоча й менш сильний, ніж сподівались через зіпсованість пороху від вогкості. Проте від вибуху злетіли в повітря 28 турків і запалали каюти і вітрила. Вогонь почав обсіпати решту турків, які змушені були напівживими кидатися хто в море, хто серед невільників русинів. Серед сум'яття і криків, що здійнялися через вибух і пожежу, прокинувся в тривозі Анти-паша Маріолі. Він вискочив на палубу сповнений люті, став голосно лаятись і волати: „Ах ви, християнські собаки! Не рухатися з місця, зрадники! Сидіти тихо!” Та русини хоробро схопили каміння, шаблі й іншу зброю й кинулись на турків з криком: „Ось, ось, зараз заволодіємо галерою!” У цей час капітан Симонович схопив шаблю, кинувся з надзвичайною відвагою на пашу і завдав йому смертельний удар зі словами: „Не носити тобі голови, проклята собака!” Потім він разом з товаришами кинувся на решту турків. Уся задня частина галери вкрита була відірваними членами і відсіченими, скривавленими головами, які русини скидали в море. За щасливим для них збігом обставин, турки не могли використати луків, бо їхні тятиви були

знищені розжареними вуглинами, які падали з палаючих кают, так що всього два чи три луки залишились придатними для використання. З них двома стрілами був поранений у тулуб і в руку капітан Симонович. Опісля він зазнав більшої небезпеки, бо один старий міцний турецький солдат кинувся, бажаючи добити його, але товариші вчасно наспіли йому на допомогу. Турок хоробро і вперто бився з диявольською невгамовністю, довго русини не могли здолати його, поки нарешті не проштрикнули його списом, він упав зі страшним пронизливим криком.

Після довгого бою невільники з Божою поміччю отримали перемогу. Вони негайно з великим грукотом узялися розбивати свої пута і услід за цим кинулись до канатів, бажаючи розпустити вітрила, та відчули при цьому велику вагу. Оглянувши вітрила, вони побачили, що багато хто з турків сховався там, скориставшись сум'яттям. Вони просили про помилування і невільники згодилися подарувати їм життя і оголосили їх полоненими. Інші турки заради врятування життя кидались у море, а чоловік вісім чи десять, у тому числі син Анти-паші, стрибнули у шлюпку. З галери видно було, як цей човен напівзатоплений водою, кружеляв по морю, вельми вірогідно, що він потонув.

Невільників, які звільнилися на цій галері, виявилось понад 250, усе це були відбірні молоді й хоробрі християнські вояки. Лиш тільки скінчився бій і відновився лад, відразу всі кинулись до весел і почали гребти з усіх сил. Вони швидко помчали по морю, тим більше, що віяв ходовий вітер. Вони безперервно працювали веслами і пливли протягом семи днів у напрямку Калабрії, маючи намір пристати в гавані в Чівіта-Веккії, порту Орвієтської області, висадитись там, вклонитися святим у Римі і залишити галеру в подарунок святішому папі Урбанові VIII. У дорозі трапилось, що галера зустріла турецьку фелюгу, у якій пливли семеро турків. Останні, побачивши одну зі своїх галер, наблизились до неї, питаючи, чи немає на шляху християнських кораблів. Один з русинів, видаючи

себе за турецького начальника, відповів їм, що кораблів християнських на морі немає і привітно запросив їх до себе, запропонувавши частування. Та коли вони зійшли на галеру, то русини вибухнули гучним реготом, турки ж з великою скорботою неждано виявили себе в полоні. На восьмий день плавання здійнялася страшна буря. Вона зламала 17 весел і розбила кермо галери, через це втікачі мусили скоротити шлях, вони пристали до берега у гавані Мессіні, де й донині зберігається згадана галера з усім захопленим на ній добром, яке буде перелічене нижче.

Варта уваги та обставина, що в гарячому бою з турками вбитий усього лише один русин і поранено до двадцяти чоловік, причому декілька чоловік, що сиділи на тому боці, де відбувся вибух, отримали опіки.

На здобич визволеним невільникам дісталися полонені: 34 турки, дві туркені, 3 хлопчики, 2 негри та 4 багатих купці євреї, які запропонували 10 тисяч скудій викупу. Сама галера, яка належала до царгородської дивізії флоту, була найкращою та найбагатшою в усьому турецькому флоті: вся вона була позолочена, устаткована п'ятнадцятьма прекрасними вітрилами різної величини, вісьмома великими мотузами, дванадцятьма якорями, сімома великими гарматами і дванадцятьма меншими мідними. Крім того на ній виявилось 230 мушкетів, великий запас шабель, з яких понад двадцять були оправлені в золото і срібло, два повні набори кінської упряжі з сідлами, позолочені, оправлені сріблом і прикрашені перлами і дорогим камінням у чудовій оправі, одна золота булава, також прикрашена дорогим камінням, 20 багряних каптанів, підбитих соболем, 20 ковдр із золотоголаву, 40 кинджалів зі срібними руків'ями, прикрашеними дорогоцінним камінням, цілий ріг єдинорога, річ вельми рідкісна і цінна, 8 тисяч талярів, 600 угорських червінців, уламків срібла вагою на 300 талярів, 60 мішків пшениці та багато інших припасів, 20 чудових і багатих знамен і велика кількість

багатої та тонкої білизни, по два повні мундирні костюми для 250 солдатів, 15 чудових килимів, кожен ціною в 150 скудій, 250 дерев'яних брусів і 150 великих залізних смуг, призначених для будівництва нової галери, велика кількість штук дамаської тканини та інших предметів торгівлі.

## *2. Чолобитна калузького стрільця Івана Семеновича Мошкіна.*

Царю Государю і Великому Князеві Михайлу Федоровичу всієї Русі б'є чолом холоп твій, калузький стрілець, Івашка Семенов, син Мошкін.

Був я, холоп твій, на твоїй державній службі на Усерді<sup>1</sup> і на тій службі взяли мене, холопа твого, у полон кримські люди і продали мене, холопа твого, в Турську землю на каторгу. І я, холоп твій, животів на каторзі за тебе, праведного государя, сім років, і віри християнської не забував, і став підмовляти своїх товаришів, усіх невільників, щоб якомсь турок побити та в православну християнську віру піти. І ти, государю, мої товариші словом моїм не знехтували й у православну християнську віру пішли і було зі мною, холопом твоїм, у Турській землі невільників з різних країв 280 чоловік. І в тому мені, холопові твоєму, присягали, що слова мого слухатимуть і ні в чому мене, холопа твого, не видаватимуть і твого государевого щастя звідують. И ми, холопи твої, Божою милістю і твоїм государевим щастям турських людей побили 210 чоловік, а 40 живих узяли, й зі своїх рук і ніг залізо познімали та їм на руки й ноги понакладали.

І коли, государю, турські люди пішли з Царгороду на Чорне море під Азов<sup>2</sup> 100 кадергами і 200 кораблями із

<sup>1</sup> Місто Усерд засноване 1641 року на березі річки тої ж назви; нині це козацька слобода „Стрілецька” у Бирюцькому повіті Воронежської губернії. Мошкін був узятий в полон ще до заснування міста, виконував станичну службу в сторожовому посту на березу річки Усерда.

<sup>2</sup> Азов (турецьке Азак) – турецька фортеця на лівому березі Дону поблизу гирла цієї ріки. Азов захоплений був у 1637 році донськими козаками і залишався в їхній владі до 1643 року.



багатьма дрібними судами повезли ті турські люди на тих кораблях великі припаси. І ті турські люди, прийшовши під місто Азов, вибирали з тих кораблів запаси, порох на каторзі, і возили на берег. І ми, холопи твої, у той час вкрали у тих турських людей 40 фунтів пороху і сховали між запасом сухарів. І ті, государю, турські люди брали Азоїв і його не взяли, і багато війська втратили і пішли від Азоїва знову у Царгород, і прийшли, государю, у Царгород, і турський цар на них озлобився і багатьох наших четвертував та вішав, за те, що вони міста Азоїва не взяли. І наш турчанин Апти-паш Мар'їв, у якого ми, холопи твої, животіли на каторзі, злякався і втік вночі з Царгороду на Біле море й, відійшовши від Царгороду 2 версти, став на ночівлю. А діялось те, государю, на Дмитрову суботу, о 8-й годині ночі нинішнього 151 р.<sup>1</sup> І ми, холопи твої згадали православну віру, і побачили Божу милість і час добрий і взяли ми, холопи твої, порох з того запасу сухарів. І я, холоп твій, Івашка, підклав той порох, де спить той турчанин Апти-паш Мар'їв і з ним спало 40 чоловік кращих яничарів. І запаливши я, холоп твій, гніт і став порох підпалювати і запалював двічі, а він не міг загорітися. І той турчанин з яничарами побачив у мене, холопа твого, той гніт з вогнем і почав мене, холопа твого, лаяти: „Що ти собако, дієш?” І я, холоп твій, йому сказав, що хочу пити дим тютюну. „І ти, попивши, лягай спати”. І мені, холопу твому, Апти-паш в тім повірив і з яничарами ліг спати і поставив сторожу. І в той час я, холоп твій, не міг нічого вдіяти. І підговорив одного іноземця Шпанської землі, а він в їхню турську віру вірував, і навернув я, холоп твій, його на християнську віру і велів йому принести головешку вогню і велів загорнути в хустину, щоб не бачила сторожа. І той же, государю, іноземець приніс головешку з вогнем, загорнувши у хустку, і подав мені, холопові твоє-

---

<sup>1</sup> В допетровській Московській державі літочислення велося від „створення світу”, 1643 рік рахувався 7151-м (скорочено 151-м роком).

му. І потім я, холоп твій, став просити його, щоб він мені, холопові твоєму, видав шабель. І він слова мого послухався і видав 12 шабель. І я, холоп твій, ті шаблі роздав найближчим своїм товаришам, які сиділи біля мене. І потім я, холоп твій, тую головешку підклав під порох і від тієї, государю, головешки порох загорівся, й турських людей, яничарів, які спали з пашею, половину в море повкидало, а половина, государю, в сорок чоловік залишилась на каторзі, а сам Апти-паш спав у безпечному місці, а всіх турських людей, государю, було на каторзі 250 чоловік. І почув Апти-паш крик і шум, і вискочив на передню лаву і, тримаючи в руках шаблю, став говорити: „То ви, християнські собаки, зрадники, сядьте й не вставайте, що ж то ви дієте?” І я, холоп твій, Івашка, почав із ним сперечатись і став його, Апти-паша, називати: „То ти собака, турчанин невірний”. І проколов я, холоп твій, того Апти-паша шаблею в черево, а потім його ухопили ближні мої товариші і кинули в море, а потім я, холоп твій, з усіма своїми товаришами став ганятися за турськими людьми, які залишались на каторзі. І тоді ті турські люди зачали з нами битися і почали на нас з луків стріляти. І в ту пору мене, холопа твого, ті турські люди з лука в голову встрелили, а інші стрілою у праву руку та порубали мене шаблею в голову й черево. І потім я, холоп твій, коли запалював під тих турських людей, то обгорів я, хлоп твій, по пояс. І постріляли, государю, ті турські люди моїх товаришів, поранили 20 чоловік, а до смерті, государю, вбили одну людину. І потім ми, хлопи твої, Божою милістю і твоїм государевим щастям тих турських невірних людей побили. І пішли ми, холопи твої, на Шпанську землю і дав нам Господь Бог доброго вітру, і поставили ми два вітрила, і пішли, государю, ми через Біле море, і йшли ми, холопи твої, 7 днів і 8 ночей, і прийшли ми у Шпанську землю в побережне місто Місіну. І стали нас Шпанської землі іноземці нас кликати і прикликали нас, холопів твоїх, у місто і закликали нас в одну палату, і приставили до нас сторожу, і воду нам, хо-

лопам твоїм, продавали. І я, холоп твій, не міг тоді нічого вчинити тому, що поранений був і обгорів і два місяці лікувався. І потім я, холоп твій, видужав і став писати до воеводи Шпанської землі, щоб нас, холопів твоїх, зі своєї землі відпустив у православну християнську віру. І він нас пускати не хотів і давав нам гроші й одяг і жалування, щоб ми служили шпанському королеві. І ми, холопи твої, християнської віри не покинули і шпанському королеві служити не схотіли. Мені, холопу твоєму, Івашці, король Шпанської землі давав по 20 рублів на місяць, і ми йому служити не схотіли. І пішов я, холоп твій, зі своїми товаришами у православну християнську віру на твою государеву милість. І коли ми, холопи твої, пішли з тієї Шпанської землі з міста Місіни<sup>1</sup>, і взяли у нас 7 чоловік і кинули до в'язниці, за те, що ми, холопи твої, не схотіли служити шпанському королеві, а каторгу у нас, холопів твоїх, ті, зі Шпанської землі відібрали з усім пожитком, що був, і відняли у нас, холопів твоїх, ті Шпанські німці 40 чоловік турських людей невольників. І тому ми, холопи твої, не могли нічого вдіяти, і відпустили нас, зовсім пограбувавши душею й тілом, і дали нам, холопам твоїм, відпускного листа. І йшли ми через їхню Шпанську землю до Риму, до папи римського голі й босі, і голодні. І від папи римського йшли ми на Венецу і з Венеци йшли ми, холопи твої, до цісаря християнського. Цісар християнський був нам радий і звав нас на службу і давав нам жалування велике, а мені, холопу твоєму Івашці, давав маєток. І ми йому служити не схотіли і християнської віри покинути, і йшли ми, холопи твої, в православну християнську віру на твою государеву милість. І з Цісарської землі прийшли ми, холопи твої, на Угорську землю і з Угорської землі прийшли ми до литовського короля у Варшаву. І литовський король заради твоєї государевої величності велів дати нам пити та їсти, дав нам пристава свого, королівського комірника Андрія

---

<sup>1</sup> Сицилія та Неаполь належали тоді Іспанії, тому Мошкін і називає ці краї Шпанською землею.

Заклику, і дав нам підводи, мені, холопові твоєму Івашці, на дорогу дав 10 рублів, а товаришам моїм по 2 рублі, і віз на підводах до Вязьми, а з Вязьми їхали ми, холопи твої, до Москви на твоїх государевих підводах. І йшов я, холоп твій Івашка, з товаришами своїми через багато земель голий і босий, і в різних землях кликали нас на службу і давали велике жалування, і ми, холопи твої, християнської віри не покинули, і в чужих землях служити не схотіли, і йшли ми, холопи твої, на твою государеву милість. Милосердний государю, царю і великий князю Михайле Федоровичу всієї Русі! Пожалуй мене, холопа твого, з моїми товаришами за нашу службу і за невільницьке нужденне терпіння своїм царським жалуванням, за що тобі праведному і милосердному государеві за нас бідних Бог віддячить.

А служили ми, холопи твої, Пронька Герасимов, Гришка Нікітін, Івашка Ігнат'єв, Юшко Михайлов тобі государеві на Дону козачу службу вірою і правдою з води і трави, і були під Азовом і в ньому зимували. А коли кримський цар пішов на Русь, і ми, холопи твої, вийшли з Азова і пішли за кримськими людьми на перевіз на Донець на Сіверський, не хотіли, государю, їх в Русь пустити, а на тому перевозі нас, холопів твоїх, ті кримські люди поранили: мене, Проньку, в чотирьох місцях, 3 рани стріляні, четверта шаблею; а у мене, Гришки, у тому бою ті кримські люди відсікли палець лівої руки та поранили мене ж, холопа твого, з лука під цицьку, та шаблею порубали по поясниці; а мене, холопа твого Івашку, поранили турські люди на каторзі з лука в стегно, як пішли ми в православну християнську віру; мене, Юшка, поранили кримські люди в трьох місцях на тому ж перевозі. І в тому бою нас, холопів твоїх, ті кримські люди взяли в полон і продали на каторгу, і животіли ми на каторзі за тебе, праведного государя, 7 років.

Та верхнього міста Ломова<sup>1</sup> козачишка Тимошка Іва-

---

<sup>1</sup> Верхній Ломів, нині заштатне містечко Пензенської губернії Нижньоломівського повіту.

нов: узяли мене, холопа твого, ті кримські люди у полон під містом під Ломовим і продали на каторгу, а в той час у Ломові був воєводою Богдан Іванович Соковнін. І животів на каторзі 7 років, і руку ліву в мене вибили мушкетом з плеча.

Мене, холопа твого, Якимку Васильєва, узяли в полон литовські люди під час московського розору животів я у Литві 9 років. І з Литовської, государю, землі взяли мене в полон кримські люди, і в Криму животів 10 років. І з Криму тікав тричі в православну віру християнську, і кримські, государю, люди, мене піймали і мучили, й продали на каторгу. І животів я на каторзі 20 років, і в неволі я, государю, животів 40 років, і поранили мене, государю, турські люди на каторзі шаблею двічі, коли пішли ми у православну християнську віру<sup>1</sup>.

Служив я, холоп твій, Кирюшка Кондратьєв, тобі, государеві, козачу службу. Як була Литва в Москві й боярин Дмитро Іванович Пожарський послав нас з Іваном Вельяминовим на Тулу, і під Тулою узяли мене, холопа твого, ногайські люди в полон, і в ногайських людей животів 13 років. І ногайські люди продали мене на каторгу, і з тих пір досі животів на каторзі.

Орлянин, синок боярський Назарко Васильєв син Жилін. Посилав мене, холопа твого, з Орла воєвода Борис Колтовський у похід за кримськими людьми, і в тому, государю, поході кримські люди поранили мене шаблею, порубали руку і пораненого, государю, узяли в полон і продали на каторгу, і животів я в турських людей на каторзі 7 років.

Сльчанин, синок боярський неверстаній. Посилав, государю, мене, холопа твого, Івашку Осипова сина Климова з міста Сльця воєвода Василь Ізмайлов за батька мого

---

<sup>1</sup> Яким Васильєв Биков подав ще окрему чолобитну, в якій просив дозволу постригтися в ченці у монастирі Св. Спаса на Новому „без внеску”. Прохання його було вдоволене. (Чтения в Императорском Обществе. Историческое и древностное. – 1891. – Кн. II. – С. 98-98).

зустрічати турського посла, і в тій посилці взяли мене, холопа твого, у полон кримські люди і продали на каторгу, й на каторзі животів я, холоп твій, 16 років.

Воронежець, синок боярський неверстаний, Мартин Яковлев, син Синцов. Їхав я, холоп твій, з Воронежського повіту зі свого маєтку до міста Воронежа, і на дорозі взяли мене кримські люди в полон і продали на каторгу, і на тій каторзі животів я у турських людей 15 років.

Білгородець, синок боярський неверстаний, Філька Єремійєв син Кореплясов. Служив я, холоп твій, тобі, государю, неверстаним, за батька свого 3 роки, і під Білим Городом взяли мене, холопа твого, у полі кримські люди і продали на каторгу, і на каторзі животів я у турських людей 2 роки.

Відслужував я, холоп твій Івашка Лук'янов, тобі, государеві, у московських стрільцях в Никітіні наказ Бестужева. І був я, холоп твій, на государевій службі на Яблоновому і з Яблонова посланий був я, холоп твій, на Оскол для твого государевого запасу, а було нас 200 чоловік. І в той час виходив кримський цар і нас, холопів твоїх, ті люди піймали в полон і продали на каторгу. І на каторзі я, холоп твій, животів у турських людей 7 років. І як пішли ми з каторзі в православну християнську віру, тоді, государю, поранили мене турські люди шаблею.

Чугуївський стрілець Логинка Макаров. Послали мене, холопа твого, з Чугуїва в похід за кримськими людьми, і в тому, государю, поході взяли мене кримські люди і продали на каторгу, й животів я на каторзі 2 роки. І коли, государю, пішли ми з каторги в православну християнську віру, і тоді мене поранили шаблею в ліву руку та двічі з лука.

Одоевець <sup>1</sup> Микита Афанасьєв. Узяли, государю, мене в полон кримські люди в полі і продали на каторгу, і животів я на каторзі 25 років.

---

<sup>1</sup> Одоев – повітове місто Тульської губернії.

Валуїського міста стрілецький син Родька Дементьєв. Служив я, холоп твій, за батька свого і на сторожі взяли мене в полон кримські люди і продали на каторгу, і животів я на каторзі 2 роки, і турські люди мене поранили, посікли шаблею ліву руку та з лука в поясницю.

Воронежець Гришка Кіреєв. Узяли, государю, мене в полі кримські люди і продали на каторгу і животів я на каторзі 3 роки, а як пішли ми з каторги у православну християнську віру, і турські люди поранили мене двічі з лука, і від тих ран лежав я при смерті два місяці, і спис вийняли у мене з рани у папи римського.

Лебединського повіту Петрунька Ларіонов. Узяли, государю, мене в полон кримські люди на полі і продали на каторгу і животів я на каторзі 2 роки.

Шацького міста <sup>1</sup> Максимка Полуектов. Узяли, государю, мене в полон на полі на роботі кримські люди і животів я в Криму 15 років, і продали мене на каторгу, і животів я на каторзі 17 років.

Стенька Лук'янов. Узяли, государю, мене в полон литовські люди під час малого Московського розорення, і з Литовської землі тікав я тричі, і, наздогнавши мене литовські люди, один порубав сокирою, а інший шаблею. А коли я, холоп твій, Івашка, йшов з неволі з Турської землі з каторги, і того Степашку знайшли в Литовській землі на дорозі й узяли, государю, ми його з собою, бо він захотів у православну християнську віру.

Камарицького повіту твоєї государевої двірцевої волості села Дев'яткіна селянин Андрюшка Григор'єв. Взяли мене, сироту твого, в полон кримські люди під Мценським містом на полі і продали мене на каторгу, і животів я, сирота твій, на каторзі в турських людей 7 років.

Пожалуй, государю, нас бідних і безпомічних холопів і сиріт свої заради такої нужденної невольницької муки

---

<sup>1</sup> Шацьк – повітове місто Тамбовської губернії.

своїм царським жалуванням, за що тобі праведному і милосердному государеві за нас, бідних, Бог віддячить. Царю-государю, змилуйся, допоможи!

На звороті позначка дяка Разряда Гавренєва: „151 р. червня у 20 день государ пожалував тому стрільцеві... повелів дати корму по 2 алтини, а решті всім дітям боярським по 8 грошів, козакам по 7, ролейним селянам по 6 грошів, для того, щоб звільнились без відкупу і відіслати під нагляд до патріарха для виправлення, через те, що у папи приймали сакрамент”.



## VIII ЩОДЕННИК БОГУСЛАВА КАЗИМИРА МАШКЕВИЧА 1643-1649

Щоденник Богуслава Машкевича охоплює вельми недовгий проміжок часу, всього шість з половиною років (1643-1649), але становить значний інтерес для історії південної Русі, оскільки автор пробув майже весь зазначений час у південно-руському краї на службі у осіб, які грали видатну роль в історичних подіях середини XVII сторіччя. У спогадах Машкевича ми знаходимо вельми суттєві риси як для характеристики діячів на кшталт кн. Ієремії Вишневецького, воєводи Януша Тишкевича, литовського гетьмана Януша Радзивілла, так і для окреслення загального стану краю безпосередньо перед діяльністю Богдана Хмельницького і на початку цього руху.

Відносно біографії Богуслава Машкевича нам відомі лише ті нечисленні відомості, які можуть бути витягнені з його щоденника. Належав він до числа дрібної, вірогідно безземельної, служилої шляхти, отримав незначну шкільну освіту і провів життя на службі у різних багатих панів; спочатку як придворний при дворах Богуслава Радзивілла і люблінського каштеляна Зебржидовського, потім як офіцер надвірної міліції у кн. Ієремії Вишневецького і гетьмана Януша Радзивілла. Змінюючи місце служби, Машкевич звичайно замовчує про причини свого переходу від одного пана до іншого і залишає в таких випадках у своєму щоденнику проміжок у декілька місяців. Щоденник цей зовсім неочікуване уривається з 16-го липня 1649 року серед опису воєнного походу, здійсненого Янушем Радзивіллою у Білорусь проти козаків. Можна припускати, що Машкевич загинув в одній з наступних сутичок.

За розвитком своїм Машкевич є пересічним типом шляхтича XVII століття, не виділяючись зі свого середовища ні більш критичними поглядами, ні скільки-небудь

оригінальними здібностями, цілковито поділяючи переконання і політичні тенденції суспільства, до якого він належав. Він різко засуджує реформаторські спроби Владислава IV, з обуренням ставиться до примирливого напрямку партії так званих „політиків”, що зустрілась йому в особі Януша Тишкевича, побожно схиляється перед самовладдям магнатів тощо.

Мемуари Машкевича були видані Ю. Немцевичем в колекції історичних матеріалів, які мають спільний заголовок: „Zbiór pamietnikuw o dawnej Polsce” (Зібрання мемуарів, що мають відношення до старої Польщі). У цьому збірнику щоденник Машкевича вміщений до п'ятого тому (Лейпциг, 1840 р. стор. 55-85). Немцевич для свого видання користувався рукописом, який зберігався у бібліотеці кн. Чарторийських у Пулавах; сам цей рукопис являв копію, списану у другій половині XVIII ст. з оригіналу, місце знаходження якого залишилось невідомим.

---

У 1643 р. мій вітчим, покійний Ян Криштоф Ощеклинський, віддав мене у службу придворним до кн. Богуслава Радзивілла, хорунжого В. К. Литовського. Це була моя перша служба після виходу зі школи, яка продовжувалась трохи більше чверті року, оскільки кн. Й. М. знову виїхав за межі країни. Того ж року, близько дня св. Михайла послали мене до кн. п. Франциска Зебржидовського, покійного каштеляна люблінського. Тут я прослужив майже три роки на велике своє лихо через саму пані, яка мала вельми дратівливий характер.

1645 р. У цьому році польський король Владислав IV, після смерті своєї першої дружини Цецилії Ренати, його двоюрідної сестри, одружився у Варшаві з Марією Людвиною Гонзага.

1646 р. Дня 25 липня відбувалось коронування королеви Марії Людвики Гонзага, уродженої княжни Мантуї та Монтеферато. У цьому ж році король Владислав IV задумав був розірвати договір, укладений з турками під Хотин-

ном у 1621 р. і почав вербувати іноземців, яких зібралось декілька десятків тисяч на сілезькому кордоні, але всі королівські плани і наміри були знищені сеймом. Засмучений король сказав якось у своєму поїлці у Варшаві (натякаючи на те, що даремно витратив декілька сотень тисяч на найми іноземних військ : „Нехай вважається так, ніби я роздав ці гроші моїм...”<sup>1</sup>, оскільки цей государ дійсно любив їх, хоч був доволі опасистий.

1647 р. Князь Вишневецький вирушив на сейм до Варшави перед вербною неділею; відсвяткував Великдень у Любліні. Звідси у понеділок на святій послав мене з вісьмома тисячами злотих до своїх племінників, князів Дмитра і Костянтина Вишневецьких, які виховувалися ще в Кракові, сам же князь виїхав просто на сейм.

На цьому сеймі князь Вишневецький вів процес зі своїм шурином Олександром Конецпольським, хорунжим коронним, за володіння Гадячем. Ця справа мусила обговорюватись ще на попередньому сеймі, але в той час зашкодила хвороба князя, внаслідок чого п. хорунжий коронний змусив князя Вишневецького присягнути перед сеймом у тому, що він дійсно був хворий в попередню осінню сесію. Сутність справи поміж князем Вишневецьким і п. хорунжим коронним полягала ось у чому.

Покійний каштелян краківський, великий гетьман коронний Станіслав Конецпольський батько коронного хорунжого, володів Гадячем з милості короля. Перед смертю він випрохав від короля привілей на це володіння для свого сина, хорунжого коронного. Не відаючи про те, князь Вишневецький відразу по смерті пана краківського почав клопотатися про Гадяч, отримав на нього привілей і відразу увійшов у володіння. За це п. хорунжий зажадав його на сеймовий суд, на який князь не з'явився через хворобу. Звідси виник процес на сеймі 1647 року, при чому п. хорунжий не бажав починати розбору справи, доки князь

---

<sup>1</sup> Крапки у першотворі.

Вишневецький не підтвердить присягою, що він дійсно хворів під час попереднього сейму. Дізнавшись про це, князь намагався будь-що уникнути присяги, та внаслідок впертості п. хорунжого, який не бажав поступитись, мусив присягати. Не приведи Боже, якби ця присяга відбулась, вона могла б потягти за собою велике лихо, бо напередодні князь Вишневецький зібрав усіх слуг і людей, які з ним були, усього близько 4 тисяч чоловік, за винятком піхоти й дрібного люду і звернувся до них з промовою, прохаючи супроводжувати його і слідкувати за його діями, а далі закінчити те, що він почне. Далі він пояснив, що коли змушений буде присягати, то піднявшись з колін відразу має намір рубати хорунжого і всіх, хто став би підтримувати його вимогу, хоч би й самого короля. „А ви, – додав він, – всі до єдиного, двірські слуги і молодь, увірвіться в палату сенаторів і підтримайте мене”. Все це було б здійснено, якби відбулась присяга, але в справу втрутився сам король Владислав з панами сенаторами і п. хорунжий відступився від своєї вимоги.

При розгляді справи виявилось, що краківський каштелян ще за життя поступився володінням своєму синові і Гадяч присудили п. хорунжому коронному. Коли б я знав про це, то розжився б на зайву тисячу-другу разом з моїм товаришем Піднесенським, коли ми вибирали квартирну платню у цьому Гадячі, але потім залишили її.

Восени пан мій, князь Вишневецький, з княгинею і всім двором виїхав за Дніпро до Лохвиці та інших маєтків його української резиденції. Прибувши туди, він зібрав своє військо: 6 тисяч своїх слуг, які в силу постанови ординації (прав, що регулювали користування землею), мусили надавати вершників, озброєних вогнепальною зброєю, а також вибранців<sup>1</sup> зі своїх маєтків, число яких досягало 26 тисяч чоловік.

---

<sup>1</sup> Подібно до того, як існували вибранці у королівських маєтках, магнати, які володіли великими помістями, організовували таку ж міліцію зі своїх селян.

У день св. Михайла князь Вишневецький виступив з Лубен з усім цим людом, вислухавши попередньо месо, бо там був костел св. Михайла. Він вирушив у степ до Запорозжя, призначивши місцем табору Жовнів, куди і збиравлося військо.

У неділю ми прийшли до Кодака <sup>1</sup>, тобто не до самої

---

<sup>1</sup> Фортеця Кодак, або Кудак була побудована за розпорядженням гетьмана Станіслава Конецпольського Бопланом. Вона розташувалась на правому березі Дніпра біля першого дніпровського порогу, Кодацького, у тому місці, де нині знаходиться лоцманська слобода Старі Кодаки. Призначення фортеці полягало в тому, щоб полегшити польському урядові можливість контролю й спостереження над Запорозжям. На початок 1635 року фортеця була закінчена, Конецпольський забезпечив її артилерією та гарнізоном і призначив комендантом її француза, капітана Маріона. Останній видав розпорядження про заборону продавати запорожцям порох і зброю і самим їм заборонив займатися риболовлю та полюванням. У тому ж 1635 році запорожці під проводом Сулими оволоділи Кодаком, перебили 200 чоловік німецької піхоти, що складала гарнізон і розстріляли Маріона. У 1636 р. реєстрові козаки за наказом Конецпольського зайняли фортецю, після чого поляки у 1637-1638 рр. знову укріпили її. У цьому вигляді її й описує Машкевич у 1647 р. Наприкінці 1648 р. Кодак був обложений за розпорядженням Хмельницького ніжинським полковником Шумейком, який змусив коменданта Гродзицького здатись. Гарнізон разом із комендантом було взято в полон, а фортецю Хмельницький передав запорожцям, які поставили в ній свій гарнізон. У Переяславських статтях Богдана Хмельницького 1654 р. сказано, що у Кодаку утримується гарнізон з 400 чоловік, для яких клопотали про утримання і про харчування з державної скарбниці. У 1656 р. поблизу фортеці населилось містечко, в числі жителів були лоцмани, які проводили плоти через пороги. Побудована була церква св. Михайла. У 1658 р. п. Виговський посилив гарнізон фортеці, але вже у 1664 р. він складався всього з 20 запорожців, і Тетеря пропонував польському урядові скористатися цією обставиною, щоб оволодіти Кодаком.

За довірливими статтями Брюховецького (1665 р.) у Кодаку мав розміститись російський гарнізон з 300 чоловік під керівництвом воєводи, але запорожці відмовилися допустити в фортецю цей гарнізон. У 1672 р. укріплення складались з високого валу із замком і рову окружністю в 900 сажнів, у фортеці було чотири гармати. У 1673 р., на прохання запорожців, цар послав до Кодака для охорони від татар 1000 чоловік гарнізону і воєводу кн. Степана Волконського. Тут у 1687 р. воєводою Неплюєвим був заарештований і відправлений до Севська син гетьмана Григорій Самойлович, який повертався з Криму. У 1689 р. засноване місто Самарь і туди переселені жителі Кодака. Мазепа, втім підтримував укріплення, надсилав провіант запорозькому гарнізону і в 1697 р. під час походу в низов'я Дніпра, залишив тут резерв під начальством Данила Апостола. У 1708 р. запорожці прий-

фортеці, але зупинились у милі від неї, на розі при впадінні ріки Самари у Дніпро. Наблизившись, князь Й. М. наказав тричі вистрілити з гармат, вітаючи коменданта, якогось Гродзицького (вже попередженого про його прибуття), який обопільно привітав князя декількома гарматними залпами з фортеці. План місцевості й розташування табору під Кодаком були такими<sup>1</sup>.

Князь перебув ніч у таборі, а наступного дня вирушив на байдаку до Кодака у супроводі своєї козацької хоругви, в якій поручником був п. Курош. Комендант Кодака Гродзицький, з почестями прийнявши князя, частував його угорським вином незважаючи на те, що це було у глухому степу, далеко від будь-якого поселення, був там і я разом з іншими.

Сам князь провів цю ніч у замку (залишивши при собі декілька чоловік з молоді), інші ночували у слобідці біля замку, інші повернулись до табору.

У Кодацькому замку постійно дотримувались воєнної обачності. Тут завжди знаходився гарнізон з 600 чоловік добірного війська, яких татари не могли здолати, хоча б їх самих набралось до 100 тисяч. Перед заходом сонця

---

няли в Кодаку Булавіна, який розіслав звідси до Московської держави і на Дон декілька сотень агентів з грамотами, які підбурювали до заворушення. У 1709 р. після Полтавської битви воєвода Яковлев, посланий для скасування Запорожжя, оволодів Кодаком без опору і наказав спалити його. З того часу фортеця перестала існувати. Поселення відновилось у 1744-1748 роках внаслідок того, що сюди переселились численні жителі зі Старої Самари. У 1784 р. у Кодаку нараховувалось 94 двори та 309 душ, а в 1787 з жителів Кодака і Кам'янки урядом була організована лоцманська община, й донині вони несуть особливу лоцманську повинність. У 1815 р. знову була побудована церква св. Михайла. У 1863 р. число дворів у Старих Кодаках досягло цифри 390, жителів нараховувалося 754. У ньому збереглися вали колишньої фортеці, оточені глибоким ровом. Висота валів досягає 10 сажнів, вони розташовані у вигляді чотирикутника з чотирикутними бастіонами по кутах, внутрішня площа городища складає п'ять десятин, на ній міститься 10 лоцманських садіб.

<sup>1</sup> Очевидно до первісного рукопису Машкевича у цьому місці був доданий план, але Немцевич не знайшов його в копії, якою користувався для свого видання.

завжди подавали сигнал і зачиняли ворота, після чого вже нікого не пропускали ні в замок, ні з замку, хоч би й у разі крайньої необхідності. Люди, які перебували в замку, звичайно всі були озброєні мушкетами, невтомно залишались насторожі. Висота валу була такою, що за ним ледве виднівся верх замкових будівель і в обов'язки капітана входило щорічно підсипати на лікоть землі по всій його довжині. Біля підніжжя його був глибокий рів, а всередині замку багато виліплених з глини халупок таких малих розмірів, що в них модна було пролізти лише рачки, в них жили різні ремісники. Полонені татари постійно працювали над укріпленням валу. Вночі обходила дозором сторожа, так само й сам комендант. Вартовий нікого не підпускав близько до себе, але, прицілившись з мушкета, питав за німецьким звичаєм пароль і той, хто проходив, мав відповісти йому пароль. У слобідці біля замку було близько 60 будинків, де жили захожі люди, які не займались землеробством через небезпеку з боку орди, якщо ж хтось і сіяв, то дуже небагато й обережно. Рибальство відбувалося дуже успішно, хліб підвозили на байдаках з Києва та інших міст. Київський полк був звільнений від гарнізонної повинності за умови постачати Кодак припасами. Над самим Дніпром знаходився ринок, на якому продавались шкіри та всякі дрібниці.

На відстані півмилі від Кодака стояла висока башта, з вершини якої відкривався горизонт на вісім миль довкруг. Тут постійно знаходилась сторожа з сотні піших стрільців і десяти чоловік кінноти. Якщо сторожа на башті помічала вдалині якесь невідоме військо, якого не могла відразу розпізнати, то негайно відряджала одного чи двох вершників для упіймання язика.

Наступного дня, в понеділок, князь байдаком по Дніпру повернувся до табору. У вівторок у супроводі трьох тисяч кінноти він виступив у степ до Молочних Вод з метою оглянути пороги, яких усього дванадцять: 1) Кодацький, над яким стоїть фортеця Кодак, 2) Сурський,

3) Лоханський, 4) Воронова Забора, 5) Княжий, 6) Стрільчий, 7) Ненаситець, 8) Будило, 9) Звонець, 10) Таволжаний, 11) Кичкаський<sup>1</sup>, 12) Вільний. Всі вони лежать впоперек Дніпра на зразок дверного порогу, від чого й отримали свою назву, чи швидше на зразок греблі. Однак ходити по них неможливо, хоча скелі й добре видно з води, але через швидку течію, хвилі, вдаряючись об них, заливають пороги. Деякі пороги тягнуться у вигляді одного пасма скель, інші у декілька рядів на близькій між ними відстані. Тому козаки, вирушаючи човнами в море, задовго перед порогами висаджувались на берег, суходолом перетягували судна, обминаючи скелі, далі спускали їх на воду й пливли до наступного порогу, де знову змушені були витягувати їх на суходіл – і так біля всіх дванадцяти порогів. Те ж саме відбувалось і на зворотньому шляху. Найбільш небезпечний між порогами Ненаситець, який складається з семи рядів скель на близькій відстані одна від одної. Тому, хоча більшість козаків й перетаскували свої човни суходолом, проте протягом шляху як униз, так і угору по Дніпру завжди гинуло декілька чоловік. Звідси він і отримав назву Ненаситця. Через брак часу не буду зупинятися над походженням назв решти порогів.

На відстані декількох миль від останнього порога, тобто Вільного, є на середині Дніпра острів в одну милю довжиною, порослий густим дубовим лісом. Тут завжди знаходився козацький гарнізон для попередження татарських набігів. Острів цей називається Хортицею. Вище Хортиці знаходиться урочище, що називається Кичкасове, проти якого князь наказав насипати високий курган з каменю на вічну пам'ять нащадкам, оскільки до нього жоден пан з нашого народу не заходив так далеко у степ у цьому напрямку.

Повернулись ми з Запорожжя у неділю, пробувши в дорозі шість днів, причому декілька разів у різних місцях

---

<sup>1</sup> Вірогідно під цією назвою Машкевич розуміє поріг Лишний.



переходили вбхід ріку Самару. У понеділок я вирушив до Кодака з п. Закревським, чигиринським полковником, там і ночували. Наступного дня, у вівторок, князь перед світанком відсалютував трикратним гарматним залпом і вирушив у зворотну путь. Ми з паном Закревським узяли човна і, незважаючи на сильні хвилі на Дніпрі, встигли до табору, де нікого вже не застали крім наших коней, прив'язаних до дуба (на якому князь наказав вирізати свого герба і насипати біля нього курган). Коли б слуги не дотямили прив'язати тут коней, довелось би нам пішки доганяти військо, яке ми при швидкій їзді ледве наздогнали до ночі.

Не встигши нічого в степу і не зустрівши жодного татарина, прибули ми до Лохвиці в день св. Мартина, слава Богу, щасливо. Осінь стояла така тепла, як рідко буває й серед літа, тому розвелось багато плазунів, особливо на вигорілих степах, бо всі степи були обпаленими і земля чорна, як сажа. Там, де трави були грубішими, стебла їхні не вигоріли до кореня і ці залишки дуже шкодили нашим коням, кололи їм патки, через що ми змушені були обшивати їхні ноги шкірою. Йшли весь час берегом Дніпра, де на мокрих місцях трави не вигоріли. Серед інших змій, а саме: вужів, гадюк і веретенниць ми зустріли полоза товщиною у людську руку нижче ліктя, довжиною майже у спис.

Розповідають, що зачувши вершника, навіть такого, що їде на найпрудкішому коні, полоз доганяє його, обвивається навколо коня і людини і відразу жалить в горло ніби шилом. Він має жало на обох кінцях тіла, очей у нього немає і рот дуже малий. Зустрівши цього полоза, волоська хоругва стражника Олександра Замойського порубала його на шмаття, а пізніше, коли ми підійшли, кожна окрема його частина рухалась, ніби жива змія. Було й багато інших гадів.

За тиждень перед заговінням на пилипівській піст прибув від п. Пржиємського, ленчицького воєводича, п. Бодзинський просити руки княжни Ганни Збараської, старшої

племінниці князя Вишневецького, яка разом з молодшою сестрою Варварою перебувала під опікою цього князя. Цей пан Бодзинський, приїхавши разом з іншим паном, Лясотою, потрапили на весілля придворних князя. Одружувався п. Станішевський з фрейліною княгині, панною Ленською. Князь був вельми радий панам Лодзинському і Лясоті, обдарував їх дуже радо і відпустив через декілька тижнів.

1648 р. січня 7 дня. Князь, мій пан, разом з княгинею, взявши з собою п. Лодзинського, вирушили на христини до свого слуги п. Суфчинського до Сенчі<sup>1</sup>, де й ночували.

Січня 15. З тим же п. Лодзинським князь їздив до Лубен на похорони свого слуги п. Закревського, якому влаштував пристойне поховання.

Дня 18. Виїхали п.п. Лодзинський і Лясота, отримавши в подарунок від князя по два прекрасних коня турецької породи.

Лютого 15. Повідомлено князеві Й. М., що якийсь Хмельницький, зібравши на Запорозжі юрбу волоцюг, прогнав з Запорозжя корсунський полк, який складав там гарнізон, після чого закликав народ до бунту і тепер до нього пристає все населення.

Лютого 16. Князь послав мене з листом до каштеляна краківського<sup>2</sup> з повідомленням про цього Хмельницького. Я знайшов каштеляна в Богуславі, де він відвідав тіло свого шуряка Адама Казановського, старости богуславського.

Лютого 27. Я повернувся до Прилук з листом до князя від краківського каштеляна.

Квітня 1 дня. Прибув до Прилук посол від кримського хана, Чаус-мурза, людина благопристойна. Прийшов у 20 коней, прохаючи князя відпустити трьох татар, узятих в

---

<sup>1</sup> Містечко Лохвицького повіту Полтавської губернії.

<sup>2</sup> Миколи Потоцького.

полон два роки тому, коли вони йшли з посольством до Москви. Хан прислав князеві в подарунок гнідого коня турецької породи, хоча старого, проте непоганого, сідло не досить розкішне з подушкою з турецької повсті, з набірною вуздечкою на білому ремені, ще й чудовий турецький лук.

Квітня 4. Князь з дружиною прибули до Лубен на свято Великодня, взявши з собою й ханського посла.

В останніх числах квітня Хмельницький з бунтівниками та ордою оточив 40 тисяч кінного кварцяного війська, яке було під командуванням гетьманського сина, і розбив ущент при Жовтих Водах.<sup>1</sup> Того ж дня, ще не знаючи про поразку кварцяного війська, князь послав мене до Ієреміївки, звідки я мав повідомляти йому про те, що діється у війську. Отримавши звістку, тобто листа від п. п. гетьманів з Чигирина, де вони стояли з військами, я відіслав цього листа поштою князеві, який з тією ж поштою надіслав мені відповідь для гетьманів з питанням, куди вони вкажуть йому вирушати з його військом, якого було 6 тисяч. Тим часом гетьмани вирушили назад до Корсуня. Дізнавшись про поразку нашого відбірного кварцяного війська на Жовтих Водах, я кинувся слідом за гетьманами й наздогнав їх вже за Черкасами, незважаючи на небезпеки, яким піддавався, бо проїхавши чотири милі від Черкас до Сокирного<sup>2</sup> і ледь вийшовши з перевозу, я побачив у містечку натовпи селян, які зімкнули кобилиці<sup>3</sup> навколо поселення і мене, напевно б, спіймали разом з товаришем королівських військ п. Унишевським,

---

<sup>1</sup> Битва ця відбулась поблизу нинішнього села Жовте, яке знаходиться на північно-західній околиці Верхньодніпровського повіту, на кордоні з повітом Олександрівським на водорозділовій площині, що відділяє балку „Селище”, яка входить в балку „Жовту” (притока Саксагані), від балки „Княжі Байраки”, яка впадає в Омельник (Див. спеціальне дослідження: „Сражение при Желтых Водах” п. Гейсмана. Саратов, 1890 р.).

<sup>2</sup> Сокирне – село на березі Дніпра черкаського повіту Київської губернії.

<sup>3</sup> Кобилицями називались огорожі, зроблені з загострених навхрест кілків.

який з'їхався зі мною на шляху, якби нам не вдалося примітити діру в огорожі і вискочити в поле. Вибравшись звідти, ми приїхали до Мошнів, маєтку князя, так само, як і Сокирне. На відстані милі від Сокирного ми змушені були ночувати через негоду, хоча всі жителі розбрелись із містечка, і селяни не залишили б нас серед живих, якби не чутка про близькість коронного війська.

Травня 8. Ранком наступного дня ми зустріли гетьманів з коронним військом на Сахновому Мості<sup>1</sup> за Кумейками у трьох милях від Мошен. Тут я віддав листа гетьманам, які не мали свіжих новин про дії ворога.

Травня 9. Війська прибули до Корсуня у кількості близько 60 тисяч, рахуючи разом з панськими загонами, і розташувалось на єврейському кладовищі біля самого міста по богуславській дорозі.

Травня 10. Я вирушив з листом від п. п. гетьманів до князя, не знаючи нічого достовірного, оскільки й самі гетьмани не отримували язика з-під Корсуня. На ночівлю прибув до Переяслава.

Травня 11. Козацький полковник Кривоніс прибув на світанку під Корсунь з двадцятьма тисячами кінноти, самих козаків без орди, яка вся залишалась при Хмельницькому. Гетьмани нашвидку вишикували війська і почали битву з Кривоносом, в якій, Божою милістю, ворог зазнав поразки, з нашого боку втрати були незначними, але, хоч Бог благословив цього дня зброю наших гетьманів, небезпека не остаточно ще минула. Тому вони провели військову раду, на якій вирішено наступного ж дня йти на Богуслав і там заснувати головну квартиру. Але Хмельницький з ордою і козаками, можливо через Божий присуд, знищив їхні плани. Бо коли гетьмани та військова старшина постановили на раді йти до Богуслава, то наступного ж дня, тобто у вівторок, чутка про це рознеслась у таборі, й

---

<sup>1</sup> У XVII ст. це поселення називалось Осетрів, або Сахновий Міст і було містечком.

усі вже знали рішення ради. Козаки тим часом піймали нашого язика, від якого довідались про задуми нашого війська і спершу хотіли тієї ж ночі вдарити на нього усіма своїми силами, потім змінили намір, і тієї ж ночі перепинили шлях від Богуслава в тому місці, де посеред відкритого степу в одній милі від Корсуня розташовується нещаслива долина, так звана Крута Балка, яку ніяк неможливо було обійти. Вночі Хмельницький зайняв її з усіма своїми силами, вирив глибокий рів протягом понад милю вздовж балки, порослої густим і високим дубняком. У цих заростях сховались війська Хмельницького і чекали наших.

Травня 12. Наступного дня після битви з Кривоносом, тобто у вівторок, гетьмани рушили з військом з-під Корсуня до Богуслава у великому безладі, без будь-якої охорони, табором, який оточували війська. Та й чорт знає звідки взявся б там лад, коли великий коронний гетьман Микола Потоцький, краківський каштелян, постійно напивався горілкою і в той час сидів п'яний у кареті, а інший, польний гетьман Калиновський, хоч і радий був що-небудь вдіяти, та йому не дуже підкорялись. До того ж він був таким короткозорим, що погано бачив на відстані однієї стаї<sup>1</sup> і ледь міг розрізнити людину на відстані польоту стріли.

Отже підійшли до цієї зловісної Крутої Балки, не підозрюючи засідки і таким великим було засліпленні панів, що не послали наперед хоч якої-небудь хоругви раніше, ніж почали спускати вози. Попереду артилерії лавами йшла піхота, безпосередньо за нею гармати, а відразу за ними вози. Значна частина обозу спустилась у долину, і артилерія наблизилася вже до викопаного козаками рову, який був таким широким і глибоким, що його важко було перейти. Тому, зупинившись на краю рову, стали кричати: „Стой! Стой!”, аби вози не йшли далі. Та схил був занадто

---

<sup>1</sup> Старовинна польська міра відстані, ніколи точно не встановлена, змінювалась відповідно часу і обставинам і вміщувала в себе від 125 до 220 кроків.

крутим, обоз вже настільки спустився з гори, що не було змоги стримати коней. Вози обопільно обганяли себе, наштовхуючись один на один і перевертаючись разом з кіньми. Серед такого сум'яття Хмельницький вийшов із засідки із сорокатисячним військом, у числі якого були й татари, оточив обоз і миттєво знищив невеликий загін п. Сенявського, що йшов окремо від коронного кварцяного обозу. Декілька хоругв кинулось до карети гетьмана Потоцького, закликаючи його послати їх у рукопашний бій з ворогом, але гетьман не лише не дозволив цього, а й навпаки, під загрозою смерті наказав усім зійти з коней і взятись за мушкети, що було дуже недобре, оскільки поляки, незвичні до пішого бою, не вміли вишикуватись у потрібному порядку. Тоді ці хоругви, які не пам'ятаю, кому належали, бачачи безлад у нашому війську і не слухаючи гетьманського наказу, навально кинулись на ворога, прорвались крізь його лави і встигли врятуватись. Втім їх не занадто ретельно переслідували, оскільки ласий шматок залишався в руках. Ледве наші зійшли з коней, з усіх боків наскочив ворог, розірвав табір, погромив військо, взяв живцем обох гетьманів і п. Сенявського. Взагалі майже всі були взяті в полон живцем, оскільки серед цього сум'яття не могли отямитись і належним чином повести захист.

Цього разу ворог, окрім неочікуваної здобичі на самому початку війни отримав ніколи не чувану перемогу, на яку хоч і сподіваються обидві сторони, проте кожна коливається поміж надією та побоюванням. Здобич переважала всі сподівання, бо гордовиті коронні пани вирушили на війну з усіма багатствами. Більше інших втратив п. Сенявський, який вперше вирушаючи на службу вітчизні, зібрався до походу з усілякою пишнотою: він привіз із собою безліч непотрібних предметів розкоші, вельми багаті зброї, столового срібла для частування панства у таборі та інших багатств, а саме: коней, одягу тощо. Все це ворог так прибрав в одну мить, що й сліду

не лишилося. Самих же панів на превеликий сором і вічну ганьбу польської корони, погнали у татарську неволю і гетьманів нарівні з рештою вели зв'язаних на вічний сором і зневагу.

Тим часом князь Вишневецький, мій пан, не дочекавшись мене від п. гетьманів, 11 травня в ніч вирушив із військом з Прилук до Рудавки по переяславській дорозі, відіславши княгиню за Дніпро до Брагина. Того ж дня я й прибув з листами від гетьманів, які ні про що не повідомляли князеві, оскільки ще нічого не було відомо під час мого від'їзду. Наступного дня князь ночував під Переяславом біля с. Турівки<sup>1</sup> у фатальний день 12 травня, коли наші війська були розбиті, а гетьмани взяті в полон.

Травня 13. Ми стояли під Яготином. Сюди на нічліг пішки прийшов вдягнений у грубу селянську сорочку старий ветеран п. Поляновський, який давно вже служив у князя товаришем в його гусарській кварцяній хоругві. Тож він передав князеві зловісну нечувану звістку про полон обох гетьманів і про розгром нашого війська. Звістка ця вразила не лише князя, а й всіх нас, нам здавалось неможливим, щоб коли-небудь цей ворог міг призвести наше військо до такого занепаду. Проте князь ішов далі з військом, якого могло бути 6 тисяч чи більше. Дорогою до нас приставали бідняки, які встигли втекти з різних місць того краю. Всі вони теж повторювали новину. Цілком їм довіряючи, князь вирушив до Переяслава, куди ми прибули 14 травня. Тут Й. М. отримав уже цілком достовірні відомості про все, що трапилось, але, гадаючи, що частина війська ще вціліла, хотів зі своїми силами переправитися через Дніпро і з цією метою розіслав для добування поромів загони драгунів у декілька десятків коней до різних містечок, а саме: Черкас, Домонтова, Сокирни, Бучака, Стайків, Трехтемирова, Ржищева. Сюди наказано зводи-

---

<sup>1</sup> Рудавка і Турівка, села у західній частині Прилуцького повіту Полтавської губернії.

ти всі пороми, проте їх ніде не виявилось: усі вони були затоплені першої ж ночі після поразки коронного війська, щоб утруднити переправу князеві Вишневецькому, якого козаки дуже боялись. Тоді князь, бачачи, що опинився за Дніпром з невеликою жменею своїх людей, ніби птах у клітці, радиться зі своїми полковниками і поручниками, що діяти. Вирішено відходити з цими силами кудись за Дніпро, доки не збунтувались ще задніпровські селяни. Єдина нора, куди можна було врятуватися, це був шлях до Чернігова.

Травня 16. Ми вирушили з військом до Чернігова, ночували під Басанню, маєтком п. Криницької. Увечері князь послав п. Понятовського, ротмістра надвірних козаків, разом з його хоругвою у бік Канева піймати язика. Тої ж ночі вони привели п'ятьох полонених, які повторювали те саме про поразку гетьманів тощо. На ранок стяли голови полоненим козакам.

Травня 19. Надійшла звістка про те, що король Владислав IV помер за тиждень перед розгромом гетьманів.

Травня 25. Оголошено міжцарів'я. Ми прибули до Чернігова і там три дні переправлялись через Десну.

Травня 29. Всі ми виступили з Чернігова, де шляхта укріпилася в замку в очікуванні козаків. Князь радив їм тікати разом з ним, але вони, не усвідомлюючи ще усієї небезпеки і покладаючись на захист довколишніх лісів, залишились у замку, де всіх їх пізніше вирізали.

Травня 30. Прибули до Любеча над Дніпром, де князь залишив військо, а сам переправився і поїхав до княгині у Брагин за п'ять миль, куди я й супроводжував його. Закінчивши переправу, військо також прийшло до Брагина<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Брагин, нині містечко Мінської губернії Речицького повіту. Згадується в літописі вже у 1147 році як одне з містечок, яке входило до складу Київського князівства. У XVI ст. Брагин належав князям Вишневецьким. Тут, при дворі кн. Адама В. у 1604 році був його слугою перший самозванець і вперше заявив свої права на походження від царського роду.



у святковий день. Тут князь пробув тиждень з княгинею і дав відпочити війську. Тим часом козаки, які йшли по наших слідах, відразу після нашого виходу з Чернігова підступили до міста, залишили тут половину своїх сил, а іншу половину відрядили навздогін за нами, проте самі не могли взяти Чернігова і невдовзі відкликали їх, після чого оволоділи містом і вирізали всіх тих, які зачинилися було в замку, близько трьох тижнів відбиваючи ворога, доки не скінчився запас пороху і провіанту. Підкріплення ніде було взяти, тому що ми ні про що не знали. Втім, якби не цей Чернігів, набрались би страху князь із княгинею, бо Брагин знаходиться у вельми невігідній місцевості, весь оточений болотами і непрохідними лісами.

Тиждень потому, 8 червня, вирушили ми з князем і княгинею до Бабиці під Мозир, оскільки важко було переправитися через Прип'ять. 10 червня прийшли до Бабиці, де відсвяткували день Божого тіла. Після обіду князь спорядив княгиню до Турова до своєї тітки, воєводині віленської, а військо декілька днів переправлялось через Прип'ять, потім розташувалось табором у півмилі від Бабиці на шляху до Овруча.

Червня 28. Ми проходили через Погребище, маєток князів Збаразьких, що знаходилось у той час під опікою князя. Приведений язик повідомив, що у Немирові зібралось 600 козаків, тому князь туди й вирушив з військом.

Червня 29. Князь відрядив у передову сторожу до Немирова брацлавського стольника п. Барановського з двома сотнями коней, з якими послав і мене. У чотирьох милях від Немирова зустріли в с. Ободному<sup>1</sup> до шістдесяти козаків, яких, з Божою поміччю, вирізали до останнього. Звідси п. Барановський писав князеві, прохаючи підкріплення, оскільки за нашими відомостями в Немирові перебувало понад тисячу козаків. Князь відрядив 200 вершників, які приєдналися до нас перед світанком непо-

<sup>1</sup> Ободне – село на верхів'ї р. Собка у Брацлавському повіті Подільської губернії.

далік від Немирова. Тоді наші розділились на два загони і при самісінькому світанні увірвалися – один в одне місто, а ми до іншого, де знаходився замок. Вночі козаки з обережності почали відходити убрид через річку чи швидше став, чого ми не помітили в темряві, та коли розвиднілось, ми частину їх перехопили в полі і всіх перебили, решта втекли в ліси до Вінниці і Брацлава, у місті ж ми захопили дуже небагатох. Тоді один козак рушничним пострілом ледь не відстебнув мені гудзика на жупані, та це коштувало йому життя. Дев'ятеро чоловік однак узяті живцем. Опівдні ми вийшли з Немирова і того ж дня з'єдналися з князем під Прилукою, маєтком мазовецького воєводи<sup>1</sup>. Ледь ми вийшли з лісу в степ, на відстань

---

<sup>1</sup> Прилука містечко Бердичівського повіту на берегах р. Західної Десни. Згадується як місто Київського князівства ще в 1146 році. У другій половині XVI ст. Прилука належала Брацлавським землевласникам Іванові, Сергію та Семену Домаленкам-Прилуцьким. Близько 1590 року перейшла у власність кн. Януша Збараського, який укріпив містечко і побудував замок. У 1594 р. Еріх Лясота, проїжджаючи через місто, виявив у ньому до 4 тисяч будинків. Крім палісаду, який оточував місто, кожен будинок був пристосований до захисту і мав амбразури. Після смерті кн. Януша Збараського 1608 р. Прилука дісталась його синові кн. Юрію, останньому представникові цього роду (†1631). Після його смерті Прилука перейшла у власність його двоюрідної сестри Анни, дружини кн. Костянтина Вишневецького, а далі як придане її дочки Гелени, перейшла до чоловіка останньої Станіслава Варшицького, воєводи мазовецького (про якого й згадує Машкевич). У 1648 Прилуку зайняли козацькі полковники Ганжа і Кривоніс, і містечко увійшло до складу Кальницького полку як сотенне місто. У 1652 р. моровиця винищила багатох жителів, решту у 1653 р. поголовно перебив Стефан Чарнецький під час свого набігу на Україну, так що під час перепису, проведеного в 1654 році, значиться: „містечко порожнє Прилука”. Лише в 1711 році після Прутського договору Прилукою знову заволоділи попередні власники Варшицькі, але невдовзі маєток цей перейшов як придане до нових власників, Боржендських, які володіли Прилукою до кінця XVIII століття. На початку XIX ст. за борги останнього Боржендського, Олександра, його кредитори розподілили поміж собою його маєток. Нинішня Прилука розділяється на дві половини: Стару і Нову Прилуку (колишнє село Киселі). У містечку нараховується до 5 тисяч мешканців. Є дві православні церкви і католицький костел. У Старій Прилуці збереглося чотирикутне городище, оточене валами у 4,5 сажні висотою і в 168 сажнів довжиною на кожному боці чотирикутника. Городище це з'єднане з берегом Десни валом у 500 сажнів довжиною.

добрих півтори милі від Немирова, як з лісу у великій кількості висипали козаки. Вони помітили наш табір, де перебувало багацько євреїв і єврейок, які пристали до нас у місті, незважаючи на те, що присягали козакам не полишати їх. Ми кинулися на них і захопили близько 30 чоловік, решта втекли до лісу.

Дня 2 липня. Військо просило князя надіслати хліба і дати відпочинок після важкої і довгої дороги через пустку. Князь послав до Немирова, (що також належав князям Збараським і був під його опікуванням) двох капітанів збирати хліб: капітана Калиновського та іншого, якогось німця, але доброго вояка, при кожному 50 чоловік драгунів. На вечір того ж дня вони прибули до Немирова, куди по троху почали повертатись мешканці, які звідти втекли. Обидва капітани, зупинившись у замку, зажадали до себе війта і, коли він з'явивсь із вдаваною покірністю, оголосили йому волю князя і показали універсал. Зрадник цей обіцяв виконати всі вимоги, прохаючи лише зачекати трохи, доки збереться населення. Годину потому з'явився до замку один селянин, застерігаючи капітанів, що війт послав за козаками, бажаючи знищити нас. Ті не повірили йому, гадаючи, що це говорить лише з метою налякати їх і таким чином уникнути поборів, але все ж залишались у замку, вдавшись до запобіжних заходів.

3 липня. У вівторок на світанку, як і застерігав той селянин, козаки здійснили приступ, але невдало, потім другий, третій і так далі, кожен раз гукаючи, щоб ті здавались, але чесні драгуни, хоча й наwerbовані там же в Україні, з таким відчаєм захищалися, що залишилась лише купа трупів. Лише один, залишившись живим, пролежав поміж трупами аж до ночі, потім втік і повідомив князеві про те, що трапилось. Штурм продовжувався день і ніч від вівторка до п'ятниці, нарешті, після трьох невдалих приступів у ніч з четверга на п'ятницю та четвертого приступу вдень, козацька старшина, сама залишаючись тверезою, напоїла горілкою селян і пустила на приступ. П'яна чернь

лізла, як очманіла, тим часом як нашим бідолахам не вистачало ні пороху, ні куль. Помітивши це, ворог з тим більшою впертістю кидався на огорожу, а діставшись до неї, ліз пробосем до замку, де вже вчинилась рукопашна сутичка. Капітан з драгунами порубали багацько селян, але не могли до кінця протистояти переважаючим силам, бо руки втомлювались і сили знемагали після декількох безсонних ночей і безперервного бою. Таким чином селянами були вирізані всі драгуни, капітан Калиновський вбитий, так само як й інший капітан німець, який міцно захищався і сам зарубав шаблею близько тридцяти чоловік, доки один селянин не поранив його здаля косою.

6 липня. Князь вирушив на Волинь, ще ні про що не знаючи і вважаючи, що ті зайняті збиранням припасів.

7 липня. Прийшов один з драгунів, який брав участь у захисті Немирова і повідомив про все, що трапилось. Князь відрядив півтори тисячі кавалерії з наказом узяти місто, вирізати поголовно і праведних, і винних, а саме місто спалити. Та ворог, передбачаючи це, укріпився так добре, що не дав і підступити до міста. Отже загін цей, нічого не вдіявши, змушений був відступити, а князь з військом йшов далі на Волинь.

17 липня. Ми стояли під Райгородом<sup>1</sup>, коли саме під час обіду князеві надійшло повідомлення про те, що козаки з ранку здобувають Махнівку, маєток київського воєводи Тишкевича, який просить підкріплення. Князь тут же покинув обід і поквапився з тисячею відбірної кінноти. День був надзвичайно бурхливим, але князь все-таки йшов до Махнівки, наказавши обозу із залишком війська йти у Бистрик<sup>2</sup>, маєток того ж пана воєводи. Коли ми наближались до Махнівки, у чверті мили від Бистрина нас зустрів воєвода київський, який виїхав у поле, щоб швидше поба-

---

<sup>1</sup> Райгородок містечко Житомирського повіту на кордоні з Бердичівським.

<sup>2</sup> Бистрик село на р. Гнилоп'яти Бердичівського повіту, у трьох верстах на південь від Бердичева.

читись із князем і подякувати йому за ту готовність, з якою він поквапився на виручку Махнівки. Після всіх привітань п. воєвода з невідомої причини усіяко підмовляв його припинити похід, вигадуючи різноманітні приводи, аби припинити справу. З іншого боку військо, налаштоване вже у певному напрямку, наполегливо домагалось продовжити шлях. Нарешті, після довгої наради, вирушили до Махнівки і п. воєвода київський разом з нами. Поки велись наші переговори у полі, козаки, взявши тим часом місто, вже штурмували замок, в якому зачинилась хоругва надвірних козаків воєводи під керівництвом п. Лева, а разом з ними багато шляхтянок, євреїв і єврейок і раніше, ніж ми надіспіли, захопили спершу кляштор бернардинів, який стояв позад замку, а звідти повели приступ на самий замок, яким невдовзі й оволоділи. Коли ми наблизились, декільком хоругвам було наказано зайняти позицію на горі, що панувала над містом. Але ті, незнайомі з розташуванням місцевості кинулись туди з марними вигуками, чим привернули до себе увагу ворога, який зібравши в місті нашвидкуруч вози, вийшов у поле і розташувався табором поблизу міста. Раніше, ніж наші хоругви обминули річку, яку треба було об'їжджати далеко по греблі, ворог до вечора встиг настільки міцно побудувати табір, що ми, хоч цілу ніч турбували його нападами, проте вже нічого не могли вдіяти. Перед світанком відступили на гору за річкою і там, причаївшись, чекали ранку. Захопивши замок раніше від нашого прибуття, ворог вирізав у ньому всіх поголовно, тільки п. Лев з декількома товаришами щасливо врятувався. Ми також немало постраждали б від козаків, якби в них не підмокли самопали, однак, незважаючи й на це, вони не підпустили нас до приступу.

13 липня. Ледве розвиднілось, князь хотів почати наступ, та п. воєвода київський дуже супротивився цьому, переконуючи князя остаточно полишити цього ворога через те, що той у роздратуванні буде помщатися на його маєтках, після чого Тишкевича буде змушений рахувати

збитки ні через кого іншого, як через самого князя. Тим часом козаки, не зазнаючи нападу, йшли табором до погребіщ, а оскільки ми бажали непомітно оглянути козацький табір, то князь наказав декільком солдатам поповзом залізти на гору. Ті, вибравшись, побачили лише порожнє місце. Були споряджені охочі, декілька десятків кінноти, серед яких вирушив і я, наздогнали їх на відстані доброї милі і, коли б йшов сам князь з військом, без сумніву козаки були розбиті вщент, оскільки їх можна було оточити у відкритому степу, відрізати від води. Підкравшись до табору, ми схопили гарного язика, який повідомив, що це йшов син Кривоноса з трьохтисячним військом найгіршого складу. Ми доправили його до князя, але все-таки припинили переслідування, дослухаючись до переконань п. воєводи київського і повернулись до свого війська у Бистрину, звідки продовжували путь на Волинь.

23 липня. Прийшли на ніч до Росолівки<sup>1</sup> у двох милях від Старо-Костянтинова на кордоні Волині, ворог же, вирізавши напередодні багато шляхти у Полонному, почав з'являтися під Старо-Костянтиновим з боку Нового Костянтинова. Тут, під Росолівкою ми простояли цілий день, чекаючи нападу.

24 липня. В суботу пізно ввечері зі Старо-Костянтинова надійшла звістка від Корецького, полковника війська сандомирського воєводи, князя Домініка Острозького<sup>2</sup> і королівського полковника Косинського, що Кривоніс з великими силами наступає на Костянтинів. Після наради з київським воєводою і військовою старшиною князь вночі виступив до Старо-Костянтинова, куди ми прийшли перед світанком.

25 липня. Ранком заклади табір під самим містом між

---

<sup>1</sup> Росолівка – село Старокостянтинівського повіту Волинської губернії.

<sup>2</sup> Мова йде про князя Владислава-Домініка Заславського, а не Острозького, рід яких вже перервався раніше від описуваного часу.

рікою Широю <sup>1</sup> з одного боку та Случчю з іншого. Ворог не показувався, і лише після полудня сторожа повідомила про його наближення. Під'їзний загін спіймав язика, який розповів, що Кривоніс йде без орди з 50 тисячами козаків. Тоді князь розставив усі сили в полі у бойовому строю, хоругви князя Домініка у кількості 1 500 та своїх 4 тисячі чоловік, бо багато людей, що йшли з князем із Задніпров'я, розійшлись у різні боки, перейшовши на правий берег Дніпра. Підійшов ворог і розташувався на протилежному березі Случі на горі. Військо його було незчисленим, тим часом, як з нашого боку була купка близько 6 тисяч чоловік чи трохи більше.

Ворог хотів було негайно почати серйозний наступ, але Косинський із загоном піхоти у 1200 чоловік засів біля переправи і посилено захищав її. Князь наказав навести з різних пунктів гармати, постріли яких злегка вражали ворога. Потім один з князівських офіцерів, молодик Гавриїл Аксак, що мав власний загін кавалерії в 300 чоловік, просив князя про дозвіл почати з цими силами атаку раніше решти війська. Князь довго коливався, бо це було рівнозначно тому, щоб намагатися вилами дістати сонце, нарешті після довгих роздумів дозволив. Загін Аксака тієї ж миті рушив вбрід, за ним охоче пішли на приступ й інші хоругви. Помітивши це, ворог, такий численний, дякуючи несповідимим промислам Божим, почав відходити перед такою купкою народу, а наші, прикликавши Бога на допомогу, кинулись навздогін, рубали їх аж до самого табору протягом півтори милі і, хоча й не дуже густо, все ж встелили землю їхніми трупами, причому з їхнього боку загинуло вірогідно близько 2 тисяч чоловік, а наших дуже небагато.

Ледве діставшись до табору, зрадники з таким поспіхом обкопалися в долині, що ми нічого не могли їм вдіяти, лише стояли на горі над ними, очікуючи гвардію. Доки

---

<sup>1</sup> У назві річки Машкевич, здається, помилився. Ріка, що впадає у Случ біля Старо-Костянтинова, називається Ікопот.

військо стояло бойовим порядком, був поранений пострілом у коліно Андрій Мокуський, полковник князя, чоловік старий і добрий, який через три тижні помер від цієї рани. Постріл був здійснений з самопала, а у рані знайдена залізна чотиригранна стріла.

Не скоро підійшла гвардія, з якою ми сподівались вдарити на табір, і можливо захопили б його, маючи достатні сили, коли б воєвода київський не протидіяв цьому всіма засобами, доки не наполог на своєму, нерозсудлива людина. Отже, доволі настоявшись, ми відступили, коли зовсім стемніло.

26 липня. П. воєвода київський з князем, полковниками та іншою старшиною цілий день витратив на нараду, якою підірвав вплив князя Вишневецького і не підпустив його у цей день брати приступом ворожий табір, як намірювався князь. Тим часом косянтиновські міщани, радіючи прибуттю козаків, вночі того ж дня таємно привезли до їхнього табору пиво, горілку, порох та інше. Коли це було помічено і повідомлено князеві, він наказав заарештувати винних і скарати близько сорока чоловік. У той час, коли ми цілий день провели в нарадах біля Костянтинова, до ворога прибули на підкріплення 20 тисяч українських селян, між якими були й старі козаки, після короткої наради з ними Кривоніс наважився, не чекаючи нас до себе, на ранок йти з усім табором і всіма своїми силами атакувати нас, що й було зроблено.

27 липня. Рано вранці ми ховали товариша у костьолі о. о. домініканців. Ледве зійшло сонце, повідомили про наближення козаків. Прибігаємо до свого стану, а ворог вже стоїть табором над Случчю. Князь Вишневецький з усім поспіхом відрядив 1200 чоловік королівської гвардії в засідку біля переправи, решту війська розставив у полі в бойовому строю на виду у ворога, обозу ж наказав йти до Кульчина<sup>1</sup>, побоюючись зради з боку міщан. Помітивши

<sup>1</sup> Кульчин, містечко Старокостянтинівського повіту на південний захід від повітового міста, на березі р. Случі.



це, ворог усією масою кинувся до переправи; де Косинський з гвардією влаштував йому добру відсіч. Це повторилося декілька разів. Князь також наказав злегка потріпати їх з польових гармат, але й ворожа артилерія не замовкала. Нам сприяла лише та обставина, що у них не було гарних пушкарів і ядра пролітали високо над нами. Обоз наш також устиг відійти.

Ворог знову спробував щастя, цілим табором рушив до переправи і, незважаючи на втрати, які завдавала гвардія, зрадники з рішучістю йшли до річки, доки князь не наказав гвардії відступити і йти до Кульчина вслід за возами. Козаки відразу ж узялись переходити річку у кількості декількох десятків тисяч і, ледве переправилось їх близько половини, відразу почали битву, оскільки ми поспішили їм назустріч і, Божою милістю, дали їм належний урок. Та коли вони всі перейшли на цей бік, ми змушені були дещо відступити. Козаки відразу ж обкопались півмісяцем над рікою і переправили артилерію, яка неприємно диміла нам під носом. Ми знову кинулись на них, але цей приступ був уже важчим від першого. Втім і цього разу вони зазнали деяких втрат.

Ми знову відступили і зупинились на відстані двох пострілів з лука. Вони відразу взялись підводити інший шанець ближче до нас, причому вбили у нас п'я. Кустода, поручника козацької хоругви князя, який стояв попереду свого загону. Тоді князь знову скомандував атаку, особисто ставши на чолі своїх козаків: цього разу ми захопили п'ять гармат, дві гаківниці та два органка<sup>1</sup>, які ледве вдалося вивезти звідти, оскільки зрадники відразу ж отямались. Знову послали кликати гвардію і піхоту, щоб в останній раз вдарити на ворога й спробувати щастя, що було б дуже добре, бо козаки, помітивши це, були стривожені.

---

<sup>1</sup> Organek, воєнний снаряд, що складається з декількох мушкетних стволів, встановлених на одному ложі які доторкались один до одного так, що підпалювались всі за раз і одночасно давали залп.

Чернь вже було схопила Кривоноса, якого живцем хотіла видати князеві, склавши на нього вину, ніби він силою примушував їх до цієї битви. Та знову чорт приніс київського воєводу з його злісними порадами, який доклав усіх зусиль, щоб не допустити князя завершити битву, і мав у цьому успіх. Князь у відчаї рвав на собі волосся, але змушений був відступити з військом на пічліг у Кульчині, залишивши в лісі розвідників. Таким чином він даремно бився цілий день у втратив перемогу з вини київського воєводи. Можна справедливо застосувати до них старовинну приказку: „Князь написав золотом, а воєвода... припечатав”. У цей день ворогів полягло на місці до 1500, а наших сто чоловік.

Липня 28. Наступного дня вранці чи тієї ж ночі прийшли розвідники з-під Константинова і привели язика, який повідомив, що ворог був дуже стривожений напередодні, коли побачив гвардію та піхоту і, якби (говорить) піхота лише раз пішла в атаку, козаки здались би і видали Кривоноса живцем.

Після того ми рушили далі на Волинь з людьми князя Домініка.

Серпня 3. Декілька днів потому, дізнавшись, що ворог у Заславі, князь послав туди передову сторожу, але ворог втік.

Серпня 5. Сторожа повернулася ні з чим, тоді князь вирушив до Збаража, і я поїхав з ним.

Жовтня 6 <sup>1</sup>. Отримана звістка, що 27 вересня ворог розгромив 40 тисяч коронного війська під Пилявцями збоку від Нового Костянтинова. Виною цьому був фатальний демон князь Домінік, який заступав посаду великого коронного гетьмана аж до повернення гетьманів з полону.

---

<sup>1</sup> Очевидно в проміжок між 5 серпня і 6 жовтня Машкевич залишив службу у кн. Вишневецького. До Машкевича доходить лише повідомлення про Пилявецький розгром, тим часом як кн. Вишневецький зі своїм військом бере участь у цьому поході.

Він перший піддався паніці і вночі втік з табору. Військо, не бачачи гетьмана розсіялось з таким поспіхом, що ворог спершу не помітив цього і цілий день простояв перед табором, вважаючи, що люди причаїлись з наміром. Потім зробив приступ і, не зустрівши спротиву, оволодів усім, що було в таборі. Здобич була незчисленна, бо коронні пани з такою незвичайною розкішшю виступили в похід, що не лише екіпажі, але й в'ючні вози обтягнуті пурпуром із золотими шнурками. Кожен віз з собою багато розкішного одягу, золота, коштовностей, дорогих тканин тощо, так що рідкісний з товаришів не дорівнював пишнотою знатним вельможам. Кожен не замислюючись продавав останнє майно, аби якомога розкішніше зібратися до походу. За цю розкіш так сильно й покарав їх Господь, бо вони все покинули, рятуючись втечею, хоча ніхто їх не переслідував, чим накликали на вітчизну незмивну ганьбу.

Після цієї ганебної втечі наших ворог отримав гору і йшов уже вглиб краю, куди хотів.

Грудня 21. Князь конюший <sup>1</sup>, у супроводі декількох товаришів зі своєї хоругви вирушив на коронацію короля Януша Казимира, яка повинна була відбуватися в січні.

Січня 20, 1649. Гетьман литовський князь Януш Радзивілл, зібравши військо В. К. Литовського, вирушив з Бреста до Турова.

1 лютого. Ми прибули до Турова, де не лише козаків, але живої душі не застали: усі розбіглись, оскільки ще раніше розігнав їх п. Карл Есман, новгородський повітовий ротмістр.

7 лютого. Взявши з собою по половині від кожної хоругви, князь гетьман вирушив на розвідку до Мозиря, в 15 милях від якого укріпився ворог. Пройшовши цього дня три милі, ми зупинились на нічліг у містечку Петрикові, де ночував і гетьман з усім військом.

---

<sup>1</sup> Богуслав Радзивілл.

9 лютого. За дві чи три години до світанку вийшли з Петрикова, містечка, яке належало віленському воєводі Ієроніму Ходкевичу. На вечір прибули у Скригалівську слободу – Хмелища <sup>1</sup>, де довелось розташовуватись на нічліг по декілька товаришів в одній хаті. Звідси князь вислав у різні боки розвідників спіймати язика, між іншим хоругву своїх козаків відрядив до села в милі від Мозиря для збирання більш точних відомостей. Дізнавшись, що в селі стоїть лише одна хоругва, ворог вночі здійснив такий раптовий напад, що наші ледве встигли спам'ятатись і втекти. При цьому порубали одного з товаришів, п. Заламая і декілька слуг, всі решта врятувалися. Тим часом гетьман, нічого не знаючи про те, що трапилось, вирушив за три-чотири години до світанку і повільно просувався до Мозиря.

Перед світанком привели спійманого козака, який повідомив про все, що трапилось і про розігнання князівської хоругви, а також деякі відомості про вороже військо, якого у Мозирі знаходилось декілька десятків тисяч. Старшим начальником був мозирський майстер-сідляр, другим – Михненко. Коли почало розвіднюватись, князь з такою покvapливiстю кинувся до міста зі своїми силами, що я на бігу відморозив собі половину носа, яку опісля ледве міг відтерти. Наблизившись до самого міста, князь розмістив по декілька хоругв по той та інший боки ріки Прип'яті, яка була захищена ополонками вздовж берегів. Зрадники оточили валом ціле місто, звели собі шанці по балках і узвишсях, чим заступали нам приступ. Та, з Божою поміччю, ми одержали перемогу.

Спершу князь послав на приступ піхоту, стрільців капітана Репа і компанію капітана Раєцького, але ворог завдав їм великих втрат. Бачачи це, князь наказав декільком коронним хоругвам атакувати вали, які були хоч не надто

---

<sup>1</sup> Слобода Скригалівська, село Мінської губернії Мозирського повіту біля дороги з м. Скригалова до м. Мозиря.

високими, та вельми слизькими і мали сильний гарнізон. Інші хоругви, надіслані на інший кінець міста, діяли також невдало, доки нарешті князь не скомандував цілому війську зійти з коней і йти на приступ.

Давши кілька гарматний пострілів, наші пішли на штурм. Попереду йшов Ганцкос зі своїми рейтарами, що полишили коней. Тим часом хтось із наших прицілився у бочку пороху у ворога. Порох вибухнув, а наші війська, з Божою допомогою, взяли гору над ворогом, який відразу кинувся тікати, ми ж завершуючи почату перемогу, рубали й палили будинки. Понад усіх при цьому вирізнялися німці, які не милували не тільки самих козаків, але й жінок і дітей, тікав хто міг, та небагато їх врятувалось. Лише сідляр, який був старшим полковником, врятувався на доброго коні. Його товариш, другий полковник Михненко, був узятий у полон разом з багатьма іншими, і всі там таки посаджені на палю.

Князь гетьман, бажаючи оглянути поле битви, призначив собі в охоронці по два товариша з кожної хоругви, в тому числі й мене разом з іншим товаришем з хоругви князя конюшого з хоругви Радзивілла. Об'їжджаючи трупи поміж пагорбами і чагарниками, оголеними в ту пору року, ми відчували задоволення, наче від полювання, бо ворог, який тікав урозсип по болотах, балках тощо, намагався кожен поодинці сховатися в кущах, при чому усіх було добре видно з гори. Ми ж вільно прицілювалися – хто з мисливської рушниць, хто з мушкета і кожен вбивав поміченого. Деякі втім, ніби зайці, пробрались у поле, але й вони не врятувалися, бо хоругва, що там стояла, рубала й усіляко винищувала їх.

Опісля підпалили місто, так що ледве встигли потім загасити пожежу, а до того ж князь гетьман наказав драгунській піхоті не пропускати туди нікого з товаришів, ні зі слуг, що було достоту виконано. Далі за князівським наказом піхота Юскемоза та драгуни Оттенгауза оббирали на користь князя всі крамниці й будинки. Решті війська

наказано йти до Хмелищ, де ми ночували напередодні; з нами повернувся і князь, залишивши в Мозирі декілька німецьких хоругв.

По всьому війську оголошено наказ, аби ніхто під страхом смерті не смів ні сам їхати до Мозиря, ні посилати слуг; так ніхто й не посилав цілих два дні.

Лютого 13. Знову оголошено наказ, який дозволяв усім, кому завгодно, їхати до Мозиря по здобич, проте вже не було по що їздити, бо все краще відібрано на користь князя, решту взяли німецькі драгуни й піхота, а чого вже й ті не хотіли брати, та нам бідним залишили за приказкою: „На тобі, небоже, що мені негоже”. І не дісталось нам ніякої здобичі, хіба хто привіз яку куницю чи шмат сала, все ж олово, мідь, срібло, золото, гроші тощо, все це пішло на частку князя. У понеділок виступили з Хмелищ, слободи Скригалівської, до Бобруйська, який обложив було польний писар Волович з півторатисячним військом і тримав в облозі чотири тижні.

Прибули до Бобруйська в суботу перед полуднем і, не показуючись ворогові, зупинились у лісі за рікою Березиною. Князь послав козакам наказ здатись, обіцяючи їм вільний прохід, але ті нізащо не хотіли згодитися. Бажаючи страхом примусити їх здатися, князь наказав нашим хоругвам увечері наступного дня, 21 лютого, наблизитись до міста, але зрадники, гадаючи, що це теж зағони Воловича, сміялися над ними, говорячи: „Волович лякає, але не злякає нас”.

Лютого 22. Половина нашого війська прийшла з Турова, і князь рано вранці оточив місто. Тоді ворог, побачивши, що справа серйозна, скоривсь князеві, виявляючи готовність здатися. Навіть священики вийшли з процесіями, але ніщо вже не допомогло, і князь, вступивши до міста, наказав хапати всіх зрадників, причому між козаками було узято полковника Піддубського. Міщани також не всі одержали прощення. Будинки розписані за хоругвами для постою, і хоругвам наказано вступати до міста, де

ми простояли три дні. Під страхом смерті заборонено було брати будь що, крім харчів для себе і коней. Та й то козаки майже все з'їли під час облоги, так що на нашу частку лишилося дуже небагато.

Там же, в Бобруйську, за одну хустку, відняту в господарів дому одним зі слуг всупереч забороні гетьмана, князь наказав повісити винного на воротах, поклавши біля нього хустку. Усі три дні нашого перебування у Бобруйську страчували полонених. Першим стратили Піддубського, який прожив на палі лише одну годину, а якби справа відбувалася влітку, то залишався б живим днів три, так добре послужив йому кат.

Липня 16. На розвідку до Гомеля відряджений військовий обозний п. Беньковський з декількома хоругвами козаків і різною челяддю з усіх інших хоругв. Я йшов із челяддю з нашої хоругви, бо у той час всі йшли пішки за наказом п. стражника, який заступав місце гетьмана. Кіннотників було з нами ледве 400 чоловік, а усього народу близько 2 тисяч, якщо не більше. Тієї ж ночі ми переправились через Дніпро під Глибавом, маєтком п. Халецького і продовжували шлях. Перед світанком підійшли до протоки, що текла з одного озера, і самі переправились на човнах, які везли з собою для цього випадку, а коні вплав. Далі за півмилі натрапили на іншу протоку, яку називали Кропивною, дуже глибоку. Коли почали переправлятися, я бажаючі прискорити справу, пішки вирушив до лісу шукати іншої переправи і, знайшовши її збоку, спершу перейшов зі старшинами по деревах, які колись впали, коли ж удруге підійшов до берега, мені раптом розповідають, що мій слуга Стефан Заблоцький хотів верхи на коні переплисти у цьому місці та втопився. Потім рушили далі і, прийшовши до якогось спорожнілого села у двох милях від Гомеля, зупинились годувати коней. Тут деякі з капітанів, змовившись між собою, рішуче відмовилися йти далі, говорячи, що немає ні пороху, ні куль. З такими речами прийшли вони до обозного Беньковського, якому до-

ручено було керівництво загоном. Беньковський хотів продовжувати похід, але німці усіма силами упирались і відмовлялися. Нарешті після довгих суперечок усі ми повернулись у Млинок у двох милях від Гомеля, в очі не бачивши ворога. І хоча весь час стояла гожа погода, вода так сильно прибула, коли ми поверталися, що потрібно було вплав переходити наймілкіші броди.

20 червня. Повернулись до Речиць, нічого не довідавшись у розвідці, за що нам не подякували. Але заради справедливості слід було б відтяти голови тим німчурам, які збунтувавшись, не хотіли йти далі, бо вони лише заради грабунку наймаються на службу, якщо не всі, то більшість з них.

Липня 7. Прибув до Речиці князь гетьман, військо якого постійно ворогувало з хоругвами, коли стояло за містом на великій дорозі. Гетьман пробув у Речиці понад два тижні і виступив до Лоїва зі своїм полком. Наступного дня виступив услід за князем полк смоленського воєводи, при якому знаходилась і наша хоругва, потім полк п. Гонсезького, стольника Великого Князя Литовського з полком п. стражника. У Речиці князь залишив Карла Есмана і рейтарського ротмістра Швейцара з декількома десятками людей, давши їм інструкцію негайно спалити передмістя, якщо лише помітять десь ворога, самим же захищати у місті й замку. Раніше, ніж ми повернулись із Лоїва, всі передмістя були спалені, бо помічені були ворожі хоругви.

У середу всі полки зійшлися під Ізбинцями у трьох милях від Лоїва, там відпочивали день; потім князь з полковою старшиною вирішили відправити водою на байдаках піхоту і стрільців, яких було понад тисячу, командування над якими прийняв Вікентій Корвін Гонсевський, стольник В. К. Лит. Уся кавалерія мусила йти сухоходом.

Липня 16. Уранці в п'ятницю виступили з-під Ізбинців до Лоїва. Стрільці з п. стольником йшли водою на байдаках, побудувавши на них гуляй-города для більш оезпеч-



ного приступу до ворожих берегів. Гетьман прибув з коронним військом відразу після полудня, але ні сам він, ні військо не були готові до бою, тому всі ми зупинилися в лісі поблизу Лоїва, чекаючи підходу суден, які мушили прийти в один з нами час, але спізнилися і прийшли з піхотою вже перед заходом сонця. Тоді й наше коронне військо наблизилось до байдаків і стало над Дніпром. Почали було наші, тобто п. стольник зі стрільцями у байдаках підступати до ворога, який розташувався у кутку між Дніпром і Сожем, оскільки тут ріка Сож впадає у Дніпро біля самого Лоїва. Між цими ріками обкопався ворог і міцно захищався, обстрілюючи байдаки, звідки наші відповідали пострілами з гуляй-городів. Близько півтори години продовжувалась посилена перестрілка, а з наближенням ночі гетьман віддав наказ відступити і висадитися на іншому березі Дніпра, також в куті між Сожем і Дніпром.

## З М І С Т

<i>Мороз Володимир. «Українці признають мене сином свого народу»</i> .....	3
I. Щоденник новгородського підсудка Федора Євлашевського. 1564-1604 .....	7
II. Історія Хотинського походу Якова Собеського. 1621 .....	45
III. Щоденник походу проти козаків запорозьких. 1625 .....	132
Д о д а т о к: Куруківська угода	
IV. Відомості про похід до Криму Михайла Дорошенка. 1628 .....	152
V. Щоденник Симеона Окольського. 1637-1638 .....	171
Д о д а т о к: Доповнення Самійла Величка	
Ординація Війська Запорозького реєстрового	
VI. Опис України Боплана. 1630-1648 .....	293
VII. Сказання про невільників, які втекли з турецької каторги. 1643.....	390
VIII. Щоденник Богуслава Казимира Машкевича. 1643-1649..	407

Документальне видання

## МЕМУАРИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСИ

Випуск 2 (перша половина XVII ст.)

Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 та 1628 рр.,  
С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич

За редакцією  
АНТОНОВИЧА Володимира Боніфатійовича

Переклад з російської  
ГОЛУБ Ірини Станіславівни

Відповідальний за випуск *Г.М. ГАРЧЕНКО*  
Художник *А.П. ДЕРЕВ'ЯНКО*

Підписано до друку 29.12.06. Формат 84x108 <sup>1</sup>/<sub>32</sub>. Друк офсетний.  
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 23,6. Умовн. фарбо-відб. 35,1.  
Обл.-вид. арк. 35,1. Наклад 5 000 прим. Замовлення № 1725.

Державне підприємство «Всукраїнське видавництво «Січ»,  
49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 60.  
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру  
ДК № 60 від 25.05.2000 р.

Комунальне підприємство  
«Нікопольська міська друкарня»,  
53219, м. Нікополь, вул. Електрометалургів, 21.  
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру  
ДП № 21 від 25.07.2000 р.

М49 Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф.Євлашевський, Я.Собеський, походи 1625 та 1628 рр., С.Окольський, Г.Боплан, звільнення невільників, Б.Машкевич. За редакцією В.Антоновича /пер. з рос. І.С. Голуб; передм. В.С. Мороза; худож. оформ. А.П. Дерев'янка. – Дніпропетровськ: Січ, 2006. – 439 с.

ISBN 966-511-294-5

До другого випуску книги за редакцією В.Б.Антоновича (1834 – 1908) – історика, археографа, професора історії Київського університету – ввійшли мемуари першої половини XVII століття.

УДК 82-3  
ББК 84.4 УКР 6-4